

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія
ПРАВО

Випуск 77

— Частина 1 —

Ужгород, 2023

Журнал включено до категорії «Б» щодо видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук
(Наказ МОН України від 26.11.2020 № 1471 Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства від 26 листопада 2020 року та внесення змін до наказів Міністерства освіти і науки України від 2 липня 2020 року № 886, від 24 вересня 2020 року № 1188).

Науковий вісник включено до міжнародної наукометричної бази
Index Copernicus International (Республіка Польща)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Бисага Юрій Михайлович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

ЗАСТУПНИКИ ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Белов Дмитро Миколайович – доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Заборовський Віктор Вікторович – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, директор НДІ теорії та практики правосуддя юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ:

Белова Мирослава Володимирівна – доктор юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Берч Вероніка Вікторівна – кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Бисага Юрій Юрійович – кандидат юридичних наук, доцент кафедри правових дисциплін Карпатського університету ім. Августина Волошина;

Брочкова Катаріна – доктор хабілітований, кандидат юридичних наук, доктор філософії (Словацька республіка);

Булеца Сібілла Богданівна – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Гарагонич Олександр Васильович – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри господарського права та господарського процесу Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Гомонай Василь Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Греца Ярослав Васильович – доктор юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Дешко Людмила Миколаївна – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри конституційного права Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Жезихова Мартина – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й.Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Ковач Юліус – доктор юридичних наук, професор, проректор Панєвропської високої школи (м. Братіслава, Словацька Республіка);

Кучарик Рудольф – доктор філософії (Словацька Республіка);

Лазур Ярослав Володимирович – доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Манзюк Василь Васильович – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри господарського права юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Менджул Марія Василівна – доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права та процесу юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Мраз Станіслав – доктор юридичних наук, професор, ректор Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Ондрова Юлія – кандидат юридичних наук, доцент Університету імені П.Й. Шафарика (м. Кошице, Словацька Республіка);

Палінчак Микола Михайлович – доктор політичних наук, професор, декан факультету міжнародних економічних відносин ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Рогач Іван – кандидат юридичних наук, доцент, юридичний факультет Університету Данубіус (м. Сладковічево, Словацька Республіка);

Рогач Олександр Янович – доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Фрідманський Роман Михайлович – кандидат юридичних наук, професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет»;

Чечерський Віктор Іванович – доктор юридичних наук, офіс Генерального прокурора.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Державного вищого навчального закладу
«Ужгородський національний університет», протокол № 6 від 22.05.2023 р.

Свідectво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації серія KB № 21500-11300P,
видане Державною реєстраційною службою України 24.11.2014 р. Офіційний сайт видання: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/>

ЗМІСТ

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

Бисага Ю.М., Придачук О.А., НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ, ЯК ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ.....	7
Болдижар С.М. КАРАЛЬНО-ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ.....	13
Грін О.О. РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА СУДОЧИНСТВА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ДРУГОГО КРАЙОВОГО УРЯДУ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА (КІНЕЦЬ 1938 Р. – ПОЧАТОК 1939 Р.).....	18
Литвинюк К.О. АЛЬТРУЇЗМ ЯК АНТРОПОЛОГО-БІОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАНТА ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН.....	24
Раданович Н.М. ПРАВО НА ВІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОЯВ ЗВ'ЯЗКУ ГІДНОСТІ ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ.....	31
Суперсон О.О. ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ СУДОВИХ АКТИВ В УКРАЇНІ.....	41
Шопіна І.М. ПРАВОВИЙ СТАТУС КОМАНДУВАЧА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ.....	47
РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО	
Алмаші І.М. ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ БІЖЕНЦІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ.....	52
Бабій Ю.Ю. ВЗАЄМОДІЯ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ З МІСЦЕВИМИ ДЕРЖАВНИМИ АДМІНІСТРАЦІЯМИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ.....	59
Берч В.В., Заборовський В.В., Бисага Ю.М. ЗМІСТ, СПРЯМУВАННЯ ТА НАПОВНЕНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПОРТ.....	65
Бисага Ю.М., Белова М.В., Белов Д.М. ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРАВ ДИТИНИ У ЗВ'ЯЗКУ З РОЗВИТКОМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ.....	71
Бідзіля В.В. НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У НОРМОПРОЄКТУВАННІ.....	77
Варга Т.М. ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ.....	85
Денисенко К.В., Борко І.С., Косов О.М. РЕАЛІЗАЦІЯ ЦИФРОВИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	90
Кірієнко Т.П. ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВО ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕКУ»: ВІТЧИЗНЯНА ТА ЗАРУБІЖНА ДОКТРИНА.....	95
Кононенко Ю.С., Джолос С.В. АБСОЛЮТИЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЗАГРОЗА ДЕРЖАВНОСТІ І ДОБРОБУТУ СУСПІЛЬСТВА. ЧАСТИНА II. ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВ ЛЮДИНИ.....	104
Косяк О.В., Павліченко Є.В., Волошина К.А. ПРАВОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ПРОЦЕСУ ТА ФУНКЦІЇ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ.....	112
Пирога І.С., Пирога М.І. РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВІДБУДОВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ.....	117
Подорожна Т.С. ПРАВО ЛЮДИНИ НА МОВУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ.....	124
Продан В.І. ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ.....	131

Шаповал В.Д., Слободяник Т.М., Літвяков Е.М. ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ В УКРАЇНІ.....	136
--	------------

**РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО;
МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

Абдель Фатах А.С., Устінова-Бойченко Г.М. ПРАВОВИЙ ЛАНДШАФТ ЗАХИСТУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ: УКРАЇНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АСПЕКТ.....	143
Мельник О.О. ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗЛУЧЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	150
Менджул М.В. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ.....	154
Слободяник Т.М., Бігдан М.В., Таран І.О. ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ.....	159
Стефанчук М.О. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕВІЗНИКА ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖУ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС.....	164
Чернега В. М. АТИПОВІ НОРМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА.....	170

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

Беломєстнов О.Ю. МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ.....	177
Возняковська К.А., Біленець Д.А. ДО ПИТАННЯ ОБЛАШТУВАННЯ ЗОНИ МИТНОГО КОНТРОЛЮ: ГОСПОДАРСЬКІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ.....	184
Мудрицька К.О. ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИКО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ОБГРУНТОВАНІСТІ» ТА «ВМОТИВОВАНОСТІ» СУДОВОГО РІШЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ.....	190
Орлова О.С. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ.....	195

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Андрійв В.В., Ніколасва Л.В. ДО ПИТАННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ.....	202
Дума О.О. ПРОСТІЙ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ.....	208
Мокрицька Н.П. ПРО СИСТЕМУ ЗАКЛАДІВ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ОСОБАМ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ.....	213
Порицька Ю.М. МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОБОТОДАВЦЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН.....	219

CONTENTS

SECTION 1. THEORY AND HISTORY OF THE LAW AND THE STATE; HISTORY OF POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

Bysaga Y.M., Prydachuk O.A. PEOPLE’S POWER IN UKRAINE AS A PRINCIPLE OF FORMATION OF STATE AUTHORITIES.....	7
Boldyzhzar S. THE PUNITIVE-PENITENTIARY SYSTEM OF TRANSCARPATHIAN UKRAINE.....	13
Hrin O.O. THE REFORM OF THE COURT SYSTEM AND JUDICIARY OF THE CARPATHIAN UKRAINE DURING THE PERIOD OF THE SECOND REGIONAL GOVERNMENT OF AUGUSTIN WOLOSHYN (END OF 1938 – EARLY 1939).....	18
Lytvyniuk K. ALTRUISM AS AN ANTHROPOLOGICAL-BIOLOGICAL DETERMINANT OF THE CONTRACTUAL REGULATION OF RELATIONS.....	24
Radanovych N.M. THE RIGHT TO FREE PERSONAL DEVELOPMENT AS A MANIFESTATION OF THE CONNECTION BETWEEN HUMAN DIGNITY AND FREEDOM.....	31
Superson O.O. IMPROVEMENT OF THE LEGAL TECHNIQUE OF FORMALIZATION OF COURT ACTS IN UKRAINE.....	41
Shopina I.M. LEGAL STATUS OF THE COMMANDER OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS.....	47
SECTION 2. CONSTITUTIONAL LAW; MUNICIPAL LAW	
Almashi I.M. RIGHTS AND OBLIGATIONS OF REFUGEES BY THE LEGISLATION OF UKRAINE.....	52
Babiy Yu. INTERACTION OF MUNICIPAL AUTHORITY WITH LOCAL STATE ADMINISTRATIONS PROBLEM ISSUES.....	59
Berch V.V., Zaborovskyy V.V., Bysaga Y.M. CONTENT, DIRECTION AND COMPLETENESS OF THE CONSTITUTIONAL AND LEGAL GUARANTEE OF THE RIGHT TO SPORT.....	65
Bisaga Yu.M., Bielova M.V., Byelov D.M. CHALLENGES FOR CHILDREN’S RIGHTS IN CONNECTION WITH THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE.....	71
Bidzilia V.V. THE NECESSITY OF OBSERVING THE PRINCIPLE OF RULE OF LAW IN DRAFTING.....	77
Varga T.M. COMPLIANCE WITH THE PRINCIPLE OF HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS IN THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE.....	85
Denysenko K.V., Borko I.S., Kosov O.M. REALIZATION OF DIGITAL AND INFORMATION HUMAN RIGHTS UNDER MARTIAL LAW.....	90
Kiriiienko T. EVOLUTION OF APPROACHES TO UNDERSTANDING THE NOTION OF HUMAN RIGHT TO SECURITY: DOMESTIC AND FOREIGN DOCTRINE.....	95
Kononenko Yu.S., Dzholos S.V. ABSOLUTIZATION OF HUMAN RIGHTS AS A THREAT TO THE STATEHOOD AND THE WELFARE OF SOCIETY. PART II. THE HUMAN DIGNITY AS A SOURCE OF HUMAN RIGHTS.....	104
Kosyak O.V., Pavlichenko E.V., Voloshina K.A. LEGAL FOUNDATIONS OF THE ORGANIZATION AS A PROCESS AND FUNCTION IN THE STATE ADMINISTRATION SYSTEM.....	112
Pyroha I.S., Pyroha M.I. THE ROLE OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN RECONSTRUCTION UNDER MARTIAL LAW.....	117
Podorozhna T.S. HUMAN RIGHT TO LANGUAGE IN CONSTITUTIONAL LAW.....	124
Prodan V. PHILOSOPHY OF MODERN EDUCATION: ESSENCE, CONTENT AND ORIENTATION.....	131
Shapoval V., Slobodianyk T., Litviakov E. LEGISLATIVE REGULATION OF THE REFERENDUM IN UKRAINE.....	136

**SECTION 3. CIVIL LAW AND CIVIL PROCESS; FAMILY LAW;
INTERNATIONAL PRIVATE LAW**

Abdel Fatah A.S., Ustinova-Boichenko H.M. LEGAL LANDSCAPE OF TRADE SECRET PROTECTION: UKRAINIAN-EUROPEAN ASPECT.....	143
Melnyk O.O. SEPARATE PROBLEMATIC ISSUES OF DIVORCE IN CONDITIONS OF WAR.....	150
Menzhul M.V. LEGAL REGULATION OF THE USE OF SURROGATE MOTHERHOOD TECHNOLOGY IN UKRAINE DURING A FULL-SCALE WAR.....	154
Slobodianyuk T., Bihdan M., Taran I. APPLICATION OF THE PRACTICE OF THE EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS IN CIVIL PROCEEDINGS.....	159
Stefanchuk M. RESPONSIBILITY OF THE CARRIER FOR BREACH OF CONTRACT OF CARGO TRANSPORT BY ROAD TRANSPORT ACCORDING TO THE LEGISLATION OF UKRAINE AND THE EU.....	164
Cherneha V.M. ATYPICAL BUSINESS LAW PROVISIONS.....	170

SECTION 4. ECONOMIC LAW, ECONOMIC AND PROCEDURAL LAW

Belomyestnov O.Yu. MECHANISM OF IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO JUDICIAL PROTECTION IN ECONOMIC RELATIONS.....	177
Voznyakovska K.A., Bilenets D.A. THE ISSUE OF THE CUSTOMS CONTROL AREA: ECONOMIC AND ORGANIZATIONAL ASPECTS.....	184
Mudrytska K.O. PROBLEMATIC ASPECTS OF THE THEORETICAL AND PROCEDURAL DISTINCTION BETWEEN THE CONCEPTS OF «REASONABLENESS» AND «REASONEDNESS» OF A COURT DECISION IN ECONOMIC LITIGATION.....	190
Orlova O.S. LEGAL REGULATION OF ECONOMIC ACTIVITY IN CONDITIONS OF DIGITALIZATION.....	195

SECTION 5. LABOUR LAW; SOCIAL SECURITY LAW

Andriiv V.V., Nikolaeva L.V. ON THE ISSUE OF OPTIMIZATION LABOR RELATIONS IN THE CONDITIONS OF THE IMPOSITION OF MARTIAL LAW.....	202
Duma O.O. DOWNTIME UNDER THE PERIOD OF MARTIAL LAW.....	208
Mokrytska N.P. ABOUT THE SYSTEM OF INSTITUTIONS PROVIDING SOCIAL SERVICES TO PERSONS AFFECTED BY HUMAN TRAFFICKING.....	213
Porytska Y.M. FINANCIAL LIABILITY OF THE EMPLOYER UNDER THE LEGISLATION OF FOREIGN COUNTRIES.....	219

РОЗДІЛ 1. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.1>

НАРОДОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ, ЯК ПРИНЦИП ФОРМУВАННЯ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Бисага Ю.М.,

*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородського національного університету»,
Заслужений юрист України*

Придачук О.А.,

кандидат юридичних наук

Бисага Ю.М., Придачук О.А. Народовладдя в Україні, як принцип формування органів державної влади.

Зазначено, здійснення державної влади народом є одночасно критерієм існування демократії та одним з центральних елементів політичних прав громадянина, а реалізація народного суверенітету фактично відбувається в процесі здійснення державної влади народом. Рівень розвитку народовладдя в конкретній країні, тобто реальний вплив волі народу на вирішення питань державного та суспільно-життя, визначає об'єктивний рівень демократичності держави.

Відзначається, при визначенні поняття «безпосереднє здійснення влади народом» слід відштовхуватись від основних його ознак, зокрема того, що це процес безпосереднього виявлення волі народу або його частини, який здійснюється у формах, на які немає прямої заборони в нормах Конституції та законів, з питань, які становлять суспільний інтерес, який спричиняє виникненню юридичних наслідків та участь в якому гарантується державою. Функції інститутів безпосереднього народовладдя – це основні напрямки впливу, які виражають їх соціальне призначення.

На підставі аналізу досвіду зарубіжних країн та вітчизняного законодавства, виокремлено наступні функції безпосереднього здійснення влади народом: державне будівництво; установча; законотворча; об'єднуюча; культурно-виховна; затверджувальна.

Автори вказують, здійснення правового захисту конституції входить до повноважень народу, які він вправі здійснювати і безпосередньо, і шляхом опосередкованого народовладдя, а також дослідивши становлення та особливості сучасного інституту представницького та безпосереднього народовладдя, можемо зробити висновок про виняткову роль обох форм реалізації цього інституту у ефективному захисті конституції народом. Саме взаємодія і взаємодоповнення безпосереднього і опосередкованого народовладдя є умовами найдосконалішого формулювання і реалізації волі народу, в тому числі, і в питанні правового захисту основного закону.

Ключові слова: органи державної влади, судова влада, принцип народовладдя, організація судової влади, здійснення прямої демократії.

Bysaga Y.M. Prydachuk O.A. People's power in Ukraine as a principle of formation of state authorities.

It was noted that the exercise of state power by the people is both a criterion for the existence of democracy and one of the central elements of a citizen's political rights, and the realization of popular sovereignty actually occurs in the process of exercise of state power by the people. The level of development of people's

power in a specific country, i.e. the real influence of the will of the people on solving issues of state and social life, determines the objective level of democracy of the state.

It is noted that when defining the concept of «direct exercise of power by the people», one should start from its main features, in particular, the fact that it is a process of directly revealing the will of the people or part of it, which is carried out in forms that are not directly prohibited by the norms of the Constitution and laws, on issues, which are of public interest, which causes the emergence of legal consequences and participation in which is guaranteed by the state. The functions of institutions of direct people's power are the main directions of influence that express their social purpose.

Based on the analysis of the experience of foreign countries and domestic legislation, the following functions of the direct exercise of power by the people are distinguished: state building; installation; legislative; unifying; cultural and educational; affirmative

The authors point out that the exercise of legal protection of the constitution is part of the powers of the people, which they have the right to exercise both directly and through indirect people's power, and after studying the formation and features of the modern institution of representative and direct people's power, we can conclude about the exceptional role of both forms of implementation of this institution in the effective protect the constitution by the people. It is the interaction and complementarity of direct and indirect people's power that are the conditions for the most perfect formulation and implementation of the people's will, including in the matter of legal protection of the basic law.

Key words: bodies of state power, judicial power, principle of people's power, organization of judicial power, implementation of direct democracy.

Постановка питання. Правова система України ґрунтується на закріпленому статтею 5 Конституції України основоположному принципі, що єдиним джерелом державної влади та носієм суверенітету є народ.

Національна адаптація ідеї правового захисту конституції в Україні задумувалася як один з засобів демократизації нової незалежної держави на засадах верховенства права, незалежності, колегіальності, рівноправності суддів, гласності, повного і всебічного розгляду справ та обґрунтованості прийнятих ним рішень. У той же час, практика реалізації цих принципів, як і в багатьох інших сферах суспільного життя в Україні, не завжди відповідала їх декларованим положенням. Адже, враховуючи особливу природу конституції, яка є не тільки юридичним, а й політико-правовим документом, державні органи, на яких покладено функцію здійснення конституційного контролю, нерідко стають заручниками особливостей національного політичного процесу [1].

Тому ефективне функціонування інших реальних і дієвих способів правового захисту Конституції України, зокрема здійснення цієї місії Українським народом, мають значення, яке важко переоцінити.

Питанням конституційно-правового статусу народу, реалізації його функцій та повноважень, в тому числі в сфері формування органів державної влади, в більшій чи меншій мірі, присвячували свої наукові праці такі вітчизняні вчені як: Д.М. Белов, Л.В. Бориславський, С. Головатий, М.В. Громовчук, І.М. Жаровська, В.С. Журавський, В.М. Кампо, М. Козюбра, В.Д. Людвік, О.Г. Мурашин, П.М. Рабінович, С.В. Різник, О.В. Радченко, М.Д. Савенко, М.В. Савчин, М.В. Селіванов, І.Д. Сліденко, П.Б. Стецюк, Ю.М. Тодика, В.Л. Федоренко, О.Ф. Фрицький, В.М. Шаповал, С.В. Шевчук, Ю.С. Шемшученко та ін.

Автори ставлять собі за мету розглянути інститут народовладдя в Україні, як принцип формування органів державної влади.

Виклад матеріалу дослідження. Правова система України ґрунтується на підході, що єдиним джерелом державної влади та носієм суверенітету є народ, що закріплено статтею 5 Конституції України, тому вкрай важливо дослідити юридичні інструменти та форми здійснення народом своєї влади.

Пріоритет прав людини, визнання людини найвищою соціальною цінністю, вирішення державних справ на основі волі більшості, при одночасному гарантуванні правового статусу меншості, є тими складовими, які в сукупності становлять основу та умови існування демократичного режиму. Хоча дослівно з латинської термін «демократія» означає «влада народу», все ж не будемо вдаватись до розмиття меж між концепціями демократичного режиму та здійснення народовладдя, адже ці поняття належить до різних площин: демократія – це режим, а здійснення влади народом – це політико-правовий процес [2].

Цікавим для юридичної науки є також співвідношення категорій «політичні права громадянина» та «здійснення влади народом». Зазначимо, що народний суверенітет визначається як правосуб'єктність

народу в таких питаннях, як формування своєї держави, визначення конституційної моделі характеристик держави, обрання представників до органів держави та місцевого самоврядування, володіння, користування та розпорядження ресурсами, а також вирішення інших питань державного буття. Оскільки Український народ – це сукупність громадян України різних національностей, систему політичних прав та обов'язків громадян можна справедливо вважати основою для здійснення влади народу [3].

Зв'язок між політичними правами окремого громадянина та здійсненням державної влади народом є нерозривним, адже політичні права громадянина є інструментом для здійснення волі народу; натомість режим, за якого державна влада реалізується народом (демократія) є гарантією забезпечення політичних прав громадян.

Таким чином, здійснення державної влади народом є одночасно критерієм існування демократії та одним з центральних елементів політичних прав громадянина, а реалізація народного суверенітету фактично відбувається в процесі здійснення державної влади народом. Рівень розвитку народовладдя в конкретній країні, тобто реальний вплив волі народу на вирішення питань державного та суспільно-го життя, визначає об'єктивний рівень демократичності держави.

В науці конституційного права поширене вживання звороту «участь громадян в управлінні державними справами», під яким П. Грабильніков розуміє можливість, гарантовану Конституцією України та законодавством, безпосередньо або через представників, брати участь у здійсненні влади народу, державної влади, місцевого самоврядування, доступу до несення державної служби, до здійснення правосуддя, прирівнюючи його таким чином до здійснення влади народу [4, с. 197]. Право на управління державними справами є лише елементом масиву політичних прав, відмінною ознакою якого є участь кожного громадянина особисто та безпосередньо.

Погоджуючись з тим, що право на управління державними справами є складовою політичних прав громадян, які включають також право на свободу об'єднання громадян (в політичні партії та громадські формування), на мирні беззбройні збори, походи, мітинги, демонстрації, на спрямування індивідуальних та колективних письмових звернень або на особисте звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування та посадових і службових осіб, висловлюємо переконання, що громадяни можуть здійснювати управління державними справами не лише безпосередньо, але й через обраних представників (народних депутатів, Президента України, депутатів місцевих рад, міських голів).

Здійснення влади народом включає не лише управління державними справами (формування складу органів держави та місцевого самоврядування, здійснення державної влади на постах державного апарату, участь в правосудді через присяжних та народних засідателів, прийняття рішень та законів на референдумах), але й реалізацію установчої влади народом шляхом прямої демократії, в результаті здійснення якої і створюється держава, управління справами якої належить до можливостей народу. У міжнародно-правових документах (Загальна декларація прав людини 1948 р. та Міжнародний пакт про громадянські політичні права 1966 р.) містяться такі поняття як «управління власною країною» та «ведення справ держави». На нашу думку, за своїм змістом ці поняття можна прирівняти до передбаченої законодавством України концепції «участь в управлінні державними справами».

Здійснення народної влади відбувається у двох загальноновизнаних формах: безпосередній (прямій, особистій) та опосередкованій (непрямій, представницькій) – через виборні установи або представницькі органи.

Основою здійснення безпосереднього народовладдя є природно-правовий підхід, який визнає народ джерелом влади, а безпосереднє народовладдя – пріоритетним та безумовним способом її здійснення. Загальна декларація прав людини 1948 року встановила право кожної людини (не залежно від громадянства) брати участь в «управлінні власною країною безпосередньо або через вільно обраних представників» [5].

Здійснення влади народу у безпосередній формі історично передувало виникненню інститутів представницького народовладдя, так зразками безпосереднього здійснення влади народу є народні збори в Давній Греції, віча в Київській Русі, загальні збори в Україні часів Гетьманщини, збори громадян міст, які були наділені Магдебурзьким правом. Здійснення народовладдя передбачає чотири обов'язкові елементи: ініціативу народу; активність, спрямовану на реалізацію ініціативи; пряму участь у вирішенні питань державного життя та усвідомлення моральної відповідальності народу за наслідки здійснення своєї волі.

Здійснення влади народу є провідною категорією конституціоналізму, проявом установчої влади, яка належить виключно народу, та є первинною відносно всіх інших інститутів держави. Вибори та

референдум є найдосконалішими формами здійснення безпосереднього народовладдя, адже в результаті їх проведення воля народу щодо певного питання державного життя не лише формується, проявляється, обробляється та фіксується, а й набуває юридичної сили, тобто легітимізується. В Конституції України інститути виборів та референдуму отримали регламентацію в окремому розділі, процес внесення змін в який є суттєво ускладненим, а їх значимість підкреслюється логічним розміщенням розділу III «Вибори. Референдум» відразу після розділів, які визначають загальні засади конституційного ладу і правовий статус людини і громадянина [6].

Крім того, повноваження державних органів у питаннях ініціювання, призначення виборів та референдумів, залучення суб'єктів виборчого процесу, юридичного гарантування активного виборчого права, регулюються розділами IV, V, VI та XXI Конституції України.

Концепція безпосереднього народовладдя у вітчизняній науці та конституційній практиці перебуває на етапі становлення, адже виборче законодавство зазнає постійних змін, що свідчить про те, що оптимальну модель наразі не віднайдено. Прийняття Конституції 1996 року, яка закріпила основоположні засади здійснення прямого народовладдя в Україні стало фундаментальною подією та відправною точкою в цьому процесі.

Щодо самого поняття «безпосереднє народовладдя», то в доктрині присутні різні підходи до його визначення. За В. Погорілком, цей термін означає пряме волевиявлення народних мас при розробці і прийнятті державних рішень, а також пряма участь в їх впровадженні у життя та здійсненні контролю [7, с. 602], а Г. Шахназаров визначає пряме народовладдя як порядок, за якого пряме і конкретне волевиявлення громадян є основою для прийняття всіх рішень.

При визначенні поняття «безпосереднє здійснення влади народом» слід відштовхуватись від основних його ознак, зокрема того, що це процес безпосереднього виявлення волі народу або його частини, який здійснюється у формах, на які немає прямої заборони в нормах Конституції та законів, з питань, які становлять суспільний інтерес, який спричиняє виникненню юридичних наслідків та участь в якому гарантується державою. Функції інститутів безпосереднього народовладдя – це основні напрямки впливу, які виражають їх соціальне призначення.

На підставі аналізу досвіду зарубіжних країн та вітчизняного законодавства, можна виокремити наступні функції безпосереднього здійснення влади народом:

- державне будівництво (утворення держави, забезпечення недоторканості суверенітету, цілісності та неподільності держави, прийняття основного закону);
- установча (створення системи органів державної влади і місцевого самоврядування);
- законотворча (підготовка, прийняття загальнообов'язкових правил поведінки, які поширюються на громадян країни або громадян країни у певній адміністративно-територіальній одиниці);
- об'єднуюча (інтеграція всіх елементів народу в міцне об'єднання, вирішення проблемних аспектів їх соціального співжиття, вироблення національної самоідентифікації);
- культурно-виховна (залучення народу до різних проявів культурного життя, підвищення загального рівня освіченості, зокрема, правової свідомості, розвиток інститутів громадянського суспільства);
- затверджувальна (схвалення або опротестування народом рішень органів державної влади та місцевого самоврядування).

За результатами здійснення безпосереднього народовладдя приймаються акти, які входять до системи права та одночасно до правової системи, на рівні із правосвідомістю, правовою культурою та принципами права. Акти безпосереднього народовладдя є обов'язковою ланкою цього ланцюга, адже можуть одночасно служити ціллю правової системи та її засобом. Безпосередня правотворчість, як юридично закріплена процедура, спрямована на легітимацію волі народу, її формування та трансформування у загальнообов'язкові правила поведінки, складається з двох етапів: власне формування волі народу, що не створює юридичних прав та обов'язків; та надання цій волі юридичної сили, що потребує по-перше, розробка, обговорення і схвалення проекту, по-друге, його прийняття в ході здійснення безпосереднього народовладдя, і по-третє, офіційного опублікування [8].

Щодо змістовних обмежень здійснення народовладдя, встановлено, що влада народу поширюється на всі суспільні відносини: політичні, економічні, культурні, соціальні тощо. Однак статтею 74 Конституції України передбачене коло питань, які не можуть вирішуватись шляхом референдуму, зокрема, податки, бюджет та амністія, натомість рішення про зміну території України, згідно зі статтею 73 Конституції України, може прийматись винятково на всеукраїнському референдумі. Таким чином, всі суспільнозначущі питання внутрішнього та зовнішнього життя держави, за винятком вказаних

виключень, можуть вирішуватись шляхом здійснення безпосереднього народовладдя за процедурою референдуму.

Делегування влади при здійсненні безпосереднього народовладдя характеризується через наступні змістовні ознаки: по-перше, існує елемент свідомого волевиявлення, адже народ безпосередньо обирає модель владних відносин, яка відповідає його волі та об'єктивно існуючим обставинам суспільного життя. По-друге, елемент безпосередності участі народу займає домінуюче становище відносно опосередкованості. По-третє, безпосередня форма народовладдя наділена імперативним характером, при врахуванні тієї обставини, що існують дорадчі види безпосереднього здійснення влади народом (такі як громадські обговорення, петиції, протести), які не є винятком з правила, а навпаки сприяють легітимності тих процедур, рішення, прийняті в ході яких, є загальнообов'язковими (референдуми та вибори) [9].

Передбачене процедурне обмеження здійснення народовладдя, адже влада народу має здійснюватись у формах, юридично закріплених основним законом. Форми здійснення безпосереднього народовладдя – це способи виявлення волі народу щодо питань державного життя, від яких залежить юридична сила та політичні наслідки результатів народного волевиявлення. Формами безпосереднього здійснення влади народу, які є найпоширенішими в країнах сучасного світу, безперечно є вибори та референдум.

Стаття 69 Конституції України передбачає, що народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум а також інші форми безпосередньої демократії. Хоча жодних наукових дискусій не виникає щодо того, що вибори та референдум є пріоритетними формами здійснення влади народу, доцільно було б також визначити перелік «інших форм безпосередньої демократії», на які є посилання в Конституції.

Практиці конституціоналізму відомі такі форми народовладдя, як громадські слухання, обговорення, відкликання обранців з посад, збори громадян, демонстрації, мітинги, протести та навіть повстання. Юридична природа цих інститутів різниться залежно від імперативності виконання вираженої волі народу, адже законом може бути встановлене їх обов'язкове виконання або навпаки, дорадчий характер, натомість здійснення народовладдя в насильницькій формі, нехтування при цьому недоторканими правами та свободами людини та громадянина може бути підставою визнання нелегітимності таких дій. Процедура організації, проведення, виявлення результатів прямого волевиявлення регламентується спеціальними законами.

Висновки. Обґрунтувавши, що здійснення правового захисту конституції входить до повноважень народу, які він вправі здійснювати і безпосередньо, і шляхом опосередкованого народовладдя, а також дослідивши становлення та особливості сучасного інституту представницького та безпосереднього народовладдя, можемо зробити висновок про виняткову роль обох форм реалізації цього інституту у ефективному захисті конституції народом. Саме взаємодія і взаємодоповнення безпосереднього і опосередкованого народовладдя є умовами найдосконалішого формулювання і реалізації волі народу, в тому числі, і в питанні правового захисту основного закону.

Список використаних джерел:

1. Придачук О.А., Белов Д.М. Місце та роль судової влади в системі органів державної влади: реалізація принципу народовладдя. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 101–109.
2. Белов Д.М., Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
3. Белов Д.М., Громовчук М.В. Конституційно-правові засади статусу особи: окремі аспекти. *Аналітично-порівняльне право*. № 1. 2021. С. 21–26.
4. Грабильніков А.В. Громадянин України – суб'єкт політичної системи. *Держава і право: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. Вип. 24. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2004. с. 196–204.
5. Загальна декларація прав людини і громадянина : міжнародний документ від 10 грудня 1948 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_01.
6. Данко В.Й., Белов Д.М. Правові позиції Конституційного Суду України: аналіз правової доктрини. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 73(5). 2022. С. 33–39.

7. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України: навч. посіб. К.: Ліра, 2006. 366 с.
8. Шипілов Л.М. Принцип народовладдя і його здійснення в Україні: автореф. дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.01; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004. 19 с.
9. Шаповал В.М. Сучасний конституціоналізм: *монографія*; Юридична фірма Салком, Науково-аналітичний центр. К.: Юрінком Інтер, 2005. 560 с.

УДК: 342.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.2>

КАРАЛЬНО-ПЕНІТЕНЦІАРНА СИСТЕМА ЗАКАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ

Болдизар С.М.,

кандидат юридичних наук

*доцент кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету*

Болдизар С.М. Карально-пенітенціарна система Закарпатської України.

Проведено дослідження процесу нормативно-правового регулювання діяльності карально-пенітенціарної системи на території Закарпаття у 1944-1946 роках.

Після визволення у жовтні 1944 року території Закарпаття перед місцевими органами влади посталала необхідність вирішення ряду питань, зокрема формування системи покарань та здійснення пенітенціарної діяльності. Процеси карально-пенітенціарного характеру відбувались як поступовий процес трансформації, внаслідок якого чехословацькі демократичні традиції поступово переймали ознаки радянської адміністративно-тоталітарної системи.

Реалізація вищевказаних завдань почалась з проголошення повної амністії громадянам Закарпатської України за злочини, як були вчинені до моменту визволення Закарпаття. Одночасно розпочинається робота по створенню виправних закладів. За відповідною Постановою Народної Ради Закарпатської України утворювався трудовий табір для відбуття покарання особами засудженими до позбавлення волі.

В окремих випадках, як вид покарання, могла застосовуватись смертна кара. Однак, такі судові рішення виконувались тільки після затвердження Народною Радою, яка могла замінити їх позбавленням волі.

Разом з тим, керівники Закарпаття вважали своїм основним завданням перевиховання правопорушників. Тому основним видом покарання правопорушників вважались примусові (виправні) роботи. Для їх організації, встановлювалась посада референтів з примусових робіт.

Одночасно, могли застосовуватись заходи умовно-дострокове звільнення, помилування засуджених, а в тих випадках, коли віддання до суду були недоцільними призначався грошовий штраф. Все це свідчило про значну соціальну спрямованість державної політики у Закарпатті в період 1944-1946 роках.

Ключові слова: Закарпатська Україна, законодавство, пенітенціарна система.

Boldyzh S. The punitive-penitentiary system of Transcarpathian Ukraine.

A study of the process of normative-legal regulation of the activity of the punitive-penitentiary system in the territory of Transcarpathia in 1944-1946 was carried out.

After the liberation of the territory of Transcarpathia in October 1944 local authorities faced the need to address a number of issues, including the formation of a system of punishments and the implementation of penitentiary activities. The processes of punitive-penitentiary nature took place as a gradual process of transformation, as a result of which Czechoslovak democratic traditions gradually adopted the features of the Soviet administrative-totalitarian system.

The implementation of the above tasks began with the proclamation of a full amnesty to citizens of Transcarpathian Ukraine for crimes committed before the liberation of Transcarpathia. At the same time, work on the creation of correctional institutions begins. According to the relevant Resolution of the People's Council of Transcarpathian Ukraine, a labor camp was established to serve sentences by persons sentenced to imprisonment.

In some cases, as a form of punishment, the death penalty could be applied. However, such court decisions were executed only after approval by the People's Council, which could replace them with imprisonment.

At the same time, the leaders of Transcarpathia considered the re-education of offenders to be their main task. Therefore, forced (corrective) labor was considered the main type of punishment for offenders. For its organization, the position of referents for forced labor was established.

At the same time, parole measures, pardon of convicts could be applied, and in cases where trials were inappropriate, a monetary fine was imposed. All this testified to the significant social orientation of state policy in Transcarpathia in the period 1944-1946.

Key words: Transcarpathian Ukraine, legislation, penitentiary system.

Постановка питання. Після визволення у жовтні 1944 року території Закарпаття від німецько-угорських окупаційних військ в регіоні на короткий період було встановлено систему управлінського двовладдя. Формально, у Підкарпатській Русі, як частини Чехословацької республіки, почалось відновлення Празької системи державного управління. Однак, фактично, владні повноваження взяли на себе народні комітети на чолі яких стояла Народна Рада Закарпатської України, що проголосила утворення Закарпатської України і взяла курс на возз'єднання з Радянською Україною. Діяльність народних комітетів активно підтримувалась радянськими військами, які знаходились в краї, зосереджували у своїх руках реальну владу і перешкоджали діяльності чехословацьких управлінців.

В умовах переходу до мирного життя перед Народною Радою Закарпатської України постала необхідність вирішення цілого ряду питань спрямованих на нормалізацію цивільного життя. Серед таких проблем, в умовах останнього етапу Другої світової війни, було і питання формування правоохоронної системи, зокрема системи застосування покарань та пенітенціарної діяльності органів, які після визволення діяли на цій території. І якщо створення таких органів як міліція, прокуратура, суд із самого початку знаходилось під впливом і контролем радянських військових та цивільних урядовців, то процеси карально-пенітенціарного характеру відбувались як поступовий процес трансформації, внаслідок якого чехословацькі демократичні традиції поступово переймали ознаки радянської адміністративно-каральної системи. Поєднання демократичних традицій для яких виправлення і ресоціалізація засудженої особи є основною метою покарання, з радянськими нормами практикуючими завдання фізичних страждань засудженим та приниження їх людської гідності зумовлювало певну неоднозначність і суперечливість нормативно-правових актів, прийнятих Народною Радою у цей історичний період.

Аналіз наукових джерел. Вищевказані наукові проблеми не досліджувались науковцями і згадувались в окремих дослідженнях тільки епізодично, в рамках загального вивчення державно-правової історії Закарпаття періоду 1944-1946 років. Тому **завданням** даної статті є предметний аналіз процесу переорієнтування відносно соціально спрямованої демократичної Чехословацької карально-пенітенціарної системи в радянську державно-правову тоталітарну структуру.

Виклад матеріалу дослідження. Реалізація даного напрямку державної політики почалась з проголошення Народною Радою Закарпатської України повної амністії всім громадянам Закарпатської України за всі кримінальні злочини, як були вчинені до моменту визволення Закарпаття, а їх судимість погашалась. Також закривались всі справи, які знаходились у провадженні слідчих органів і в судах. Виняток становили особи, що вчинили злочини проти Закарпатської України, Червоної Армії та Радянського Союзу в інтересах фашистського режиму [1, с. 28].

Цим самим, органи влади на Закарпатті дали можливість засудженим громадянам краю стати на шлях виправлення. Одночасно розпочинається робота по створенню системи виправних заходів нового державного утворення.

В першу чергу це стосувалось нормативного врегулювання функціонування пенітенціарної системи через яку відбувається покарання та перевиховання осіб засуджених судом за вчинення кримінальних злочинів. Характеристики цієї системи завжди характеризують ставлення кожної окремої країни до гуманістичних ідеалів людського суспільства, дають уяву про основні державницькі засади того чи іншого режиму і визначають цінність людського життя в конкретній державі.

Вперше про пенітенціарну систему Закарпатської України було згадано в Постанові Народної Ради Закарпатської України “Про переданий місьць ув'язнення (тюрем) до відання органів державної безпеки” [2, с. 19].

За цією постановою всі місця ув'язнення (тюрми), які раніше відносились до відання судових і прокурорських органів, разом з майном і обслуговуючим апаратом (персоналом) передавались до відання органів державної безпеки. При цьому за органами прокуратури Закарпатської України зберігалось право вести нагляд за законністю і порядком в місцях ув'язнення. Звичайно, така норма мала на меті поступово пристосовувати законодавство Закарпатської України до радянської системи, а в умовах, коли радянські органи державної безпеки мали безроздільне право контролювати всі сфери суспільного життя, контроль з боку прокуратури носив суто формальний характер. Тим більше безвладними були і можливості Уповноваженого Народної Ради у справах юстиції С.В. Борецького і

Уповноваженого внутрішніх справ І.М. Ваша на яких згідно з вищевказаною Постановою покладалось завдання контролю за її реалізацією.

По суті, дана Постанова, за аналогією з радянською каральною системою надавала абсолютне право радянським військовим та цивільним органам державної безпеки контролювати життя закарпатців та вести боротьбу з інакодумством і “ворогами народу”.

Продовженням процесу формування пенітенціарної системи стала Постанова Народної Ради Закарпатської України “Про організацію поправно-трудоустанов” від 17 березня 1945 року [3, с. 77-78]. Цей документ засвідчив певне демократичне розуміння мети юридичного покарання членами Народної Ради Закарпатської України, державницькі погляди яких формувались в умовах довоєнної Чехословацької демократії. Саме згідно з положеннями даної Постанови можна констатувати, що керівники тодішнього Закарпаття вважали своїм основним завданням перевиховання правопорушників, а не їх приниження або знищення. Так, основним видом покарання правопорушників члени Народної Ради вважали примусові (виправні) роботи. Для їх організації, при Окружних і Міських відділах міліції встановлювалась посада референтів з примусових робіт, під наглядом і за вказівками яких повинні відбувати покарання всі ті особи, які були засуджені до примусової праці. Ці особи могли використовуватись на суспільно корисних роботах в залежності від їх професійного фаху з відрахуванням 25 відсотків заробітку на користь держави.

При цьому референти з примусових робіт при використанні засуджених до праці повинні були виходити з інтересів держави та завдання перевиховання правопорушників. Це ще раз підтверджує, що навіть у ставленні до правопорушників місцеві закарпатці виходили, в першу чергу, з гуманістичних ідеалів нормального людського суспільства, за що пізніше частина з них була репресована.

В окремих випадках за клопотанням установ та організацій референт з примусових робіт міг залишати засуджених відбувати міру покарання за місцем їх попередньої праці або, в разі відсутності об'єктів для відбуття покарання, направляти їх на роботу до інших округів.

Для відбуття заходів покарання особами, які засуджувались судовими органами Закарпатської України до позбавлення волі на різні терміни, під безпосереднім наглядом Уповноваженого Народної Ради у внутрішніх справах утворювався трудовий табір. Його місце розташування визначав Уповноважений Народної Ради і на підставі його вказівок окружні та місцеві відділи міліції, всіх засуджених до позбавлення волі відправляли в розпорядження начальника виправно-трудоустанов для відбування міри покарання.

Начальника виправно-трудоустанов, затверджувала на посаді Народна Рада за пропозицією Уповноваженого внутрішніх справ, а інших працівників згідно штату – Народна Рада за поданням керівника виправно-трудоустанови.

В межах своїх повноважень керівник виправного табору повинен був забезпечити організацію виконання в'язнями виробничих процесів в тих галузях народного господарства де це буде потрібно. Крім того, з метою підвищення ефективності результатів праці засуджених, за погодженням з Уповноваженим Народної Ради у внутрішніх справах, йому дозволялось утворювати філії виправно-трудоустанов в різних місцевостях Закарпатської України, організувати майстерні (чоботарські, швейні, бляхарські) для працевлаштування засуджених і, де молодь могла б здобувати професійні навички та кваліфікацію. Дана норма, в черговий раз підтверджує той факт, що керівники Закарпатської України на перше місце ставили завдання саме реабілітацію в'язнів та повернення їх до нормального суспільного життя.

Функціонування виправно-трудоустанов закладів будувалось на засадах господарського розрахунку, з тим щоб заробітна плата за роботу виконувану в'язнями і за виготовлену ними продукцію поступала на рахунки виправного закладу і використовувалась на харчування та придбання одягу для в'язнів, на культурно-виховну роботу, а також утримання адміністративного апарату. Крім того, цікавим є положення Постанови за яким, з метою прискорення процесу перевиховання та заохочення засуджених до праці, начальник табору за погодженням з Уповноваженим Народної Ради у внутрішніх справах встановлював норми виробітку і за їх перевиконання нараховував години та дні засудженим особам, в рахунок строку позбавлення волі [3, с. 78].

Найважчим видом покарання на території Закарпатської України визначалась смертна кара. Рішення про смертну кару могли прийматись Спеціальним Судом Закарпатської України до компетенції розгляду якого відносились кримінальні справи політичного характеру, а в окремих випадках – Народний Суд Закарпатської України у кримінальних справах. Однак і тут, встановлювались певні обмеження спрямовані на недопущення судових та процесуальних помилок при застосуванні такого важкого виду покарання. Зокрема, вироки про розстріл могли бути виконані тільки після їх затвердження На-

родною Радою. Коли Народна Рада не затвердить вироку про розстріл, вона могла замінити розстріл позбавленням волі терміном до 10 років [4, с. 12]. Таким чином забезпечувався додатковий контроль за законністю вироку.

Законодавство Закарпатської України передбачало і таку процесуальну дію як умовно-дострокове звільнення. Зокрема, кожний із засуджених до примусової праці або позбавлення волі, після відбуття однієї третьої призначеного терміну покарання, якщо він поведінкою і ставленням до праці доведе своє виправлення, міг бути звільнений умовно-достроково від відбуття строку, що залишився. Розгляд заяв про умовно-дострокове звільнення розглядався комісією по достроковому звільненню ув'язнених, які утворювались в кожному окрузі у складі начальника районного відділу міліції, народного судді і прокурора. Секретарем комісії був референт міліції з примусової праці, а при виправно-трудоному таборі цю процедуру контролював один з працівників табору за призначенням начальника табору.

Крім того, Народна Рада Закарпатської України мала право помилувати та звільнити будь-якого засудженого як Народним Судом так і Вищим Народним Судом [5, с. 5].

Паралельно з формуванням пенітенціарної системи починається розробка і прийняття нормативно-правових актів щодо виконання судових рішень у цивільних справах, а також заходів адміністративного впливу у тих випадках коли віддання до суду і застосування заходів судової репресії є недоцільним.

Зокрема, виконання судових рішень здійснювалось судовими виконавцями на підставі виконавчих листів, які видавались судом після вступу у законну силу судових рішень та ухвал. Такому виконанню підлягали:

- рішення що їх виносять суди в цивільних справах, ухвали про забезпечення позовів, ухвали про накладання штрафів і судові накази, що видаються в цивільних справах;

- виконавчі написи, виданні нотаріальними органами відповідно до правил нотаріального провадження;

- постанови слідчих і суддів у кримінальних справах, про забезпечення цивільних позовів, про вжиття заходів забезпечення проти приховування майна обвинуваченого, про стягнення з майна засудженого штрафу, або судових витрат, а При цьому, основними формами виконавчої діяльності були:

- Звернення стягнення на рухоме майно.

- Продаж майна, описаного по судовому стягненню.

- Звернення стягнення на заробітну плату робітників і службовців.

- Звернення стягнення на гроші і майно боржника, які знаходяться у третіх осіб, а так само на гроші, що належать боржникові від третіх осіб.

- Звернення стягнення (переведення екзекуції) на пожитки з нерухомості [6, с. 12].

Одночасно, з метою виховання громадян в дусі демократичного співжиття, поваги до громадсько-суспільного ладу, в тих випадках, коли віддання до суду і застосування заходів судової репресії було недоцільним начальникам окружних та міських відділів міліції надавалось право застосовувати в адміністративному порядку штраф до 1000 пенге.

Перелік проступків за які застосовуються заходи адміністративного покарання встановлювались спільно Уповноваженим Народної Ради Закарпатської України у внутрішніх справах та Уповноваженим юстиції. Накладення покарання відбувалось згідно постанови виданої начальником окружного або міського відділу міліції. І тільки у випадку відмови особи сплачувати штраф постановою передавалась до суду для розгляду [7, с. 77].

Висновки. Таким чином, розвиток системи юридичної відповідальності та заходів пенітенціарного характеру на Закарпатті у 1944-1946 роках відбувався шляхом прийняття ряду нормативно-правових актів і став важливою ланкою у поступовому переформатуванні демократичних засад європейського правосуддя у напрямку створення тоталітарної правоохоронної системи. При цьому, структура та функції системи покарань та пенітенціарних заходів поступово набирали класичної радянської форми спрямованої на боротьбу з інакодумством і поряд з іншими правоохоронними заходами відіграли важливу роль у підготовці процесу входження регіону до складу Радянського Союзу.

Список використаних джерел:

1. Декрет № 42 “Про амністію” від 9 лютого 1945 р. Вісник НРЗУ. 1945 № 3. С. 28.
2. Постанова НРЗУ “Про переданий місьць ув'язнення (тюрем) до відання органів державної безпеки” від 22 січня 1945 р. Вісник НРЗУ. 1945 № 2. С. 19.

3. Постанова НРЗУ “Про організацію поправно-трудоустанов” від 17 березня 1945 р. Вісник НРЗУ. 1945 № 6. С. 77-78.
4. Постанова НРЗУ “Про організацію і порядок діяльності Спеціального Суду Закарпатської України” від 18 грудня 1944 р. Вісник НРЗУ. 1945 № 2. С. 11-12.
5. Декрет № 33 “Про організацію судових органів Закарпатської України” від 12 січня 1945 р. Вісник НРЗУ. 1945 № 1. С. 4-5.
6. Постанова НРЗУ “Про порядок виконання судових рішень і ухвал” від 22 лютого 1945 р. Вісник НРЗУ. 1945 № 4. С. 39–44.
7. Постанова НРЗУ “Про надання органам Народної міліції права застосовувати заходи адміністративного впливу за проступки і правопорушення” від 17.березня 1945 р. Вісник НРЗУ. 1945. № 6. С. 77.

УДК: 342.9

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.3>

РЕФОРМУВАННЯ СУДОВОЇ СИСТЕМИ ТА СУДОЧИНСТВА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ ДРУГОГО КРАЙОВОГО УРЯДУ АВГУСТИНА ВОЛОШИНА (КІНЕЦЬ 1938 р. – ПОЧАТОК 1939 р.)

Грін О.О.,
*старший викладач кафедри
адміністративно, фінансового та інформаційного права
Ужгородського національного університету*

Грін О.О. Реформування судової системи та судочинства Карпатської України в період діяльності другого крайового уряду Августина Волошина (кінець 1938 р. – початок 1939 р.)

На сучасному етапі розвитку правової науки актуальним є історико-правове дослідження національної системи судових органів та проблем її реформування. Перехід України від тоталітаризму до демократичної, правової, соціальної держави сприяв становленню нової системи судових органів, покликаних відповідати новим історичним умовам суспільного розвитку та світовим стандартам.

Значної актуальності набуває проблема визначення ролі і місця судової влади у правовій державі, необхідними умовами побудови якої є утвердження самостійності й незалежності цієї влади, удосконалення існуючої системи взаємовідносин її органів з іншими гілками влади, оптимальне збалансування механізму їх взаємодії й взаємного контролю. Оскільки території сучасної України на протязі історії входили до складу різних державних утворень, цікавим і важливим в аспекті означеної проблеми є аналіз реформування судової системи та судочинства на цих територіях.

Стаття присвячена реформуванню судової системи та судочинства Карпатської України, яка пройшла своєрідну еволюцію від автономності до федеративного устрою у складі Чехословаччини і проголошення незалежності (кінець 1938 р. – початок 1939 р.). В ній проаналізовано процес евакуації та реформування різних судових органів, викликаних рішенням першого Віденського арбітражу (2.10.1938 р.) про передачу значної частини територій Чехословаччини до Угорщини, Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі від 22.11.1938 р. № 328 у частині функціонування, компетенції та принципів формування судової влади а також розпорядження другого крайового уряду А. Волошина щодо процедури та принципів судочинства в краї.

Ключові слова: *судова система, судочинство, Карпатська Україна, реформування, територіальна компетенція, евакуація, красвий суд, окружний суд, Вищий суд, конституційний закон, судова справа, розпорядження уряду, Підкарпатська Русь, автономія, Віденський арбітраж, відділ Верховного суду.*

Hrin O.O. The reform of the court system and judiciary of the Carpathian Ukraine during the period of the second regional government of Augustin Woloshyn (end of 1938 - early 1939).

At the current stage of the development of legal science, the historical and legal research of the national system of judicial bodies and the problems of its reform is relevant. The transition of Ukraine from totalitarianism to a democratic, legal, social state contributed to the formation of a new system of judicial bodies, designed to meet the new historical conditions of social development and world standards.

The problem of determining the role and place of the judiciary in the legal state, the necessary conditions for the construction of which are the affirmation of the autonomy and independence of this authority, the improvement of the existing system of relations between its bodies and other branches of government, and the optimal balancing of the mechanism of their interaction and mutual control, is gaining considerable relevance. Since the territories of modern Ukraine have been part of various state entities throughout history, the analysis of the reform of the judicial system and the judiciary in these territories is interesting and important in terms of the given problem.

The article is devoted to the reform of the judicial system and judiciary of Carpathian Ukraine, which underwent a kind of evolution from autonomy to a federal system within Czechoslovakia and the declaration of independence (end of 1938 – beginning of 1939). It analyzes the process of evacuation and reformation of

various judicial bodies caused by the decision of the first Vienna Arbitration (October 2, 1938) on the transfer of a large part of the territories of Czechoslovakia to Hungary, the Constitutional Law on the Autonomy of Subcarpathian Rus dated November 22, 1938 No 328 in terms of functioning, competence and principles of the formation of the judiciary, as well as the order of the second regional government of A. Voloshyn regarding the procedure and principles of the judiciary in the region.

Key words: judicial system, judiciary, Carpathian Ukraine, reform, territorial competence, evacuation, regional court, district court, Supreme Court, constitutional law, court case, government order, Subcarpathian Rus, autonomy, Vienna arbitration, Supreme Court division.

Постановка питання. На сучасному етапі розвитку правової науки актуальним є історико-правове дослідження національної системи судових органів та проблем її реформування. Перехід України від тоталітаризму до демократичної, правової, соціальної держави сприяв становленню нової системи судових органів, покликаних відповідати новим історичним умовам суспільного розвитку та світовим стандартам.

Значної актуальності набуває проблема визначення ролі і місця судової влади у правовій державі, необхідними умовами побудови якої є утвердження самостійності й незалежності цієї влади, удосконалення існуючої системи взаємовідносин її органів з іншими гілками влади, оптимальне збалансування механізму їх взаємодії й взаємного контролю. Оскільки території сучасної України на протязі історії входили до складу різних державних утворень, цікавим і важливим в аспекті означеної проблеми є аналіз реформування судової системи та судочинства на цих територіях.

Автор ставить собі за мету висвітлити питання реформування судової системи та судочинства Карпатської України в період діяльності другого крайового уряду Августина Волошина (кінець 1938 р. – початок 1939 р.).

Виклад основного матеріалу. У зв'язку з російською агресією проти України багато аспектів вітчизняної та красної історії необхідно переоцінити, відомим подіям та фактам надати нове смислове навантаження. Одним з таких періодів історії краю були події кінця 30-х років, коли Карпатська Україна пройшла своєрідну еволюцію від автономності (жовтень 1938 р.) до федеративного устрою (22 листопада 1938 р.) і проголошення незалежності 14-15 березня 1939 р. На думку М. Вегеша, Карпатська Україна стала самостійною державою, що було прогресивним явищем, бо Закарпаття нарешті з небуття прийшло до своєї державності [1, с. 423].

Як і в наш час, міжнародна ситуація, яка склалася напередодні Другої світової війни, зокрема рішення Мюнхенської конференції, конференції в Комарно, Віденського арбітражу свідчили про початок „гібридної війни” проти молодшої автономної держави. Задля об'єктивності зазначимо, що 25 листопада 1938 р. уряд А. Волошина видав розпорядження про затвердження української мови як державної [2, с. 32], а 30 грудня того ж року прийняв рішення про одночасне вживання двох назв краю - „Підкарпатська Русь” і Карпатська Україна. Це тривало до 15 березня 1939 року, коли Соїм прийняв закон в якому чітко записав „Назва держави є : Карпатська Україна” [2, с. 16]. С. Віднянський і М. Вегеш розцінили дозвіл Праги вживати, поряд з назвою „Підкарпатська Русь”, також назву „Карпатська Україна” та запровадження державної української мови як завершення перемоги українства над русофільством [3, с. 185–187].

Повертаючись до питання гібридної війни, відзначимо, що Є. Магда визначає її як „сукупність заздалегідь підготовлених і оперативно реалізованих дій військового, дипломатичного, економічного, інформаційного характеру, спрямованих на досягнення стратегічних цілей”. На думку вченого „до базових компонентів гібридної війни можна зарахувати традиційні та нестандартні загрози, тероризм, підривні дії, новітні або нешаблонні технології, аби протистояти перевагам противника у військовій силі. Головна відмінність гібридної війни від агресії – в інтенсивності застосування зазначених засобів” [4, с. 263]. Відзначимо, що всі вищезазначені компоненти гібридної війни мали місце під час подій кінця 30-х років у Карпатській Україні.

Аналізуючи процес реформування судової системи та судочинства кінця 1938 р. – початку 1939 р. слід зазначити, що у демократичній Чехословаччині 20-х – 30-х років ХХ ст. судова гілка влади діяла самостійно, незалежно від інших. Вона складалася із Конституційного суду (7 чол.), до компетенції якого входили проблеми конституційного права; найвищого суду (5 чол.), що займався питаннями цивільного та кримінального права та найвищого адміністративного суду (7 чол.), який розглядав питання адміністративного та фінансового права [5, с. 19]. Цивільними та кримінальними справами в нижчих інстанціях займалися також суди першого та другого ступенів [5, с. 19]. У системі третьої

влади важлива роль відводилася також інституту прокуратури на чолі з генеральним прокурором республіки. Незважаючи на повну самостійність і незалежність, органи судової влади не мали права законодавчої ініціативи [5, с. 19].

Конституція ЧСР передбачала також наявність Конституційного суду до компетенції якого ст.2 Основного Закону (вступний розділ) віднесла завдання приймати рішення про те, чи відповідають закони Чехословацької республіки і закони Союму Підкарпатської Русі принципу, за яким Конституція і її складові частини можуть змінюватися або доповнюватися тільки законами, визначеними як конституційні [6, Castka XXVI, s. 255]. Механізм функціонування Конституційного суду забезпечувався Законом про Конституційний суд, який було прийнято Національними Зборами 9 березня 1920 р. Він складався з сімох членів: по 2 члени обиралися від Верховного суду і Вищого адміністративного суду, а 3-х членів призначав президент за пропозицією Палати депутатів, Сенату і Союму Підкарпатської Русі. До скликання Союму це робив Президент республіки з подачі влади, в даному випадку з подачі Цивільного Управління [7, с. 121]. Конституційний суд був тим органом, який встановлював, що певний звичайний закон не діє, оскільки суперечить Конституції. Його прерогатива не поширювалась на конституційні закони [6, Castka XXVI, s. 370–371].

Аналізуючи питання організації судової системи та судочинства у краї вказаного періоду В. Лемак зазначав, що „в домюнхенській Чехословаччині на Підкарпатській Русі функціонувала класична для правової держави модель судової системи: окружні суди, Крайовий суд в Ужгороді, «підкарпатський відділ» Верховного суду ЧСР у Кошиці» [8, с. 106]. Питання регулювання державно-правових відносин цієї території з центральними органами влади входило до компетенції Конституційного суду республіки [8, с. 106].

Закон „Про тимчасове регулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі і про організаційні заходи в зв'язку з цим” від 26 червня 1937 р. № 172 був останнім законодавчим актом Чехословацької влади під час домюнхенського періоду існування ЧСР щодо вирішення правового статусу краю. На думку більшості дослідників даної проблеми ні ця правова норма, ні інші зазначені вище законодавчі заходи, не вирішили в достатній мірі питання управління Підкарпатської Русі як автономної одиниці у складі Чехословаччини.

11 жовтня 1938 р. було сформовано перший автономний уряд Підкарпатської Русі, який очолив А. Бродій – лідер русофільського напрямку в краї [9, с. 113]. На першому засіданні 15 жовтня 1938 р. були розглянуті й затверджені основні органи управління, які склалися з 9 міністерств, а також їх функцій. Незабаром прем'єра А. Бродія було звинувачено в державній зраді, після чого він був заарештований в Празі. Новим прем'єром - міністром було призначено А. Волошина, який 25 жовтня 1938 р. сформував новий уряд з представників українського напрямку [9, с. 114]. Автономний уряд Карпатської України після рішень першого Віденського арбітражу перемістився до Хуста. Він складався з 4 міністерств: внутрішніх справ, шкільництва, справедливості (юстиції) і комунікацій [10, с. 27]. Кожне окреме міністерство мало декілька ресортів (відділів) [10, с. 27].

Незважаючи на наростаючу соціально-економічну і політичну кризу на урізаній території розбудова Карпато-Української держави розпочалася досить швидкими темпами. Здійснювалась підтримка із-за меж Закарпаття, організовувався збір коштів, медикаментів, продовольства тощо. Водночас, слід погодитися з думкою про те, що зовнішньополітична проницька орієнтація уряду Карпатської України, розрив її зв'язків, насамперед торговельно-економічних, з іншими частинами Чехословацької республіки й загострення українсько-чеських відносин, відмова від пошуку можливих компромісів зі своїми агресивними сусідами - Угорщиною та Польщею, надмірне й невинуватне сподівання на підтримку ззовні, насамперед з боку Німеччини, та допомогу української діаспори теж не сприяли успішному розвитку державотворчих процесів у краї [11, с. 305-306].

Ще 25 жовтня чехословацький уряд на прохання нових керівників офіційно припинив діяльність усіх політичних партій краю. Уряд Карпатської України виконав вказівку Праги про розпуск партій лише 20 січня 1939 р. Ухвалюючи це рішення уряд Карпатської України припустився грубої юридичної помилки, адже це рішення означало, що з парламенту і сенату Чехословаччини автоматично виключалися всі депутати від цих партій. Не врятувало становище й те, що 6 лютого 1939 р. уряд Карпатської України новим розпорядженням змінив своє попереднє рішення. Зміни полягали в тому, що перше розпорядження про розв'язання політичних партій не стосувалося аграрної, соціал-демократичної, народно-соціалістичної та християнсько-народної партії, представники яких увійшли до складу „Українського Національного Об'єднання” (УНО), котре постало ще 24 січня й уособлювало увесь проукраїнський політикум краю [12, с. 34–37].

Автономний уряд А. Волошина намагався організувати судову систему та судочинство Карпатської України, яка у порівнянні з попередніми двадцятьма роками розвитку пішла на спад. Причина полягала в тому, що уряд постійно опинявся перед економічними та міжнародними проблемами, які вимагали негайного вирішення. У перші місяці після жовтня 1938 р. у цій сфері на території краю відбулися зміни, детерміновані як зовнішніми (рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р.), так і внутрішніми (воля автономного уряду) факторами [13, с. 82]. 9 листопада 1938 р. Верховний суд республіки почав діяти в Левоче (сучасна Словаччина), куди він евакуювався з Кошіце, яке відійшло до Угорщини [14, ф. 577, оп. 1, спр. 4, арк. 4].

14 листопада міністерство юстиції в Хусті отримало від управляючого Краєвого суду Пежанського листа, в якому той повідомляє, що Краєвий суд перебрався з Ужгороду до Великого Березного, туди ж прибула Державна прокуратура, очолювана Тарасевичем [10, с. 31]. Ужгородський окружний суд був евакуюваний частково до села Анталовці, де під керівництвом Є. Петрецького почав діяти, а частково – до В. Березного [10, с. 31]. Всього з Ужгороду „було привезено 9 залізничних вагонів судового маєтку” [10, с. 31]. У листі ставилось питання про недостатність персоналу канцелярії краєвого суду. Сповіщалося також про вже зроблені кроки: „... тутешній Криєвий суд повідомив вже окружний суд в Ниж. Верецках о тім, що зачав урядувати. Одночасно нав’язує зв’язки з Свалявою, щоби пересвідчитися, чи і в якій степені була там переведена евакуація окружного суду з Мукачева. Земельна книга окружного (уряду) суду в Ужгороді була частинно перевезена до Анталовець, а именно були перевезені земельні книги тих громад, котрі лишаються безсумнівно на нашій боці” [10, с. 32].

Крім того, Краєвий суд запропонував уряду А. Волошина своє бачення структури органів судівництва в західних районах Підкарпатської Русі: „ліпше є придержуватися системи, яка володіє в Чехах, себто організувати більше малих окружних судів з обсадою 1 до 2 суддів, чим творити великі судові округи. Рекомендується в веде сего, щоби в Перечині був зоорганізований новий окружний суд для Перечинського політичного округу и для части Ужгородського округу на північ від Ужгороду. Округ краєвого суду в Ужгороді складався з окружних судів в Ужгороді, Вел. Березнім, в Мукачеві і Ниж. Верецках. Тепер би можна створити 5 менших окружних судів, а именно в Перечині, Вел. Березнім, Анталовцях, Сваляві і Ниж. Верецках, котрі при невеликій обсаді могли би добре обслужити околичний край, причім був би взятий огляд на погані комунікації” [14, ф. 577, оп. 1, спр. 4, арк. 6-7].

Юридично розв’язати проблему автономії краю повинні були наступні нормативні акти: „Конституційний закон про автономію Підкарпатської Русі” від 22 листопада 1938 р. № 328 та Декларація уряду Чехословаччини „Про новий текст розпоряджень про автономію Підкарпатської Русі” від 12 грудня 1938 р. Структурно Конституційний закон № 328 складався з 2 розділів, 2 частин, 5 глав та 19 параграфів [15, с. 235–241]. У першій частині була передбачена процедура узгодження законів, які діють (приймаються парламентом Чехословаччини і Союмом Підкарпатської Русі). Остаточною інстанцією, яка вирішувала спір між ними був Конституційний суд ЧСР. Артикул 5 вказував конкретний термін виборів до першого Союму Підкарпатської Русі: вибори належало провести не пізніше п’яти місяців від дати їх проголошення [15, с. 236]. Передбачалася процедура проведення виборів на основі Закону „Про вибори до крайових і районних представництв” від 14 липня 1927 р. У другій частині цього закону йшлося про те, що Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехословацької республіки і її назву встановить Союм Підкарпатської Русі [15, с. 237].

Окремо регулювалися питання законодавчої влади (§§ 4–9), які стосувалися компетенції чехословацького парламенту (визначено 12 пріоритетних напрямів) та місцевого Союму. Зокрема, визначено законодавчу компетенцію Союму Підкарпатської Русі як верховного владного органу краю, який мав бути обраний загальним, безпосереднім, таємним голосуванням згідно з принципом пропорційного представництва [16, с. 531].

Конституційний закон врегулював питання функціонування, компетенції та принципів формування виконавчої влади (§§ 10–16) та судової влади (§§ 17–19). Параграф 13 встановлював, що службовцями центральної державної адміністрації на території Підкарпатської Русі мали бути передусім громадяни Підкарпатської Русі [15, с. 240]. Судову владу на території Підкарпатської Русі віддано чинним на її території судам, а при Найвищому суді в м. Брно мала бути створена спеціальна колегія для Підкарпатської Русі [16, с. 531].

28 листопада 1938 р. Рада Міністрів Підкарпатської Русі повідомила апарат Міністерства юстиції в Хусті про те, що на прохання президента Верховного суду республіки п. Грегора „заступники мініс-

терства судівництва” п. Комаринський та п. Дутка за наданими ним повноваженнями А. Волошином „переберуть і перевезуть” майно і документацію відділу Верховного суду для Підкарпатської Русі до м. Хуст [14, ф. 577, оп. 1, спр. 4, арк. 15].

9 грудня 1938 р. Президія Верховного суду в Левочі прийняла рішення про структуру окружних судів на територіях, які залишилися від окружних судів в містах Ужгород і Мукачево. Замість них утворювалися окружні суди у В. Березному (охоплював рештки колишнього Ужгородського і більшу частину Мукачівського округів), у Н. Верецьках (частина Мукачівського округу) та в с. Іршава (тре-тя частина колишнього Мукачівського округу з селами Завидово, Станово, Залуж, Лалово, Негрово, Арданово, Дунковиця, Доробратово). В якості вищих судових інстанцій для цих окружних судів були створені 2 краєві суди: у В. Березному та в Хусті [14, ф. 577, оп. 1, спр. 4, арк. 21].

Судова справа в Карпатській Україні остаточно отримала юридичне закріплення виданням ряду розпоряджень від 16 січня 1939 р. Їх діяльність розпочиналася з 1 лютого. Одне з них стосувалося процедури судочинства, в якому зазначалося про діяльність краєвих судів у В. Березному і Хусті та про ведення карних справ [14, ф. 577, оп. 1, спр. 4, арк. 15]. Іншим розпорядженням уряд А. Волошина створював у краї Вищий суд і „вищу державну прокуратوریю”. На думку В. Лемака, це означало, що Підкарпатська Русь поступово здобувала всі державно-правові атрибути суб’єкта федерації [8, с. 109]. Згідно цього розпорядження з під юрисдикції Верховного суду в м. Кошице вилучався округ краєвого суду в м. Хуст, а також частини колишнього краєвого суду в м. Ужгороді та Берегові (окружні суди у В. Березному, Н. Верецьках, Іршаві, Севлюші та залишки колишніх окружних судів в Ужгороді і Мукачеві [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 34]. Ліквідувався також відділ Верховного суду в м. Кошице, створений розпорядженням уряду ЧСР № 634 від 3 грудня 1920 р. Для округів краєвого суду в Хусті та В. Березному створювався „колегіальний суд II столиці з осідком в Хусті, який урядово зовеся: „Вищий суд в Хусті...” [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 34]. Він складався з „такого судейського, помічно-судейського, рахункового та канцелярійного персоналу: 1 президента вищого суду в II стіпниці функційно-службової ранги, 5 надрадників в V стіпниці функційно-службової ранги...” [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 34]. Вказане розпорядження „заступником президента вищого суду” визначало „по-порядку найстаршого члена судейської колегії”. У вищому суді в м. Хуст створювалась „вища державна прокураторія на чолі з вищим прокурором”. Його заступниками були державні прокурори в м. Хусті та В. Березному. Діяльність вищого суду і вищої державної прокуратури почалася з 1 лютого 1939 р. [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 34].

Третім розпорядженням з 1 лютого 1939 р. було запроваджено виконання у краї Закону ЧСР „Про охорону республіки”, та принципів судівництва таких справ у краєвому суді в Хусті [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 28]. Згідно четвертого розпорядження хустського уряду від 16 січня 1939р. „Про становлення осідків і обводів судів та урядів публичної обвини” окружні суди утворювались у Перечині, Середньому, Сваляві, В. Березному, Н. Верецьках, Іршаві, Севлюші, Хусті, Воловому, Тячеві [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 22–25]. У § 2 закріплювався розподіл охоплення судів II інстанції: „1) Для обводів окружних судів в Перечині, в Середнім, в Сваляві, у Великім Березнім та в Нижніх Верецьках установлюється краєвий суд та державна прокураторія з осідком у Великім Березнім; 2) Обводи окружних судів в Іршаві і Севлюші прилучуються до обводів краєвого суду і державної прокуратури в Хусті” [14, ф. 577, оп. 1, спр. 3, арк. 22–25]. 21 лютого 1939 р. А. Волошин видав останнє розпорядження уряду щодо судочинства, згідно з яким деякі села з одного судового округу включалися до іншого.

Аналізуючи функціонування судової системи краю кінця 1938 р. – початку 1939 р., В. Лемак констатує, що, по-перше, система судів того часу не виступала незалежною судовою владою, судочинство істотно відрізнялося від судової процедури домюхненського періоду; по-друге, перестав діяти основний принцип законності; по-третє, судові функції здійснювали також представники виконавчо-розпорядчої влади [8, с. 112].

Отже, вимушена реформа судової системи, її територіальної компетенції, складу судів призвела до неоднозначних наслідків. Суди позбавлялися можливості розгляду деяких справ, зросло свавілля й політичне переслідування з боку чиновників, а судова система фактично втратила незалежність як окрема гілка влади. З іншого боку позитивним досягненням у судовій реформі було впорядкування судової системи на територіях, які були підмандатні колишнім окружним судам в Ужгороді й Мукачеві та відновлення судової влади на всій території Карпатської України.

Утім варто зазначити, що на даний час відсутнє ґрунтовне наукове дослідження питань організації судової системи та судочинства на теренах Підкарпатської Русі у складі Чехословацької держави, яке б опиралося на потужну джерельну та історіографічну базу.

Список використаних джерел:

1. Вегеш М. Державотворчі процеси у Карпатській Україні (1938-1939). Ужгород, 2020. 552 с.
2. Тридцять років на службі історії: у трьох томах. Том 2: Вибрані біографічні нариси про життя і діяльність професора Миколи Вегеша / Укладач Анна Чаварга. Ужгород, 2023. 373 с.
3. Віднянський С., Вегеш М. Августин Волошин і Карпатська Україна в історії українського державотворення. К., 2021. 372 с.
4. Магда Є. Гібридна агресія Росії: уроки для Європи. К., 2017. 268 с.
5. Болдижар М.М. Болдижар С.М. Державність на Закарпатті: події, факти, оцінки. Ужгород, 2003. 212 с.
6. Sbirka zakony a narizeni statu Cescoslovenskego
7. Нариси історії Закарпаття. Том II (1918–1945). Ред. кол.: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп: історія. Ужгород, 1995. 665 с.
8. Лемак В.В. Закарпаття у державно-правовій системі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. К., 1996. 159 с.
9. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець. Ужгород, 2010. 720 с.
10. Болдижар М.М. Закарпаття між двома світовими війнами. Матеріали до історії суспільно-політичних відносин. Ч. 2. Ужгород, 1996. 95 с.
11. Вегеш М.М., Віднянський С.В. Августин Волошин – батько карпатоукраїнського народу. К., 2020. 472 с.
12. Вегеш М., Чаварга А. В обороні Карпатської України: Карпато-Українська держава та світове українство (1938-1939): монографія / Перекл. із чеської Н. Петріца. Ужгород, 2021. 380 с.
13. Болдижар М.М. Краю мій рідний. Науково-популярні нариси з історії Закарпаття. Ужгород, 1998. 232 с.
14. Державний архів Закарпатської області (ДАЗО).
15. Стерчо П. Карпато-українська держава. До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів, 288 с.
16. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: Навчальний посібник. К., 2011. 944 с.

АЛЬТРУЇЗМ ЯК АНТРОПОЛОГО-БІОЛОГІЧНА ДЕТЕРМІНАНТА ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН

Литвинюк К.О.,
аспірантка

Львівського національного університету імені Івана Франка

Литвинюк К.О. Альтруїзм як антрополого-біологічна детермінанта договірному регулюванню відносин.

Застосування антрополого-соціологізаторського дослідницького підходу, відповідно до якого закономірності виникнення, існування та розвитку права зумовлені виключно соціальним виміром буття людини, фактично залишає поза увагою біологічну природу творця юридичних норм. А така природа, як підтверджують результати численних досліджень поведінки різних суспільних тварин, суттєво впливає на соціальне буття останніх. Тому задля всебічного пізнання цих закономірностей слід застосувати також антрополого-біологізаторський підхід, заснований на визнанні еволюційної природи людини і зумовленості держави та права певними біологічними властивостями людського індивіда. Зазначене сприятиме міждисциплінарним дослідженням і розвитку юридичної науки на їхній основі.

Стаття присвячена окремим проявам біологічної природи людини, а саме альтруїзму як антрополого-біологічній детермінанті договірному регулюванню суспільних відносин. З'ясовані поняття, види цієї детермінанти, охарактеризовані ознаки родинного та взаємного альтруїзму. Обґрунтовано, що останній сприяє поширенню соціальних зв'язків і встановленню норм фізичної поведінки. Продемонстровано залежність між виявом альтруїстичної поведінки, виникненням відносин договірному характеру та їхнім урегулюванням як у тварин, так і в людей. Проведено паралель із психологічною теорією права Л. Петражицького щодо обґрунтування виникнення правовідносин, зокрема, у сфері приватних договорів. Зроблено висновок, що імперативно-атрибутивні емоції у концепції цього теоретика є проявом взаємного альтруїзму. Зауважено, що альтруїстична поведінка спрямована на створення та визнання протонорм, зокрема на виникнення обов'язків і кореспондуючих прав договірному характеру. Тому дослідження окремих проявів альтруїзму у середовищах тварин і людей може бути корисним для поглиблення пізнання витоків правового регулювання.

Ключові слова: альтруїстична поведінка, антрополого-біологізаторський дослідницький підхід, взаємний альтруїзм, родинний альтруїзм, договірне регулювання суспільних відносин.

Lytvyniuk K. Altruism as an anthropological-biological determinant of the contractual regulation of relations.

The application of the anthropological and sociological research approach, according to which the patterns of emergence, existence and development of law are determined exclusively by the social dimension of human existence, actually leaves out of consideration the biological nature of the creator of legal norms. And this nature, as confirmed by the results of numerous studies of the behaviour of various social animals, significantly affects the social existence of the latter. Therefore, for the sake of comprehensive knowledge of these regularities, an anthropological and biological approach (based on the recognition of the evolutionary nature of humans and the conditioning of the state and law by certain biological properties of the human individual) should also be applied. This will contribute to interdisciplinary research and the development of legal science based on them.

The article is devoted to individual manifestations of human biological nature, namely altruism as an anthropological-biological determinant of contractual regulation of social relations. The concepts and types of this determinant are clarified, and the signs of kin and reciprocal altruism are characterized. It is substantiated that the latter contributes to the spread of social ties and the establishment of norms of physical behaviour. The dependence between the manifestation of altruistic behaviour, the emergence of contractual relations and their regulation in both animals and humans has been demonstrated. A parallel is made with the

psychological theory of law of L. Petrażycki regarding the justification of the emergence of legal relations, in particular, in the field of private contracts. It was concluded that imperative-attributive emotions in the concept of this theorist are a manifestation of mutual altruism. It is noted that altruistic behaviour is aimed at the creating and recognising of protonorms, in particular, the emergence of duties and corresponding rights of a contractual nature. Therefore, the study of individual manifestations of altruism in the environments of animals and people can be useful for deepening the knowledge of the origins of legal regulation.

Key words: altruistic behaviour, anthropological and biological research approach, reciprocal altruism, kin altruism, contractual regulation of social relations.

Вступні зауваги. У юридичній науці є багато поглядів на виникнення такого явища як право. Значна її частина заснована на застосуванні соціологізаторського дослідницького підходу, який дозволяє обґрунтувати виникнення права соціальним виміром буття людини. Але невиправдано залишає поза увагою біологічну природу людського індивіда як творця соціальних норм. Французький мислитель Ж.-Ж. Руссо (*Jean-Jacques Rousseau*) зазначив, що «поки ми зовсім не знаємо справжньої людини, марно будемо ми намагатися визначити закон, що нею отриманий, або той закон, який найкраще відповідає її природі. Ми можемо цілком зрозуміло сказати щодо цього закону лиш так: щоб він був законом, потрібно не тільки, щоби воля того, на кого він накладає обов'язок, могла свідомо йому підкоритися, але, крім того, щоб він був природним, потрібно, щоб він говорив голосом самої природи» [1, с. 42]. Вочевидь говорити таким голосом неможливо, не беручи до уваги біологічних аспектів існування та розвитку людської істоти та деяких інших живих організмів, із якими останню поєднує еволюційне минуле.

Тому є потреба у застосуванні поряд із соціологізаторським біологізаторського методологічного підходу, в інтеграції здобутків наук про життя загалом і про людину та право зокрема для вивчення природи і меж правового регулювання. Дослідження у таких науках різних поведінкових феноменів та соціальної регуляції є взаємопов'язаними [2, р. 2072]. Американський теоретик права О.Д. Джонс (*Owen D. Jones*) зауважив, що «як споживачі та застосувальники знань із інших наук, правники повинні відчувати себе зобов'язаними відігравати набагато активнішу роль у сприянні міждисциплінарній інтеграції предметів наук, що мають стосунок до права» [2, р. 2073].

Постановка проблеми та стан її дослідження. Альтруїстична поведінка як еволюційна установка людини є важливим чинником не тільки антропогенезу, але й соціогенезу. Тому тривалий час явище альтруїзму досліджували у соціологічній перспективі концептуалізації моральної реальності (Г. Спенсер (*Herbert Spencer*), О. Конт (*Isidore Marie Auguste François Xavier Comte*), Е. Дюркгейм (*David Émile Durkheim*), Г. Зіммель (*Georg Simmel*), П. Сорокін (*Pitirim Alexandrovich Sorokin*)). Однак відкриття та дослідження теорії еволюції (Ч.Р. Дарвін (*Charles Robert Darwin*), Ж.-Б. Ламарк (*Jean-Baptiste Pierre Antoine de Monet Chevalier de Lamarck*), Р. Чемберс (*Robert Chambers*)) дозволило переосмислити деякі біологічні поведінкові програми людини. Генезис альтруїстичної поведінки як просоціального патерну людини став предметом дослідження біологів-еволюціоністів (В.Д. Гамільтон (*William Donald Hamilton*), Р. Докінз (*Clinton Richard Dawkins*), Р. Тріверс (*Robert Trivers*), В.П. Єфроїмсона, Р. Д. Александер (*Richard D. Alexander*)), етологів (В. Дольник, К. Лоренц (*Konrad Zacharias Lorenz*), Ф. де Вааль (*Franciscus Bernardus Maria (Frans) de Waal*), М.Л. Бутовська), соціобіологів (Д.Дж. Морріс (*Desmond John Morris*), Р. Райт (*Robert Wright*), М. Рідлі (*Matt Ridley*), Ч. Ламзден (*Lumsden Ch. J.*), Е.О. Вільсон (*Edward Osborne Wilson*), Р.М. Сапольскі (*Robert Morris Sapolsky*)).

Відкриття теорії еволюції та інстинктивної природи людини закономірно надало певного «натуралістичного» відтінку деяким дослідженням ХХ ст. у галузі філософської антропології (А. Гелен (*Arnold Gehlen*), Г. Плеснер (*Helmuth Plessner*), А. Портман (*Adolf Portmann*), М. Шелер (*Max Scheler*)).

Суттєвому зближенню наук про людину та її життя і науки про право сприяють дослідження О.Д. Джонса, В. Залуського (*Wojciech Zaluski*), Дж. Шалла (*Jeffrey Schall*), Ф. Шена (*Francis Shen*), М. Грутер (*Margaret Gruter*) й інших. Завдяки даним еволюційної та поведінкової біології, еволюційної психології, етології, нейронауки, генетики, приматології тощо вчені намагаються з'ясувати вплив біологічних регуляторів людини (зокрема, й альтруїзму) як на походження права, так і на механізм правового регулювання. Однак в Україні поки що відсутні приклади монографічних досліджень із застосуванням такої методології до означеної проблематики, незважаючи на поглиблення інтересу до людиноцентричних розвідок серед юристів і філософів (В. Бігун, Д. Гудима, Ю. Лобода, С. Максимов, П. Рабінович, С. Шевцов тощо). Вказане актуалізує розвиток дискурсу щодо еволюційно зумовлених детермінантів правового регулювання.

Антрополого-біологізаторський підхід, який заснований на визнанні еволюційної природи людини та зумовленості держави і права біологічними властивостями людського індивіда [3, с. 47, 215], уможлиблює встановлення зв'язків між біологічним і соціальним у правогенезі, з'ясування того, чи є природні поведінкові механізми людини антецедентом для права як явища.

Метою цієї статті як частини більшого дослідження є виявлення в альтруїзмі деяких проявів біологічної природи людини, які впливають на правове регулювання суспільних відносин.

Поняття та види альтруїзму. Альтруїстична поведінка є важливим фактором еволюції людини й інших тварин. Тому не дивно, що виток моралі як одного із соціальних регуляторів деякі представники філософії та соціології пов'язували саме з альтруїзмом. Як зазначив американський професор політології Л. Арнхарт (*Larry Arnhart*), «людина має природне моральне почуття, що виникає як спільний продукт емоцій, таких як симпатія та гнів, і моральних принципів, як-от спорідненість і взаємність» [4, р. 7]. Але останні своєю чергою є програмами її еволюційної історії.

Альтруїзм (від лат. *alter* – інший) американський еволюційний біолог і соціобіолог Р. Тріверс визначив як поведінку, що приносить користь іншому організму, на шкоду собі, але така шкода має бути менш значною, ніж надана корисна послуга [5, р. 35]. Біологи-еволюціоністи виділяють два види альтруїзму: родинний і взаємний [6, р. 1390]. Перший різновид стосується лише особин, які пов'язані між собою генетично [7, р. 3]. Тому його прояви (турбота, захист, взаємодопомога) є досить обмеженими. Родинний альтруїзм не вимагає складних когнітивних здібностей і спостерігається у більшості видів тварин.

На відміну від зазначеного виду взаємний альтруїзм не обмежується генетично близькими особами [8]. Р. Тріверс вперше застосував поняття такого альтруїзму у 1971 році для позначення відносин взаємодопомоги, обміну серед генетично неспоріднених особин які надають таку допомогу, очікуючи повернення у майбутньому «альтруїстичної послуги» до її надавача [5, р. 35]. Цей різновид альтруїзму можна охарактеризувати як пряму взаємність: «я надаю послугу тобі, а ти – мені» [9, р. 4]. Інакше кажучи, коли, наприклад, один індивід надає певну послугу іншому, в останнього виникає емоційне бажання вчинити певну, часто еквівалентну, дію щодо першого (цю емоцію Л. Петражицький (*Leon Petrażycki*) свого часу назвав імперативно-атрибутивною і вважав її джерелом права [10, с. 138-139]). У такий спосіб ніби укладається договір.

Чинниками, що сприяють поширенню взаємного альтруїзму, є: велика кількість «альтруїстичних ситуацій» у житті; неодноразова взаємодія людей у межах тієї самої соціальної групи; пара альтруїстів має піддаватись «симетрично альтруїстичним ситуаціям», тобто вони мають зробити приблизно еквівалентні вигоди один одному за приблизно еквівалентних витрат [11, р. 37]. Така пряма взаємність вимагає точного розпізнавання окремих людей і збереження у пам'яті різних соціальних взаємодій, які були у минулому [12, р. 8]. Тому взаємний альтруїзм розвивається як адаптація у відповідній популяції [13, р. 123].

Соціальність має виключне значення для виживання біологічного виду [14, с. 57]. Для такого виживання тобто забезпечення кооперації та співпраці у колективах лише родинного альтруїзму, який поширюється на генетично споріднених осіб, недостатньо. Об'єднання у групи є необхідною умовою для ефективного та надійного пошуку їжі та для захисту від ворогів. Отже, взаємний альтруїзм є саме тим біолого-еволюційним механізмом, який зміг забезпечити соціалізацію нерідних особин. Значення такої прямої взаємності полягає у тому, що вона зменшує витрати на виживання та розширює вид шляхом розподілу ресурсів і створення додаткових джерел існування унаслідок співпраці. Це своєю чергою послаблює, дозволяє зменшити кількість зумовлених конкуренцією насильницьких дій у колективах.

Альтруїзм як умова виникнення відносин договірному характеру у тварин. Античні філософи порівнювали соціальність людей зі співіснуванням тварин. Так, давньоримський політичний діяч республіканського періоду Цицерон (*Marcus Tullius Cicero*) писав, що «дикі тварини створені тільки для себе. Мурахи, бджоли, лелеки роблять дещо для інших, але найсильніше між собою пов'язані люди. За притаманною природою людям властиво збиратися разом, радитись, об'єднуватись» [15, с. 496]. Давньоримський юрист Ульпіан (*Gnaeus Domitius Annius Ulpianus*) у Книзі 1 «Інституцій» визначив, що природне право (*jus naturale*) – це те, якому природа навчила все живе, бо «це право притаманне не тільки людському роду, але й усім тваринам, які народжуються на землі та в морі, і птахам; сюди належить поєднання чоловіка та жінки, яке ми називаємо шлюбом, сюди ж народження дітей, сюди ж виховання; ми бачимо, що тварини, навіть дикі, мають знання цього права» [16, с. 83]. Отже, соціальність й упорядкованість соціальних відносин античні філософи не вважали притаман-

ними виключно людині. Проте лише сучасні досягнення еволюційної біології, етології, соціобіології, приматології, антропології дають можливість зрозуміти взаємний альтруїзм як еволюційну модель поведінки індивіда, що допомагає встановлювати та розвивати соціальні відносини не тільки людям, але й тваринам.

Зауважимо, що приклади взаємного альтруїзму у природі виявилися вельми нечисленними [17, р. 153]. Адже не кожен біологічний вид може забезпечити відповідні умови свого існування (багато-разові взаємодії, здатність розпізнавати інших індивідів і запам'ятовувати інтеракції щодо наданих послуг) [11, р. 1561]. Біологи помітили, що, крім таких еусоціальних видів як бджоли, мурахи чи терміти [18, р. 1291], взаємний альтруїзм можна спостерігати у риб, птахів, кажанів, щурів і приматів [19, р. 2].

Останні еволюційно є найбільш близькими до людей. Тому для з'ясування генези соціальних, зокрема юридичних, норм важливим є дослідження фактів, що підтверджують наявність взаємного альтруїзму насамперед у цих тварин. Вони є соціальними, володіють достатніми інтелектуальними здібностями, щоби запам'ятовувати отримані послуги та розрізняти особин у великих групах [20, р. 59]. Отже, у приматів є такі біологічно зумовлені якості, що уможливають взаємний альтруїзм.

Так, основоположник зоопсихології, американський етолог Р.М. Єркс (*Robert Mearns Yerkes*) зауважив, що шимпанзе «явно може висловлювати відданість і довгий час зберігати вірність, оскільки пам'ятає на гарне ставлення у них дуже добра» [21, с. 396], а американський приматолог К. Пекер (*Craig Packer*) відзначив, що дорослий самець бабуїна частіше приєднується до коаліцій з тими особинами, які своєю чергою здатні допомогти [22, р. 442].

Про існування взаємності у шимпанзе також писав британський журналіст і бізнесмен М. Рідлі: «На відміну від інших мавп, союз у шимпанзе – чітко симетричні відносини. Якщо А. виступає на стороні Б. із тим, щоб захистити його під час нападу або підтримати, коли він починає бійку, Б. пізніше повинен зробити те саме для А., інакше коаліція розпадеться» [23, с. 186]. Також автор навів приклади взаємного альтруїзму серед африканських верветок (карликових зелених мартишок): «Програючи магнітофонний запис із закличками про допомогу в бійці, вчені встановили, що мавпи реагують на заклик охоче, якщо ті, хто кличуть, допомагали їм у минулому. Якщо ж дві мавпи є близькими родичами, реакція другої з них не так сильно залежить від того, чи допомагала їй раніше перша. Тоді як особини, які у родинних стосунках не перебувають, соціальні борги усвідомлюють чітко» [23, с. 81-82].

Нідерландський дослідник поведінки приматів Ф. де Вааль відзначив, що у шимпанзе небажання відповісти послугою на послугу іноді навіть каране. Наприклад, доросла самка допомогла одному з дорослих самців під час його конфлікту із суперником, однак, коли він пізніше відмовився відповісти на її заклик про допомогу, вона повернулася і вдарила його [24, с. 182].

Радянський генетик В. Єфроїмсон вказував, що «вже у стадних тварин такий тип альтруїзму як взаємодопомога поширюється за межі родини та охоплює стадо, однак відсутність такого почуття взаємодопомоги у членів цієї спільноти прирікає її на швидке вимирання. Адже у багатьох видів тварин тільки стадо, а не пара батьків здатне одночасно повідомляти про небезпеку, захищати дитинчат і здобувати для них їжу» [25].

Наведене дозволяє виснувати, що прояви взаємного альтруїзму, зокрема у різних видів приматів, спрямовані на створення певного правила поведінки у відносинах двох або більше особин. Допомога однієї з них іншій зумовлює очікування в майбутньому аналогічної підтримки від того, хто її отримав раніше. У таких відносинах відбувається формування певної соціальної норми, дотримання якої контролюють «надавачі послуги». Порушення цього правила призводить або до застосування певного символічного покарання, або до уникнення контактів із порушником.

Поширення означеної соціальної поведінки допомагає групам тварин захищатись від хижаків, здобувати достатньо їжі, турбуватись про потомство та членів групи. Це уможливує збереження її стійкості та тенденцію до збільшення. Тому еволюційна установка на взаємний альтруїзм сприяє поширенню соціальних зв'язків і створенню соціальних норм, зокрема у приматів. Факт біологічної близькості останніх із людиною дозволяє припускати еволюційне походження різних видів альтруїзму у людському суспільстві, а також відповідно і біологічні корені правового регулювання.

Альтруїзм як умова виникнення договірних відносин у людей. Шотландський філософ-етик та економіст А. Сміт (*Adam Smith*) зауважив, що людина має схильність до договору, бартеру й обміну [26, р. 11]. Він стверджував, що джерело нашої чутливості до страждань сторонніх людей є у нашій здатності уявно ставати на їхнє місце, у здатності, яка дає нам можливість уявляти собі те, що вони відчувають, і мати ті ж відчуття [27, с. 32]. Така здатність є також ознакою взаємного альтруїзму.

Англійський філософ Т. Гоббс, описуючи четвертий природний закон (*lex naturalis* – винайдене розумом загальне правило, яке найкраще гарантує безпеку людини [28, с. 155]), теж розмірковував над взаємністю як певним відчуттям, що лежить в основі договірних відносин, зокрема дарування: «... ніхто нічого не дає без наміру отримати благодії себе. По суті дар – діяння добровільне, а метою всіх добровільних діянь людини є отримання блага для себе. І якщо люди побачать себе обманутими в цьому, то зникнуть всі підстави для благовоління чи довіри, а відтак зникне всіляка взаємодопомога, не буде примирення між людьми, й вони, таким чином, будуть і далі залишатися у стані війни, що суперечить першому й основному природному закону, який заповідає людям прагнути миру» [28, с. 172]. У такому сенсі взаємний альтруїзм можна розглядати як певний природний закон. Його дотримання є вітальним для людських асоціацій і не допускає повернення до стану «війни всіх проти всіх». Відсутність взаємного альтруїзму породжує невпевненість, недовіру, яка у концепції Т. Гоббса є однією з причин, що змушують людей нападати одне на одного заради власної безпеки [28, с. 152].

Певну паралель ідей англійського філософа про взаємність можна провести із ідеями Л. Петражицького щодо виникнення усіх договорів і відповідних правовідносин із імперативно-атрибутивних емоцій. На його думку, правові зобов'язання мають ту особливість, що людина закріплює за іншими власне уявлення про їхнє виконання: «І ось емоції, що лежать в основі наших правових обов'язків щодо інших, належать до розряду зовнішніх, в умовному сенсі, тих, що надходять, імпульсів. Якщо ми приписуємо собі обов'язок доставити щось, наприклад, певну суму коштів, комусь як щось від нас належне, то відповідні моторні імпульси переживаються... саме як екстраактивні стосовно до нас емоції, як зовнішньо (авторитетну) вимогу від нас вчинити щось для іншого [10, с. 64-65].

З огляду на вказане психологічні правові обов'язки мають імперативний, примусовий характер і подібні у цьому до емоцій, зумовлених зверненнями у вимогливому тоні. Імперативність такої норми-обов'язку, її правовий характер визначають не держава, не релігія і не «загальна воля», а особливості людської психіки. За змістом поглядів Л. Петражицького, людина під впливом емоцій схильна проєктувати на інших свої переконання з приводу того, як слід діяти у певній ситуації [10, с. 138-139]. Тому можна стверджувати, що джерелом таких проєкцій є взаємність у відносинах, заснована на очікуванні певної зустрічної поведінки, або, інакше кажучи, взаємний альтруїзм.

Укоріненість різних форм моральної та соціальної поведінки, а також відповідних звичаїв й інститутів в інстинктивній сфері людського буття один із засновників німецької школи філософської антропології А. Гелен (*Arnold Gehlen*) проілюстрував на прикладі інстинкту взаємності – вродженої схильності людини діяти з урахуванням інтересів Іншого [29, р. 92]. Вимоги щодо дотримання умов укладених договорів, визнання Іншого рівним собі від природи філософ характеризував як ідеальні вираження вродженої схильності людини до взаємності, як такі імперативи свідомості, що покликані відновити недостатню дієвість природних інстинктів людини [29, р. 47-52]. Норми права, що зобов'язують відшкодувати збитки, завдані потерпілому, умови товарообміну, звичаї кровної помсти, шлюбні відносини, релігійні обряди та свята – все це за А. Геленом є типами інституціоналізації інстинкту взаємності [30, с. 92-93].

На думку філософа, з розвитком суспільства набуває поширення турботливе й уважне ставлення до дітей (моральна поведінка людини, що корениться в її інстинктивному бутті) [31, с. 94]. «Всередині роду такі об'єднуючі сили, як взаємна симпатія, прихильне ставлення, миролюбність і готовність до взаємодопомоги мали достатні біологічні підстави і з огляду на це – важливу вітальну цінність. Згодом разом із розширенням масштабів спілкування, зростанням міжнародних контактів і поширенням раціоналістичного світосприйняття ці настрої, цей сімейний етос відривається від умов свого початкового існування – кровноспорідненого середовища – і поступово поширюється доти, поки нарешті у наш час не охоплює все людство» [31, с. 95]. Зауважимо, що таке поширення загалом відображає розвиток поведінки людини від родинного до взаємного альтруїзму.

Висновки. Участь людини у суспільному житті пов'язана із реалізацією, зокрема, еволюційно зумовлених моделей поведінки. Однією з них є альтруїзм. Він є засобом соціалізації та солідаризації не тільки людей, але й так званих соціальних тварин у межах родової організації і поза нею. Крім того, альтруїстична поведінка спрямована на створення та визнання протонорм, зокрема на виникнення обов'язків і кореспондуючих прав договірною характеру. Тому дослідження окремих проявів альтруїзму у середовищах тварин і людей дозволяє поглибити пізнання витоків правового регулювання.

Список використаних джерел:

1. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми / пер. Хаютина А.Д. *Трактаты* / отв. ред. Манфред А.З. Москва: Наука, 1969. С. 31–108.
2. Owen D.J. On the Nature of Norms: Biology, Morality, and the Disruption of Order. *Michigan Law Review*. V. 98. Issue 6. 2000. P. 2072–2103.
3. Гудима Д. Права людини: антрополого-методологічні засади дослідження / Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Академії правових наук України / Редкол.: П. М. Рабінович (голов. ред.) та ін. Серія І. Дослідження та реферати. Вип. 20. Львів: Край, 2009. 292 с.
4. Larry A. Darwinian Natural Right: The Biological Ethics Of Human Nature. New York: State University of New York Press, 1998. 332 p.
5. Trivers R. The Evolution of Reciprocal Altruism. *Quarterly Review of Biology*. 1971. Vol. 46. Issue 1. P. 35–57. URL: <http://www.jstor.org/stable/2822435> (accessed: 2 May 2023).
6. Axelrod R.M., Hamilton W. D. The Evolution of Cooperation. *Science, New Series*. 1981. V. 211. Issue 4489. P. 1390–1396.
7. West-Eberhard M.J. The Evolution of Social Behavior by Kin Selection. *The Quarterly Review of Biology*. V. 50. Issue 1. 1975. P. 1–33.
8. Okasha S. Biological altruism. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. July 21, 2013. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/altruism-biological/> (accessed: 2 May 2023).
9. Krams I. Reciprocal Altruism (Middle-Level Theory in Evolutionary Psychology). DOI 10.1007/978-3-319-16999-6_3598-1.
10. Петражицкий Л.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности: в 2 т. Санкт-Петербург: Слово, 1907. Т. 1. 308 с.
11. Nowak M.A. Five Rules for the Evolution of Cooperation. *Science*. 2006. Vol. 314. Issue 5805. P. 1560–1563. DOI: 10.1126/science.1133755.
12. Nowak M.A. Sigmund K. Evolution of indirect reciprocity. P. 1–16. URL: <http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7763/1/IR-05-079.pdf> (accessed: 2 May 2023).
13. MacKinnon K.C., Fuentes A. Primates, Niche Construction, and Social Complexity: The Roles of Social Cooperation and Altruism. P. 121-144 in *Origins of Altruism and Cooperation* / ed. by Sussman R. W., Cloninger C. R. Springer New York Dordrecht Heidelberg London, 2011. 456 p. DOI 10.1007/978-1-4419-9520-9.
14. Фридман Э.П. Приматы. Москва: Наука, 1979. 273 с.
15. Цицерон. De finibus bonorum et malorum (О пределах добра и зла). *Антология мировой философии. В 4-х томах*. Москва: Мысль, 1969. Т. 1. С. 496-497.
16. Дигесты Юстиниана / пер. с лат. / отв. ред. Л.Л. Кофанов. Москва: Статут, 2002. 584 с.
17. Yamamoto S., Tanaka M. How Did Altruism And Reciprocity Evolve in Humans? Perspectives From Experiments on Chimpanzees (Pan Troglodytes). *Interaction Studies*. 2009. Vol. 10:2. P. 150–182. DOI 10.1075/is.10.2.04yam.
18. Nowak Martin A., Sigmund K. Evolution of indirect reciprocity. *Nature*. 2005. Vol 437|27. P. 1291–1298. URL: <http://pure.iiasa.ac.at/id/eprint/7763/1/IR-05-079.pdf> (accessed: 2 May 2023). DOI:10.1038/nature04131.
19. Krams I. Reciprocal Altruism (Middle-Level Theory in Evolutionary Psychology). *Encyclopedia of evolutionary psychological Science*. 2016. P. 1–10. DOI 10.1007/978-3-319-16999-6_3598-1.
20. Aureli F., Schino G. Reciprocal Altruism in Primates: Partner Choice, Cognition, and Emotions. *Advances in the Study of Behavior*. 2009. Vol. 39. P. 45-69. DOI: 10.1016/S0065-3454(09)39002-6.
21. Гудолл Д. Шимпанзе в природе: поведение. Москва: Мир, 1992. 670 с.
22. Packer C. Reciprocal Altruism in Papio Anubis. *Nature*. 1977. Vol. 265. Issue 5593. P. 441-443. DOI: 10.1038/265441a0.
23. Ридли М. Происхождение альтруизма и добродетели: От инстинктов к сотрудничеству. Москва: Эксмо, 2013. 336 с.
24. Вааль де Ф. Политика у шимпанзе. Власть и секс у приматов. Москва: Высшая школа экономики (Государственный Университет), 2016. 204 с.
25. Эфроимсон В.П. Родословная альтруизма (этика с позиций эволюционной генетики человека). *Новый мир*. 1971. № 10. URL: <http://www.evolbiol.ru/document/940> (дата звернення: 2 травня 2023).

26. Smith A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Volume II*. Chicago: University of Chicago Press, 1977. URL: https://www.researchgate.net/publication/31729988_An_Inquiry_into_the_Nature_and_Causes_of_the_Wealth_of_Nations_Volume_II DOI: 10.7208/chicago/9780226763750.001.0001.
27. Смит А. Теория нравственных чувств. Москва: Республика, 1997. 351 с.
28. Гоббс Т. *Левіафан* / пер. з англ. Київ: Дух і Літера, 2000. 606 с.
29. Gehlen A. *Moral und Hypermoral. Eine pluralistische Ethik*. Bonn, 1970.
30. Григорьян Б. *Философская антропология: Критический очерк*. Москва: Мысль, 1982. 188 с.
31. *Новейший философский словарь* / ред. Грицанов А.А. Минск: Изд. В.М. Скакун, 1998. 704 с.

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.5>

ПРАВО НА ВІЛЬНИЙ РОЗВИТОК ОСОБИСТОСТІ ЯК ПРОЯВ ЗВ'ЯЗКУ ГІДНОСТІ ТА СВОБОДИ ЛЮДИНИ

Раданович Н.М.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та філософії права юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0003-0126-6188>
radanovych_n@ukr.net*

Раданович Н.М. Право на вільний розвиток особистості як прояв зв'язку гідності та свободи людини.

Конституційне визнання цінності людини, як домінуючої в ієрархії соціальних, максимально активізує увесь потенціал позитивного права для її забезпечення, зокрема механізм загальнодозвільного типу юридичного регулювання, який сутнісно презюмує свободу, а відтак – втілення ідеалу вільної людської особистості. Специфіка такого регулювання виявляється в процесі його соціально-змістовної характеристики, а саме, виокремлення сфери та меж. Відповідно з'ясовано, що розвиток загальнодозвільної ідеї у XX столітті змістився у площину «визнання цінності людської гідності», тому дослідження свободи у її взаємозв'язку з людською гідністю формує перше наближене уявлення про предметну сферу дії загального дозволу (як основи відповідного регулювання). Встановлено, що нормативне (міжнародне, національне) та доктринальне обґрунтування такого зв'язку відбувається на рівні цінностей та окремих самостійних прав. Також доведено, що найбільш наочно цей зв'язок простежується у праві на вільний розвиток особистості, яке стає своєрідним «перетином», основною точкою «стикування» гідності і свободи.

Досліджено національне визнання цього права в конституціях різних держав, зокрема в якості: цілей держави; найвищих цінностей; основи політичного ладу і соціального миру; самостійного права особи, у тому числі, в системі інших особистих прав. Виявлено особливості його інтерпретації в німецькій юриспруденції, як «неназваного», «незалежного основоположного права на свободу», що набуло свого розвитку у двох аспектах: а) загального права особистості – її «всеосяжного захисту» від державних і приватних втручань, «підсилення» (додаєткової) гарантії людської гідності (що слугувало формуванню своєрідної правозахисної методології – «теорії сфер»). Його природа аналізується під кутом зору «сутності (ядра) людської особистості» і її складників: людської гідності, основоположного права на інформаційне самовизначення, права на життя та фізичну недоторканність; б) загальної свободи дій, чим розширено сферу захисту свободи, яка не охоплена спеціальними конституційними правами.

З'ясовано, що міжнародне закріплення цього права відбулося із розширенням його змісту за рахунок суб'єктного складу – права народу на самовизначення.

Проаналізовано конституційну практику визнання права на вільний розвиток особистості в Україні і презюмовано, що воно проектує базову сферу загальнодозвільного типу юридичного регулювання.

Ключові слова: сутність (ядро) людської особистості, загальнодозвільний тип юридичного регулювання, сфера юридичного регулювання, Федеральний Конституційний Суд Німеччини, Конституційний Суд України.

Radanovych N.M. The right to free personal development as a manifestation of the connection between human dignity and freedom.

Constitutional recognition of the worth of a human as the dominant value in the hierarchy of social ones activates the full potential of positive law to the maximum to secure it, in particular the mechanism of a general permissive type of legal regulation, which essentially presupposes freedom, and therefore the embodiment of the ideal of a free human person. The specificity of such regulation is expressed in the process of its social

and contextual characteristics, namely, in the description of the scope and boundaries. Accordingly, it has been established that the development of the general permissive idea in the twentieth century shifted to the plane of “recognition of the worth of human dignity”, so the study of freedom within its interrelationship with human dignity forms the first approximate idea of the subject coverage of the general permission (as the basis of appropriate regulation). It has been established that such an interrelation is justified in the regulatory (international, national) and doctrinal context at the level of values and individual rights. It has also been proved that this interrelation is most clearly visible in the right to the free development of a person, which becomes a kind of “intersection”, the main point where dignity and freedom “are connected”.

The national recognition of this right in the constitutions of different states has been investigated, in particular as the goals of the state; the highest values; the foundations of the political system and social peace; the personal independency right, including in the system of other personal rights. The peculiarities of its interpretation in German jurisprudence as an “unnamed”, “independent fundamental right to freedom”, which has been developed in two aspects: a) the general right of a person – its “comprehensive protection” from public and private interference, “strengthening” (additional) guarantee of human dignity (which promoted the formation of a kind of human rights methodology – “theory of spheres”). Its nature is analyzed from the point of view of the “human person essence (core)” and its components: human dignity, the fundamental right to informational self-determination, the right to life and limb;

b) general freedom of action, which extends the sphere of defending freedom that is not covered by special constitutional rights.

It has been found that this right was secured internationally with the expansion of its scope at the expense of the subject matter – the right of the people to self-determination.

The constitutional practice of recognition of the right to free personal development in Ukraine has been analyzed and it is presumed to project the basic sphere of the generally permissive type of legal regulation.

Key words: essence (core) of human personality, general permissive type of legal regulation, sphere of legal regulation, Federal Constitutional Court of Germany, Constitutional Court of Ukraine.

Постановка проблеми. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (стаття 3 Конституції України). Це зумовлює інтенсивний пошук максимально ефективних юридичних засобів для належного виконання державою свого головного конституційного обов'язку перед людиною, з-поміж яких заслуговує на увагу механізм загальнодозвільного типу юридичного регулювання (далі – ЗДТЮР). Такий тип регулювання традиційно визначають відомою формулою: «Дозволено те, що не заборонено законом», сутнісно він презюмує свободу, а відтак – втілення ідеалу вільної людської особистості, проголошеного відповідними міжнародними актами ХХ століття.

Мета статті. Дослідження права на вільний розвиток особистості має на меті з'ясувати можливості реалізації вказаного ідеалу у позитивно-правовій площині, а також охарактеризувати сферу ЗДТЮР, яку окреслює це право.

Стан опрацювання. Право на вільний розвиток особистості складає предмет наукового зацікавлення правників, серед яких українські вчені: Косілова О.І., Кравченко К.В., Кравченко М.Г., Матат А.В., Мельник Р.С., Солодовнікова Х.К., Цекалова Н.І., Чехович Т.В. [1], а також їх іноземні колеги: Хуфен Ф. [2], Кінгрін Т., Пошер Р. [3], Еппінг Ф. [4], Арнольд Р., Фіккенчер Т. [5]. Відповідно ґрунтовні доктринальні напрацювання щодо природи задекларованого права сприяють формуванню методологічного напрямку дослідження ЗДТЮР, як платформи юридичної свободи.

Вклад основного матеріалу. «Загальнодозвільна» ідея пройшла шлях від її розуміння, як свободи, обмеженої силою і законом (Дигести Юстиніана) [6, с. 32), такою ж свободою (природними правами) інших людей (Французька декларація прав людини і громадянина) [7], тобто свободи, зовнішньо обмеженої, до розуміння *свободи, обумовленої людською гідністю* (преамбули Загальної декларації прав людини (далі – ЗДПЛ), Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (далі – МПГПП), Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права (далі – МПЕ-СКП)), внутрішньо наповнюваної. Це дозволяє стверджувати, що розвиток цієї ідеї у ХХ столітті змістився у площину «визнання цінності людської гідності». Тому дослідження свободи у її взаємозв'язку з людською гідністю формує перше, наближене уявлення про сферу, а відтак – і межі ЗДТЮР.

Нормативне (міжнародне, національне) та доктринальне обґрунтування зазначеного зв'язку відбувається:

на рівні цінностей, зокрема, шляхом визнання гідності засадничою [8, с. 447], стрижневою [9, с. 138] цінністю, точкою відліку, своєрідним горизонтом, матрицею для інших конституційних цінностей [10, с. 61], джерелом свободи [11], а також узалежнення гідності якістю свободи (адже усі люди вільні і рівні у своїй гідності та правах (стаття 1 ЗДПЛ, стаття 21 Конституції України));

на рівні окремих самостійних прав. Йдеться про розуміння гідності, як:

а) джерела [12, с. 21; 13, с. 36], нормативної бази [14] конституційних прав і свобод, що сутнісно виражають свободу у найширшому її значенні і тому складають змістовну основу ЗДТЮР;

б) мінімальної гарантії здійснення окремих прав і свобод (як-от, права осіб, позбавлених волі, на «гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі» (стаття 10 МПГПП) [15], «гарантування ... права на повагу до людської гідності, зокрема, шляхом забезпечення пенсій, інших видів соціальних виплат та допомоги для осіб, які потребують соціального захисту» [16];

в) обмежувальної підстави прав і свобод. Мова тут про пряме закріплення гідності, як загально-го критерія правообмежування (через визнання недоторканності людської гідності загалом (стаття 9 Конституції Грузії [17]), спеціальної підстави обмежування окремих прав і свобод («Власність не може бути використана на шкоду правам, свободам та гідності людини» (стаття 9 Конституції Республіки Молдови) [18]), а також про її непряму об'єктивізацію (захист «моралі» (стаття 8,9,10 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод), «моральності населення» (стаття 35 Конституції України), «відшкодування моральної шкоди» (стаття 23 Цивільного кодексу України));

г) зворотній зв'язок – визнання свободи гарантією збереження гідності.

Тому можна стверджувати, що *гідність людини є первинною обумовлюючою основою свободи, а відтак – і ЗДТЮР*, яке сутнісно опосередковується свободою, іншими словами, є підстави розглядати гідність обумовлюючою підставою загальнодозвільної конструкції, як «каркасу» юридичної свободи, що шляхом позитивно-правової конкретизації перетворюється із загальної свободи на спеціальні конституційні свободи (права).

З іншого боку, існує зворотній зв'язок – свобода дозволяє людській гідності «активізуватися», проявитися і розвинутися (звідси і поняття «моральної свободи особистості» [19, с. 2]), а тому цей зв'язок – взаємний.

Найбільш наочно, якраз взаємність задекларованого зв'язку простежується у *праві на вільний розвиток особистості, яке стає своєрідним «перетином», основною точкою «стикування» гідності і свободи*. Відповідно (при першому наближенні) можна припустити, що право на вільний розвиток особистості представлятиме базову сферу ЗДТЮР.

Право на вільний розвиток особистості набуло свого національного забезпечення, на рівні основних законів окремих держав, як-от: ФРН, Португальської Республіки, Грецької Республіки, Королівства Іспанії, Турецької Республіки, Румунії, Естонської Республіки, як: ціль держави [20, с. 261], найвища цінність [21, с. 70], основа політичного ладу і соціального миру [22, с. 89], на рівні із гідністю людини, недоторканністю її прав [22, с. 89], що свідчить про засадничість цього права, самостійне право особи, наступне після гарантії людської гідності [20, с. 270] або «право на вільну самореалізацію» [23, с. 106; 24, с. 24], право в системі інших особистих прав, а саме: «... на індивідуальність, цивільну дієздатність, громадянство, добре ім'я і хорошу репутацію, самовираження, на свободу слова і на збереження таємниці у приватному і сімейному житті» [25].

Проте в німецькій юриспруденції можна спостерігати його *безпосередню зумовленість зв'язком гідності і свободи*. Довід Федерального Конституційного Суду Німеччини (далі – ФКС) має у цьому контексті важливе значення, оскільки демонструє зразки напрацьованих конструкцій у сфері забезпечення «неназваного права на свободу», що засвідчує його практико-прикладну цінність. Своєю чергою, це сприяє формуванню методологічної основи подальшого виявлення і характеристики сфери ЗДТЮР.

У статті 2 (1) Основного Закону ФРН закріплено, що: «(1) Кожен має право на вільний розвиток своєї особистості тією мірою, якою він не порушує прав інших і не зазіхає на конституційний лад або моральний закон» [26].

Зміст і обсяг цього права розкривається низкою рішень ФКС, зокрема:

рішенням про інвестиційну допомогу, яке задекларувало (і лишило відкритим) питання, що розуміти під поняттям «вільного розвитку особистості»: «Якщо хтось бачить у цьому фундаментальному праві всеосяжну гарантію свободи дій, то вона існує лише настільки, наскільки це не порушує прав інших і не суперечить конституційному ладу або моральному закону. Концепція людини в Основному Законі не є концепцією ізольованого незалежного індивіда; особа повинна прийняти

ті обмеження своєї свободи дій, які накладає законодавець з метою підтримання та розвитку соціального співжиття в межах того, що загалом є розумним за даних обставин і за умови збереження незалежності особи» [27];

рішенням Елфі, в якому обґрунтовано багатоаспектну природу досліджуваного права, з огляду на *термінологію*: «замінити початкове формулювання статті 2 (1) «кожен може робити те, що хоче» на нинішню версію законодавця спонукали не юридичні, а лінгвістичні міркування»; *соціальну сутність*: «урочисте формулювання статті 2 (1) Основного Закону дало привід розглянути її, зокрема, у світлі статті 1 Основного Закону і зробити висновок, що вона також мала на меті сформувати образ людини в Основному Законі. Однак це не говорить ні про що інше, як лише про те, що стаття 1 Основного Закону дійсно є одним з основоположних конституційних принципів, який має вищу юридичну силу, ніж стаття 2 (1) Основного Закону»; *обсяги захисту*: «з юридичної точки зору, це незалежне основоположне право, яке гарантує загальну свободу дій людини» [28].

Підсумковий аналіз цих рішень виклав суддя ФКС Грім у своїй окремій думці до рішення ФКС про катання верхи, зазначивши, що: «ФКС трансформував право (на вільний розвиток особистості) назад у «право робити те, що хочеться», а вирішальними для цього були два мотиви: з одного боку, та обставина, що мала вирішуватися неабияка претензія на свободу, яка не може бути віднесена ні до статті 1 Основного Закону, ні до жодного конкретного основоположного права, а з іншого боку, та обставина, що суд, тлумачачи статтю 2 (1) Основного закону, зіткнувся з альтернативою розуміння вільного розвитку особистості як «свободи дій людини в найширшому сенсі» або як захисту мінімального ступеня цієї свободи дій ... без якої людина взагалі не може розвивати свою сутність як духовна і моральна особистість» [29].

Цікавою також є позиція судді Грімма з приводу об'єктів захисту досліджуваного права: «Основоположні права відрізняються від безлічі інших прав тим, що вони захищають цілісність, автономію та комунікацію людини в її фундаментальних відносинах. Саме через цю фундаментальну важливість об'єкта захисту для порядку, заснованого на людській гідності, вони виокремлені з інших прав і конституційно наділені підвищеними гарантіями, зокрема, обов'язковою силою для законодавчої влади. У цьому контексті погляди на те, що саме заслуговує на посилений захист фундаментальних прав, можуть змінюватися залежно від історичних обставин. Однак ні історично, ні функціонально основоположні права не мають на меті поставити кожну мислиму поведінку людини під свій особливий захист. ...індивідуальна поведінка, яка, за відсутності спеціальних гарантій основоположних прав, претендує на захист статті 2 (1) Основного Закону, повинна мати підвищену значущість для розвитку особистості, порівняно з об'єктом захисту інших основоположних прав» [29].

Подальша німецька юриспруденція розвинула розуміння права на вільний розвиток особистості у двох напрямках:

а) так би мовити, вверх, у напрямку додаткового (субсидіарного) гарантування фундаментальної і найзагальнішої статті 1 Основного Закону ФРН, як *загального права особистості*, чим ФКС, по суті, «підсилив» захист гідності. Відповідно під ключовими словами «загальне право особистості» розумілася певна «захисна концепція», в«велика і неймовірна різноманітність гарантій, що виникла з непомітної статті 2 I Основного Закону: від захисту приватного життя до їзди в лісі, від захисту особистих даних до економічної свободи, від знання генетичної ідентичності до контурів загальної комунікаційної та інформаційної незалежності» [2, с. 175];

б) «вниз» – по відношенню до спеціальних прав, як *загальної свободи дій*, чим розширено сферу захисту свободи, яка не охоплена спеціальними правами. У зв'язку з цим вчені аналізують таку свободу дій в рамках «подальшого захисту особистості» («Der weitere Schutz der Persönlichkeit») на рівні із такими конституційними гарантіями, як: захист житла (ст. 13); захист шлюбу та сім'ї, батьківських прав, захист материнства, рівність дітей, народжених у шлюбі та поза ним (ст. 6); таємниця листування, поштових відправлень і телекомунікацій (ст. 10); свобода пересування (ст. 11); захист від екстрадиції (ст. 16), право на притулок (ст. 16 а), захист від обмеження свободи (ст. 2 II 2 / ст. 104); право бути вислуханим (ст. 103 I); nulla poena sine lege (ст. 103 II), ne bis in idem (Verbot der Doppelbestrafung) [2, с. 175–192, 233–254].

Вказане слугувало побудові стрункої доктрини, в рамках якої сформувалися основні постулати про місце права на вільний розвиток особистості в системі конституційних свобод особи, юридичну силу статті 2 (1) Основного Закону), об'єкти захисту цього права (його предметну і суб'єктну сфери); особливості посягань, межі обмежень тощо, що спонукає їх аналізувати в контексті сфери і меж ЗДТЮР.

Оскільки наше дослідження стосується насамперед зв'язку гідності і свободи, доцільно вказати на деякі аспекти характеристики саме загального права особистості, що мають важливе практичне значення. Мова йде про «теорію сфер» (Die Sphärentheorie), згідно з якою розрізняють:

інтимну сферу – сутність (ядро) людської особистості, яку формують «три великих І» (drei großen I) (або можна сказати «Я»): ідентичність людини (die Identität des Menschen), абсолютно недоторканне право на приватне життя, психічну та фізичну цілісність (die absolut unantastbare Intimsphäre und die geistige und körperliche Integrität); приватну сферу; соціальну сферу (у зовнішньому просторі соціальна сфера переходить у ледь окреслену сферу публічності) [30].

Ця теорія схематично виражається (позначається) концентричними колами, які, так би мовити, розташовані навколо людини, відображають різні сфери приватності, а отже, і різні потреби в захисті. Чим ближче до сутності (ядра) людської особистості, до найпотаємнішого, що захищене людською гідністю, тобто є недоторканим, тим сильнішим має бути захист особи, тим підставнішим, обґрунтованішим має бути втручання. Чим більше справа стосується внутрішньої сфери особистості, інтимної сфери, сім'ї, дому тощо, тим вищими є вимоги до виправдання державного втручання. І навпаки, чим більше людина відкривається соціально, чим більше вона вступає в комунікацію та контакт з іншими людьми, чим більшим є запит громади на інформацію та публічність, тим легше виправдати втручання держави [2, с. 177; 30].

Як вважає більшість вчених, теорію сфер не можна розуміти в сенсі зон, які можна чітко розмежувати геометрично. Між абсолютно захищеним приватним життям і публічним позиціонуванням особистості, «сфери» радше утворюють континуум. Незважаючи на всю обґрунтовану критику щодо «просторового осмислення» фундаментальних прав, теорія сфер все ж формує корисну *систему для структурування сфер захисту* і, таким чином, для обґрунтування посягань. Це сприяло тому, що загальне право особистості не розпалося на чисте «прецедентне право» в судовій практиці [2, с. 177].

Як і у випадку з кожним фундаментальним правом, вчені дослідили певні групи справ, які відображають практичність цієї теорії [30]. Їх узагальнюють під ключовими назвами: конфіденційність (Kern der Privatsphäre), самовизначення (Selbstbestimmung), самопредставництво (Selbstdarstellung) та особиста честь (persönliche Ehre). Відповідно кожна із груп справ характеризується своїм спектром питань [30].

Наведене окреслює предметну зону захисту в рамках загального права особистості. Проте не менш важливою є і суб'єктна зона захисту в межах цього права. Аналізуючи практику ФКС, можна також простежити використання таких юридичних інструментів, як «презумпція свободи» (що є частиною механізму загальнодозвільного юридичного регулювання). Розв'язуючи питання про конституційність законів Федеральних земель Бремен і Саар про заснування палат найманих працівників, як публічно-правових утворень з обов'язковим членством усіх найманих працівників, ФКС вказав, що «законодавець повинен ретельно вивчити необхідність створення таких публічно-правових корпорацій з огляду на *фундаментальну презумпцію свободи*, передбачену статтею 2 (1) Основного закону, та пріоритет вільного утворення об'єднань, що випливає зі статті 9 (1) Основного закону (BVerfGE 10, 89 [99])» [31; 32].

При цьому, німецька юридична доктрина відзначає, що формулювання статті 2 (1) Основного Закону спрямоване не стільки на охорону сутності людської особистості, скільки на її активність, тобто на «вільний розвиток» [2; 3; 4], на відміну від спеціальних гарантій, передбачених статтею 6 Основного закону (про шлюб і сім'ю), статтею 10 Основного закону (про таємницю листування і телекомунікацій) і статтею 13 Основного закону (про житло), якими теж захищено приватну сферу. Вказаний аспект засвідчує самостійність права на вільний розвиток особистості, яке не є похідним від інших фундаментальних прав.

Як бачимо, усе це засвідчує зв'язок гідності і свободи за посередництвом права на вільний розвиток особистості та співвідносність із загальнодозвільною ідеєю.

Також право на вільний розвиток особистості отримало своє міжнародно-правове закріплення [33], як невід'ємне право людини:

забезпечення якого визнається основним обов'язком держав;

його суб'єктний склад охоплює індивідуальний (стосовно людини) і колективний (стосовно народів, у тому числі під кутом зору їх права народів на самовизначення) аспекти;

людина визнається основним суб'єктом процесу розвитку, що дозволяє презюмувати людину як основну соціальну цінність;

декларує рівність можливостей для розвитку, що є прерогативою як держав, так і людей, що становлять державу;

змістовно пов'язане із правом кожної людини на соціальний і міжнародний порядок, за якого права і свободи, за якого права і свободи, викладені в ЗДПЛ, можуть бути повністю здійснені;

формально-юридично зумовлене положеннями ЗДПЛ, Статутом ООН, МПГПП і МПЕСКП, інших актів ООН, що стосуються всебічного людського розвитку, економічного й соціального прогресу та розвитку всіх народів;

функціонально визначене: «на основі ... активної, вільної та конструктивної участі в розвитку», відповідно пропагується і об'єктивується (позитивується) активний аспект свободи;

узалежнюється (системністю, неподільністю та взаємозалежністю прав людини та основних свобод і їх рівністю);

становить мету окремих прав людини (як-от, права на освіту, права на соціальне забезпечення).

В Україні досліджуване право задеклароване статтею 23 Конституції України, згідно з якою: «Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості».

Окремі його аспекти конкретизовані у законодавчих актах, зокрема:

– Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», зокрема, щодо основних засад внутрішньої політики в гуманітарній сфері, якими є «сприяння культурному розвитку громадян України, створення умов для реалізації творчого потенціалу людини та суспільства, забезпечення рівних можливостей для всіх громадян України у задоволенні культурно-духовних потреб; створення умов для консолідації суспільства на основі національної системи духовних цінностей, у центрі якої людина, її розвиток, права і свободи, максимальне забезпечення її потреб» (стаття 10) [34];

– Основах законодавства України про охорону здоров'я, щодо «регулювання суспільних відносин у цій сфері з метою забезпечення гармонійного розвитку фізичних і духовних сил, високої працездатності і довголітнього активного життя громадян, усунення факторів, що шкідливо впливають на їх здоров'я, попередження і зниження захворюваності, інвалідності та смертності, поліпшення спадковості»; «визнання охорони здоров'я пріоритетним напрямом діяльності суспільства і держави, одним з головних чинників виживання та *розвитку народу України*» (стаття 4 Основ) [35];

– Законі України «Про освіту» щодо розуміння освіти, як основи інтелектуального, духовного, фізичного і культурного розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, заporукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави», мети освіти – всебічного розвитку людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору (абзаци перший, другий преамбули Закону) [36].

Вчені-правознавці характеризують також право на вільний розвиток особистості, що вкрай важливо, як відповідну «концепцію обов'язків» [37].

Свою конкретизацію віднаходить досліджуване право і в практиці Конституційного Суду України (далі – КСУ), яка на сьогодні засвідчує свою суголосність міжнародним і національним стандартам розуміння права на вільний розвиток, його поступове наповнення самостійним реальним змістом.

Насамперед, йдеться про Рішення КСУ від 16 вересня 2021 року № 6- р(II)/2021 у справі про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі, в якому, за аналогією із німецькою моделлю, КСУ пов'язав гідність, свободу і право на вільний розвиток особистості, наголосивши, що: «У контексті українського конституційного правопорядку інтерес ув'язненого в соціальній реабілітації (ресоціалізації) випливає зі статті 23 Конституції України, відповідно до якої кожній людині гарантовано право на «вільний розвиток своєї особистості» в суспільстві, «в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості», у поєднанні зі статтею 3 Конституції України, що визначає гідність людини як найвищу цінність. Такий підхід дає змогу вести мову про *право особи розвивати свою особистість вільно в поєднанні із захистом людської гідності*» [38].

Також в цьому контексті потрібно згадати Рішення КСУ, якими декларується право на вільний розвиток через його пов'язаність:

із гідністю, свободою та правом на життя: «Відповідно до статті 23 Конституції України кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей. Конституція України, закріплюючи невід’ємне право на життя кожної людини (частина перша статті 27) і гарантуючи це право від скасування (частина друга статті 22), закріплює водночас положення про те, що кожен має право захищати своє життя і здоров’я, життя і здоров’я інших людей від протиправних посягань (частина третя статті 27). Відповідно до положення частини п’ятої статті 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань» [39];

– *із гідними умовами життя людини:* «в Україні як соціальній, правовій державі політика спрямовується на створення умов, які забезпечують достатній життєвий рівень, *вільний і всебічний розвиток людини як найвищої соціальної цінності*, її життя і здоров’я, честь і гідність. Утвердження та дотримання закріплених у нормативно-правових актах соціальних стандартів є конституційним обов’язком держави» [40];

– *свободою об’єднань громадян:* «... держава має створити такі законодавчі механізми для діяльності об’єднань громадян, які забезпечуватимуть вільний розвиток особистості, можливості реалізації нею свого творчого потенціалу та індивідуальних здібностей у політичній, економічній, соціальній, культурній або інших сферах суспільного життя» [41];

– *щонайважливіше, пов’язавши з визначенням права на свободу, як можливістю людини вибирати свою поведінку* «з метою *вільного та всебічного розвитку*, самостійно діяти відповідно до власних рішень і задумів, визначати пріоритети, робити все, що не заборонено законом, безперешкодно і на власний розсуд пересуватися по території держави, обирати місце проживання тощо. Право на свободу означає, що особа є вільною у своїй діяльності від зовнішнього втручання, за винятком обмежень, які встановлюються Конституцією та законами України» [42].

Право на свободу КСУ проголосив в якості «невід’ємного та невідчужуваного конституційного права людини», а такий статус «невід’ємного» згідно з Конституцією України належить лише одному єдиному праву – праву на життя. Таким чином, конституційна юрисдикційна практика випередила у цьому сенсі законодавця, задекларувавши окреме право на свободу (без огляду на окремі аспекти свободи, як-от, фізичну недоторканність, приватність), що відбувалося поступово, при вирішенні справ: про призначення судом більш м’якого покарання [43], про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу [42]; про конституційність окремих положень Кримінального процесуального кодексу України [44], про конституційність окремих положень Житлового кодексу України (щодо дискримінації у реалізації права на житло): «Конституція України гарантує свободу пересування, вільний вибір місця проживання, що є невіддільною складовою більш широкого контексту свободи особи, а саме загальної свободи особи та її діяльності в усіх сферах життя» [45].

Це вказує на широке розуміння КСУ свободи, яке відповідає міжнародним і європейським зразкам, у тому числі, німецькій концепції «загальної свободи дій», а також сутнісній характеристиці ЗДТЮР. Відповідно (при першому наближенні) можна припустити, що право на вільний розвиток особистості представлятиме базову сферу ЗДТЮР.

Висновки. Цінність Людини як Скарбу Природи реалізується насамперед через зв’язок гідності і свободи, що максимально проявляється у праві на вільний розвиток особистості. Таке право отримало своє:

– національне конституційне визнання, як ціль держави, найвища цінність, основа політичного ладу і соціального миру, самостійне право особи, наступне після гарантії людської гідності, право в системі інших особистих прав, двоаспектне явище (загальне право особистості та загальна свобода дій);

– міжнародно-правове закріплення, зокрема, як «право на вільний розвиток», тобто невід’ємне право людини, як основного суб’єкта процесу розвитку, яке передбачає також здійснення права народів на самовизначення, що включає згідно з відповідними положеннями обох міжнародних пактів про права людини 1966 року здійснення їхнього невід’ємного права на повний суверенітет над усіма своїми природними багатствами і ресурсами;

– втілення в правовій системі України: в Основному Законі держави, конкретизаційній практиці законодавчого органу та органу конституційної юрисдикції. Таке унормування відповідає міжнародним і європейським зразкам змісту досліджуваного права, практичній можливості слугувати ідеалу вільної людської особистості, а відтак – і загальнодозвільній ідеї, яка здатна втілювати цей ідеал.

Список використаних джерел:

1. Основні права людини: німецько-український правовий вимір: монографія / за ред. Мельника Р.С. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 404 с.
2. Hufen Fritdhelm. Staatsrecht II. Grundrechte. 9 Auflage. 2021.
3. Grundrechte. Staatsrecht II (von Prof. Dr. Torsten Kingreen, Prof. Dr. Ralf Poscher)/ Lehrbuch/Studienliteratur Buch. 38, neu bearbeitete. Auflage. 2022.
4. Volker Epping. Grundrechte. 9 Auflage. Lehrbuch/Studienliteratur Buch. 2021.
5. Rainer Arnold, Toni Fickentscher. Le concept de la liberté individuelle dans la perspective du droit constitutionnel allemand. URL: <https://www.conseil-constitutionnel.fr/publications/titre-vii/le-concept-de-la-liberte-individuelle-dans-la-perspective-du-droit-constitutionnel-allemand> (дата звернення: 14.05.2023).
6. Еллинек Г. Декларация прав человека и гражданина / Антология юридической мысли. Одесса: «Юридична література», 2006. 108 с.
7. La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen / Texte avec Commentaire suivi. Imprimeur – Éditeurs 1902. 398 p.
8. Головатий С. Про людські права. Лекції. Київ: Дух і Літера, 2016. С. 447.
9. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія / Львівський національний університет ім. Івана Франка. Київ: ВАІТЕ. 2019. 416 с.
10. Гранат М. Значення гідності у конституційному праві. *Український часопис конституційного права*. № 1. 2016. С. 59–65.
11. Garkicki L. Polskie prawo konstytucyjne: Zarys wykładu (Wolters Kluwer 2015). URL: <http://www.bing.com/search?FORM=UP97DF&P C=UP97&q=Garkicki+L.+Polskie+prawo+konstytucyjne%3A+Zarys+wyk%C5%82adu+%28Wolters+Kluwer+2015%29> (дата звернення: 14.05.2023).
12. Конституція Польської Республіки (з передмовою Володимира Шаповала) / В.М. Шаповал. К.: Москаленко О.М., 2018. 82 с. Стаття 30. URL: http://pol-translit.com/upload/konstitutsiya-polshchi-na-01_2018-v_-shapoval.pdf (дата звернення: 14.05.2023).
13. Стецик Н. Природа гідності людини (на основі аналізу сучасних європейських конституцій та прецедентної практики конституційних судів). *Український часопис конституційного права*. 2018. № 1. С. 28–39.
14. Barak A. Human Dignity: The Constitutional Value and the Constitutional Right. Cambridge: Cambridge University Press. 2015. 406 p.
15. CCPR General Comment No. 21: Article 10 (Humane Treatment of Persons Deprived of Their Liberty) Adopted at the Forty-fourth Session of the Human Rights Committee, on 10 April 1992. URL: <https://www.refworld.org/docid/453883fb11.html> (дата звернення: 14.05.2023).
16. *Рішення КСУ від 7 листопада 2018 року № 9-р/2018. Справа щодо конституційності положень пункту 7 розділу II Закону України «Про запобігання фінансової катастрофи та створення передумов для економічного зростання в Україні»*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-18#Text> (дата звернення: 14.05.2023).
17. Конституція Грузії від 24 серпня 1995 року. URL: <https://matsne.gov.ge/ru/document/view/30346?publication=36> (дата звернення: 14.05.2023).
18. Конституція Республіки Молдова від 29 червня 1994 року. URL: <https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/md/Constitutia-RM-format-mic-Ucr-Tipar-15-07-2016.pdf> (дата звернення: 14.05.2023).
19. Кравченко П.А. Гідність людини як ціннісний принцип її соціального буття. URL: <http://dspace.rpri.edu.ua/bitstream/123456789/1984/1/KRAVCHN.pdf> (дата звернення: 14.05.2023).
20. Конституція Турецької Республіки. Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіка Кіпр, Конституція Турецької Республіки / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад А.О. Воїнова, Д.В. Каєвич. К.: ОВК, 2021. 404 с.
21. Конституція Румунії. Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія / Переклад – Т.В. Руденко / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович. К.: ОВК, 2021. 250 с.
22. Конституція Королівства Іспанії. Конституції країн світу: Італійська Республіка, Держава-місто Ватикан, Королівство Іспанія, Португальська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад Т.В. Руденко, В.С. Станіч. К.: ОВК, 2021. 320 с.
23. Конституція Естонської Республіки. Конституції країн світу: Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка / О.В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад А.О. Воїнова. К.: ОВК, 2022. 162 с.

24. Конституція Грецької Республіки. Конституції країн світу: Конституція Грецької Республіки, Конституція Республіка Кіпр, Конституція Турецької Республіки / О. В. Коротюк, О.В. Лавринович / Переклад А.О. Воїнова, Д.В. Каєвич. К.: ОВК, 2021. 404 с.
25. Constitution de la République du Portugal URL: <https://www.wipo.int/wipolex/ru/text/179472> (дата звернення: 14.05.2023).
26. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html> від 23 травня 1949 року (дата звернення: 14.05.2023).
27. BVerfGE 4, 7 [15 f.] Investitionshilfe. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv004007.html> (дата звернення: 14.05.2023).
28. BVerfGE 6, 32 (Elfes). URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv006032.html#Opinion> (дата звернення: 14.05.2023).
29. Abweichende Meinung des Richters Grimm zum Beschluß des Ersten Senats des Bundesverfassungsgerichts vom 6. Juni 1989 - 1 BvR 921/85 / BVerfGE 80, 137 – Reiten im Walde. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv080137.html> (дата звернення: 14.05.2023).
30. Geis, Der Kernbereich des Persönlichkeitsrechts. Ein Plädoyer für die «Sphärentheorie», JZ 1991.112.; Wölfel, Sphärentheorie und Vorbehalt des Gesetzes, NVwZ 2002, 49.
31. BVerfGE 38, 281 (Arbeitnehmerkammer). URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv038281.html#Opinion> (дата звернення: 14.05.2023).
32. BVerfGE 10, 89 [99]. (Großer) Erftverband. URL: <https://www.servat.unibe.ch/dfr/bv010089.html> (дата звернення: 14.05.2023).
33. Декларація ООН про право на розвиток, проголошена у 1986 році, прийнята резолюцією 41/128 Генеральної Асамблеї від 4 грудня 1986 року URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/right_to_development.shtml (дата звернення: 14.05.2023).
34. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України від 01 липня 2010 року № 2411-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text> (дата звернення: 14.05.2023).
35. Основи законодавства України про охорону здоров'я: Закон від 19 листопада 1992 року № 2801-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2801-12#Text> (дата звернення: 14.05.2023).
36. Про освіту: Закон від 05 вересня 2017 року № 2145-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> (дата звернення: 14.05.2023).
37. Конституція України. Науково-практичний коментар / редкол.: В.Я. Тацій (голова редкол.), О.В. Петришин (відп. секретар), Ю.Г. Барабаш та ін.; Нац. акад. прав. наук України. 2-ге вид., переробл. і допов. Х.: Право, 2011. 1128 с. Коментар до Конституції). С.163–166. URL: https://library.nlu.edu.ua/POLN_TEXT/KNIGI-2012/Konst_Ukr_2011.pdf (дата звернення: 14.05.2023).
38. Рішення КСУ від 16 вересня 2021 року № 6-р(II)/2021. Справа про перегляд вироку особі, караній на довічне позбавлення волі. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/6-rii2021> (дата звернення: 14.05.2023).
39. Рішення КСУ від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99. Справа про смертну кару. URL: <https://ccu.gov.ua/docs/407> (дата звернення: 14.05.2023).
40. Рішення КСУ від 11 жовтня 2005 року № 8-рп/2005. *Справа про рівень пенсії і щомісячного довічного грошового утримання.* URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/519> (дата звернення: 14.05.2023).
41. *Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019 у справі за конституційними поданнями Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини та 65 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 5 частини першої статті 3, абзацу третього частини третьої статті 45 Закону України „Про запобігання корупції“, пункту 2 розділу II „Прикінцеві положення“ Закону України „Про внесення змін до деяких законів України щодо особливостей фінансового контролю окремих категорій посадових осіб»* URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/3-r2019> (дата звернення: 14.05.2023).
42. Рішення КСУ від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. Справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу. URL: <http://www.ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/2-rp2016.pdf> (дата звернення: 14.05.2023).
43. Рішення КСУ від 2 листопада 2004 року №15-рп/2004. Справа про призначення судом більш м'якого покарання. URL: <http://www.ccu.gov.ua/docs/504> (дата звернення: 14.05.2023).

44. Рішення КСУ від 13 червня 2019 року № 4-р/2019 у справі про конституційність положень частини другої статті 392 Кримінального процесуального кодексу України. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/4-r2019> (дата звернення: 14.05.2023).
45. Рішення КСУ від 22 червня 2022 року № 5-р(II)2022 у справі щодо дискримінації права на житло. URL: <https://ccu.gov.ua/dokument/5-rii2022> (дата звернення: 10.05.2023).

ВДОСКОНАЛЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ТЕХНІКИ ФОРМАЛІЗАЦІЇ СУДОВИХ АКТІВ В УКРАЇНІ

Суперсон О.О.,

аспірант кафедри теорії та історії права та держави

Навчально-наукового інституту права

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Суперсон О.О. Вдосконалення юридичної техніки формалізації судових актів в Україні.

В роботі автором розкрито актуальність наукового дослідження юридичної техніки формалізації судових актів, враховуючи особливості розвитку вітчизняного судочинства. Відзначено, що проблематика юридико-технічної будови судових актів в Україні не є новою в юридичній науці України, проте залишається надзвичайно актуальною в контексті вдосконалення правил, прийомів, способів та засобів юридичної техніки формалізації таких актів. Тому тематика цієї наукової роботи є актуальною насамперед з точки зору посилення практики підготовки судових актів, протидії юридико-технічним помилкам їх формалізації. Акцентовано увагу на тому, що актуальність дослідження юридичної техніки судових актів доводиться також її важливим правоохоронним та правозахисним значенням.

Підсумовано, що юридико-технічна якість судових рішень залежить від багатьох факторів, зокрема від законодавчого забезпечення вимог юридичної техніки підготовки судових рішень та механізму їх використання, відповідального ставлення суб'єктів судового процесу до підготовки судових актів, формулювання правових вимог суб'єктами звернення до суду, а також правових позицій інших учасників судочинства тощо. Для ухвалення і формалізації якісного судового акту важливо не припускати помилок на етапі його підготовки та прийняття: зокрема не помилитися в самій кваліфікації предмету судового розгляду, формального опису практичної ситуації, формалізації мотивувальної складової судового рішення, юридичної фіксації правових наслідків, що настають для учасників судового розгляду справи.

На підставі аналізу стану формалізації судових актів автором встановлено та охарактеризовано шляхи вдосконалення юридичної техніки формалізації судових актів в Україні, до яких віднесено: по-перше, узгодження засобів, способів, правил та методів юридичної техніки судових актів із загальними принципами права та принципами судочинства; по-друге, структуризація юридичної техніки шляхом визначення загальних вимог, що стосуються будь-яких судових актів, а також виокремлення спеціальних вимог юридичної техніки, що відображатимуть вид судочинства та місце суду в інстанційній системі; по-третє, важливо посилити практику впровадження нових цифрових технологій, штучного інтелекту, моніторингового та контрольного програмного забезпечення для посилення формалізації судових актів тощо.

Ключові слова: судочинство, судова діяльність, правовий акт, судовий акт, судові рішення, юридична техніка, техніка правових актів.

Superson O.O. Improvement of the legal technique of formalization of court acts in Ukraine.

In the work, the author revealed the relevance of the scientific study of the legal technique of formalization of court acts, taking into account the peculiarities of the development of the domestic judiciary. It is noted that the issue of the legal and technical structure of judicial acts in Ukraine is not new in the legal science of Ukraine, but remains extremely relevant in the context of improving the rules, techniques, methods and means of the legal technique of formalizing such acts. Therefore, the topic of this scientific work is relevant, first of all, from the point of view of strengthening the practice of preparing court documents, countering legal and technical errors in their formalization. Attention is focused on the fact that the relevance of the study of the legal technique of judicial acts is also proven by its important law enforcement and human rights protection significance. It is concluded that the legal and technical quality of court decisions depends on many factors, in particular, on the legislative provision of requirements for the legal technique of preparing

court decisions and the mechanism of their use, the responsible attitude of the subjects of the judicial process to the preparation of court acts, the formulation of legal requirements by the subjects of appeals to the court, as well as the legal positions of other participants in the proceedings, etc. For the adoption and formalization of a high-quality judicial act, it is important not to make mistakes at the stage of its preparation and adoption: in particular, not to make a mistake in the very qualification of the subject of the trial, the formal description of the practical situation, the formalization of the motivational component of the court decision, the legal fixation of the legal consequences for the participants of the trial affairs. Based on the analysis of the state of formalization of judicial acts, the author established and characterized the ways of improving the legal technique of formalizing judicial acts in Ukraine, which include: firstly, the coordination of means, methods, rules and methods of the legal technique of judicial acts with general principles of law and principles of judicial procedure; secondly, the structuring of the legal technique by determining the general requirements relating to any judicial acts, as well as highlighting the special requirements of the legal technique, which will reflect the type of legal proceedings and the place of the court in the instance system; thirdly, it is important to strengthen the practice of introducing new digital technologies, artificial intelligence, monitoring and control software to strengthen the formalization of judicial acts, etc.

Key words: judiciary, judicial activity, legal act, judicial act, court decision, legal technique, technique of legal acts.

Постановка проблеми та її актуальність. Проблематика юридико-технічної будови судових актів в Україні не є новою в юридичній науці України, проте залишається надзвичайно актуальною в контексті вдосконалення правил, прийомів, способів та засобів юридичної техніки формалізації таких актів. Тому тематика цієї наукової роботи є актуальною насамперед з точки зору посилення практики підготовки судових актів, протидії юридико-технічним помилкам їх формалізації. Варто погодитись з думкою Л.І. Пригари в тому, що від високого рівня юридико-технічної досконалості як нормативно-правових актів, так і актів правозастосування, залежить ефективність регулювання суспільних відносин. Саме юридична техніка є тим інститутом, що надає змогу не лише сформулювати зміст юридичного документа, а й забезпечити адекватне усвідомлення суб'єктами змісту правової вимоги, можливість коригування тих або інших правовідносини у відповідності до вимог правової норми. Враховуючи вказане, можна зауважити, що інститут юридичної техніки актів правозастосування є засобом формалізації документа з метою адекватного закріплення волі суб'єкта правозастосування та доведення її змісту до свідомості особи, на яку поширюється дія цього акту. В свою чергу дієвість правозастосування взагалі визначатиметься рівнем наукового дослідження інституту юридичної техніки актів правозастосування, що виступає одним із засобів забезпечення реальності та повноти реалізації норм права [1, с. 3-4]. Підтверджує актуальність наукового дослідження юридичної техніки правових актів з точки зору наявних недоліків практики їх підготовки і Б.Е. Наставний. Вчений звертає увагу на те, що незважаючи на високий рівень інтенсивності поточної нормотворчої діяльності в Україні, націленої на удосконалення юридико-технічного рівня правових актів, відчувається недостатність наукових розробок помилок у використанні юридичної техніки, особливо в частині їх категоріального визначення, встановлення різновидів, що значно посилює б як розвиток наукових досліджень зазначеної проблематики, так і ефективність та результативність їх усунення і попередження. Посилюють актуальність вивчення юридичної техніки правових актів наявні недоліки правового та організаційного забезпечення використання її правил, прийомів, способів та засобів, що виявляється в неповноті їх правового закріплення, неузгодженості між собою, відсутності єдиного нормативно-правового акта, в положеннях якого було б комплексно регламентовано вимоги юридичної техніки та механізм їх використання, неусталеність практики використання юридичної техніки, усунення юридико-технічних недоліків законодавства тощо [2, с. 13-14]. Тому важливою умовою посилення безпомилковості використання юридичної техніки є наукові дослідження теоретико-правових аспектів помилок у її використанні, що формуватимуть методологічну основу як для подальших їх галузево-правових досліджень, так і для практики їх усунення і попередження [2, с. 13].

Актуальність дослідження юридичної техніки судових актів доводиться також її важливим правоохоронним та правозахисним значенням, оскільки юридична грамотність формулювання змісту, структури судових актів, а також дотримання всіх, передбачених законодавством реквізитів, суттєво знижує ризик подальшого оскарження таких актів з формальних підстав, забезпечує належне практичне виконання резолютивної частини судового рішення, досягнення практичних правових наслідків, визначених судом за наслідками розгляду судової справи.

Стан наукової розробки теми. На сьогодні в науковому плані різноманітні аспекти юридичної техніки підготовки судових актів досліджені в роботах таких теоретиків права як Ж.О. Дзейко, В.М. Косович, Л.І. Лихолат, І.І. Оніщук, І.Д. Шутак, О.І. Ющик та ін. Однак варто зауважити, що більшість робіт названих науковців досліджують питання юридичної техніки крізь призму окремих її правил, прийомів, способів чи засобів, або недоліків їх застосування. Наукові дослідження вказаних правознавців або стосуються суто теоретичних аспектів юридичної техніки, або надають комплекс інформаційного матеріалу, що має суто описовий характер, не акцентує увагу на шляхах вдосконалення застосування юридичної техніки при створенні судових актів.

В юридичній літературі деякими вченими окремі аспекти юридичної техніки вивчались в межах розгляду особливостей правових актів в цілому. Серед таких правознавців можна назвати В.О. Бутенка, І.С. Кириленко, Л.І. Пригару та ін. Але тематика їхніх робіт стосувалася більше юридико-технічного змісту правових актів та особливостей їхньої форми й внутрішньої будови, крім того їх наукові праці були підготовлені більше 10 років назад, тому істотно застаріли з урахуванням поточних особливостей функціонування системи вітчизняного судочинства.

Мета дослідження. З урахуванням високого рівня актуальності тематики цієї наукової роботи вважаємо, що її метою є встановлення та характеристика шляхів вдосконалення юридичної техніки формалізації судових актів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Побудова ефективної вітчизняної правової системи в цілому неможлива без належного судочинства, складовою якого є система судових рішень, котрі за своєю сутністю відрізняються високим рівнем формалізованості та казуїстичності. Забезпечення високого рівня юридико-технічної підготовки судових рішень є передумовою ефективного судочинства та досягнення правових наслідків розв'язання судових спорів, а отже і забезпечення законності та справедливості правової системи. Юридико-технічна якість судових рішень залежить від багатьох факторів, зокрема від законодавчого забезпечення вимог юридичної техніки підготовки судових рішень та механізму їх використання, відповідального ставлення суб'єктів судового процесу до підготовки судових актів, формулювання правових вимог суб'єктами звернення до суду, а також правових позицій інших учасників судочинства тощо. Для ухвалення і формалізації якісного судового акту важливо не припускати помилок на етапі його підготовки та прийняття: зокрема не помилитися в самій кваліфікації предмету судового розгляду, формального опису практичної ситуації, формалізації мотивувальної складової судового рішення, юридичної фіксації правових наслідків, що настають для учасників судового розгляду справи. Інакше юридико-технічні недоліки судового акту та/або процедур його прийняття можуть стати визначальними для його подальшої так званої «юридичної долі». Досвід судочинства в Україні засвідчує той факт, що судами досить часто допускаються помилки у використанні юридичної техніки при формалізації судових актів. Це в свою чергу призводить до суттєвого зростання статистичних показників в частині оскарження таких актів саме через формальні недоліки їх змісту або структури. Зазначена ситуація зумовлена рядом об'єктивних і суб'єктивних факторів, які в юридичній літературі вченими визначаються як «причини виникнення юридико-технічних помилок». Так, Б.Е. Наставний на прикладі практики використання законодавчої техніки в Україні виокремлює таке поняття як «причини виникнення помилок у використанні законодавчої техніки», під яким визначає комплекс факторів, що мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, впливають на виникнення або зміну помилок у використанні законодавчої техніки [2, с. 187]. У вітчизняній юридичній літературі вченими так само вживається поняття «причини виникнення помилок у використанні юридичної техніки», проте вони більше стосуються практичних питань та характеризуються як певне коло факторів (умов), котрі впливають або призводять до появи різноманітних недоліків формального оформлення судових актів. Переважна більшість вчених серед них називає наявність:

- по-перше, об'єктивних причин виникнення недоліків формалізації судових актів, до яких відносяться особливості вітчизняної правової системи (зокрема неусталеність її функціонування, недостатня сформованість вітчизняних традицій судочинства), недоліки правового забезпечення судочинства та організації функціонування системи вітчизняних судів, суттєвий вплив на судочинство недоліків політичної системи, неналежне забезпечення незалежності та неупередженості діяльності суддів; високий рівень змінюваності положень українського законодавства, недостатня формальна визначеність судового процесу [3, с. 86; 4, с. 227; 5, с. 45; 6, с. 227];
- по-друге, суб'єктивних причин, що зумовлено дефіцитом кадрового забезпечення судової системи України, особливо на регіональному рівні, недостатній рівень професійної підготовки як самих суддів, так і їх помічників, консультантів, співробітників апаратів судів; окремі факти

упередженого ставлення суддів до учасників судового процесу або фактів, які встановлені в процесі розгляду судових справ, високий рівень корумпованості суддів тощо [7, с. 23; 8, с. 112].

В наукових працях навіть зроблено спробу вченими провести узагальнення таких причин виникнення помилок. Зокрема до причин виникнення помилок у використанні юридичної техніки пропонується віднести не лише об'єктивні та суб'єктивні, але і а) формально-юридичні причини, що являють собою сукупність недоліків правового забезпечення юридико-технічної якості юридичної практичної діяльності та правових актів; б) організаційно-технічні причини – тобто сукупність недоліків організації здійснення юридичної практичної діяльності та техніки формулювання правових актів. При чому організаційно-технічні причини насамперед виявляються у недоліках координації практичної юридичної діяльності між суб'єктами, що її здійснюють [2, с. 187-188].

В юридичній літературі вченими були обґрунтовані окремі напрями вдосконалення юридичної техніки судових актів, хоча в переважній більшості вони мають епізодичний характер та не відображають особливостей актів судів відповідних видів або інстанцій. Зокрема, виокремлюючи серед судових актів розпорядчі акти Л.І. Пригара виокремлює ряд рекомендацій щодо вдосконалення юридико-технічного забезпечення їх розробки й прийняття. До таких рекомендацій вчена відносить наступні:

- 1) слід рекомендувати установам та відомствам створювати інструкції та правила внутрішнього користування, які б більш предметно, у відповідності до вимог повсякденної практики, визначали порядок формування та оформлення розпорядчих актів правозастосування;
- 2) доцільно активізувати науково-методичне забезпечення правозастосування в цілому та юридико-технічного забезпечення зокрема шляхом видання відповідних профільних збірників методичних матеріалів, проведення предметних нарад, семінарів, консультацій із суб'єктами правозастосування щодо недопущення помилок у виданні розпорядчих актів;
- 3) позитивним для практики правозастосування та юридико-технічної будови актів правозастосування є проведення уніфікації правил, прийомів, способів та засобів юридичної техніки розпорядчих актів, популяризація шаблонної (бланкової) форми прийняття розпорядчих актів, що надасть змогу прискорити прийняття розпорядчих актів, їх виконання тощо [1, с. 173].

Проте судові акти представлені не лише актами розпорядчого характеру. Значне коло судових актів становлять процесуальні (процедурні) акти, щодо яких так само обґрунтовано ряд рекомендацій щодо підвищення юридико-технічного рівня якості процесуальних актів. Зокрема до таких пропозицій вченими віднесено наступні:

- доцільно активізувати наукове дослідження проблем юридичної техніки як багатоаспектного системного явища, взагалі, та юридичної техніки процесуальних актів, зокрема, з метою вироблення методичних рекомендацій щодо практичної побудови змісту і структури процесуальних документів;
- важливо активізувати процес уніфікації правил, прийомів, способів та засобів юридичної техніки процесуальних актів, що заснований на принципах наукової обґрунтованості;
- потребує підвищення рівень правової культури та фахової підготовки суб'єктів правозастосування в сфері отримання знань та навичок використання правил, прийомів, способів та засобів юридичної техніки побудови процесуальних актів;
- актуальним є оновлення законодавчої бази з метою детальної регламентації, з однієї сторони, процесуальних аспектів діяльності уповноваженого суб'єкту правозастосування, а з іншої сторони, закріплення положень, що мають імперативний характер та націлені на правову регламентацію правил, прийомів, способів та засобів юридичної техніки;
- практично вотребуваним є підвищення рівня правового та організаційного забезпечення розробки, обговорення та прийняття процесуальних актів, з метою гарантування їх об'єктивності, повноти та відповідності правовим приписам [1, с. 173-174].

Досліджуючи помилки у використанні юридичної техніки так само було виокремлено ряд рекомендацій щодо попередження їх допущення та вдосконалення юридико-технічної будови правових актів. До таких шляхів вдосконалення цілком логічно віднесено: активізацію проведення теоретико-правових досліджень помилок у використанні юридичної техніки, вироблення шляхів їх усунення та попередження, визнання теоретико-правових аспектів помилок у використанні юридичної техніки самостійним напрямом наукових юридичних досліджень, посилення взаємозв'язку теоретико-правових та галузевих досліджень помилок у використанні юридичної техніки тощо. Вказаний блок рекомендацій вченим узагальнено як ідеолого-концептуальний напрям. Крім того виокремлено і формально-юридичний напрям удосконалення використання правил, прийомів, способів та засобів

юридичної техніки. До нього віднесено: забезпечення повноти правового закріплення стандартизація форм і структури правових актів, посилення формалізації процесу та процедур юридичної діяльності, запровадження юридичної відповідальності за їх порушення, правове закріплення вимог до практики використання юридичної техніки та ін. [2, с. 221-222].

Висновки. Варто цілком підтримати думку вчених про те, що якість юридико-технічного оформлення судових актів має надзвичайно важливий характер, оскільки від цього залежатимуть ризики його дієвості, реалізованості та оскаржуваності. Так само заслуговують на підтримку і ті пропозиції та рекомендації вчених, які обґрунтовані в юридичній літературі. Проте їх перелік, на нашу думку, потребує певного уточнення та розширення. Враховуючи особливості судових актів як різновиду актів правових, а також специфіку їх підготовки суб'єктами вітчизняної системи судочинства, потребують виокремлення наступні шляхи вдосконалення юридичної техніки судових актів в Україні:

1) важливо на доктринальному рівні виокремити та обґрунтувати зміст засобів, способів, правил та методів юридичної техніки судових актів та узгодити їх із загальними принципами права та принципами судочинства, які мають стати концептуальним фундаментом для удосконалення формалізації судових актів;

2) засоби, способи, правила та методи юридичної техніки формалізації судових актів необхідно максимально адаптувати до існуючої судової системи, визначивши загальні вимоги юридичної техніки, що стосуються будь-яких судових актів, а також виокремити спеціальні вимоги юридичної техніки, що відображатимуть вид судочинства та місце суду в інстанційній системі;

3) вимоги юридичної техніки, що пройшли попереднє доктринальне осмислення та практичне моделювання, потребують в подальшому законодавчого закріплення шляхом встановлення моделі їх використання, а саме: нормативно регламентувавши їх зміст, встановивши відповідальних осіб за формалізацію судових актів, а також визначивши правові наслідки, які можуть наставати за порушення вимог юридичної техніки як щодо самих актів, так і щодо суб'єктів їх підготовки і прийняття;

4) потребує вдосконалення структурна будова юридичної техніки формалізації судових актів, яка має бути сформована за принципом чотиривимірності, що дозволить чітко визначати: а) форму судового акту (рішення, вирок, ухвала тощо); б) його структуру (вступну, описову, мотиваційну, резолютивну тощо); в) зміст (конкретні приписи щодо сутності судової справи, її учасників, правових наслідків, їх мотивації тощо); г) реквізити (назва, дата, місце, суб'єкт прийняття, номер справи тощо);

5) важливо впровадити в систему вимог юридичної техніки судових актів комплекс правил всебічного відображення обставин судової справи та правових наслідків щодо всіх заявлених учасниками судового процесу вимог, клопотань та прохань;

6) важливо посилити практику впровадження нових цифрових технологій, штучного інтелекту, моніторингового та контрольного програмного забезпечення для посилення формалізації судових актів, уніфікації форми та структурної будови судових актів, термінології та юридичних конструкцій, що в них вживаються, реквізитів, впровадження електронного оформлення та зберігання судових актів тощо.

Список використаних джерел:

1. Пригара Л.І. Юридична техніка актів правозастосування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2008, 244 с.
2. Наставний Б.Е. Поняття та різновиди помилок у використанні законодавчої техніки: теоретико-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 209 с.
3. Олійник А.С. Організаційно-правові питання забезпечення законодавчої діяльності в Україні: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. К., 1998. 207 с.
4. Правоутворення в Україні: теоретико-методологічні та прикладні аспекти: монографія / За заг. ред. Ю.Л. Бошицького; Київський університет права НАН України. К.: Вид-во Європейського ун-ту, 2010. 592 с.
5. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики. До 10-річчя незалежності України: монографія. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2000. 600 с.
6. Теплюк М.О. Введення закону в дію: теоретико-правові проблеми законодавчого регулювання: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. К., 2014. 416 с.

7. Шутак І.Д., Онищук І.І. Юридична техніка: навчальний посібник для вищих навчальних закладів. Івано-Франківськ: Коло, 2013. 496 с.
8. Ющик О.І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія. К.: Парламентське видавництво, 2004. 519 с.

УДК 342.59

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.7>

ПРАВОВИЙ СТАТУС КОМАНДУВАЧА НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

Шопіна І.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративно-правових дисциплін
Львівського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-3334-7548>
shopina.i.m@gmail.com*

Шопіна І.М. Правовий статус Командувача Національної гвардії України: історико-правові аспекти.

У статті з'ясовано, що правовий статус Командувача Національної гвардії України уявляє собою сукупність визначених Конституцією та законами України його прав, обов'язків, гарантій діяльності, відповідальності та особливостей взаємовідносин з іншими структурними елементами сектору безпеки і оборони. На зміст правового статусу Командувача накладає відбиток той факт, що Національна гвардія України перш за все є військовим формуванням. Складовими елементами його правового статусу є елементи, притаманні керівникам органів військового управління.

Розвиток законодавства, яким регулюється правовий статус Командувача Національної гвардії України, можна розділити на чотири етапи: а) період закладення основ функціонування військових формувань і правоохоронних органів України, коли здійснювався пошук оптимальної моделі розподілу повноважень між різними державними інституціями (1991-1994); б) період уточнення компетенції, структури та підпорядкування внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України та руйнації Національної гвардії України (1995-2000); в) період протидії та правових конфліктів, пов'язаних з намаганнями вищих політичних сил держави збільшити свій вплив на Національну гвардію України та її Командувача, що завершилося Революцією Гідності та розформуванням внутрішніх військ (2001-2013); г) період відновлення Національної гвардії України і доповнення правового статусу її командувача притаманними правовій державі гарантіями діяльності та запобіжниками узурпації влади (2014 – по т.п.).

Аналіз законодавства, яким регулюється правовий статус Командувача Національної гвардії України, дозволяє виокремити наступну закономірність: панування окремих тоталітарних тенденцій в управлінні державою сприяє лаконічності правових норм, які визначають компетенцію цієї посадової особи. Натомість, розвиток демократичних відносин сприяє деталізації прав та обов'язків Командувача Національної гвардії України, гарантій його діяльності, особливостей взаємовідносин з Президентом України, Головнокомандувачем Збройних Сил України та іншими посадовими особами, а також встановленню законодавчих запобіжників узурпації влади та безперервності військового управління.

Ключові слова: Національна гвардія України, Командувач Національної гвардії України, правовий статус, Міністерство внутрішніх справ України, військове управління, військові формування, сектор безпеки і оборони.

Shopina I.M. Legal status of the Commander of the National Guard of Ukraine: historical and legal aspects.

The article establishes that the legal status of the Commander of the National Guard of Ukraine is a combination of his rights, duties, guarantees of activity, responsibility and peculiarities of relations with other structural elements of the security and defense sector determined by the Constitution and laws of Ukraine. The content of the legal status of the Commander is due to the fact that the National Guard of Ukraine, first of all, is a military formation. The constituent elements of the legal status under study are the elements inherent in the heads of military command and control bodies.

The development of legislation regulating the legal status of the Commander of the National Guard of Ukraine can be divided into four stages: a) the period of laying the foundations for the functioning of military formations and law enforcement agencies of Ukraine, when the search for an optimal model for the distribution of powers between various state institutions was carried out (1991-1994); b) the period of clarifying the competence, structure and subordination of the internal troops of the Ministry of Internal Affairs and destruction of the National Guard of Ukraine (1995-2000); c) the period of opposition and legal conflicts related to the attempts of the highest political forces of the state to increase their influence on the National Guard of Ukraine and its Commander, which ended with the Revolution of Dignity and the disbandment of the internal troops (2001-2013); d) the period of restoration of the National Guard of Ukraine and the addition of the legal status of its commander with guarantees of activity inherent in the rule of law state and preventive mechanisms (2014 – etc.).

An analysis of the legislation governing the legal status of the Commander of the National Guard of Ukraine allows us to identify the following pattern: the dominance of individual totalitarian tendencies in government contributes to the conciseness of the legal norms that determine the competence of this official. The development of democratic relations contributes to the specification of the rights and obligations of the Commander of the National Guard of Ukraine, the guarantees of his activities, the specifics of relations with the President of Ukraine, the Commander-in-Chief of the Armed Forces of Ukraine and other officials, as well as the establishment of legislative safeguards for the usurpation of power and the continuity of military command.

Key words: National Guard of Ukraine, Commander of the National Guard of Ukraine, legal status, Ministry of Internal Affairs of Ukraine, military administration, military formations, security and defense sector.

Постановка проблеми. Проблеми удосконалення діяльності всіх складових сектору безпеки і оборони під час повномасштабної російської збройної агресії потребують, у тому числі, досягнення термінологічної та правової визначеності статусів керівників органів військового управління. Однак питання правового статусу керівництва Національної гвардії України залишаються нині недостатньо вивченими, що потребує окремих наукових розвідок. Уявляє науковий інтерес дослідження змін у правовому статусі Командувача Національної гвардії України під час становлення та розвитку цього військового формування, що обумовлює актуальність теми статті.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, пов'язані із правовим забезпеченням функціонування Національної гвардії України, досліджували у своїх працях такі науковці, як О. Агапова, Д. Горбач, О. Кобзар, О. Комісаров, Д. Корнієнко, О. Кривенко, О. Орел та А. Мідіна, І. Яніна та інші вчені. Разом з тим сутність правового статусу Командувача Національної гвардії України в її історико-правовому аспекті ще недостатньо висвітлена у теоретичних працях.

Мета статті – на підставі аналізу динаміки правового регулювання визначити етапи та закономірності, притаманні правовому закріпленню статусу Командувача Національної гвардії України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Основою функціонування військових формувань в Україні є положення ч. 3, 4 ст. 17 Конституції України, відповідно до яких забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом. Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності [1]. Вказані положення Основного Закону містять низку вимог до військових формувань, додержання яких обумовлює перманентне вдосконалення національного законодавства, яким регулюється функціонування сектору безпеки і оборони.

Законодавство, яке визначає правовий статус керівництва Національної гвардії України, постійно розвивалося, і з моменту набуття нашою державою незалежності пройшло складний шлях, спрямований на досягнення стандартів функціонування військових формувань у сучасній правовій демократичній державі.

24 серпня 1991 року постановою Верховної Ради України № 1431-ХІІ «Про військові формування на Україні» всі військові формування, дислоковані на території республіки, були підпорядковані Верховній Раді України, а Уряд було зобов'язано приступити до створення Збройних Сил України, республіканської гвардії та підрозділу охорони Верховної Ради, Кабінету Міністрів і Національного банку України [2]. На основі військових частин внутрішніх військ, відповідно до Указу Президії

Верховної Ради України «Про підпорядкування Україні внутрішніх військ, що дислокуються на її території», було утворено Республіканську гвардію України, керівництво якою покладено на командуючого Республіканською гвардією України. Командуючий затверджувався Верховною Радою України і підпорядковувався безпосередньо Голові Верховної Ради України [3]. Такий непритаманний демократичним державам, з їх багатоміліардною увагою до балансу у розподілі влад, порядок підпорядкування військового формування парламенту був обумовлений початковим етапом державного будівництва і недостатньою сформованістю всієї вертикалі органів публічної влади, що потребувало централізації управління мілітарними структурами.

Закон України «Про Національну гвардію України» було прийнято Верховною Радою України 4 листопада 1991 року. Легальне визначення цієї інституції звучало як «державний озброєний орган, створений на базі внутрішніх військ, покликаний захищати суверенітет України, її територіальну цілісність, а також життя та особисту гідність громадян, їх конституційні права і свободи від злочинних посягань та інших антигромадських дій» [4]. Як можна побачити, порівнюючи сферу компетенції Національної гвардії України з сучасними повноваженнями суб'єктів сектору безпеки і оборони, у 1991 році було зроблено спробу наділити це формування рисами Збройних Сил України та Національної поліції, до того ж підпорядкував його напряду Верховній Раді України. Безпосереднє керівництво Національною гвардією здійснював командуючий, який призначався Верховною Радою України за поданням Президента України строком на 5 років. Одна і та ж особа не могла бути командуючим Національною гвардією більше двох строків підряд. Заступники командуючого Національною гвардією призначалися на посади Президентом України за поданням командуючого [4], що, з одного боку, створювало систему гарантій здійснення командуючим своїх управлінських повноважень, але, з іншого боку, ставило його у залежність від Президента України, яка не стримувалася якимись демократичними запобіжниками.

26 березня 1992 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про війська внутрішньої та конвойної охорони», який, зокрема, визначав, що війська внутрішньої та конвойної охорони створюються на базі внутрішніх військ, входять до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначені для охорони важливих державних об'єктів, перелік яких встановлюється Кабінетом Міністрів України, виправно-трудова і лікувально-трудова установ. Відповідно до ст.6 вказаного правового акту, війська внутрішньої та конвойної охорони підпорядковувалися Міністру внутрішніх справ України, а безпосереднє управління ними здійснював Командуючий цими військами [4]. Компетенція Командуючого не уточнювалася, втім, перша редакція цього Закону була дуже лаконічною і складалася всього з 14 статей. Проте, у вказаному правовому акті було визначено особливості взаємовідносин між військами внутрішньої та конвойної охорони і Міністерством внутрішніх справ: зокрема, було встановлено, що вони входять до системи Міністерства внутрішніх справ України, місця їх розташування і чисельність визначаються Кабінетом Міністрів України за поданням Міністра внутрішніх справ України та ін. [2].

31 жовтня 1995 року Законом України № 407/95-ВР військам було повернуто попередню назву «внутрішні війська», а також уточнено їх компетенцію – якщо у попередній редакції йшлося про «подання допомоги міліції в охороні громадського порядку», до у редакції 1995 року це військово-формування набувало права самостійно брати участь в охороні громадського порядку та боротьбі із злочинністю, що знайшло своє відображення у змінах до ст. 1, 2 [5]. Однак компетенція командуючого залишилася без змін. І, не зважаючи на те, що до Закону України «Про внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ України» зміни вносилися 9 разів, стаття, в якій було визначено повноваження командуючого, залишалася незмінною.

Наприкінці 90-х років минулого століття пануючою політичною тенденцією стає думка про те, що Національна гвардія України вже виконала своє призначення, пов'язане із збереженням територіальної цілісності держави (маються на увазі роль цього військового формування у попередженні непередбачуваних ексцесів зі сторони 1 млн радянського військового контингенту на території України у момент проголошення Незалежності, утримання Криму у 1993-1994 роках, під час активної антиукраїнської роботи ФСБ, завдяки присутності на його території моторизованих частин 7 дивізії Національної гвардії України, тощо). Вважалося, що така ситуація не повториться, тому ключовим має бути принцип заощадження державних коштів, що стало формально оголошеною причиною прийняття Закону України «Про розформування Національної гвардії України» від 11 січня 2000 року № 1363-XIV [6]. Після цього більша частина Національної гвардії України стала складовою внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України, а механізовані та артилерійські підрозділи увійшли до складу Збройних Сил України.

Революція Гідності, під час якої багато представників силових структур віддавали та виконували злочинні накази, викликала необхідність кардинального оновлення системи Міністерства внутрішніх справ України. Міліція була розформована, а її функції покладено на Національну поліцію. 13 березня 2014 року Верховною Радою України було прийнято Закон України № 876-VII «Про Національну гвардію України». Відновлення інституції, яка не мала значних репутаційних вад, поєднувалося із спробами створити гармонійне правове підґрунтя її функціонування [7]. У ст. 1 вказаного Закону було визначено, що Національна гвардія України є військовим формуванням з правоохоронними функціями, що входить до системи Міністерства внутрішніх справ України і призначено для виконання завдань із захисту та охорони життя, прав, свобод і законних інтересів громадян, суспільства і держави від кримінальних та інших протиправних посягань, охорони громадської безпеки і порядку та забезпечення громадської безпеки, а також у взаємодії з правоохоронними органами - із забезпечення державної безпеки і захисту державного кордону, припинення терористичної діяльності, діяльності незаконних воєнізованих або збройних формувань (груп), терористичних організацій, організованих груп та злочинних організацій [7]. Перша мета (місія) військового формування з правоохоронними функціями пов'язана з реалізацією принципу людиноцентризму, що є характерним для правової політики нашої держави. Заслугує на увагу також розподіл функцій на такі, що можуть виконуватися самостійно і такі, що реалізуються сумісно з іншими суб'єктами.

У ст. 7 Закону, яка має назву «Командувач Національної гвардії України», було здійснено безпрецедентну для правового регулювання у досліджуваній сфері спробу деталізувати правовий статус керівника військового формування. У першій редакції Закону визначалося, що безпосереднє військове керівництво Національною гвардією України здійснює командувач Національної гвардії України, який одночасно є начальником головного органу військового управління Національної гвардії України. Слід схвально оцінити легальне визначення поняття безпосереднього військового керівництва Національною гвардією України як діяльності, спрямованої на здійснення заходів щодо розвитку Національної гвардії України, її технічного оснащення, підготовки та всебічного забезпечення, визначення основ її застосування, а також управління нею. Збереглася правова конструкція, пов'язана із призначенням Командувача Верховною Радою України за поданням Президента України, а також норма щодо призначення заступників Командувача Президентом України, однак з'явилося обмеження їх кількості 5 особами. Позитивно слід оцінити також вказівку на підзаконний правовий документ, в якому мають бути визначені повноваження командувача Національної гвардії України щодо керівництва Національною гвардією України та головним органом військового управління Національної гвардії України, його права та обов'язки - Положення про головний орган військового управління Національної гвардії України, що затверджується Президентом України [7]. Хотілося б також звернути увагу на відмову від російської кальки «командующий» і застосуванню законодавцем притаманного українській мові та військовій історії терміну «командувач».

Однак вказана редакція недовго залишалася чинною: Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Національну гвардію України» щодо удосконалення правових засад діяльності Національної гвардії України» від 24 грудня 2015 року № 920-VIII було суттєво змінено правовий статус Командувача військового формування. Зокрема, визначення поняття безпосереднього військового керівництва доповнилося функцією управління під час виконання службово-бойових завдань, характерною для військових формувань. Змінився порядок призначення та звільнення Командувача Національної гвардії України – тепер цю функцію виконує не Верховна Рада України, а Президент України. Було збільшено повноваження Командувача щодо призначення його заступників, які мають призначатися на посади за його поданням, ускладнився порядок призначення інших посадових осіб військового формування. З'являється норма, покликана забезпечити безперервність військового управління, яка передбачає, що у разі неможливості виконання командувачем Національної гвардії України службових обов'язків (відрадження, хвороба, інші поважні причини) його обов'язки тимчасово виконує перший заступник командувача Національної гвардії України, а у разі звільнення командувача Національної гвардії України з посади до призначення іншої особи на цю посаду Президент України за поданням Міністра внутрішніх справ України призначає виконуючого обов'язки командувача Національної гвардії України [8]. Обґрунтованість і відповідність національній практиці вказаних змін підтверджується тим фактом, що з 2015 року стаття 7 аналізованого Закону більше не змінювалася.

Слід також позитивно оцінити доповнення Закону України «Про Національну гвардію України» окремою статтею 6-1, в якій визначаються повноваження Міністра оборони України та Головнокомандувача Збройних Сил України щодо Національної гвардії України. Визначення особливостей

взаємовідносин між вказаними посадовими особами сприяло більшій злагодженості функціонування сектора безпеки і оборони [8].

Висновки. Правовий статус Командувача Національної гвардії України уявляє собою сукупність визначених Конституцією та законами України його прав, обов'язків, гарантій діяльності, відповідальності та особливостей взаємовідносин з іншими структурними елементами сектору безпеки і оборони. На зміст правового статусу Командувача накладає відбиток той факт, що Національна гвардія України перш за все є військовим формуванням. Тому складовими елементами правового статусу Командувача Національної гвардії України є елементи, притаманні керівникам органів військового управління.

Розвиток законодавства, яким регулюється правовий статус Командувача, можна умовно розділити на чотири етапи: а) період закладення основ функціонування військових формувань і правоохоронних органів України, коли здійснювався пошук оптимальної моделі розподілу повноважень між різними державними інституціями (1991-1994); б) період уточнення компетенції, структури та підпорядкування внутрішніх військ Міністерства внутрішніх справ України та руйнації Національної гвардії України (1995-2000); в) період протидії та правових конфліктів, пов'язаних з намаганнями вищих політичних сил держави збільшити свій вплив на Національну гвардію України та її Командувача, що завершилося Революцією Гідності та розформуванням внутрішніх військ (2001-2013); г) період відновлення Національної гвардії України і доповнення правового статусу її командувача притаманними правовій державі гарантіями діяльності та запобіжниками узурпації влади (2014 – по т.п.). Слід сказати, що аналіз законодавства, яким регулюється правовий статус Командувача Національної гвардії України дозволяє виокремити наступну закономірність: панування окремих тоталітарних тенденцій в управлінні державою сприяє лаконічності правових норм, які визначають компетенцію цієї посадової особи. Натомість, розвиток демократичних відносин сприяє деталізації прав та обов'язків Командувача Національної гвардії України, гарантій його діяльності, особливостей взаємовідносин з Президентом України, Головнокомандувачем Збройних Сил України та іншими посадовими особами, а також встановленню законодавчих запобіжників узурпації влади та безперервності військового управління.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: офіц. текст. ППС ЛІГА Закон Прайм. URL: <https://ips.ligazakon.net/>.
2. Про військові формування на Україні: Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 року № 1431-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text>.
3. Про підпорядкування Україні внутрішніх військ, що дислокуються на її території: Указ Президії Верховної Ради України від 30 серпня 1991 року № 1465-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1465-12#Text>.
4. Про Національну гвардію України: Закон України від 4 листопада 1991 року № 1774-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1774-12/ed19911104#Text>.
5. Про війська внутрішньої та конвойної охорони: Закон України від 26 березня 1992 року № 2235-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-12/ed19920326#Text>.
6. Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про війська внутрішньої та конвойної охорони»: Закон України від 31 жовтня 1995 року № 407/95-ВР. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/407/95-%D0%B2%D1%80/ed19951123#Text>.
7. Про розформування Національної гвардії України: Закон України від 11 січня 2000 року № 1363-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1363-14#Text>.
8. Про Національну гвардію України: Закон України від 13 березня 2014 року № 876-VII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/876-18#Text>.
9. Про внесення змін до Закону України «Про Національну гвардію України» щодо удосконалення правових засад діяльності Національної гвардії України»: Закон України від 24 грудня 2015 року № 920-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/920-19#n54>.

РОЗДІЛ 2. КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО; МУНІЦИПАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.8>

ПРАВА ТА ОBOB'ЯЗКИ БІЖЕНЦІВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

Алмаші І.М.,
кандидат юридичних наук,
доцент Ужгородського торговельно-економічного інституту
Державного торговельно-економічного університету
<https://orcid.org/0000-0001-7050-0308>
irynaalmashi@gmail.com

Алмаші І.М. Права та обов'язки біженців за законодавством України.

У даній статті розкрито основні права та обов'язки біженців за законодавством України.

Права та обов'язки біженців у законодавстві України закріплені належним чином у відповідності до міжнародно-правових стандартів, а основна проблема у сучасній Україні – у дотриманні законодавства про права біженців. Нерідко ця категорія фізичних осіб зазнає складнощів у зв'язку із реєстрацією за місцем проживання, отримання постійного або тимчасового житла, працевлаштування на новому місці проживання. Є труднощі з медичним обслуговуванням і пенсійним забезпеченням.

Права біженців є складовою загальною системи прав людини, наявність особливого механізму захисту їх прав не означає для них виключення із загальної системи захисту прав і свобод людини, а він органічно включений до системи міжнародно-правового захисту прав людини.

Наявність великої кількості біженців у світі свідчить про численні проблеми у мирному співіснуванні держав у різних регіонах планети, в тому числі на жаль і в Європі, де понад 10 мільйонів українців вже стали біженцями, внаслідок повномасштабної зухвалої російської агресії, крім того, є багато біженців в Європі, від конфліктів в Афганістані, Сомалі, Сирії, Іраку, Грузії, Косово, Нагірному Карабаху. Всі ці люди внаслідок об'єктивних обставин змушені були покинути власні рідні домівки і стати біженцями. Наявність мільйонів біженців з різних куточків світу свідчить про потребу кардинальних реформ ООН, яка чимдалі тим важче забезпечує міжнародний правопорядок і вирішення конфліктів, а також свідчить про потребу удосконалення механізму захисту прав людини на універсальному рівні.

Права людини, захист та сприяння реалізації прав завжди були і залишаються пріоритетним напрямком діяльності нашої держави. На сучасному етапі в умовах воєнного режиму, запровадженого в Україні, надзвичайної актуальності набуває необхідність вдосконалення існуючих механізмів захисту прав людини, в тому числі біженців та вимушених переселенців, які змушені покидати свої місця постійного проживання. Важливою у цій сфері нині є діяльність Верховного Комісара ООН у справах біженців, та його співпраця з Урядом України.

Ключові слова: біженець, внутрішньо переміщена особа, права біженців, обов'язки біженців, гуманітарна діяльність, репатріація, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців, депортація, права людини.

Almashi I.M. Rights and obligations of refugees by the legislation of Ukraine.

This article describes the basic rights and obligations of refugees by the legislation of Ukraine.

The rights and obligations of refugees by the legislation of Ukraine are properly established in accordance with international legal standards, and the main problem in modern Ukraine is compliance with the legislation on the rights of refugees. This category of individuals often experiences difficulties in connection with registration at the place of residence, obtaining permanent or temporary housing, employment at a new place of residence. There are difficulties with medical care and pension provision.

The rights of refugees are a general component of the human rights system, the presence of a special mechanism for the protection of their rights does not mean for them exclusion from the general system of

protection of human rights and freedoms, but it is organically included in the system of international legal protection of human rights.

The presence of a large number of refugees in the world indicates numerous problems in the peaceful coexistence of states in various regions of the planet, including, unfortunately, in Europe, where more than 10 million Ukrainians have already become refugees as a result of full-scale brazen Russian aggression, in addition, there are many refugees in Europe, from conflicts in Afghanistan, Somalia, Syria, Iraq, Georgia, Kosovo, Nagorno-Karabakh. As a result of objective circumstances, all these people were forced to leave their native homes and become refugees. The presence of millions of refugees from different parts of the world indicates the need for radical reforms of the UN, which is increasingly finding it difficult to ensure international law and order and conflict resolution, and also indicates the need to improve the mechanism for the protection of human rights at the universal level.

Human rights, protection and promotion of the realization of rights have always been and remain a priority area of activity of our state. At the current stage, in the conditions of the military regime introduced in Ukraine, the need to improve the existing mechanisms for the protection of human rights, including refugees and forced migrants who are forced to leave their places of permanent residence, is becoming extremely urgent. The activities of the UN High Commissioner for Refugees and his cooperation with the Government of Ukraine are important in this area.

Key words: refugee, internally displaced person, rights of refugees, responsibilities of refugees, humanitarian activities, repatriation, Office of the United Nations High Commissioner for Refugees, deportation, human rights.

Постановка проблеми. У сучасній науці конституційного права, в контексті розвитку правового статусу біженців в Україні і за міжнародним правом, удосконалення системи захисту прав людини, російської агресії, яка спричинила величезну кількість біженців – громадян України в країнах ЄС, потреби вдосконалення системи захисту та забезпечення прав біженців, важливого практичного та теоретичного значення набуває дослідження прав та обов'язків біженців в Україні.

Стан дослідження. Дана проблема є актуальною і є предметом дослідження багатьох сучасних науковців. Серед сучасних науковців, які досліджували окремі аспекти даної проблематики, доцільно виокремити праці: О.Ф. Фрицького [1] та Н. Шукліної [2]. Часткову дану проблематику також досліджували такі науковці як: Д. Белов, В. Погорілко, М. Товт, Ю. Шемшученко.

Мета статті. Мета даної публікації охарактеризувати права та обов'язки біженців в Україні, визначити основні проблеми та перспективи розвитку у цій сфері.

Виклад матеріалу дослідження. Права біженців є складовою загальною системи прав людини, наявність особливого механізму захисту їх прав не означає для них виключення із загальної системи захисту прав і свобод людини, а він органічно включений до системи міжнародно-правового захисту прав людини.

Згідно зі ст. 3 Конституції України [3] людина, її життя та здоров'я, честь й гідність, недоторканність та безпека визнаються найвищою соціальною цінністю в Україні, а права і свободи людини і їх гарантії визначають зміст та спрямованість діяльності держави. Згідно ст. 26 Конституції України іноземці й особи без громадянства, які перебувають на законних підставах в Україні, користуються тими ж самими правами і свободами, і несуть такі самі обов'язки, як й громадяни України, – за винятками, встановленими відповідно Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Утвердження і забезпечення прав та свобод людини є головним обов'язком держави. Держава зобов'язана забезпечити функціонування механізму реалізації і захисту прав та свобод людини. Компетентні державні органи забезпечити мають охорону та захист прав і свобод людини [4, с. 40]. Права біженців є невід'ємною складовою єдиної системи прав людини.

Права та обов'язки біженців в законодавстві України закріплені належним чином згідно міжнародно-правових стандартів, а основна проблема в сучасній Україні – у дотриманні законодавства про права біженців. Нерідко біженці стикаються зі труднощами у зв'язку з реєстрацією за місцем проживання, одержанням постійного або тимчасового житла, працевлаштуванням на новому місці проживання. Є труднощі і з медичним обслуговуванням і з пенсійним забезпеченням. Тому подальше удосконалення чинного законодавства України має бути спрямовано не тільки на конкретизацію окремих положень, але й на посилення гарантій статусу біженців [5].

Для багатьох країн, у тому числі і для України стає дедалі актуальнішою проблема біженців. Це пов'язано з існуванням у ряді держав “гарячих точок”, воєнними діями, нестабільністю політичних

режимів, голодом, стихійним лихом тощо [1, с. 149]. Чимало держав, особливо економічно розвинутих, створили велику кількість бар'єрів для потенційних біженців. На біженців й переміщених осіб чинять тиск, що змушує їх залишатися в своїх країнах або повертатися назад не дивлячись, навіть, на небезпечні умови. Все частіше люди, які втекли від порушень прав людини на Батьківщині, зіштовхуються із новою загрозою своєї безпеці уже у тих державах, де вони знайшли притулок, із боку населення приймаючої країни.

Агресія рф в Україні призвела до жертв серед цивільного населення і масштабного руйнування цивільної, в тому числі й енергетичної, інфраструктури, що змусило багатьох людей покинути свої домівки у пошуках безпеки, захисту та допомоги. Так, від початку повномасштабного вторгнення рф вже понад 8,1 млн українців за даними Агентства ООН у справах біженців стали біженцями у Європі, з них майже 5 млн. подали заяви на отримання статусу тимчасового резидента. Так, станом на 7 березня в Болгарії перебуває 153 170 українців; у Чехії – 495 569; в Естонії – 43 485; в Угорщині – 34 248; Латвії – 46 048; у Литві – 75 197; Польщі – 1 564 711; у Республіці Молдова – 107 728; в Румунії – 118 855; у Словаччині – 110 968 [6].

Особи, яким надано статус біженця в Україні, є іноземцями чи особами без громадянства, які перебувають в Україні на законних підставах. Такі особи користуються тими ж правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Згідно ст. 12 Конвенції ООН Про статус біженців [7] особистий статус біженця визначається законами країни його доміцилія (тобто юридично оформлене місце перебування) або, якщо у нього такого немає, – законами країни його проживання. Права, раніше набуті біженцем і пов'язані з його особистим статусом, зокрема права, які стосуються шлюбу, дотримуватимуться Договірними Державами після виконання, якщо необхідно, формальностей, які вимагаються законами цієї держави, за умови, що відповідне право є одним з тих прав, які були б визнані законами цієї держави, якби ця особа не стала біженцем.

Більш детально права та обов'язки біженців визначено у Законі України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» [8]. Відповідно до ст. 14 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» біженці користуються тими самими правами і свободами, а також мають такі самі обов'язки, як і громадяни України, крім випадків, установлених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Особи, яких визнано біженцями в Україні, вважаються такими, які постійно проживають в Україні, з дня прийняття рішення про визнання їх біженцями. Особи, яких визнано особами, які потребують додаткового захисту, вважаються такими, які безстроково на законних підставах перебувають на території України.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права на: пересування, вільний вибір місця проживання, вільне залишення території України, крім обмежень, встановлених законом; відпочинок; провадження підприємницької діяльності, не забороненої законом; охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування; освіту; працю; свободу світогляду і віросповідання; направлення індивідуальних чи колективних письмових звернень або особисте звернення до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів; володіння, користування і розпорядження своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності; звернення за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб; безоплатну правову допомогу в установленому порядку.

Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має рівні з громадянами України права у шлюбних та сімейних відносинах. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, має право на одержання грошової допомоги, пенсії та інших видів соціального забезпечення в порядку, встановленому законодавством України, та користування житлом, наданим у місці проживання. Особа, яку визнано біженцем або особою, яка потребує додаткового захисту, користується іншими правами і свободами, передбаченими Конституцією та законами України.

Згідно ст. 16 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту» встановлено наступні спеціальні обов'язки біженців:

– повідомляти протягом десяти робочих днів центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, про зміну прізвища, складу сім'ї, сімейного стану, місця проживання, набуття громадянства України або іншої держави, надання притулку або дозволу на постійне проживання в іншій державі;

– знятися з обліку і стати на облік центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за новим місцем проживання у разі зміни місця проживання і переїзду до адміністративно-територіальної одиниці України, на яку поширюється повноваження іншого центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту;

– проходити щорічну перереєстрацію у строки, встановлені центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту, за місцем проживання. Порядок перереєстрації біженців або осіб, які потребують додаткового захисту, встановлюється центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту.

Ціла низка прав біженців передбачена також Конвенцією ООН про статус біженців (далі – Конвенцією). Так, згідно ст. 26 Конвенції біженці мають право обирати місце проживання та вільно пересуватись в межах території держави за умови дотримання всіх правил, які зазвичай застосовуються до іноземців за тих же обставин. Згідно ст. 24 Конвенції Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, таке саме становище, що й громадянам, щодо нижченаведеного:

1) винагороди за працю, включаючи допомогу на сім'ю, якщо така допомога є частиною винагороди за працю, тривалості робочого дня, понаднормових робіт, оплачуваних відпусток, обмеження роботи на дому, мінімального віку осіб, які працюють за наймом, учнівства та професійної підготовки, праці жінок та підлітків і користування перевагами колективних договорів, оскільки ці питання регулюються законами або розпорядженнями, або контролюються адміністративною владою;

2) соціального забезпечення з такими обмеженнями:

а) може існувати належний порядок збереження набутих прав та прав, які знаходяться в процесі набуття;

б) закони або розпорядження країни проживання можуть приписувати спеціальний порядок отримання повної або часткової допомоги, яка виплачується повністю з державних коштів, і допомоги, яка виплачується особам, які не виконали всіх умов щодо внесків, які вимагаються для отримання нормальної пенсії.

Конвенція ООН Про статус біженців у статтях 13-19 детально регламентує економічні права біженців та їх право на працю, адже забезпечення цих їх прав є необхідною передумовою для їх достойного існування в країні їх перебування. Зокрема, у цих статтях визначено наступні права біженців: право власності, право інтелектуальної власності, право на свободу асоціацій, право на звернення до суду, право на працю, право на свободу підприємницької діяльності [9, с. 61]. Нижче розглянемо детальніше міжнародно-правове закріплення цих прав біженців.

1. Право власності. Щодо придбання рухомого та нерухомого майна та інших пов'язаних з ним прав, а також щодо орендних та інших договорів, які стосуються рухомого та нерухомого майна, Договірні Держави надаватимуть біженцям найсприятливіше становище і, у будь-якому разі, не менш сприятливе, ніж те, яким користуються іноземці за таких самих обставин.

Договірні Держави не обкладаватимуть біженців жодним митом, зборами або податками, окрім або понад тих, які стягуються чи можуть стягуватися із своїх громадян у подібних ситуаціях. Договірні Держави згідно зі своїми законами та розпорядженнями дозволятимуть біженцям вивіз майна, яке вони привезли з собою на їхні території, до іншої країни, в яку їм було надано право в'їзду для поселення.

2. Право інтелектуальної власності. Що стосується захисту права на винаходи, креслення та моделі, торгові марки, назву фірми, та прав на літературні, художні та наукові твори, то біженцям у тій країні, де вони мають своє звичайне місце проживання, надаватиметься такий самий захист, що й громадянам цієї країни.

3. Право на свободу асоціацій. Щодо асоціацій неполітичного характеру, які не мають на меті отримувати вигоду, та щодо професійних спілок Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, найсприятливіше становище, яке відповідає становищу громадян іноземної держави за таких самих обставин.

4. Право на звернення до суду. Кожний біженець має право вільного звернення до суду на території всіх Договірних Держав. На території Договірної Держави, в якій знаходиться його звичайне місце проживання, кожний біженець користуватиметься щодо права звернення до суду таким самим правом, що й громадяни, зокрема з питань юридичної допомоги та звільнення від забезпечення сплати судових витрат. Кожному біженцю в усіх інших країнах, крім країни його звичайного місця проживання надаватиметься те ж становище, що й громадянам країни його звичайного місця проживання.

5. Право на працю. Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, щодо права роботи за наймом, найсприятливіше правове становище, яким користуються громадяни іноземних держав за таких самих обставин. У будь-якому разі обмежувальні заходи, які стосуються іноземців або найму іноземців і застосовуються з метою охорони внутрішнього ринку праці, не застосовуватимуться до біженців, на яких ці заходи не поширювалися в день набуття чинності цією Конвенцією для відповідної Договірної Держави або які задовольняють одну з таких умов:

а) проживають у межах країни не менше трьох років;

б) дружини/чоловіки яких мають громадянство країни проживання. Біженець не може посилатися на цю постанову, якщо він/вона залишив/залишила сім'ю;

в) одна дитина або декілька дітей яких мають громадянство країни проживання. Договірні Держави прихильно поставляться до можливості зрівняти права всіх біженців щодо роботи за наймом з правами громадян і, зокрема, тих біженців, які потрапили на їхню територію в порядку виконання програми вербування робочої сили або згідно з планами імміграції.

6. Право на свободу підприємницької діяльності. Договірні Держави надаватимуть біженцям, які законно проживають на їхній території, найсприятливіше правове становище, і в будь-якому разі не менш сприятливе становище, ніж те, яким зазвичай користуються іноземці за таких самих обставин щодо права самостійно займатися сільським господарством, промисловістю, ремеслами і торгівлею, а також права засновувати торгові та промислові компанії.

Отже, права та обов'язки біженців у законодавстві України закріплені належним чином у відповідності до міжнародно-правових стандартів, а основна проблема у сучасній Україні – у дотриманні законодавства про права біженців. Нерідко ця категорія фізичних осіб зазнає складнощів у зв'язку із реєстрацією за місцем проживання, отримання постійного або тимчасового житла, працевлаштування на новому місці проживання. Є труднощі з медичним обслуговуванням і пенсійним забезпеченням. Тому подальше вдосконалення чинного законодавства має бути спрямоване не тільки на конкретизацію окремих положень в законодавстві, але має переслідувати одну мету – посилити гарантії статусу біженців [2, с. 328].

Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців та партнерськими організаціями реалізуються проекти із усунення безгромадянства, зокрема – надається консультативна й правова допомога особам без громадянства й під ризиком безгромадянства [10].

Позитивно є співпраця між Урядом України та УВКБ ООН у сфері недопущення випадків безгромадянства. У 1996 році уряд України запросив надати УВКБ ООН допомогу у реінтеграції колишніх депортованих осіб, котрі повернулися до Криму, зокрема, кримських татар. У відповідь УВКБ ООН розпочало широкомасштабну кампанію щодо набуття громадянства, реконструкції притулків, програми організації зайнятості і навчання толерантності. Як наслідок, біля 250 000 людей, які повернулися до Криму, отримали допомогу у набутті громадянства України [11].

Надзвичайно необхідно на сьогоднішній день для наших громадян та осіб, які проживають на території України є діяльність УВКБ ООН щодо захисту та надання допомоги внутрішньо переміщеним особам та особам, шукачам притулку. З метою покращення співпраці в цій сфері Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 445 від 15 квітня 2022 року, якою уряд погодився із пропозицією Міністерства соціальної політики щодо реалізації за участю УВКБ ООН спільного проекту щодо додаткових заходів з соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб із урахуванням того, що виплата допомоги в рамках реалізації проекту здійснюється у розмірі 2220 гривень на місяць на кожного члена сім'ї. Виплата допомоги щомісяця здійснюється протягом не менш як три місяці шляхом зарахування коштів на відповідний банківський рахунок внутрішньо переміщеної особи [12].

Крім того, 19 квітня 2022 року Міністр соціальної політики України Марина Лазебна і Представник УВКБ ООН в Україні Кароліна Біллінг підписали двосторонній Меморандум про взаєморозуміння з питань співробітництва між Мінсоцполітики і УВКБ ООН в Україні. Метою цього Меморандуму є встановлення основ для співпраці й координації між Сторонами із метою максимізації їх зусиль і можливостей задля покращення реагування на потреби, які виникають у зв'язку зі збройним нападом

і внутрішнім переміщенням, і з фокусом на доступі до соціального захисту ВПО й інших людей в Україні, постраждалих внаслідок війни. Меморандумом передбачена реалізація програми багатоцільової грошової підтримки щодо внутрішньо переміщених осіб, котра є додатковим заходом соціальної підтримки до будь-якої державної допомоги. Планується, що ця багатоцільова програма грошової підтримки УВКБ ООН охопить більше 200 тисяч внутрішньо переміщених осіб [13].

Аналізуючи проблему внутрішньо переміщених осіб Верховний комісар ООН в справах біженців Філіппо Гранді у своєму виступі рішуче закликав припинити війну. Зауважив, що понад 10,5 мільйонів людей є переміщеними в межах України або за кордоном. Ще 13 мільйонів людей потребують гуманітарної термінової допомоги по усій країні. Він підтвердив прихильність УВКБ ООН залишитися в Україні й допомагати українцям у самій країні та у сусідніх країнах. УВКБ ООН, яка в Україні діє протягом 28 років, свою діяльність зосереджує на захисті, екстреній житловій допомозі і грошовій підтримці під загальним керівництвом уряду і в координації із усією системою ООН. Програма гуманітарної допомоги УВКБ ООН, котра впроваджується у кількох областях, на меті має охопити 360 000 осіб з підтримкою на суму 80 млн. доларів протягом трьох перших місяців і доповнює програму урядову соціальної допомоги [14].

Актуальною нині також є проблема повернення в Україну примусово депортованих в РФ дітей – громадян України. З метою вирішення вказаної проблеми Верховна Рада України 24 лютого 2023 року прийняла Постанову № 2947-IX, якою схвалила звернення до міжнародних інституцій в тому числі до Верховного комісара ООН у справах біженців з вимогою невідкладно вжити рішучих заходів для захисту дітей – громадян України та дітей, котрі проживали на території України, з метою: припинення геноциду Українського народу в частині здійснення примусової депортації на територію держави-агресора або у межах тимчасово окупованих територій України дітей-громадян України [15].

Висновки. У сфері прав та обов'язків біженців в Україні існує ще цілий ряд проблем, зокрема: відсутність концепції міграційної політики в Україні; відсутність єдиних підходів щодо надання статусу біженця вимушеним переселенцям з одного й того ж регіону; недосконалість інфраструктура пунктів тимчасового розміщення біженців в Україні; потреба вдосконалення гарантій реалізації прав біженців в Україні.

Існують перспективи подальших наукових досліджень у даному напрямку, зокрема, щодо: міжнародно-правового статусу біженців; реалізації прав біженців в Україні; захисту прав біженців в Україні.

Основними перспективами розвитку прав та обов'язків біженців в Україні є: вдосконалення гарантій реалізації прав біженців в Україні; вдосконалення механізму захисту прав біженців в Україні.

Доцільно прийняти закон, який врегулює питання репатріації примусово депортованих громадян України, в тому числі дітей, із території агресора.

Отже, ми у даній статті охарактеризували права та обов'язки біженців за законодавством України.

Список використаних джерел:

1. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К: Юрінком Інтер, 2002. 536 с.
2. Шукліна Н.Г. Конституційно-правове регулювання прав і свобод людини і громадянина в Україні (проблеми теорії та практики): Монографія. К.: Центр навчальної літератури, 2005. 424 с.
3. Конституція України від 28 червня 1996 р. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Савченко О. До визначення поняття обмеження прав і свобод людини та громадянина у діяльності міліції. Право України. 2004. № 8. С. 40–43.
5. Петрик Т.О. Права та обов'язки біженців в Україні. URL: <https://prikhodko.com.ua/my-i-zmi/my-i-zmi/stattya/prava-ta-obovyazki-bizhencziv-v-ukra%D1%97ni/> (дата звернення 21.02.2023).
6. Ukraine refugee situation. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine> (дата звернення 21.02.2023).
7. Конвенція ООН про статус біженців від 28 липня 1951 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_011#Text (дата звернення 20.02.2023).
8. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту: Закон України від 8 липня 2011 року. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 16. Ст. 146.
9. Краснов В.І. Міграційні процеси в Україні. Вісник Держкомнаціміграції України. 2003. № 2. С. 60–63.
10. У ДМС відбулася зустріч з новопризначеним представником УВКБ ООН в Україні. URL: <https://dmsu.gov.ua/news/dms/10333.html> (дата звернення 15.02.2023).

11. Співробітництво з УВКБ ООН. URL: <https://dmsu.gov.ua/diyalnist/mizhnarodne-pivrobitnicztvo/spivrobitnicztvo-z-uvkb-oon.html> (дата звернення 14.02.2023).
12. Про реалізацію спільного з Управлінням Верховного комісара ООН у справах біженців проекту щодо додаткових заходів із соціальної підтримки внутрішньо переміщених осіб. Постанова Кабінету Міністрів України № 445 від 15 квітня 2022 року. Урядовий кур'єр, № 88 від 16.04.2022 р.
13. Підписано Меморандум про взаєморозуміння щодо співробітництва між Мінсоцполітики та УВКБ ООН в Україні. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/21725.html?PrintVersion> (дата звернення 15.02.2023).
14. Верховний комісар у справах біженців відвідав Україну. URL: <https://ukraine.un.org/uk/176521> (дата звернення 15.02.2023).
15. Про звернення ВРУ до Комітету ООН з прав людини, Міжнародного суду ООН, Верховного комісара ООН у справах біженців про порушення Російською Федерацією міжнародних договорів (конвенцій), що мають ознаки геноциду Українського народу, в частині здійснення примусової депортації до держави-агресора або в межах тимчасово окупованих територій України дітей – громадян України та дітей, які проживали на території України, з вимогою повернення таких дітей їхнім батькам або законним представникам. Постанова Верховної Ради України № 2947-IX від 24 лютого 2023 року. Голос України. № 45 від 03.03.2023 року.
16. Белов Д.М., Белова М.В., Конституційно-правові засади статусу: окремих категорії громадян (на прикладі біженців). *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 75(1). Частина 1. 2023. С. 65–71.
17. Белов Д.М., Белова М.В. Правові та організаційні засади захисту прав біженців та внутрішньо переміщених осіб. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 1. 2023. С. 47–53.

УДК: 3.072,3:342.25:167,1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.9>

ВЗАЄМОДІЯ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ З МІСЦЕВИМИ ДЕРЖАВНИМИ АДМІНІСТРАЦІЯМИ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Бабій Ю.Ю.,

*викладач кафедри правосуддя загальноінститутських кафедр
Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка
Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0009-0002-4007-0436>
yuriybabiy081@gmail.com*

Бабій Ю.Ю. Взаємодія муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями: проблемні питання.

Стаття присвячена питанням взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями, оскільки вони є актуальними з огляду на євроінтеграційний поступ сучасної України.

В роботі звертається увага на те, що реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади внесло низку позитивних змін в цю сферу, але не нівелювало всіх проблемних питань, зокрема в частині взаємодії місцевих органів влади.

В ході дослідження встановлено, що такі взаємовідносини є необхідними для належної реалізації завдань муніципальної влади, що опосередковані потребами місцевого населення.

Аналіз нормативного матеріалу виявив, що місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують взаємодію з органами місцевого самоврядування – це є одним з їх основних завдань. Такі відносини можуть базуватися і на засадах співробітництва. Вони складаються в межах муніципальних утворень базового рівня з метою вирішення питань економічного, соціального та культурного розвитку відповідних територій, зміцнення матеріальної й фінансової основи місцевого самоврядування. Звертається увага на те, що і досі не легалізовано поняття «взаємодія муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями», відсутні роз'яснення стосовно такої взаємодії, як і не визначені сфери чи питання, з приводу розв'язання яких вона відбувається. Встановлено, що органи місцевого самоврядування наділені досить широким колом повноважень (самоврядних і делегованих) у різних сферах, в яких також реалізуються повноваження місцевих державних адміністрацій. Такий стан витребує оптимального розподілу повноважень між цими місцевими органами влади.

З'ясовано, що чинне законодавство у цій сфері не відповідає параметрам Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, в якій розмежовано повноваження органів місцевого самоврядування базового рівня (села, селища, міста), районного та обласного рівнів, а також структурних підрозділів територіальних органів центральних органів виконавчої влади на базовому рівні. Проблема взаємодії в межах делегованих повноважень органів місцевого самоврядування полягає у відсутності належного механізму забезпечення їх реалізації. Наголошується, що децентралізаційні процеси та механізм делегування мають базуватися на принципі субсидіарності, а взаємодія муніципальної влади та місцевих адміністрацій на широкому використанні договірних відносин щодо реалізації потреб місцевого населення.

Ключові слова: місцева влада, муніципальна влада, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, взаємодія, делеговані повноваження, децентралізація.

Babiy Yu. Interaction of municipal authority with local state administrations problem issues.

The article is devoted to issues of interaction between municipal authorities and local state administrations, as they are relevant in view of the European integration progress of modern Ukraine.

The work draws attention to the fact that the reform of local self-government and territorial organization of power brought a number of positive changes to this sphere, but did not eliminate all problematic issues, in particular, in the area of interaction of local authorities.

In the course of the study, it was established that such relationships are necessary for the proper implementation of the tasks of the municipal authorities, which are mediated by the needs of the local population.

The analysis of the regulatory material revealed that local state administrations in the relevant territory ensure interaction with local self-government bodies – this is one of their main tasks. Such relations can be based on the principles of cooperation. They are formed within the municipal formations of the basic level with the aim of solving the issues of economic, social and cultural development of the respective territories, strengthening the material and financial basis of local self-government. Attention is drawn to the fact that the concept of “interaction of municipal authorities with local state administrations” has not yet been legalized, there are no clarifications regarding such interaction, as well as undefined areas or issues for the resolution of which it takes place. It has been established that local self-government bodies are endowed with a fairly wide range of powers (self-governing and delegated) in various areas, in which the powers of local state administrations are also exercised. This situation requires an optimal distribution of powers between these local authorities.

It was found that the current legislation in this area does not meet the parameters of the Concept of reforming local self-government and territorial organization of power in Ukraine, which delimits the powers of local self-government bodies at the basic level (villages, towns, cities), district and regional levels, as well as structural subdivisions territorial bodies of central executive bodies at the basic level. The problem of interaction within the delegated powers of local self-government bodies is the lack of an appropriate mechanism for ensuring their implementation. It is emphasized that the decentralization processes and the mechanism of delegation should be based on the principle of subsidiarity, and the interaction of municipal authorities and local administrations should be based on the wide use of contractual relations to implement the needs of the local population.

Key words: local government, municipal government, local state administrations, local self-government bodies, interaction, delegated powers, decentralization.

Постановка проблеми. Територіальна організація публічної місцевої влади є наріжним каменем функціонування сучасної України. Місцеве самоврядування, яке покликане створювати та підтримувати належне життєве середовище, яке б сприяло всебічному розвитку людини, захисту її прав та законних інтересів, надання необхідних публічних послуг на високому рівні й доступності, на жаль не відповідає таким запитам місцевого населення. Попередні перманентні реформаційні заходи в цій сфері, що розпочались відразу ж після проголошення незалежності України не принесли очікуваного результату. Нині продовжується розпочате з 2014 року реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в ускладнених війною умовах. І попри позитивні результати, які мають місце у сфері об'єднання територіальних громад, зменшення диспропорційності адміністративно-територіального устрою як основи існування територіальної організації влади, все ще залишаються проблемні питання щодо взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями.

Стан опрацювання цієї проблематики відображена в працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Місцевому самоврядуванню присвячено чимало наукових досліджень, що вказує на важливість та багатоаспектність цієї тематики. Так окремі сторони взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями висвітлювалися в працях зокрема: В. Борденюка, Н. Бортник, С. Єсімова, В. Куйбіди, О. Навроцького, Р. Панчишина, М. Сюська та інших. Однак в цих працях не відображаються зміни у взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями зумовлені реформуванням місцевого самоврядування, територіальною організацією місцевої публічної влади та проблемні питання, які потребують вирішення в процесі подальшого реформування.

Метою статті є аналіз взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями, виявлення проблемних питань, формування пропозицій щодо їх розв'язання.

Виклад основного матеріалу. Питання взаємодії органів державної влади і органів місцевого самоврядування є одними з найбільш значущих для різних галузей, зокрема конституційного й муніципального права, адміністративного права, теорії управління та інших. Спільна діяльність муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями необхідна для належної реалізації потреб місцевого населення, які виникають в межах муніципальних утворень. І така взаємодія закріплена в конституційних та законодавчих положеннях, зокрема в п. 6 ст. 119 Конституції України [1] йдеться про те, що місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують взаємодію з органами місцевого самоврядування. А відповідно до п. 6 ст. 2 Закону України «Про місцеві державні адмі-

ністрації» [2] взаємодія з органами місцевого самоврядування є одним із основних завдань місцевих державних адміністрацій.

Взаємодія на засадах співробітництва (узгодження цілей, пріоритетів, завдань, заходів і дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування, забезпечення співробітництва між ними під час формування та реалізації державної регіональної політики) визначена одним із принципів державної регіональної політики й закріплюється в Законі України «Про засади державної регіональної політики» [3].

Разом з тим на законодавчому рівні відсутні роз'яснення стосовно такої взаємодії, як і не визначені сфери чи питання, з приводу розв'язання яких вона відбувається, не легалізовано й поняття взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями.

В юридичних джерелах містяться різні позиції з цього приводу.

Так В. Михайлов розглядаючи взаємодію органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій приходить до висновку, що це система узгоджених і взаємопов'язаних за метою, часом, місцем та ресурсами організаційно-управлінських, соціально-економічних і правових відносин, що виникають між органами державної влади та органами місцевого самоврядування у прямому або не у прямому вирішенні питань цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій природного та техногенного характеру, породжують права і обов'язки учасників цих відносин [4, с. 117].

Н. Бортник і С. Єсімов досліджують взаємодію місцевих органів державної влади та органів місцевого самоврядування в сфері організації перевезень пасажирів автобусами зазначають, що вона є видом публічного управління шляхом спільного регулювання діяльності керованих суб'єктів; підставами для її здійснення є те, що вони мають загальну політико-правову природу, спираються на загальну конституційно-правову основу, функціонують у сферах діяльності, які збігаються, використовуючи при цьому близькі за своєю природою методи досягнення відповідної мети для об'єднання кадрових, фінансових і матеріальних ресурсів [5, с. 78].

З цього приводу слід зазначити, що в теоретичних положеннях з управління, взаємодія є визначальною для всього процесу управління, це діяльність кількох суб'єктів із спільною метою. А організаційне співробітництво держави з місцевим самоврядуванням забезпечує цілеспрямоване і ефективне функціонування органів місцевого самоврядування [6].

Такі дослідження свідчать про те, що як муніципальна влада, так і місцеві державні адміністрації мають повноваження в одних і тих же сферах, реалізація яких має за мету розв'язання питань місцевого значення в інтересах місцевого населення.

Аналіз чинного законодавства дав змогу констатувати, що загалом сфери, в яких реалізуються повноваження органів місцевого самоврядування та місцевих державних адміністрацій практично збігаються.

Так органи місцевого самоврядування наділені досить широким колом повноважень (самоврядних і делегованих) у різних сферах, зокрема: соціально-економічного і культурного розвитку, планування та обліку; галузі бюджету, фінансів і цін; щодо управління комунальною власністю; в галузі житлово-комунального господарства, побутового, торговельного обслуговування, громадського харчування, транспорту і зв'язку; у галузі будівництва; у сфері освіти, охорони здоров'я, культури, молодіжної політики, фізкультури і спорту, утвердження української національної та громадянської ідентичності; регулювання земельних відносин та охорони навколишнього природного середовища; соціального захисту населення; в галузі зовнішньоекономічної діяльності; в галузі оборонної роботи; організації та забезпечення цивільного захисту; щодо вирішення питань адміністративно-територіального устрою; у сфері реєстрації місця проживання фізичних осіб; щодо забезпечення законності, правопорядку, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; у сфері надання безоплатної первинної правової допомоги; щодо відзначення державними нагородами України; й інші надані їм законом повноваження.

А місцевим державним адміністраціям належить вирішення питань: забезпечення законності, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян; соціально-економічного розвитку відповідних територій; бюджету, фінансів та обліку; управління майном, приватизації, сприяння розвитку підприємництва та здійснення державної регуляторної політики; промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту і зв'язку; науки, освіти, культури, охорони здоров'я, фізкультури і спорту, сім'ї, жінок, молоді та дітей, утвердження української національної та громадянської ідентичності; використання землі, природних ресурсів, охорони довкілля; зовнішньоекономічної діяльності; обо-

ронної роботи та мобілізаційної підготовки; соціального захисту, зайнятості населення, праці та заробітної плати інші питання, віднесені законами до їх повноважень.

Існування загальних сфер діяльності органів державної влади і органів місцевого самоврядування виводить на перший план взаємодію з метою реалізації конституційних прав громадян, створення умов, що забезпечують гідне життя людини (Я. Ленгер) [7, с. 37].

Водночас неналежне відокремлення предметів відання місцевого самоврядування зі сфери державних інтересів і відповідальності призводить до дублювання повноважень та колізій. Про оптимальний розподіл повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевими державними адміністраціями йдеться і в Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні.

Більше того, як доцільно зазначає Я. Богів, що будь-яка система, яка передбачає розподіл повноважень, має припускати, що самоврядні органи усіх адміністративно-територіальних одиниць одного й того самого рівня не обов'язково повинні мати однакову правоздатність у здійсненні повноважень через залежність від об'єктивності розподілу фінансових і людських ресурсів між різними рівнями [8, с. 94].

В Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [9] передбачено, якими повноваженнями мають бути наділені органи місцевого самоврядування базового рівня (села, селища, міста), районного та обласного рівнів, а також які послуги надаватимуть на базовому рівні структурні підрозділи територіальних органів центральних органів виконавчої влади.

І якщо прерогативою органів місцевого самоврядування базового рівня має бути залучення інвестицій, розвиток підприємництва, місцевої інфраструктури, планування розвитку території громади, вирішення питань забудови території, благоустрою території, надання житлово-комунальних послуг, організації пасажирських перевезень на території громади, утримання вулиць і доріг у населених пунктах, громадської безпеки, гасіння пожеж, управління закладами середньої, дошкільної та позашкільної освіти, надання послуг швидкої медичної допомоги, первинної охорони здоров'я, з профілактики хвороб, розвитку культури та фізичної культури, надання соціальної допомоги через територіальні центри, надання адміністративних послуг через центри надання таких послуг.

То структурні підрозділи територіальних органів центральних органів виконавчої влади на базовому рівні надаватимуть послуги лише з санітарно-епідеміологічного захисту, соціального захисту населення, казначейського обслуговування, реєстрації актів цивільного стану.

Органи місцевого самоврядування районного рівня будуть забезпечувати виховання та навчання дітей у школах-інтернатах загального профілю; надання медичних послуг вторинного рівня, а обласного рівня – регіональний розвиток, розвиток культури, спорту, туризму, охорону навколишнього природного середовища, розвиток обласної інфраструктури (обласних автомобільних доріг, мережі міжрайонних та міжобласних маршрутів транспорту загального користування), професійно-технічну освіту, надавати високоспеціалізовану медичну допомогу. Такий розподіл враховуватиме можливість цих органів їх здійснювати, що дасть змогу сформувати дієздатні органи місцевого самоврядування.

Практика державотворення держав-членів Європейського Союзу, свідчить, що децентралізація державної влади сприяла формуванню ефективного, самодостатнього та відповідального місцевого самоврядування, проведенню економічних реформ, підвищенню соціальних стандартів та рівня життя громадян [10, с. 8, 10-11].

Водночас слід зауважити, що взаємодія муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями виникає і внаслідок наявності в них делегованих повноважень. Делеговані повноваження – це повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законом, а також повноваження органів місцевого самоврядування, які передаються відповідним місцевим державним адміністраціям за рішенням районних, обласних рад [11].

І як зазначає О. Антонюк, така взаємодія обумовлена тим, що ці органи відповідно до законодавства можуть виконувати як власні, так і взаємноделеговані повноваження. Але в її основі лежить принцип невтручання в законну діяльність органів та посадових осіб місцевого самоврядування [12, с. 212].

Таке трактування узгоджується з конституційними та законодавчими положеннями, оскільки згідно з чинним законодавством місцеві державні адміністрації реалізують повноваження місцевого самоврядування, делеговані їм відповідною радою і в цій частині підзвітні і підконтрольні відповідним радам (ч. 1 ст. 14, ч. 1, 3ст. 34), а виконавчі органи сільських, селищних, міських, районних у містах

рад здійснюють делеговані їм повноваження органів виконавчої влади і з цих питань вони підконтрольні відповідним органам виконавчої влади (ч. 3-4 ст. 143; п. 2 ст. 11) [1; 2; 11].

При цьому відокремити делеговані повноваження від самоврядних доволі складно, оскільки вони покладаються на органи, які здійснюють як власні, так і делеговані повноваження та мають однакові предметні сфери.

Так аналіз положень Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» свідчить про те, що органи місцевого самоврядування наділені досить широким колом повноважень (самоврядних і делегованих) у різних сферах. І вони значно ширші аніж ті, що визначаються концепцією реформування місцевого самоврядування. Проблема делегованих повноважень та загалом повноважень органів місцевого самоврядування полягає у відсутності належного механізму забезпечення їх реалізації з огляду на недостатню відповідність наявному кадровому, фінансовому, інфраструктурному потенціалу та ресурсам.

Децентралізаційні процеси, що лежать в основі реформування сфери місцевого самоврядування та механізм делегування мають базуватися на принципі субсидіарності.

І. Дробуш вважає, що принцип субсидіарності – це загальний принцип, який передбачає передачу повноважень на прийняття рішень із центрального на нижчі організаційні рівні [13, с. 131].

І основна ідея цього принципу на думку С. Квітки полягає в тому, що центральна та регіональна влада повинна втручатися у діяльність органів місцевого самоврядування лише в тій мірі і в тих межах, за якими територіальна громада не може задовольнити свої різнобічні потреби [14, с. 33].

Слід зауважити, що цей принцип є одним з головних європейських принципів формування взаємодії всіх рівнів влади. І особливого значення в цьому контексті він набуває на тлі євроінтеграційних прагнень сучасної України, оскільки є базовою вимогою Європейської хартії про місцеве самоврядування, а також про нього йдеться в Договорі про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства).

Також місцеві державні адміністрації можуть вступати в договірні відносини з органами місцевого самоврядування з метою реалізації спільних програм чи створення спільних органів для цього, Така взаємодія має договірний характер. Однак незважаючи на актуальність таких відносин, вона не набула широкого застосування на практиці.

Висновки. Взаємодія муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями є необхідним аспектом в процесі реалізації питань місцевого значення в інтересах місцевого населення. Такі відносини складаються в межах муніципальних утворень базового рівня.

Місцеві державні адміністрації взаємодіють на відповідній території з органами місцевого самоврядування (сільськими, селищними і міськими радами, їх виконавчими органами та сільськими, селищними і міськими головами) не тільки з метою сприяння реалізації ними власних повноважень (щодо вирішення питань економічного, соціального та культурного розвитку відповідних територій, зміцнення матеріальної й фінансової бази місцевого самоврядування) але й взаємно делегованих повноважень, в межах виконання яких здійснюється контроль. І така практика не перечить міжнародним стандартам.

Делегування як важливий інструмент взаємодії органів публічної влади в Україні потребує розробки належного механізму передачі повноважень тим органам місцевої влади, яка має ресурсне, кадрове та інше забезпечення, що дасть змогу вирішити місцеві потреби жителів територіальних громад.

В контексті взаємодії муніципальної влади з місцевими державними адміністраціями вкрай важливим є розмежування повноважень цих суб'єктів, а також нормативне визначення та закріплення поняття «питання місцевого значення».

Також потребує й чіткої регламентації як взаємодія місцевих органів влади, так і легалізація сфер в яких вона може відбуватися а також механізм її здійснення. Все це сприятиме збалансованості діяльності місцевих органів, створенню належного середовища для життєдіяльності місцевого населення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення – 15.05.2023).
2. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 09.04.1999 р. № 586-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення – 15.05.2023).
3. Про засади державної регіональної політики: Закон України від 05.02.2015 № 156-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/156-19#Text> (дата звернення – 15.05.2023).

4. Михайлов В. Взаємовідносини між органами державної влади та органами місцевого самоврядування у сфері запобігання та ліквідації надзвичайних ситуацій: теоретичні основи і принципи. *Інвестиції: практика та досвід*. № 12. 2012. С. 116–118.
5. Бортник Н., Єсімов С. Сутність взаємодії органів публічної влади в сфері організації автотранспортного обслуговування населення України. 2017. С. 72–79. URL: <https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2018/jun/13308/13.pdf> (дата звернення – 15.05.2023).
6. Куйбіда В.С. Принципи і методи діяльності органів місцевого самоврядування: монографія. К.: МАУП, 2004. 432 с.
7. Ленгер Я.І. Взаємодія органів публічної влади як спосіб попередження та розв'язання муніципально-правової колізії. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 3. С. 36–38.
8. Богів Я. Правові проблеми децентралізації влади у контексті реалізації народного суверенітету в Україні. *Історико-правовий часопис*. 2016. № 1. С. 92–96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipch_2016_1_19. (дата звернення – 15.05.2023).
9. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні: Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 1 квітня 2014 р. № 333-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show> (дата звернення – 15.05.2023).
10. Калінкін А.С. Конституційна реформа у сфері децентралізації державної влади: проблеми теорії та практики. автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02. Ужгород, 2016. 22 с..
11. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws> (дата звернення – 15.05.2023).
12. Антонюк О.М. Взаємодія органів виконавчої влади на базовому рівні у процесі оптимізації повноважень органів місцевого самоврядування. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО*. Випуск 71. 2022. С. 210–215.
13. Дробуш І.В. Соціальна функція місцевого самоврядування в Україні та конституційно-правові проблеми її реалізації: монографія. Рівне: Овід, 2015. 540 с.
14. Квітка С.А. Принцип субсидіарності та процеси децентралізації в Україні. Аспекти публічного управління. 2015. № 4. С. 28–35.

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.10>

ЗМІСТ, СПРЯМУВАННЯ ТА НАПОВНЕНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ГАРАНТІЇ ПРАВА НА СПОРТ

Берч В.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
<https://orcid.org/0000-0002-3837-4724>*

Заборовський В.В.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права та процесу
Ужгородського національного університету
<https://orcid.org/0000-0002-5845-7535>*

Бисага Ю.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородського національного університету»,
Заслужений юрист України*

Берч В.В., Заборовський В.В., Бисага Ю.М. Зміст, спрямування та наповненість конституційно-правової гарантії права на спорт.

Вказується, спорт відіграє важливу роль у житті суспільства та захисті прав, свобод та інтересів його членів. Завдяки спорту та його принципам рівності, поваги та чесної гри ми можемо об'єднати людей крізь кордони та подолати соціальні, культурні та економічні бар'єри. Спорт може навчити нас цінним урокам щодо недискримінації та інклюзивності, а також може показати нам, яким чином повинна виглядати рівна участь. Спорт може кинути виклик стереотипам, що допомагає нам подолати перепони в суспільстві та сприяти прогресу в питаннях, які мають фундаментальне значення для здійснення та реалізації основоположних прав людини. На будь-якому рівні спорт може принести величезну цінність – для змагань, учасників і вболівальників. Спорт володіє впливовими інструментами не тільки щодо зміни життєвого досвіду людини, але й щодо об'єднання нації, культури та спільноти з усього світу. Папа Франциск, виступаючи на міжнародній конференції зі спорту, підкреслив, «... спорт — це людська діяльність великої цінності, яка здатна збагатити життя людей...». Важливою характеристикою спорту, зазначив Папа, є: «...присутня у спорті краса і радість, будь то гра чи перегляд, це те, що приносить користь і об'єднує всіх, незалежно від релігії, етнічної групи, національності чи інвалідності».

Відзначено, в рамках національного нормативного масиву, спортивним гарантіям приділяється чимала увага, зокрема, серед чинних актів, що регулюють та згадують право на спорт, можна назвати: Закони України «Про фізичну культуру і спорт», «Про підтримку олімпійського, паралімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні», «Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні», «Про управління об'єктами державної власності», «Про рекламу», Укази Президента України «Про розвиток та підтримку паралімпійського руху в Україні», «Про заходи щодо фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю та підтримки паралімпійського і дефлімпійського руху в Україні», «Про державні стипендії чемпіонам і призерам Олімпійських, Паралімпійських та Дефлімпійських ігор», «Про стипендії Президента України для дітей з інвалідністю, які мають високі досягнення у всеукраїнських спортивних змаганнях, та їх тренерів» тощо, а також численні підзаконні нормативні акти.

Зі свого боку, що стосується закріплення права на спорт в Конституції України, то варто зазначити, що така гарантія може сприяти підвищенню рівня фізичної культури та спорту в країні. Національна Конституція містить принципи, які повинні дотримуватися в усіх сферах життя країни, а спорт в даному випадку не є винятком.

Зазначається, прописана конституційна гарантія зможе прослужити додатковим засобом захисту права на спорт, а також забезпечити правову базу для розвитку фізичної культури та спорту в країні. Остання вважається важливим кроком у напрямку забезпечення доступності спорту для всіх громадян України.

Автор вказує, закріплення гарантії права на спорт в Конституції України є доцільним за умови, що воно буде реалізовуватися на практиці та матиме достатню правову базу для свого захисту.

Ключові слова: Конституція України, закон, нормативно-правове регулювання, конституційна гарантія, право на спорт, спортивна політика.

Berch V.V., Zaborovskyy V.V., Bysaga Yu.M., Content, direction and completeness of the constitutional and legal guarantee of the right to sport.

Sport plays an important role in the life of society and protection of the rights, freedoms and interests of its members. Through sport and its principles of equality, respect and fair play, we can unite people across borders and overcome social, cultural and economic barriers. Sports can teach us valuable lessons about non-discrimination and inclusion, and can show us what equal participation should look like. Sport can challenge stereotypes, helping us to break down barriers in society and promote progress on issues that are fundamental to the exercise and realization of fundamental human rights. At any level, sport can bring enormous value—for the competition, the participants, and the fans. Sports have powerful tools not only for changing the human experience of life, but also for uniting nations, cultures and communities from around the world. Speaking at an international conference on sports, Pope Francis recognized that: «... sports is a human activity of great value that can enrich people’s lives...». An important characteristic of sports, the Pope noted, is: «...the beauty and joy present in sports, whether playing or watching, is something that benefits and unites everyone, regardless of religion, ethnic group, nationality or disability».

Within the framework of the national normative array, sports guarantees are given a lot of attention, in particular, among the current acts that regulate and mention the right to sport, we can list: Laws of Ukraine «On physical culture and sports», «On support of the Olympic, Paralympic movement and sports of the highest achievements in Ukraine», «On the rehabilitation of persons with disabilities in Ukraine», «On the management of state-owned objects», «On advertising», Decrees of the President of Ukraine «On the development and support of the Paralympic movement in Ukraine», «On measures for physical culture and sports rehabilitation persons with disabilities and support of the Paralympic and Deaflympic movement in Ukraine», «On state scholarships to champions and prize-winners of the Olympic, Paralympic and Deaflympic Games», «On scholarships of the President of Ukraine for children with disabilities who have high achievements in all-Ukrainian sports competitions, and their coaches », etc., as well as numerous bylaws.

Thus, with regard to enshrining the guarantee of the right to sport in the Constitution of Ukraine, it is worth noting that such a guarantee can contribute to increasing the level of physical culture and sports in the country. The national constitution contains principles that must be followed in all areas of the country’s life, and sports in this case is no exception.

This constitutional guarantee can serve as an additional means of protecting the right to sport, as well as provide a legal basis for the development of physical culture and sports in the country. The latter is an important step in the direction of ensuring the availability of sports for all citizens of Ukraine.

In addition, let us add that enshrining the guarantee of the right to sport in the Constitution of Ukraine is expedient, provided that it will be implemented in practice and will have a sufficient legal basis for its protection.

Key words: The Constitution of Ukraine, law, legal regulation, constitutional guarantee, right to sport, sports policy.

Постановка проблеми. Аналізуючи рівень наукового та нормативного врегулювання вітчизняних відносин у сфері професійного спорту, а також намагаючись забезпечити захист інтересів спортсменів, врегулювання тренерських інституцій, арбітражу, конфліктів у спорті та процедур їх вирішення, покращення правових інструментів захисту національних спортивних інтересів України на міжнародній арені, є необхідність проведення загальнотеоретичного дослідження спортивного права

як цілісного утворення і визначення його місця в правовій системі України. Досліджуючи українську наукову літературу, можемо спостерігати лише окремі фрагментарні аспекти функціонування спортивного права, що лише підкреслює необхідність введення спортивного права як комплексної галузі законодавства.

Право особи на спорт гарантується низкою міжнародно-правових актів, зокрема відповідно до Загальної декларації прав людини, право на спорт трактується як складова «участі в культурному житті суспільства» [18]. Дане правовідношення також було проголошено правом людини в Європейській спортивній Хартії, яка за головну мету окреслює керівництво урядами у розробці та впровадженні правових і політичних рамок для спорту, що підкреслюють численні індивідуальні та соціальні переваги (зокрема, для здоров'я, інклюзії та освіти), а також дотримуються та сприяють цінностям прав людини, демократії та верховенства права, як це закріплено у відповідних стандартах Ради Європи [19], Міжнародній декларації про права людини та спорт, яка підтримує фізичну активність і спорт для всіх як фундаментальне право кожної людини [20], Міжнародній хартії з фізичного виховання, фізичної активності та спорту, що підтверджує фундаментальність прав на фізичне виховання, фізичну активність та спорт [21] та Олімпійській хартії, суть якої зводиться до гарантування кожному можливості займатися спортом, без будь-якої дискримінації, в дусі Олімпізму, взаєморозуміння, дружби, солідарності та чесної гри [22].

Відтак, держави-члени, які ратифікували відповідні правові договори, пов'язані з охороною та гарантуванням основоположного права особи на спорт, зобов'язуються забезпечувати відповідні права та подавати періодичні звіти до уповноважених органів про свій прогрес у цьому. Однак, огляд останніх звітів про прогрес держав-членів показує загальну неспроможність визнати статус спорту як права людини або визнати спортивне право за окрему галузь права. У зв'язку з цим, конституційно-правове забезпечення права на спорт є надзвичайно актуальним питанням, яке потребує належної уваги та дослідження.

У науковій статті досліджено зміст, спрямованість та повноту конституційно-правового забезпечення права на спорт у контексті зарубіжних та національно-правових порядків. Результати цього дослідження можуть бути корисними політикам, юристам та іншим зацікавленим особам, які займаються захистом прав людини та сприянням розвитку спортивної політики в межах національного законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Концепт дослідження генезису спортивного права, нормативно-правового врегулювання змісту та соціального призначення спортивної політики держави складає наступне коло вітчизняних та зарубіжних вчених: В.П. Васькевич, О.Г. Дробницький, Ж. Карбоньє, М. Корнфорт, Р. Макларен, М.М. Марченко, Н.М. Пархоменко, О.В. Петришин, П.М. Рабінович, О.О. Шевченко, Ю.С. Шемшученко, О.І. Ющик та ін.

Метою статті є аналіз нормативно-правового регулювання права на спорт, характеристика змістовного та функціонального наповнення конституційної гарантії права на спорт.

Виклад основного матеріалу.

На самому початку третього тисячоліття у країнах, що випереджають інші у своєму розвитку, досить чітко склалося розуміння ролі спорту в житті держави особи та суспільства загалом. Ще за часів Античний спорт Греції був синонімом дипломатії.

Безумовно, спорт є інструментом розвитку людської цивілізації. Він відіграє найважливішу роль як засіб, що сприяє соціальної інтеграції та економічного розвитку в географічному культурному та політичному плані. Також спорт виступає сильним зміцнюючим елементом суспільних зв'язків і водночас просуває ідеї миру, благополуччя, братерства, солідарності та справедливості. Зазвичай виділяють кілька напрямків впливу спорту на суспільство, у яких входять розвиток особистості, зміцнення здоров'я, пропагування здорового способу життя, формування негативного ставлення до так званих шкідливих звичок, миробудування, створення умов та передумов для врегулювання та запобігання конфліктів, економічний розвиток, зміцнення сімейних зв'язків та цінностей.

Спорт також є інструментом регулювання соціальних зв'язків у тому відношенні, що дозволяє людям із різних соціальних груп взаємодіяти на абсолютно рівних засадах, наприклад, масовий спорт дуже добре проявляє свій вплив на біженців, жертв конфліктів природних катастроф, малозабезпечених осіб з обмеженими можливостями, жертвам расизму, дискримінації тощо. Спорт для цих категорій громадян є можливістю самовираження та квитком у найкраще майбутнє.

У сучасному світі спорт є не лише важливим видом діяльності, а й важливим соціальним явищем, яке має велике значення для розвитку особистості та суспільства в цілому. У багатьох країнах світу

«спортивне право» вважається ще не досить розвиненою галуззю національного права, оскільки воно складається з елементів, які притаманні різним галузям права, як-от, арбітражне, цивільне, трудове та фінансове. З іншого боку, галузь міжнародного спортивного права вже давно визнана і продовжує розвиватися. До прикладу, Г.Ю. Бордюгова розглядає спортивне право як міжнародне, яке водночас є галуззю права національного [2], тоді як О.А. Моргунов розглядає його як підгалузь адміністративного права, що не є самостійною галуззю національного права [3].

В межах наукової літератури склався підхід, згідно з яким нормативно-правову регламентацію права на спорт розглядають крізь призму двох складових:

- *нормативно-правового регулювання у сфері спорту;*
- *регулювання «lex sportiva»,* що відноситься до комплексу нормативного регулювання, яке не обмежується лише правовими нормами. Це може охоплювати також саморегулювання в галузі спорту між його суб'єктами, локально-корпоративне регулювання в сфері спорту тощо [4].

Відмітимо, що рівень нормативно-правової регламентації права на спорт в рамках національного законодавства включає:

- *Конституцію України,* яка у контексті статті 22, право на заняття спортом проголошує важливою формою реалізації права на здоровий спосіб життя, що є невід'ємним правом людини на життя, яке гарантується статтею 27 Конституції.

- *Закон України «Про фізичну культуру і спорт»* від 24 грудня 1993 року № 3808-ХІІ, що окреслює загальні правові, організаційні, соціальні та економічні основи діяльності у сфері фізичної культури і спорту та регулює суспільні відносини у створенні умов для розвитку фізичної культури і спорту відповідно.

- Низку постанов та розпоряджень Кабінету Міністрів України, що регулюють питання організації та фінансування спортивних заходів.

- Різноманітні нормативно-правові акти різних міністерств та відомств, які стосуються питань спорту.

- Нормативно-правові акти спортивних організацій, які визначають внутрішні правила та процедури проведення спортивних заходів та взаємовідносин між спортсменами, тренерами та іншими учасниками спортивного процесу.

Разом з тим, відмітимо, що навіть враховуючи концептуальні підходи щодо виділення спортивного права в окрему галузь права, динамічного розвитку спортивної політики, знаходимо прогалиною відсутність нормативно-правового врегулювання права на спорт на конституційному рівні. Підкреслимо, що практика гарантування на законодавчому рівні та разом з тим не врахування Конституцією права на спорт є поширеною не тільки в межах національного законодавства. Відтак, такі держави можуть забезпечувати реалізацію цього права через законодавство, національні політики та програми.

До прикладу, Сполучені Штати Америки не містять окремої статті в конституції, що визнає право на спорт, однак, федеральне законодавство регулює різні прояви фізичної активності, включаючи закони про доступ до спортивних об'єктів, програми спортивної активності в школах та місцеві ініціативи з підтримки здорового способу життя [8].

Разом з тим, більшість держав слідує позиції визнання права на спорт на конституційному рівні. До прикладу, Конституція Бразилії в Розділі 3 «Освіта, культура та спорт» проголошує обов'язком держави сприяння заняттям формальними та неформальними видами спорту як право кожної людини з належною увагою до:

I – автономії керівних спортивних організацій та асоціацій щодо їх організації та діяльності;

II – виділення державних коштів з метою сприяння, на пріоритетній основі, освітньому спорту та, в окремих випадках, спорту вищих досягнень;

III – диференційованого підходу до професійних і непрофесійних видів спорту;

IV – захисту і розвитку спорту, створеного в країні [24].

Висновки. Таким чином, право на спорт є одним з соціальних та культурних прав людини, що гарантує право кожної особи на доступ до фізичної активності та спортивної діяльності, зміст якого полягає в забезпеченні кожній людині можливості займатися спортом, отримувати користь для здоров'я та розвивати фізичні та психологічні здібності.

Разом з тим, право на спорт є складовою частиною більш широкого права на здоровий спосіб життя. Воно підтримує та розвиває фізичну та психічну стійкість, покращує загальний стан здоров'я, зменшує ризик розвитку різноманітних хвороб та сприяє збільшенню тривалості життя. Наповненість права на спорт може включати такі елементи, як доступ до спортивних споруд, територій та обладнан-

ня, можливість отримувати спеціальну підготовку та підтримку для участі у спортивних змаганнях та заходах, а також право на належні умови для спортивної діяльності та захист від будь-яких форм дискримінації.

Зміст та спрямування права на спорт можуть варіюватися в залежності від політики та практики кожної держави. Однак, в цілому, дані заходи спрямовані на підтримку здорового способу життя населення, розвитку та спрямованості національної спортивної політики та статусу держави на міжнародній арені.

Отже, окресливши фундаментальні засади спортивної політики держави, цілком логічно доходимо до висновку щодо існування у вітчизняній правовій системі конкретних прогалин, недостатнього правового врегулювання спортивної галузі права, а відтак, стикаємося із актуальною та назрілою на даному етапі суспільного розвитку необхідністю проведення кодифікаційної роботи спортивної галузі права.

Резюмуючи, з огляду суб'єктивної позиції автора, *включення права на спорт до Конституції України* може каталізувати процедури захисту цього права і забезпечити доступ до спорту для всіх громадян країни. Даний припис також може простимулювати державні органи до розвитку інфраструктури та фінансування спортивних заходів, що може позитивно відзначитися на здоров'ї та добробуті населення.

Список використаних джерел:

1. Pope Francis on sports? The Pontiff claims sports are 'at the Service of Humanity. URL: <https://www.catholic.org/news/hf/faith/story.php?id=71269> (дата звернення: 01.03.2023 р.).
2. Бордюгова Г.Ю. Міжнародне спортивне право як основа для формування національної галузі права «Спортивне право України»: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2009. 18 с.
3. Моргунов О.А. Адміністративно-спортивне право як підгалузь адміністративного права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. Запоріжжя, 2013. 18 с.
4. Андрейченко С.С. Міжнародне спортивне право: доктринальне обґрунтування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 377–380.
5. Громовчук М.В., Белов Д.М. Гуманізм як філософсько-правова категорія в умовах формування нової парадигми в праві. *Аналітично-порівняльне право*. № 3/2022. С. 39–42.
6. Белов Д.М. Белова М.В. Система захисту прав і свобод людини і громадянина: доктринальні та нормативні основи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. С. 85–90.
7. Белов Д., Громовчук М., Правовий простір держави: конституційно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Випуск 66. С. 46–50.
8. The National Youth Sports Strategy. URL: https://health.gov/sites/default/files/2019-10/National_Youth_Sports_Strategy.pdf (дата звернення: 01.03.2023 р.).
9. Про фізичну культуру і спорт: Закон України від 24.12.1993. № 3808-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1994 р. № 14. Ст. 80.
10. Про підтримку олімпійського, паралімпійського руху та спорту вищих досягнень в Україні: Закон України від 14.09.2000. № 1954-ІІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 2000 р. № 43. Ст. 370.
11. Про реабілітацію осіб з інвалідністю в Україні: Закон України від 06.10.2005. № 2961-ІV. *Відомості Верховної Ради України*. 2006 р. № 2. Ст. 36.
12. Про управління об'єктами державної власності: Закон України від 21.09.2006. № 185-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2006 р. № 46. Ст. 456.
13. Про рекламу: Закон України від 03.07.1996. № 270/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996 р. № 39. Ст. 181.
14. Про розвиток та підтримку паралімпійського руху в Україні: Указ Президента України від 08.11.2001 р. № 1059/2001.
15. Про заходи щодо фізкультурно-спортивної реабілітації осіб з інвалідністю та підтримки паралімпійського і дефлімпійського руху в Україні: Указ Президента України від 06.04.2006. № 290/2006. *Офіційний вісник України*. 2006 р. № 15. Ст. 57.
16. Про державні стипендії чемпіонам і призерам Олімпійських, Паралімпійських та Дефлімпійських ігор: Указ Президента України від 10.09.2011. № 907/2011. *Офіційний вісник Президента України*. 2011 р. № 26. Ст. 32.

17. Про стипендії Президента України для дітей з інвалідністю, які мають високі досягнення у всеукраїнських спортивних змаганнях, та їх тренерів: Указ Президента України від 07.09.2022. № 635/2022. *Офіційний вісник Президента України*. 2022 р. № 8. Ст. 16.
18. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. ООН. *Голос України*. 2008. № 236.
19. Recommendation CM/Rec(2021)5 of the Committee of Ministers to member States on the Revised European Sports Charter. URL: <https://rm.coe.int/recommendation-cm-rec-2021-5-on-the-revision-of-the-european-sport-cha/1680a43914> (дата звернення: 01.03.2023 р.).
20. International Declaration on Human Rights and Sport (Tbilisi Declaration). URL: <https://www.coe.int/en/web/sport/text-of-the-tbilisi-declaration> (дата звернення: 01.03.2023р.).
21. Міжнародна хартія фізичного виховання, фізичної активності та спорту від 21.11.1978. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_350#Text (дата звернення: 01.03.2023 р.).
22. Олімпійська Хартія від 26.06.2019. *Міжнародний Олімпійський Комітет*. URL: <https://lasersailing.com.ua/images/olimpic.pdf> (дата звернення: 01.03.2023 р.).
23. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
24. Constitution of the Federative Republic Of Brazil. Constitutional text of October 5, 1988, with the alterations introduced by Constitutional Amendments No 1/1992 through 64/2010 and by Revision Constitutional Amendments No 1/1994 through 6/1994.

УДК 342.1.4

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.11>

ВИКЛИКИ ДЛЯ ПРАВ ДИТИНИ У ЗВ'ЯЗКУ З РОЗВИТКОМ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

Бисага Ю.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
<https://orcid.org/0000-0002-8797-5665>*

Белова М.В.,
*доктор юридичних наук, доцент
кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
<https://orcid.org/0000-0003-2077-2342>*

Белов Д.М.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
Заслужений юрист України
<https://orcid.org/0000-0002-7168-9488>*

Бисага Ю.М., Белова М.В., Белов Д.М. Виклики для прав дитини у зв'язку з розвитком штучного інтелекту.

Ця наукова стаття досліджує важливість захисту прав дитини в контексті швидкого розвитку штучного інтелекту. Штучний інтелект здатний змінити багато аспектів життя дитини, і, хоча він може мати позитивні наслідки, його негативний вплив також потребує належного уваги.

Стаття акцентує увагу на чотирьох ключових аспектах: приватності, безпеці, дискримінації та етиці. Вона аналізує ризики, пов'язані зі збором та обробкою особистих даних дітей штучним інтелектом, і вимагає встановлення ефективних механізмів захисту приватності. Крім того, розглядається безпека дітей, особливо в контексті використання автономних роботів та іграшок, і вимагається врахування безпекових стандартів у розробці таких систем.

Стаття також зосереджується на проблемі дискримінації, що може виникати внаслідок систематичного застосування штучного інтелекту. Вона висуває вимогу до розробників забезпечити справедливість алгоритмів та уникнути дискримінації дітей. Нарешті, стаття розглядає етичні аспекти використання штучного інтелекту, а саме питання про відповідальність розробників та потребу в етичних принципах у всіх аспектах його використання.

Завершуючи, стаття підкреслює необхідність постійного моніторингу та регулювання розвитку штучного інтелекту з метою захисту прав дитини. Вона рекомендує впровадження ефективної законодавчої бази, яка визначає стандарти захисту дитячих прав у контексті штучного інтелекту. Крім того, стаття висуває ідею розвитку етичних директив і кодексів поведінки для розробників, дослідників та користувачів штучного інтелекту з призми дитячих прав.

В цілому, дана наукова стаття підкреслює важливість захисту прав дитини в контексті розвитку штучного інтелекту. Вона викликає до дії на рівні законодавства, технологічних стандартів і етичних принципів, забезпечуючи безпеку, приватність, уникнення дискримінації та етичну відповідальність

у всіх аспектах використання штучного інтелекту, щоб забезпечити здоровий розвиток та захист дитячих прав у цифрову епоху.

Також, стаття присв'ячена аналізу суперечливої проблематики взаємозв'язку прав дитини та штучного інтелекту. В статті досліджуються наслідки застосування штучного інтелекту в контексті прав дитини, розглядаються основні питання, пов'язані з правовим захистом дітей у сфері штучного інтелекту та пропонуються можливі шляхи вирішення цих проблем.

Ключові слова: штучний інтелект, права дитини, дискримінація, обробка даних, цифрова революція.

Bisaga Yu.M., Bielova M.V., Byelov D.M. Challenges for children's rights in connection with the development of artificial intelligence.

This article explores the importance of protecting children's rights in the context of the rapid development of artificial intelligence. Artificial intelligence has the potential to change many aspects of a child's life, and while it can have positive effects, its negative impact also needs due consideration.

The article focuses on four key aspects: privacy, security, discrimination and ethics. It analyzes the risks associated with the collection and processing of children's personal data by artificial intelligence and requires the establishment of effective privacy protection mechanisms. In addition, it considers the safety of children, especially in the context of the use of autonomous robots and toys, and safety standards that are required to be taken into account in the development of such systems.

The article also focuses on the problem of discrimination that may arise from the systematic use of artificial intelligence. It demands developers to ensure the fairness of algorithms and avoid discrimination against children. Finally, the article considers the ethical aspects of the use of artificial intelligence, namely the question of the responsibility of developers and the need for ethical principles in all aspects of its use.

In conclusion, the article emphasizes the need for constant monitoring and regulation of the development of artificial intelligence in order to protect the rights of the child. It recommends the implementation of an effective legislative framework that defines standards for the protection of children's rights in the context of artificial intelligence. In addition, the article puts forward the idea of developing ethical directives and codes of conduct for developers, researchers and users of artificial intelligence from the perspective of children's rights.

In general, this scientific article emphasizes the importance of protecting the rights of the child in the context of the development of artificial intelligence. It calls for action at the level of legislation, technological standards and ethical principles, ensuring safety, privacy, non-discrimination and ethical responsibility in all aspects of the use of artificial intelligence to ensure the healthy development and protection of children's rights in the digital age.

Also, the article is devoted to the analysis of the controversial issue of the relationship between child rights and artificial intelligence. The article examines the consequences of the use of artificial intelligence in the context of children's rights, the main issues related to the legal protection of children in the field of artificial intelligence, and suggests possible solutions for these problems.

Key words: artificial intelligence, child rights, discrimination, data processing, digital revolution.

Постановка проблеми. Штучний інтелект набирає неймовірних обертів в його застосуванні в усіх сферах життя людини. Темпи розвитку технологій ШУ становлять ризики для законодавців у підготовці нормативної бази для регулювання діяльності таких технологій. Штучний інтелект має значний вплив на права людини, проте особливої уваги потребує питання захисту прав дітей внаслідок масштабного застосування штучного інтелекту в життєдіяльності дітей. Більшість ризиків, які досліджено в статті, наразі не мають механізмів запобігання та належного реагування. У зв'язку з цим, проблема є актуальною та потребує дослідження для подальшого вироблення шляхів вирішення.

Стан опрацювання проблематики. Питання впливу штучного інтелекту на права дитини на сьогодні більш широко досліджена в працях вчених інших країн. А саме, Еллі Кристіна Джейкобсен, професорка права та технологій в Університеті Чикаго яка спеціалізується на правах дітей, особливо в контексті технологій та штучного інтелекту. Її дослідження фокусуються на захисті приватності, безпеці та етичних аспектах, пов'язаних з використанням штучного інтелекту в контексті дитячих прав. Кейт Крауфорд проводила дослідження щодо впливу штучного інтелекту на соціальну справедливість та проблеми дискримінації. Її робота включає аналіз використання алгоритмів машинного навчання, які можуть впливати на права та свободи дітей.

В працях українських правників ця проблема залишається без належного дослідження, та лише частково висвітлюється в рамках дослідження штучного інтелекту загалом.

Метою статті є аналіз ризиків для прав дитини, які можуть виникнути внаслідок застосування штучного інтелекту, а також пропонування шляхів їх запобігання та вирішення.

Виклад основного матеріалу. Штучний інтелект (ШІ) здобуває все більшу популярність та використовується в різних сферах життя, включаючи медицину, освіту та соціальну сферу життя. Однак, разом з розвитком ШІ виникають нові юридичні виклики, особливо щодо захисту прав дитини [1].

Перш за все, слід розглянути позитивний вплив ШІ на права дитини. Штучний інтелект може забезпечити доступ до освіти, покращити медичні послуги та забезпечити розвиток ігрових технологій для дітей. Однак, існують певні ризики, пов'язані з використанням ШІ, які можуть призвести до порушень права дитини.

Важливо враховувати проблему прозорості та відповідальності в системах штучного інтелекту, яка може стати загрозою для прав дитини. Багато систем ШІ працюють на основі складних алгоритмів, інтуїтивно незрозумілих для користувачів, включаючи дітей. Це може створювати проблеми в розумінні та контролі за результатами дії ШІ [2].

Крім того, ШІ можуть збирати та обробляти особисті дані дітей без їхньої належної згоди або знання. Це порушує приватність та конфіденційність даних, які є важливими аспектами прав дитини. Наприклад, системи штучного інтелекту, використовувані в освітніх цілях, можуть збирати і аналізувати особисті дані учнів, що може порушувати їх право на приватність та відповідну обробку інформації.

Також існує ризик упередженості та дискримінації в системах штучного інтелекту, що можуть впливати на права дитини. Наприклад, якщо системи розпізнавання обличчя базуються на недостатньо репрезентативних даних або враховують стереотипи, це може призвести до неправильної ідентифікації або некоректної поведінки щодо дітей певних груп [3].

Ризики дискримінації в системах штучного інтелекту можуть мати значний вплив на права дитини. Однією з основних причин цього є можлива наявність прихованої або непрозорої дискримінації в алгоритмах та системах ШІ.

Системи штучного інтелекту базуються на аналізі великих обсягів даних для прийняття рішень. Однак, якщо використані дані виявляють ознаки дискримінації, такі як расова або гендерна приналежність, то алгоритми можуть навчитися робити рішення, які нерозсудливо чи некоректно впливають на певні групи дітей. Наприклад, системи автоматичного розпізнавання обличчя можуть мати дискримінаційні помилки, коли стикаються з обличчями дітей з певних етнічних чи культурних груп [4].

Це може призвести до порушення прав дитини на недискримінацію та рівний доступ до послуг. Наприклад, системи штучного інтелекту можуть сприймати дітей певних етнічних груп як більш схильних до негативних результатів, що може призвести до обмеження їх можливостей у доступі до освіти, зайнятості або інших сфер життя.

Крім того, використання штучного інтелекту може привести до втручання у приватне життя дітей та порушення їхньої конфіденційності. Наприклад, збір та використання персональних даних дітей для недозволених цілей або без належної згоди може становити порушення їх прав на приватність та захист особистої інформації.

Зважаючи на широкий спектр можливостей застосування штучного інтелекту, існують інші потенційні приклади дискримінації, які можуть впливати на права дитини [5].

Так, ШІ може використовувати етнічну приналежність як фактор для прийняття рішень. Наприклад, системи рекомендацій можуть обмежувати доступ дітей певних етнічних груп до освітніх чи культурних ресурсів, що призводить до нерівного розподілу можливостей.

Крім того, ШІ може навчитися використовувати гендер як фактор для прийняття рішень, що може призводити до обмеження можливостей дітей певної гендерної ідентифікації. Наприклад, системи відбору кандидатів на роботу можуть бути налаштовані на надання переваги певній гендерній групі, що порушує принципи рівності.

Більше того, ШІ може підсилювати соціоекономічні нерівності, які впливають на права дитини. Наприклад, системи автоматичного визначення ризикових зон для надання соціальних послуг можуть призводити до нехтування проблем дітей з нижчим соціальним статусом або недостатніми ресурсами [6].

Також, ШІ може використовувати вік як фактор для прийняття рішень, що може призводити до негативного впливу на права дитини. Наприклад, системи оцінки успішності студентів можуть навмисно або ненавмисно знехтувати особливостями дитячого розвитку та сприймання інформації.

Для забезпечення належного правового захисту дітей у контексті штучного інтелекту необхідно прийняти належні заходи.

По-перше, потрібно розробити спеціальні нормативні акти та законодавство, які регулюють використання штучного інтелекту в контексті прав дитини. Ці закони повинні визначати правові обов'язки та відповідальність тих, хто створює та використовує системи ШІ. Наприклад, вони можуть встановлювати обмеження щодо збору та використання даних дітей, а також вимагати прозорості алгоритмів та систем [7].

По-друге, важливо розвивати етичні стандарти використання штучного інтелекту в контексті дитячих прав. Етичні принципи, такі як справедливість, прозорість, безпека та недискримінація, повинні бути враховані при проектуванні та використанні систем ШІ, які впливають на дітей. Важливо забезпечити, щоб розробники ШІ та організації, що їх використовують, дотримувалися цих етичних принципів у всіх аспектах своєї діяльності.

По-третє, потрібно підвищити рівень освіченості та свідомості щодо прав дитини та використання штучного інтелекту. Необхідно проводити інформаційні кампанії та навчальні програми, які ознайомлюють дітей, батьків, вчителів та фахівців із можливими ризиками та перевагами використання ШІ. Крім того, необхідно надати засоби для освіти дітей щодо цифрової грамотності, щоб вони могли розуміти та управляти своїми особистими даними.

По-четверте, потрібно забезпечити належний механізм контролю та нагляду за використанням штучного інтелекту в контексті дитячих прав. Державні органи, регулятори та незалежні структури повинні мати можливість перевіряти та оцінювати системи ШІ на відповідність правовим нормам та етичним стандартам. Це може включати аудит систем ШІ, створення механізмів для подання скарг та звернень щодо можливих порушень дитячих прав, а також накладання відповідних санкцій у разі виявлення недоліків чи порушень [8].

По-п'яте, важливо сприяти дослідженням та інноваціям в галузі «етичного дизайну» штучного інтелекту, що спрямовані на врахування особливостей дитячого розвитку та дотримання їхніх прав. Дослідження повинні зосередитися на розробці алгоритмів, які не призводять до дискримінації, забезпечують прозорість та належну обробку даних дітей, а також враховують їх потреби та безпеку.

Права дитини та використання штучного інтелекту становлять складну проблему, яка вимагає уваги та розв'язання. Забезпечення належного правового захисту дітей у контексті штучного інтелекту вимагає прийняття спеціальних законів, етичних стандартів, освіченості та контролю. Тільки шляхом поєднання цих заходів можна забезпечити, щоб штучний інтелект сприяв розвитку дітей, захищаючи їх права і безпеку [9].

З метою забезпечення правового захисту дітей у контексті штучного інтелекту також важливо залучити всіх зацікавлених сторін до діалогу та співпраці. Це включає правознавців, фахівців у галузі штучного інтелекту, педагогів, батьківські організації та самих дітей. Створення платформ для обговорень та спільного вирішення питань, пов'язаних з використанням штучного інтелекту в контексті дитячих прав, може допомогти знайти оптимальні рішення та врахувати різноманітні потреби та погляди.

Крім того, необхідно сприяти дослідженням та розробці нових технологій, що спрямовані на захист дитячих прав у штучному інтелекті. Це може включати розробку алгоритмів, які враховують вікові особливості дітей, забезпечують їх безпеку та конфіденційність, а також здатні виявляти системи ШІ, які можуть порушити дитячі права [10].

Кілька країн світу вже сьогодні вживають кроки для розробки нормативно-правової бази для захисту прав дітей від негативного впливу штучного інтелекту. Ось кілька прикладів кращих практик:

1. Європейський Союз: У 2018 році Європейський Союз прийняв Загальний регламент про захист даних (GDPR), який має важливе значення для захисту приватності дітей, включаючи їхні дані в контексті штучного інтелекту. GDPR встановлює строгі вимоги до збору, обробки та зберігання даних дітей та вимагає отримання згоди батьків або опікунів для збору даних від дітей.

2. Канада: У Канаді ухвалили Закон про дитячий захист від онлайн-шкоди (ССРА), який має за мету захистити дітей від негативного впливу штучного інтелекту та інших онлайн-загроз. Закон встановлює правила для компаній щодо збору, використання та розкриття персональних даних дітей та вимагає належного захисту приватності та безпеки.

3. Фінляндія: Фінляндія вважається однією з передових країн у впровадженні цифрових інновацій у систему освіти. Країна виробила ряд настанов та рекомендацій, спрямованих на захист приватності та безпеки дітей у шкільному середовищі, включаючи використання штучного інтелекту. Фінляндія акцентує увагу на прозорості, згоді батьків та розвитку етичних принципів у використанні штучного інтелекту.

4. США: В Сполучених Штатах діє Закон про дитячий онлайн-приватність (COPPA), який регулює збір та використання персональної інформації дітей віком до 13 років. Згідно з цим законом, онлайн-платформи та сервіси повинні отримати письмову згоду батьків перед збором, використанням або розкриттям особистої інформації дітей. Закон також встановлює обов'язок забезпечення безпечного зберігання цих даних.

5. Нідерланди: У Нідерландах впроваджено Кодекс доброї практики використання штучного інтелекту для дітей, який розроблено спільно з урядовими та громадськими організаціями. Цей кодекс надає настанови та принципи для етичного використання штучного інтелекту в продуктах та послугах, спрямованих на дітей, з фокусом на безпеці, приватності та розвитку дитини.

6. Велика Британія: Велика Британія розробила Кодекс з дизайну для дітей, який надає рекомендації щодо розробки технологій та продуктів, спрямованих на дітей. Кодекс містить принципи, які сприяють безпеці, приватності, доступності та розвитку дитини, враховуючи особливості розвитку та потреби дітей.

7. Швеція: У Швеції існує спеціальний орган (Varnombudsmannen), який виконує функцію захисту прав дитини в цифровому середовищі. Цей орган займається вивченням та розробкою політик та рекомендацій щодо захисту дітей від негативного впливу технологій, включаючи штучний інтелект.

Висновки. Наведені вище приклади свідчать про різні підходи країн до розробки нормативно-правової бази для захисту прав дітей від негативного впливу штучного інтелекту. Це включає обмеження збору та використання даних дітей, забезпечення приватності, прозорості, етичних принципів та залучення батьківської згоди. Ці кращі практики можуть слугувати важливим джерелом розвитку для інших країн, що розглядають розробку своєї власної нормативно-правової бази.

Отже, захист прав дитини у контексті штучного інтелекту вимагає комплексного підходу та спільних зусиль. Це включає створення спеціального законодавства, розвиток етичних стандартів, освіту та свідомість щодо дитячих прав та штучного інтелекту, а також залучення всіх зацікавлених сторін до спільного діалогу та співпраці.

Список використаних джерел:

1. "Children's Rights in the Digital Age", 2021, by UNICEF. URL: <https://gdc.unicef.org/resource/perspective-health-digital-age-where-do-childrens-rights-fit>.
2. "Children's Rights in the Age of Artificial Intelligence", 2019, by the Berkman Klein Center for Internet & Society at Harvard University. URL: https://dash.harvard.edu/bitstream/handle/1/40268058/2019-05_YouthAndAI.pdf?sequence=5&isAllowed=y.
3. "Artificial Intelligence and Children's Rights", 2021, by the Global Kids. URL: <https://globalkidsonline.net/ai-and-childrens-rights/>.
4. "Guidelines on Artificial Intelligence and Children's Rights", 2020, by the Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/guidelines-on-artificial-intelligence-and-children-s-rights/1680a1d821>.
5. "The Rights of the Child in the Digital Environment", 2014, by the Committee on the Rights of the Child. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CRC/Discussions/2014/BackgroundPaperChildRightsDigitalEnvironment.pdf>.
6. "Children's Rights and Business Principles: Artificial Intelligence", 2020, by UNICEF. URL: <https://www.unicef.org/globalinsight/reports/childrens-rights-and-business-principles-artificial-intelligence>.
7. "Children's Rights in the Digital Age: A Download from Children Around the World", 2019, by the EU Kids Online project. URL: https://eprints.lse.ac.uk/101065/1/Sonia_Livingstone_EU_Kids_Online_2019.pdf.
8. "AI, Privacy, and Children's Rights: A Case Study of the European Union's Approach", 2020, by the Centre for International Governance Innovation. URL: <https://www.cigionline.org/publications/ai-privacy-and-childrens-rights-case-study-european-unions-approach>.
9. "Children's Rights and the Digital Age: A Review of the Existing Legal Frameworks", 2020, by the European Parliament Policy Department for Citizens' Rights and Constitutional Affairs. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/646167/IPOL_STU\(2020\)646167_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2020/646167/IPOL_STU(2020)646167_EN.pdf).
10. "Children's Rights in the Digital Environment: Exploring the Interplay between Human Rights, Data Protection and Competition Law", 2019, by the European Data Protection Supervisor. URL: https://edps.europa.eu/sites/edp/files/publication/19-12-05_childrens_rights_digital_environment_0.pdf.

11. Бисага Ю.М., Белов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.
12. Белова М.В., Белов Д.М. Імплементація штучного інтелекту в досудове розслідування кримінальних справ: міжнародний досвід. *Аналітично-порівняльне правознавство*. № 2. 2023. С. 448–454.

УДК 340.13

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.12>

НЕОБХІДНІСТЬ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА У НОРМОПРОЄКТУВАННІ

Бідзіля В.В.,

*аспірант кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету ім. Івана Франка
<https://orcid.org/0000-0001-8712-808X>*

Бідзіля В.В. Необхідність дотримання принципу верховенства права у нормопроектванні.

Статтю присвячено впливу елементів принципу верховенства права на нормопроектну діяльність. Проаналізовано різні вітчизняні підходи щодо розуміння змісту верховенства права, увагу зосереджено, зокрема, на інтегральному та поелементному підходах. Розкрито переваги і недоліки кожного з них. Виявлено, що інтегральний підхід застосовував Конституційний Суд України при тлумаченні верховенства права у своїх рішеннях. Поелементний підхід підтримали вітчизняні науковці (П. Рабінювич, А. Путхтецька, О. Томкіна), і зарубіжні (А. Дайсі, Т. Бінгем). Встановлено, що поелементний підхід до розуміння змісту верховенства права був застосований у доповіді Венеціанської комісії.

Висвітлено основні елементи верховенства права, такі як законність, юридична визначеність, дотримання прав людини, заборона дискримінації, свавілля та рівність перед законом. З'ясовано, що основними складниками законності в нормопроектній діяльності є: 1) відповідність нормативно-правового акта Конституції України; 2) відповідність майбутнього нормативно-правового акта загальною визнаним нормам і принципам міжнародного права; 3) узгодженість з іншими нормативно-правовими актами. Проаналізовано юридичну визначеність як елемент верховенства права. Виявлено, що у вітчизняній доктрині юридичну визначеність розглядають у вузькому розумінні (вимоги до правової норм: чіткість, зрозумілість та однозначність, то вони стосуються тільки правотворчої діяльності) та широкому (додають ще вимоги до визначеності посадових повноважень та судових рішень). Констатовано, що елементи верховенства права – дотримання прав людини та заборона дискримінації, свавілля та рівність перед законом – є одним з визначальних у нормопроектній діяльності. Так, дотримання відповідних елементів має бути враховано під час прийняття нових нормативно-правових актів та внесення змін до чинних нормативно-правових актів. Також у статті наведено елементи верховенства права та їх практичне застосування в нормопроектній діяльності.

Ключові слова: юридична техніка, правотворчість, права людини, законність, юридична визначеність.

Bidzilia V.V. The necessity of observing the principle of rule of law in drafting.

The article is devoted to the influence of the elements of the supremacy principle of law on drafting activity. Various domestic approaches to understanding the content of the supremacy of law are analyzed, in particular, attention is focused on integral and elemental approaches. The advantages and disadvantages of each of them are revealed. It was found that the Constitutional Court of Ukraine used an integral approach when interpreting the rule of law in its decisions. The elemental approach was supported by domestic scientists (P. Rabinovych, A. Puthetska, O. Tomkina) and foreign ones (A. Dicey, T. Bingham). It was established that the elemental approach to understanding the content of the supremacy of law was applied in the report of the Venice Commission.

The main elements of the rule of law are highlighted, such as legitimacy, legal certainty, respect for human rights, non-discrimination, willfulness and equality before the law. It has been found that the main components of legitimacy in drafting activities are: 1) compliance of the normative legal act with the Constitution of Ukraine; 2) correspondence to the future of normative legal acts with generally recognized norms and principles of international law; 3) consistency with other normative legal acts. Legal certainty as an element of the rule of law is analyzed.

It was detected that in the domestic doctrine, legal certainty is considered in a narrow sense (requirements for legal norms: clarity, comprehensibility and unambiguity, then they apply only to law-making activity) and in a broad sense (requirements for the certainty of official powers and court decisions are also added). It has been established that the elements of the supremacy of law - observance of human rights and the prohibition of discrimination, willfulness and equality before the law – are ones of the determining factors in drafting activity. Thus, compliance with the relevant elements must be taken into account when adopting new normative legal acts and making changes to existing normative legal acts. The article also provides the elements of the rule of law and their practical application in drafting activity.

Key words: legal technique, law-making, human rights, legitimacy, legal certainty.

Постановка проблеми. Україна отримала статус кандидата в члени Європейського Союзу (23 червня 2022 року), відтак вона має дотримуватись низки вимог, які висуваються до всіх держав-кандидатів на вступ. Це так звані «копєнґагенські критерії», які були прийняті 21–22 червня 1993 року Європейською Радою на засіданні в м. Копєнґаген (Данія). Вони охоплюють економічні, географічні вимоги до потенційних країн-членів, а також вимоги, пов'язані з політичною діяльністю, а саме – верховенство права, демократичність. Не менш важливою є концепція «*acquis communautaire*», яка містить усі договори Європейського Союзу (далі – ЄС), законодавство ЄС, міжнародні угоди, стандарти, основоположні принципи. Держави-кандидати, які бажають приєднатися до ЄС, обов'язково повинні приймати «*acquis*» на рівні з національним законодавством [1]. Прийняття великої кількості нормативно-правових актів (далі – НПА) спонукатиме вітчизняну систему освіжити доктринальні підходи для ефективнішої реалізації складових верховенства права у нормопроектванні, що сприятиме змістовій досконалості створюваних нормативно-правових актів.

Стан дослідження. Проблеми змістових вимог до НПА досліджували і досліджують такі вчені, як: С.С. Алексєєв, В.М. Косович, С.І. Максимов, М.О. Теплюк, І.Д. Шутак, О.І. Ющик. Водночас додаткового вивчення потребує питання імплементації в оновлюване вітчизняне законодавство елементів верховенства права.

Мета дослідження. Завданням цієї статті є виявити теоретичні та практичні аспекти впливу елементів верховенства права на формування змісту НПА. Для цього з'ясуємо елементи верховенства права і їхній вплив на нормопроектну діяльність, також розглянемо вітчизняну і міжнародну доктрину, адже питання структури (елементів) верховенства права турбує науковців не одне десятиліття. Таке дослідження дасть змогу: 1) удосконалити доктринальну систему вимог до змісту НПА, в якій верховенство права посідає центральне місце; 2) врахувати вимогу верховенства права під час прийняття законопроекту «Про правотворчу діяльність», що своєю чергою забезпечить ефективний інструментарій для законодавця при створенні НПА, а також у разі внесення змін до чинних законів; 3) гармонізувати національне законодавство з «*acquis communautaire*», що сприятиме подальшій інтеграції з правом ЄС.

Роль і значення верховенства права у нормопроектній діяльності доцільно проаналізувати в кількох контекстах: 1) по-перше, потрібно дослідити поточне нормативне закріплення принципу верховенства права в національній правовій базі та праві ЄС; 2) по-друге, треба дослідити доктринальне бачення вітчизняних науковців, а також їх бачення змісту верховенства права; 3) проаналізувати дотримання вимоги верховенства права в законопроекті «Про правотворчу діяльність» від 25.06.2021.

Виклад основного матеріалу. З початку 90-х років минулого століття в українських наукових колах ведуться активні дискусії щодо бачення змісту верховенства права. Так, принцип верховенства права закріплено в Конституції України, у ст. 8 якої зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права [2]. Там же наголошується на найвищій юридичній силі Конституції, норми якої є нормами прямої дії, а людині і громадянину гарантується звернення до суду на підставі Конституції. Окремі аспекти верховенства права закріплено в інших положеннях Конституції. Наприклад, у ст. 6 зазначено, що державна влада в Україні здійснюється на засадах поділу на законодавчу, виконавчу та судову. Звісно, завдання Конституції – це проголошення загальних положень, адже у висновку Конституційного Суду України (далі – КСУ) від 02.06.1999 № 2-в/99 вказано, що наявність у Конституції України надто деталізованих положень, місце яким у поточному законодавстві, породжуватиме необхідність частого внесення змін до неї, що негативно позначатиметься на стабільності Основного Закону [3]. Повертаючись до змісту верховенства права, КСУ як єдиний орган, який здійснює офіційне тлумачення Конституції, у своєму рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004 зауважив, що верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у

правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо [4].

Через доволі абстрактне визначення верховенства права, яке надав КСУ, вітчизняні науковці спробували розкрити зміст цього правового явища. Так, актуальною видається праця «Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики» [5], яку підготувала група науковців Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України. Підсумовуючи різні погляди вітчизняних доктрин щодо змісту верховенства права, науковці виділяють два підходи до інтерпретації цього поняття.

Перший підхід – інтегральний, який був застосований під час тлумачення Конституційним Судом України: «верховенство права – це панування права в суспільстві» [4]. Так, на думку П. Рабіновича, подібна інтерпретація мало що дає в практико-прикладному розрізі, але принаймні тоді це була перша офіційна (навіть більше – нормативна) спроба розкрити зміст принципу верховенства права (на той момент ще маловідомого в юридичних колах). Не втратила вона своєї актуальності й сьогодні [5, с. 59]. У цьому частково й простежується проблема застосування інтегрального підходу на практиці, адже законодавцєві важливо мати більш ефективний інструментарій для застосування принципу (вимоги) верховенства права при створенні НПА.

Більш перспективним для застосування видається другий підхід – поелементний. П. Рабінович охарактеризував його, з одного боку, в запереченні можливості дати визначення загального поняття верховенства права, а з іншого, – у розкритті змісту верховенства права лише через вказівку на його складові, тобто на важливі (за іншою термінологією – істотні, необхідні, ключові, стрижневі) елементи [5, с. 65–66]. Схожої позиції дотримується А. Пухтецька, яка витлумачує верховенство права як правовий принцип, який характеризується сукупністю обов'язкових критеріїв (вимог), що покликані передусім забезпечувати пріоритет прав і свобод, законних інтересів людини і громадянина в суспільстві [6, с. 16]. Відповідний підхід відображено в доповіді Венеціанської комісії 2011 року «Про правовладдя» [7], у якій була спроба уніфікувати позиції різних європейських структур та видатних учених, які досліджували проблематику верховенства права.

У доповіді Венеціанської комісії зазначено, що, виходячи саме з цього тлумачення, а також враховуючи інші, дані з огляду на дуже відмінні системи права й держави, як видається, наразі можливий консенсус щодо безумовних складників правовладдя, як і тих складників концепції Rechtsstaat, які є не тільки формальними, а й матеріальними (*materieller Rechtsstaatbegriff*). Такими складниками є: (1) законність, враховуючи прозору, з'ясовну (поясненну) та демократичну процедуру надання юридичної сили актам права; (2) юридична визначеність; (3) заборона свавільності; (4) доступ до правосуддя в особі незалежних і безсторонніх судів, включно з тими, що здійснюють судовий нагляд за адміністративною діяльністю; (5) дотримання людських прав; (6) недискримінація та рівність перед приписами права [7, с. 28]. Важливим фактором є згадка саме за Rechtsstaat (нім. правова держава), оскільки у вітчизняній Конституції закріплено поняття «правова держава» та «верховенство права».

У доктринальній літературі проблематика співвідношення цих понять не є новою. Так, М. Козюбра, зокрема, зазначає, що співвідношення цих понять є радше термінологічне, ніж змістовне. Спільні основні вимоги: 1) природні, невід'ємні й невідчужувані права і свободи людини набувають вирішального значення у відносинах між нею і державною владою; 2) принцип розподілу влади; 3) обмеження дискреційних повноважень; 4) верховенство Конституції; 5) принцип визначеності; 6) принцип пропорційності; 7) принцип правової безпеки і захисту довіри; 8) незалежність суду і суддів [8, с. 4–8].

Незважаючи на проблему однозначного визначення змісту верховенства права, вважається за доцільне визначити основні підвимоги, що є складовими верховенства права, та змоделювати систему, посилаючись на: 1) національну і міжнародну доктрину; 2) врахування доповіді Венеціанської комісії 2011 року «Про правовладдя» та інших джерел «м'якого права»; 3) право ЄС (вважається за доцільне розглянути правові акти ЄС в контексті гармонізації законодавства); 4) практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ).

Законність. До законності, як вимоги до змісту НПА, звертались неодноразово науковці, які досліджували проблематику нормопроекткування. І. Шутак визначає вимогу законності, що будь-який нормативно-правовий акт має відповідати загальноновизнаним нормам і принципам міжнародного права, Конституції, нормативно-правовим актам, які мають вищу юридичну силу [9, с. 106]. Нагадаємо, що законність вважалася самостійною вимогою до змісту НПА, тому доречно «оновити» систему змістових вимог, у якій законність буде елементом верховенства права. Відповідна вимога буде працю-

вати в лоні верховенства права та поєднуватися з іншими його елементами (юридична визначеність, дотримання прав людини, обмеження дискреційних повноважень). Розглянемо елементи (підвимоги) законності в нормопроектній діяльності.

Перший елемент – це відповідність НПА Конституції України. Беззаперечно, Конституція посідає особливе місце в ієрархії нормативно-правових актів. У ст. 8 Конституції зазначено, що Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші НПА приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй. І хоча в новому законопроекті «Про правотворчу діяльність» не було закріплено принципу верховенства права безпосередньо, а тільки певні його елементи, О. Томкіна вважає, що цей законопроект таки закріплює принципи верховенства Конституції України, дотримання міжнародних стандартів прав людини, правової визначеності, демократичності, які є «важливими елементами» верховенства права, тож останній діятиме саме за посередництва цих його елементів [10, с. 117–118]. Схожу систему закріплення застосовують у США, де в Конституції не закріплено принципу верховенства права, тому, згідно з доктриною, відповідний принцип виражається у ст. 1, 2, 3 (принцип розподілу права), поправках 4 (гарантування фундаментальних прав), 5 і 14 (належна правова процедура).

Другим елементом є відповідність майбутнього НПА загально визнаним нормам і принципам міжнародного права. З початку 90-х років минулого століття почалась активна імплементація міжнародних актів. Вважається, що, приймаючи відповідний закон, законодавець повинен проаналізувати міжнародну базу вже імплементованих актів, а ігнорування відповідного положення призведе до негайного внесення відповідних змін. Такі положення передбачено в Конституції України, де зазначено, що укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України [2]. Як ми вже зазначали вище, з отриманням статусу кандидата в члени Європейського Союзу (23 червня 2022 року) доводиться враховувати концепцію «*acquis communautaire*», яка охоплює всі договори ЄС, законодавство ЄС, міжнародні угоди, стандарти, основоположні принципи. Також у Законі «Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу» зазначено вимогу адаптації законодавства як процес приведення законів України та інших НПА у відповідність до «*acquis communautaire*» [11].

Третій елемент – узгодженість з НПА. Адже НПА мають складати систему, а тому мають бути взаємопов'язані між собою й не суперечити один одному. На думку відомого англійського юриста Тома Бінгема, верховенство права вимагає дотримання державою своїх зобов'язань і в міжнародному, і в національному праві [12, с. 190]. С. Погребняк вважає, що належна процесуальна правова процедура підвищує ймовірність прийняття нормативно-правових та індивідуально-правових актів, які є правовими за своїм змістом [13, с. 52].

Юридична визначеність. Стрижневим елементом верховенства права є, безсумнівно, юридична визначеність. Зміст юридичної визначеності у вітчизняній доктрині розглядають у вузькому розумінні (де зазначають про вимоги чіткості, зрозумілості та однозначності правової норми, які за своєю суттю є вимогами до її формулювання, тобто стосуються лише процесу правотворчості, а реалізація їх здебільшого залежить від рівня володіння нормотворцем юридичною технікою) та широкому (додають вимоги до визначеності посадових повноважень та визначеності судових рішень) [14, с. 53–54].

До слова, КСУ в рішенні від 6 червня 2019 року зазначив, що принцип юридичної визначеності як складова конституційного принципу верховенства права є сукупністю вимог до організації та функціонування системи права, процесів правотворчості та правозастосування у спосіб, який забезпечував би стабільність юридичного становища індивіда. Цього можна досягти лише шляхом законодавчого закріплення якісних, зрозумілих норм [15]. Так, КСУ на офіційному рівні визнав юридичну визначеність не тільки одним з елементів верховенства права, а й важливість цієї вимоги у правотворчому процесі та обов'язковості закріплення в НПА якісних, зрозумілих норм, причому вказував на це неодноразово. Скажімо, у його рішенні від 22 вересня 2005 року зазначено, що із конституційних принципів рівності і справедливості випливає вимога визначеності, ясності і недвозначності правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не унеможливило необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі [16]. Тобто, згідно із цим рішенням, ясність і недвозначність правової норми впливає саме з вимоги справедливості і рівності.

Аналізоване положення закріплено також у неодноразово згадуваній уже доповіді Венеціанської комісії про верховенство права, де зауважено, що юридична визначеність вимагає, щоб юридичні норми були чіткими і точними та спрямованими на забезпечення того, щоб ситуації та правовідносини залишались передбачуваними. Зворотна дія юридичних норм також суперечить принципу юридичної

визначеності. Окрім того, не можна допускати зневаження основоположних прав людини внаслідок ухвалення нечітких законів [7, с. 178–179].

Дотримання прав людини. У сучасній правовій дійсності вимогу верховенства права не можна розглядати окремо від дотримання прав людини. А. Довгрет справедливо зауважує, що самостійного значення принцип верховенства права набуває, коли ми розрізняємо закон і право; поза лоном доктрини природного права цей принцип існувати не може. Саме в культурі природних основних прав і свобод вбачається мало не весь зміст верховенства права [17, с. 84]. Що стосується нормопроектної діяльності, на важливості дотримання прав людини наголошується у вітчизняній доктрині. Так, І. Шутак, розглядаючи вимогу законності з точки зору змісту нормативно-правового акта, зазначав, що мають бути дотримані права і свободи людини та громадянина. Прикладом порушення прав і свобод є: 1) їх обмеження; 2) встановлення додаткових формальностей; 3) пов'язування вирішення конкретного питання з виконанням яких-небудь умов; 4) ускладнення процедури реалізації громадянами належних їм прав шляхом коригування передбачених механізмів такої реалізації тощо [9, с. 121].

Крім того, у ст. 22 Основного закону України зазначено, що при прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту й обсягу наявних прав і свобод. А також, що права і свободи людини і громадянина, закріплені Конституцією, не є вичерпними [2].

І хоча Конституція намагається дати досить повний перелік прав і свобод людини та громадянина, дискусії щодо розширення їх кількості є питанням часу. Як слушно зауважує Т. Бінгем у своїй праці «Верховенство права», звісно, держави самі вирішують, які права вони захищатимуть законом і які санкції застосовуватимуть за їх порушення. Але це складна сфера, оскільки немає загального консенсусу щодо прав і свобод, які є фундаментальними, навіть серед цивілізованих націй [12, с. 118].

Венеціанська комісія у своїй доповіді «Про правовладдя», посилаючись, зокрема, на роботу Т. Бінгема, вказує на важливість дотримання основних прав, які пов'язані з верховенством права, а саме: (1) право на доступ до правосуддя; (2) право на законного і компетентного суддю; (3) право на виклад своєї позиції (the right to be heard); (4) неприпустимість подвійної загрози [подвійного покарання за одне й те саме діяння] (ne bis in idem) (ст. 4 Протоколу 7 до Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄКПЛ)); (5) юридичний принцип, згідно з яким заходи, що накладають обтяження, не можуть мати зворотної сили; (6) право на ефективні засоби юридичного захисту в будь-якому спорі (ст. 13 ЄКПЛ); (7) презумпція невинуватості – будь-яка особа вважається невинуватою у скоєнні злочину, доки її вину не доведено [7, с. 181].

Заборона дискримінації, свавілля та рівність перед законом. Аналізуючи заборону дискримінації, варто звернути увагу на систему НПА, які регулюють це питання в Україні та ЄС. Серед внутрішнього законодавства: 1) Закон України «Про засади запобігання та протидії дискримінації в Україні»; 2) Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»; 3) Закон України «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні». У законодавстві ЄС – це Директива ЄС 2000/43/ЄС від 29 червня 2000 року про імплементацію принципу однакового ставлення до осіб незалежно від расового або етнічного походження.

Посилаючись на сучасну доктринальну базу, важливе значення для заборони свавілля в контексті верховенства права має обмеження дискреційних повноважень. Як зауважує Л. Аллахвердова, не всі правовідносини можна врегулювати законодавчо, і практика це неодноразово підтверджувала. Можливий негативний вплив повноважень у рамках закону, оскільки в НПА важко змоделювати всі ситуації, що можуть виникнути в реальному житті. Тому досить часто законодавець наділяє посадових осіб або державний орган певними дискреційними повноваженнями [14, с. 35]. Своє бачення дискреційних повноважень висловила і Венеціанська комісія: дискреційні повноваження є необхідними для здійснення всього діапазону владних функцій у сучасних складних суспільствах, ці повноваження не мають здійснюватись у свавільний спосіб [7, с. 179].

Принцип рівності всіх перед законом гарантований ст. 24 Конституції України: громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [2]. Цей основоположний принцип дуже часто в літературі йде разом із принципом заборони дискримінації. Досліджуючи принцип рівності всіх перед законом, Т. Бінгем слушно зауважив, що закони країни мають однаково застосовуватися до всіх, за винятком тих випадків, коли об'єктивні відмінності виправдовують диференціацію [12, с. 97].

Повертаючись до питання інтеграції вітчизняної правової системи, треба згадати законопроект «Про правотворчу діяльність» (далі – Законопроект) від 25.06.2021, який має стати основою для ім-

плементатії великої кількості актів ЄС у національну правову систему. Важливо те, наскільки ефективним буде його інструментарій виконання вимог до НПА, зокрема вимоги верховенства права. Тож проаналізуємо Законопроект з огляду на наведені вище елементи верховенства права, визначені і в доповіді Венеціанської комісії, і в доктринах вітчизняних та міжнародних науковців.

Вимога законності. У ст. 3 Законопроекту одним із принципів правотворчої діяльності вказано принцип верховенства Конституції України – коли правотворча діяльність здійснюється виключно відповідно до положень Конституції України. Дискусійною видається назва принципу «верховенство Конституції», оскільки в самій Конституції нормативно не закріплено відповідного принципу (на відміну від верховенства права). Вважаємо за доцільне замінити «принцип верховенства Конституції» на «принцип законності». Це дасть змогу змістовно розширити відповідний принцип, закріпити не тільки особливості правової природи Конституції в ієрархії НПА (наприклад, найвища юридична сила), але й додати: 1) відповідність майбутнього НПА загальноновизнаним нормам і принципам міжнародного права; 2) узгодженість правових норм з іншими НПА. Також це буде більш природно узгоджуватися з іншими положеннями Законопроекту. Так, ст. 9 Законопроекту присвячена питанню системи НПА, в ній акцентовано увагу на важливості взаємоузгодженості, ієрархії НПА. Окрім того, у ст. 26 окреслено вимоги до змісту і серед іншого вказано «узгодженість з іншими нормами права».

Вимога юридичної визначеності. У ст. 3 Законопроекту закріплено «принцип правової визначеності», а ст. 26 дещо більше висвітлює певні складники юридичної (правової) визначеності, а саме: 1) зрозумілість змісту; 2) однозначність розуміння; 3) передбачуваність (прогнозованість) наслідків реалізації. Відповідні положення також узгоджуються вже зі згаданою працею Тома Бінгема «Верховенство права», який зазначив, що «закон має бути доступним і, наскільки це можливо, зрозумілим, ясним і передбачуваним» [12, с. 67].

Вимога дотримання прав людини. Досить прогресивно у ст. 3 закріплено принцип дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини, звернено увагу на основні міжнародні акти, які регулюють відповідне питання (Загальна декларація прав людини 1948 р., Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.), а також на практику ЄСПЛ, де неодноразово згадується принцип верховенства права і надається сучасне тлумачення певним його елементам.

Вимога заборони дискримінації, свавілля та рівність перед законом. Варто зауважити, що принцип верховенства права безпосередньо не було закріплено в Законопроекті. Тимчасом якби у ст. 3 Законопроекту було виділено принцип верховенства права, це дало б змогу ширше тлумачити відповідний припис із врахуванням майбутніх тенденцій. Звісно, доволі часто в зарубіжних НПА обмежуються його складовими, але такий крок надав би Законопроекту більшої стабільності. Щоправда, уже згадуваний принцип верховенства Конституції України теж надає змогу у процесі тлумачення акта посилатись на заборону дискримінації та рівності перед законом.

Далі наводимо елементи верховенства права та способи їх застосування в нормопроектній діяльності:

Елементи верховенства права	Способи використання в нормопроектній діяльності
1. Законність	1. Відповідність НПА загальноновизнаним нормам і принципам міжнародного права. 2. Відповідність Конституції. 3. Узгодженість з іншими НПА.
2. Юридична визначеність	1. Закріплення якісних і зрозумілих правових норм. 2. Прогнозованість наслідків реалізації правових норм.
3. Дотримання прав людини	1. Врахування всіх міжнародних стандартів захисту прав людини. 2. Врахування практики ЄСПЛ.
4. Заборона дискримінації, свавілля та рівність перед законом	1. Дослідження всього антидискримінаційного законодавства України та ЄС. 2. Обмеження дискреційних повноважень.

Висновки. Важливим елементом інтеграційного процесу вітчизняної правової системи з правовою системою ЄС є ефективне застосування вимоги верховенства права у правотворчій діяльності.

Основними елементами верховенства права є законність (законопроект повинен відповідати загально визнаним нормам і принципам міжнародного права, Конституції, нормативно-правовим актам, які мають вищу юридичну силу), юридична визначеність, дотримання прав людини, заборона дискримінації та рівність перед законом. Як наголосив Конституційний Суд України (у рішенні від 02.11.2004 № 15-рп/2004), верховенство право вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема в закони, що відповідає загальносвітовій правотворчій практиці.

Список використаних джерел:

1. Glossary of summaries : Acquis. Access to European Union law: вебсайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/summary/glossary/acquis.html> (дата звернення: 25.09.2022).
2. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80Text> (дата звернення: 25.09.2022).
3. Висновок Конституційного Суду України у справі про внесення змін до статті 46 Конституції України від 02.06.1999 № 2-в/99. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002v710-99#Text> (дата звернення: 25.09.2022).
4. Рішення Конституційного Суду України від 02.11.2004 № 15-рп/2004 у справі про призначення судом більш м'якого покарання. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v015p710-04#Text> (дата звернення: 25.09.2022).
5. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: монографія. Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина Науково-дослідного інституту державного будівництва та місцевого самоврядування Національної академії правових наук України / заг. ред. П.М. Рабінович та ін. Львів: Сполом. 2016. 200 с.
6. Пухтецька А.А. Європейські принципи адміністративного права та їх запровадження в законодавстві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2009.
7. Report on the Rule of Law – Adopted by the Venice Commission at its 86th plenary session (Venice, 25–26 March 2011). URL: [http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD\(2011\)003rev-e](http://www.venice.coe.int/WebForms/documents/?pdf=CDL-AD(2011)003rev-e) (дата звернення: 25.09.2022).
8. Козюбра М.І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 2007. Т. 64: Юридичні науки. С. 3–9.
9. Шутак І.Д., Онишук І.І. Юридична техніка: навч. посіб. Івано-Франківськ, 2013. 496 с.
10. Томкіна О.О. Верховенство права як основоположний конституційний принцип законодавчої діяльності. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 112–119.
11. Про Загальнодержавну програму адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: Закон України від 18.03.2004 № 1629-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-15#Text> (дата звернення: 25.09.2022).
12. Бінгем Т. Верховенство права, 16 листопада 2006 року. URL: <https://legalitas.com.ua/ua/ukr-tbin%D2%91em-verhovenstvo-prava/> (дата звернення: 25.09.2022).
13. Погребняк С.П. Основні вимоги, що впливають з принципу верховенства права. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 4 (51). С. 41–53.
14. Аллахвердова Л.В. Обмеження дискреційних повноважень як вимога верховенства права. *Наукові записки НАУКМА. Юридичні науки*. 2015. Т. 168. С. 34–37.
15. Рішення Конституційного Суду України від 06.06.2019 № 3-р/2019. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text> (дата звернення: 25.09.2022).
16. Рішення КСУ у справі про постійне користування земельними ділянками від 22.09.2005 № 5-рп/2005. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-05#Text> (дата звернення: 25.09.2022).

17. Довгерт А.С. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 83–89. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Unzap_2007_2_14 (дата звернення: 25.09.2022).

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.13>

ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ В ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ

Варга Т.М.,

*капітан поліції, начальник сектору ювенальної
превенції Ужгородського районного управління поліції
ГУНП в Закарпатській області*

Варга Т.М. Дотримання принципу прав і свобод людини в діяльності національної поліції.

Статтю присвячено аналізу сучасного стану дотримання принципу прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. За результатами аналізу встановлено, що сучасний стан дотримання прав людини поліцією свідчить про наявність системних проблем у відповідній сфері, які потребують нагального вирішення. Україна як демократична і правова держава закріпила принципи поваги і непорушності прав та свобод людини, утвердження і забезпечення яких є головним обов'язком держави. З цією метою держава зобов'язана запроваджувати юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, необхідне для забезпечення реалізації прав і свобод кожної особи. При цьому окремі конституційні цінності, зокрема недоторканність людини як гарантія від посягань з боку інших осіб на права і свободи, потребують посилення гарантій їх захисту. Така конституційна гарантія впливає передусім із принципу прав людини як засади конституційного ладу в Україні, передбаченої приписами статті 3 Конституції України. На виконання вимог Основного Закону держава має втілювати у своїй діяльності конституційний принцип її відповідальності перед людиною, що полягає в обов'язку держави забезпечення захисту людських прав як загальноєвропейських цінностей.

Працівники поліції, забезпечуючи та захищаючи передбачені Конституцією України права і свободи людини і громадянина, водночас є потенційними порушниками цих прав і свобод, адже наділені повноваженнями застосовувати заходи примусу та покарання. Але основна мета їхньої діяльності не тільки припинення правопорушень. Поліція повинна виступати гарантом захисту законних інтересів громадян, охорони честі та гідності особи. У зв'язку з цим одним із основоположних принципів правоохоронної діяльності має стати принцип верховенства права. Порушення прав людини завдає непоправної шкоди авторитету органів поліції, підриває рівень довіри до них.

Ключові слова: конституційні права людини, недоторканність особи, демократична держава, гарантії, порушення прав і свобод людини, органи поліції, дисциплінарна відповідальність.

Varga T.M. Compliance with the principle of human rights and freedoms in the activities of the national police.

The article is devoted to the analysis of the current state of compliance with the principle of human rights and freedoms in the activities of the National Police of Ukraine. Based on the results of the analysis, it was established that the current state of human rights compliance by the police indicates the presence of systemic problems in the relevant area that require urgent solutions. Ukraine, as a democratic and legal state, has established the principles of respect and inviolability of human rights and freedoms, the approval and provision of which is the main duty of the state. For this purpose, the state is obliged to introduce legal regulation that meets the constitutional norms and principles necessary to ensure the realization of the rights and freedoms of every person. At the same time, certain constitutional values, in particular the inviolability of a person as a guarantee against encroachments on the rights and freedoms of other persons, require strengthened guarantees of their protection. Such a constitutional guarantee derives primarily from the principle of human rights as the basis of the constitutional order in Ukraine, provided for by the provisions of Article 3 of the Constitution of Ukraine. In fulfillment of the requirements of the Basic Law, the state must implement in its activities the constitutional principle of its responsibility to the person, which consists in the state's duty to ensure the protection of human rights as pan-European values.

Police officers, while ensuring and protecting the rights and freedoms of a person and a citizen provided for by the Constitution of Ukraine, are at the same time potential violators of these rights and freedoms, because they are empowered to apply coercive and punitive measures. But the main purpose of their activity is not only to stop crimes. The police must act as guarantors of the protection of the legitimate interests of citizens, protection of the honor and dignity of the person. In this regard, one of the fundamental principles of law enforcement should be the principle of the rule of law. Violation of human rights causes irreparable damage to the authority of the police, undermines the level of trust in them.

Key words: constitutional human rights, inviolability of the person, democratic state, guarantees, violation of human rights and freedoms, police bodies, disciplinary responsibility.

Постановка проблеми. Права людини й громадянина закріплені в різних міжнародних і національних законодавчих актах країни, в т. ч. в Конституції України. Конституція України та чинне законодавство закріплюють за державою функцію захисту прав та свобод людини. Принцип захисту прав і свобод людини та громадянина є пріоритетним у діяльності державних органів Національної поліції. Водночас разом із цим принципом застосовується принцип законності. Цей принцип вказує на те, що в своїй діяльності поліція діє тільки на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та Законами України. Проте сьогодення вимагає від працівників поліції досконального знання не тільки національних нормативноправових актів та їх правильного застосування на внутрішньодержавному рівні, а й міжнародноправових документів, що стосуються діяльності правоохоронних органів та регламентують права осіб.

Стан опрацювання цієї проблематики. Аналіз вибраної проблеми ґрунтується на сучасних наукових працях вітчизняних учених. Питання забезпечення прав людини та громадянина завжди знаходилося в полі зору вітчизняних науковців. Вагомий внесок у розробку проблеми забезпечення прав та свобод людини та громадянина зробили такі вчені, як: В. Авер'янов, Н. Алмаш, Н. Боброва, Ю. Битяк, Л. Коваль, М. Козюбра, Ю. Кравченко, І. Левченко, О. Лукашова, Н. Недбайло, П. Рабінович, Л. Суворов, О. Ярмиш та інші. Проблемі забезпечення прав людини та громадянина у професійній діяльності працівників Національної поліції України присвячено чимало публікацій, авторами яких є: О. Бандурка, Ю. Вітик, Є. Гіда, Л. Гула, Ю. Загуменна, К. Громовенко, В. Коваленко, М. Криштанович, О. Кучинська, О. Кушніренко, К. Левченко, С. Мінченко, В. Негодченко, О. Панкевич, В. Січка, Т. Слінько, Я. Тицька, Л. Шаповал та інші. Дослідження цих авторів показали рівень забезпечення прав і свобод людини та громадянина в реаліях сьогодення. Вказане питання ще не повністю розкрито і потребує подальшого вивчення.

Мета статті – провести аналіз сучасного стану щодо дотримання прав і свобод людини в професійній діяльності поліції задля як усунення, так і недопущення порушень прав і свобод людини.

Виклад основного матеріалу. Поєднання понять «свобода» і «особиста недоторканність» не є випадковим. Французький правник Шарль Луї де Монтеск'є у своїх працях про судову систему і право підкреслював: «Свобода є право робити те, що дозволено законами. Якщо б громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то в нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни» [1]. Отже, за Монтеск'є, свобода досяжна лише в такій державі, де всі відносини опосередковані правом. Це право є одним із найважливіших для людини, адже люди є вільними від народження, ніхто не має права порушувати їх природні права. До того ж, саме держава є головним гарантом свободи людини.

«Людина прийшла до суспільства не для того, щоб мати менше прав, ніж вона мала раніше, а для того, щоб ці права краще оберігати» – справедливо наголошував Томас Пейн [2, с. 48]. Людина, її права та основоположні свободи становлять найвищу соціальну цінність у правовій державі, саме на їхнє забезпечення й реалізацію має бути спрямована уся діяльність держави і, насамперед, діяльність правоохоронних органів. Завдання держави, яка претендує на те, що вона називається правовою державою, полягає не тільки в тому, щоб визнати за своїми громадянами наявність основних природних людських прав і свобод, а в тому, щоб, проголосивши такі права і свободи, забезпечити можливість їх реалізувати та забезпечити безпеку особи [3, с. 120].

Національне законодавство України передбачає юридичні гарантії недоторканності особи. Вони закріплені у Конституції України та у відповідних законах. Відповідно до ст. 29 Конституції України: «Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». За своїм обсягом поняття «свобода людини» повно відображає принцип, закладений у ст. 19 Конституції України, відповідно до якого «...ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством» (п. 1, ст. 19).

У Міжнародному пакті про громадянські і політичні права у ст. 9 п. 1 зазначається: «1. (...) Нікого не може бути піддано свавільному арешту чи триманню під вартою. Нікого не може бути позбавлено волі інакше, як на підставах і відповідно до такої процедури, які встановлено законом» [4]. Статтею 10 цього міжнародного договору передбачено: «1. Всі особи, позбавлені волі, мають право на гуманне поводження і поважання гідності, властивої людській особі». Стаття 11 виключає можливість позбавлення волі: «Ніхто не може бути позбавлений волі на тій лише підставі, що він не в змозі виконати якесь договірне зобов'язання». Фізична особа має право на особисту недоторканність. Ця особа не може бути піддана катуванню, жорсткому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Так, у ст. 1 Конвенції Організації Об'єднаних Націй проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання, вказується, що термін «катування» означає «будь-яку дію, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне», і в цей термін не включаються тільки «біль або страждання, що виникли внаслідок лише законних санкцій, невіддільні від цих санкцій чи спричиняються ними випадково». При цьому під жорстоким поводженням слід розуміти фізичний вплив у виді нанесення побоїв, заподіяння фізичного болю, мучень (наприклад, тривале позбавлення людини їжі, води, тепла, тримання у шкідливих для здоров'я умовах або інші насильницькі дії). Аморальне поводження з людиною – це поводження, що суперечить загальноприйнятим нормам, хоча не обов'язково є кримінально караним. Жорстоке поводження завжди є аморальним і таким, що принижує людську гідність [5, с. 192].

Слушно у цьому аспекті зазначає Л.А. Шаповал: «У правовому суспільстві засоби забезпечення та захисту прав та свобод не можуть бути будь-якими, а благородна мета ніяк не виправдовує аморальних і протиправних діянь, спрямованих на її досягнення, бо в такій державі чинний принцип верховенства права, а це означає, що діяльність правоохоронних органів може ґрунтуватися лише на морально-етичних та правових засадах» [6, с. 35].

Однак, закріплення конституційних прав і свобод людини відповідно до міжнародних стандартів є недостатньою умовою для того, щоб ці права і свободи реалізовувались громадянами. «Нині кожна людина розуміє, що сутність її прав та свобод полягає не так у їх декларативному проголошенні, як у забезпеченні здійснення, як і матеріальні, правові та інші гарантії надають держава та її органи для їх послідовної та всебічної реалізації» [7, с. 83]. Тому, «..гарантії реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина – це умови та засоби, принципи та норми, які забезпечують здійснення, охорону і захист зазначених прав, є запорукою виконання державою та іншими суб'єктами правовідносин тих обов'язків, які покладаються на них з метою реалізації конституційних прав та свобод людини і громадянина» [8, с. 246]. У цьому визначенні чітко вказано на основний суб'єкт гарантування прав людини – державу, у якій неабияку роль відіграють правоохоронні органи. Неможливо здійснювати професійну правоохоронну діяльність без урахування принципу дотримання прав і свобод людини. Відповідно до п. 1 ст. 6 Закону України «Про Національну поліцію» [9] одним із головних принципів діяльності поліції під час виконання законодавчо визначених завдань є принцип верховенства права: «1. Поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави». Статтею 7 Закону визначено: 1. «Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України...».

Водночас варто зазначити, що порушення прав людини залишаються системним явищем в діяльності поліції. Порушення прав і свобод людини і громадянина у поліцейській діяльності можуть бути різними, проте кваліфікуються вони однаково – як правопорушення проти особи, зловживання владою, перевищення службових повноважень та ін., що є причиною проведення низки службових розслідувань, а в деяких випадках і порушення кримінальних проваджень проти працівників поліції. За останні півтора року Департамент внутрішньої безпеки Національної поліції провів понад 4 600 цільових заходів та перевірок, під час яких виявили майже 7 900 порушень: «До дисциплінарної відповідальності притягнуто 2724 працівника, з яких 178 – звільнено». Як повідомив заступник голови Нацполіції, загалом правоохоронці провели понад 300 службових розслідувань щодо порушень прав людини працівниками поліції: «За їх результатами притягнуто до дисциплінарної відповідальності 175 працівників поліції (62 – догана, 18 – сувора догана, 76 – зауваження, 12 – попередження про неповну посадову відповідність та 7 – звільнення)». За матеріалами підрозділів внутрішньої безпеки, органами досудового розслідування розпочато 94 кримінальних проваджень стосовно працівників

поліції за фактом порушення конституційних прав громадян (з яких 4 – за катування). Повідомлено про підозру 40 правоохоронцям» [10].

На порушення прав людини постійно звертає увагу міжнародна спільнота. У доповіді Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини, підготовленої за результатами роботи Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні, що оприлюднена 11 березня 2021 р., висвітлено низку порушень прав людини по всій країні. Зокрема, зазначено, що хоча останніми роками зменшилась кількість випадків катування та жорстокого поводження, проте досі відсутня відповідальність у випадках, де відбувалося насильство з боку поліції. Місія ООН з прав людини підкреслює, що уряд України має притягнути винних до відповідальності не тільки за порушення прав людини, але й за всі інші порушення, в тому числі за загибелі людей і вбивства [11].

Дуже часто трапляються випадки незаконних затримань громадян поліцейським з метою отримати зізнання підозрюваного у вчиненні злочину. Як зазначають правозахисники, «на отриманні таких зізнань тримається вся система дізнання і слідства». Щоб досягнути результату, використовуються незаконні засоби, що сприймаються працівниками поліції як норма: незареєстроване затримання, порушення терміну затримання, відмова від захисника, психологічний тиск тощо. Діяльність правоохоронних органів щодо захисту права на свободу й особисту недоторканність повинна відповідати європейським стандартам. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод у ст. 5 містить приписи, згідно з якими: «1. Нікого не може бути позбавлено свободи, крім таких випадків і відповідно до процедури, встановленої законом». І далі: «4. Кожен, кого позбавлено свободи внаслідок арешту або тримання під вартою, має право ініціювати провадження, в ході якого суд без зволікання встановлює законність затримання і приймає рішення про звільнення, якщо затримання є незаконним.» [12].

Частина 2 ст. 29 ЗУ «Про Національну поліцію» визначає, що «поліцейський захід застосовується виключно для виконання повноважень поліції. Обраний поліцейський захід має бути законним, необхідним, пропорційним та ефективним». Відповідно до ЗУ «Про Національну поліцію», адміністративне затримання є поліцейським заходом. Окрім Закону України «Про Національну поліцію», який регулює порядок затримання особи, основним нормативним актом є «Кодекс про адміністративні правопорушення» (№ 8073-X) [13]. **Співробітником Національної поліції може бути затримано особу при:** *вчиненні дрібного хуліганства; вчиненні насильства в сім'ї; порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій; при поширюванні неправдивих чуток; вчиненні злісної непокори законному розпорядженню чи вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, а також військовослужбовця чи образи їх; публічних закликів до невиконання вимог поліцейського; при прояві неповаги до суду; вчиненні незаконного доступу до інформації в автоматизованих системах, порушення правил про валютні операції; правил обігу наркотичних засобів або психотропних речовин; незаконного продажу товарів або інших предметів, дрібної спекуляції; торгівлі з рук у невстановлених місцях; при розпиванні спиртних напоїв у громадських місцях чи появи у громадських місцях у п'яному вигляді, що ображає людську гідність і громадську мораль; у випадках, коли є підстави вважати, що особа займається проституцією; при порушенні правил дорожнього руху; правил полювання, рибальства і охорони рибних запасів та інших порушень законодавства про охорону і використання тваринного світу та в інших випадках, прямо передбачених законами України (ст. 262 КУпАП).*

Відповідно до ч. 3 ст. 29 Конституції України: «Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника». І далі: «У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою (...).»

За завідомо незаконні затримання, привід або арешт Кримінальний кодекс України у ст. 371 передбачає кримінальну відповідальність. Затримання є незаконним, якщо воно здійснюється за відсутності вказаних у законі підстав, або з порушенням умов, які визначають порядок його здійснення. Наприклад, незаконним є затримання без складання протоколу або без зазначення у складеному протоколі підстав, дати затримання, пояснень затриманого тощо. Незаконним буде взяття під варту (арешт) як за відсутності підстав для його застосування, передбачених законом, так і у випадку порушення порядку обрання цього запобіжного заходу. Незаконне тримання під вартою матиме місце у випадку

порушення строків тримання під вартою або порушення порядку продовження таких строків, а також тримання під вартою, коли відпала необхідність у запобіжному заході взагалі [14, с. 933].

Ніхто не має права погрозами або силою примушувати людину до будь-яких дій, особливо проти-законних, піддавати її катуванню, обшуку чи завдавати шкоди здоров'ю. Людина сама може розпоряджатися власною долею, обирати свій життєвий шлях. Право людини та громадянина на свободу стає реальністю за наявності відповідних юридичних гарантій. До них слід віднести кримінально-правову заборону будь-яких зворотних дій громадян і посадових осіб. Обмеження цієї свободи допускається тільки на основі закону та в законних формах, усі заходи примусу мають бути під судовим контролем.

Висновки. Здійснення та захист прав людини та громадянина в Україні потребує реального втілення задекларованих прав і свобод. Найбільш наближеними до людини за обсягом компетенції є поліцейські, на діяльність яких поширюється вимога законності, що полягає в недопущенні свавілля щодо особи. Органи поліції зобов'язані дотримуватися принципу: «заборонено все, що прямо не дозволено законом». В умовах орієнтації України на входження до Європейського Союзу органи Національної поліції повинні перетворитися на справжніх слуг народу, готових вчасно прийти на допомогу і в повному обсязі гарантувати захист прав і свобод громадянам України. Свобода є правом кожної людини робити все в межах діючих правових законів. А недоторканість – це якість, невід'ємна від особи.

Список використаних джерел:

1. Вчення Монтеск'є про конституційну державу й поділ влади. URL: http://www.pollawlife.com.ua/2020/11/blog-post_10.html.
2. Пейн Т. Права людини: монографія / пер. з англ. І. Савчак. Львів: Літопис, 2000. С. 48.
3. Громовенко К.В., Тицька Я.О. Роль правоохоронних органів у забезпеченні прав людини: теоретико-правовий аспект. *Держава та регіони. Сер. Право*. Запоріжжя: Гельветика, 2021. № 2. С. 120–125.
4. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text.
5. Цивільний кодекс України: коментар. Видання друге із змінами за станом на 15 січня 2004 р. Х., 2004. С. 192.
6. Шаповал Л. А. Морально-етичні засади діяльності працівників органів внутрішніх справ. *Іменем Закону*. 2007. № 14. С. 35.
7. Коваленко В.В. Механізм захисту прав і свобод людини в діяльності Національної поліції України. *Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1. С. 81–87.
8. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина. Київ: Атіка, 2004. 463 с.
9. Про Національну поліцію: Закон України № 580-VIII від 02.07.2015. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text>.
10. Результати перевірки Департаменту внутрішньої безпеки Національної поліції. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-policija-porushennia-prav-liudyny/30652588.html>.
11. Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні (1 серпня 2020 – 31 січня 2021). URL: [31stReportUkraine-ukr.pdf](https://www.31stReportUkraine-ukr.pdf).
12. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
13. Кодекс України про адміністративні правопорушення. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/80731-10>.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. К., 2002. С. 933–934.

УДК 342.7:001.102+004]:341.231.14(477)
DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.14>

РЕАЛІЗАЦІЯ ЦИФРОВИХ ТА ІНФОРМАЦІЙНИХ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Денисенко К.В.,
*кандидатка наук з державного управління, доцентка,
доцентка кафедри адміністративного, цивільного
та господарського права і процесу
Академії Державної пенітенціарної служби
<https://orcid.org/0000-0002-9637-1361>*

Борко І.С.,
*курсантка 137-ї навчальної групи
Академії Державної пенітенціарної служби
<https://orcid.org/0000-0002-3397-0121>*

Косов О.М.,
*старший викладач кафедри підвищення кваліфікації
працівників пробації Інституту професійного розвитку
Академії Державної пенітенціарної служби
<https://orcid.org/0000-0001-9651-5647>*

Денисенко К.В., Борко І.С., Косов О.М. Реалізація цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану.

Стаття присвячена аналізу реалізації цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану. Зазначено, що активне використання цифрових та інформаційних технологій у житті людини, зумовило розвиток таких категорій як цифрові та інформаційні права людини, а також діджиталізації суспільства. Встановлено зв'язок між цифровими та інформаційними правами, зокрема підкреслюється, що інформаційні права, на відміну від цифрових, можуть реалізовуватися не тільки за допомогою цифрових технологій, а ось цифрові права аж ніяк не зможуть реалізуватися без наявності цифрових та інформаційних технологій.

Авторами дослідження було проведено електронне анкетування населення за допомогою соціальних мереж та платформи Google Forms для виявлення рівня розуміння та порушень цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану. Результати анкетування продемонстрували, що 27,3% респондентів стикаються із порушеннями цифрових та інформаційних прав людини постійно, майже кожен день, 30,3% – досить рідко, 24,2% – рідко, 18,2% – ніколи. 90,9% респондентів погодились із тим, що існує потреба у створенні окремої інституції, функціональні повноваження якої спрямовані на захист цифрових та інформаційних прав в наш час, 9,1% – не вважають це доцільним.

Запропоновано прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акту на рівні Організації Об'єднаних Націй – «Конвенції цифрових та інформаційних прав людини», а також створення при Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Комітет з питань забезпечення безпечного функціонування цифрового та інформаційного середовищ, повноваження якого доцільно спрямувати на: прийняття звітів від держав-учасниць про результати здійснення державної політики у сфері забезпечення цифрових та інформаційних прав людини; розробку та удосконалення наявних засобів захисту цифрових та інформаційних прав людини; розширення міжнародного співробітництва у сфері запобігання вчинення правопорушень у цифровому та інформаційному середовищах; ініціювання видачі Конвенції цифрових та інформаційних прав людини.

Ключові слова: права людини, цифрові права, інформаційні права, воєнний стан, діджиталізація, цифрове та інформаційне середовище, четверте покоління прав людини, мережа Інтернет, джерела інформації, анкетування.

Denysenko K.V., Borko I.S., Kosov O.M. Realization of digital and information human rights under martial law.

The article is dedicated to the realization of digital and information human rights under martial law. Active use of digital and information technologies in human life led to the development of such categories as digital and information human rights and digitalization of society are stated. Connection between digital and information rights is installed, authors highlight that information rights unlike digital rights can be realized not only by digital technologies, but digital rights can't be realized without digital and information technologies.

Authors of the research conducted an electronic survey of citizens using social networks and platform Google Forms for detection of the level understanding and violation of digital and information human rights under martial law. Results of the survey demonstrates that 27,3% respondents always experienced with violation of digital and information human rights, 30,3% – quite rarely, 24,2% – rarely, 18,2% – never. 90,9% respondents agreed that we need to create special institutions which will have functional powers aimed at protection of digital human rights nowadays, 9,1% people don't consider it appropriate.

Authors proposed to adopt a unique international normative-legal act at the level of the Organization of United Nations namely «Convention of digital and information human rights» and creation of the Committee on security of safety functional of digital and information spaces to the United Nations General Assembly. Powers of the Committee will be aim at adoption of reports from States parties on the results of state policy implementation in the area of security of digital and information rights; development and improvement the available remedies of security of digital and information rights; expand international cooperation in the area of prevention of new offenses in digital and information spaces; initiate creation of Convention of digital and information human rights.

Key words: human rights, digital rights, information rights, martial law, digitalization, digital and information space, the fourth generation of human rights, Internet, sources of information, survey.

Постановка проблеми. Відповідно до статті 3 Конституції України, права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1]. Активне використання цифрових та інформаційних технологій у житті людини, зумовило розвиток таких категорій як цифрові та інформаційні права людини, а також діджиталізації суспільства. Цифрове та інформаційне середовища – абсолютно нові світи, де всі суспільні відносини з реальності переносяться у віртуальність.

В умовах сучасності важко уявити людину, яка не володіє елементарними навичками користування мережею Інтернет. Поряд з цим, повномасштабне вторгнення російської федерації від 24 лютого 2022 року супроводжується як знищенням інфраструктури міст, так і масовим порушенням низки прав людини і громадянина, у тому числі й цифрових та інформаційних прав.

Стан опрацювання проблематики. Теоретико-практичні аспекти реалізації цифрових та інформаційних прав людини здійснювали такі вчені, як Братасюк О.Б., Марущак А.В., Ментух Н.Ф., Ткачук Н.І., Хаустова М.Г., та ін. Однак, питання щодо реалізації окреслених вище прав в умовах воєнного стану потребують додаткової уваги з огляду на численні випадки їх порушення.

Метою статті є аналіз сучасного стану реалізації цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану та вироблення пропозицій щодо удосконалення їх забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи дефініції цифрових прав людини, ми повинні звернути увагу на відсутність нормативно зафіксованих визначень. На думку Братасюка О.Б. і Ментухи Н.Ф., до системи цифрових прав належать: свобода вираження поглядів онлайн; право на приватність і захист персональних даних; право на свободу та особисту безпеку онлайн; право на мирні зібрання, асоціації та/або використання електронних інструментів демократії; право на цифрове самовизначення, або право відключатися від онлайн, або бути забутим в онлайн (так звана цифрова смерть) [2, с. 59]. З огляду на той факт, що вони відносяться до четвертого покоління прав людини, міжнародне право перебуває лише в стадії розробки організаційно-правових засад їх забезпечення, а національне законодавство не закріплює ці права на рівні Конституції.

Ткачук Н.І. вважає, що інформаційні права і свободи людини й громадянина – це гарантовані державою можливості особи задовольняти свої потреби в отриманні, використанні, поширенні, охороні і захисті необхідного для життєдіяльності обсягу інформації, комунікаційні права, право на безпечне інформаційне середовище тощо [3, с. 28].

Інформаційні права, на відміну від цифрових, мають законодавче закріплення в Основному Законі, статті 34, що проголошує гарантію права кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань. Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір [1].

Отже, на основі вищевикладеного та власних напрацювань в окресленому напрямі, ми можемо здійснити порівняльну характеристику цифрових та інформаційних прав людини:

Таблиця 1

Критерій розмежування	Цифрові права	Інформаційні права
наявність нормативного визначення	відсутнє	наявне (Конституція України)
середовище, де використовуються	цифрове середовище (мережа Інтернет, комп'ютер, смартфон тощо)	інформаційне середовище (мережа Інтернет, комп'ютер, смартфон, спілкування в реальному світі, прочитання книги тощо)
наявність державного примусу за порушення	відсутній	наявний
предмет за якого можна реалізувати	комп'ютер, доступ до Інтернету	комп'ютер, доступ до Інтернету, можливість комунікації, доступ до джерел інформації.

[Джерело: розроблено авторами]

За допомогою зазначеної вище таблиці, ми можемо прослідкувати зв'язок між цифровими та інформаційними правами. Особливо звертаємо увагу на тому, що інформаційні права, на відміну від цифрових, можуть реалізовуватися не тільки за допомогою цифрових технологій, а ось цифрові права аж ніяк не зможуть реалізуватися без наявності цифрових та інформаційних технологій.

Треба зазначити, що увага міжнародних організацій до забезпечення цифрових та інформаційних прав людини зростає із кожним днем. Наприклад, Комітет Міністрів Ради Європи з 2003 року видав більше 50 рекомендацій і декларацій, які застосовують лінзу прав людини до різних проблемних сфер, пов'язаних з використанням цифрових технологій, Організація з безпеки і співробітництва в Європі випустила низку керівництв, пов'язаних зі свободою вираження думок в Інтернеті, таких як «Свобода ЗМІ в Інтернеті: керівництво Організацією з безпеки і співробітництва в Європі»; Рада Організації Об'єднаних Націй з прав людини з 2012 року прийняла низку резолюцій, які підтверджують захист прав людини в Інтернеті [4, с. 187].

Європейська конвенція з прав людини теж регулює цифрові та інформаційні права через закріплення таких основоположних прав як право на повагу до приватного і сімейного життя (стаття 8), свобода вираження поглядів (стаття 10). Доцільно зазначити, що Європейська конвенція передбачає обмеження зазначених прав в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадської безпеки, для запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я чи моралі, для захисту репутації чи прав інших осіб, для запобігання розголошенню конфіденційної інформації або для підтримання авторитету і безсторонності суду [5].

Питання реалізації цифрових та інформаційних прав в умовах воєнного стану є особливо нагальними, оскільки окупанти не отримавши військової переваги на полі бою все частіше вдаються до так званої кібервійни (цифрової війни) здійснюючи кібератаки сайтів органів державної влади та місцевого самоврядування, дзвінки «від імені органів влади в Україні» цивільним громадянам, поширюючи дезінформацію в українських засобах масової інформації, поширення недостовірної інформації, вірусні атаки цивільного населення, зламування сторінок у соціальних мережах тощо.

Ще одним особливим видом порушення цифрових та інформаційних прав людини, що з'явилося на фоні війни в Україні, є порушення права на публікування цифрових медіа. Після повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України, такі соціальні мережі як Instagram та Facebook почали відносити контент про українську війну до «sensitive content».

Це стало порушенням не тільки такого цифрового права як право на публікування цифрових медіа, але й порушення статті 19 Загальної декларації прав людини, де зазначено право кожної людини на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримувати

тися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів [6].

Для виявлення рівня розуміння та порушень цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану, авторами дослідження було проведено електронне анкетування населення (переважно жителі північної України) протягом січня-лютого 2023 року за допомогою соціальних мереж та платформи Google Forms (<https://forms.gle/BC16sHEJ8iiwyTud6>) у якому взяло участь 330 осіб. Представленні питання були спрямовані на з'ясування обсягу розуміння понять цифрові та інформаційні права людини, а також виявлення кількості тих, хто зазнає порушень цих прав. Пропонуємо розглянути його результати.

Серед анкетованих 75,8% – жінки, 24,2% – чоловіки, віком 18-35 років – 87,9%, 35 і більше років – 12,1%. Результати анкетування продемонстрували, що 27,3% респондентів стикаються із порушеннями цифрових та інформаційних прав людини постійно, майже кожен день, 30,3% – досить рідко, 24,2% – рідко, 18,2% – ніколи. Також лише 21,2% використовували наявні державні механізми захисту цифрових та інформаційних прав людини, 78,8% – не використовували.

На запитання «чи вважаєте Ви себе повністю захищеним у цифровому та інформаційному середовищах?» лише 9,1% респондентів вважають себе повністю захищеними в цифровому та інформаційному середовищах, 33,3% – частково, а 57,6% – взагалі не вважають себе захищеними. В свою чергу, на запитання «на Вашу думку, чи існує потреба у створенні окремих державних органів та законів для регулювання цифрового та інформаційного середовища в наш час?» 90,9% респондентів погодились із тим, що існує потреба у створенні окремої інституції, функціональні повноваження якої спрямовані на захист цифрових та інформаційних прав в наш час, 9,1% – не вважають це доцільним.

Отже, проведене анкетування продемонструвало необхідність створення механізму захисту цифрових та інформаційних прав людини. Поряд з цим, як вже зазначалося вище, існує система міжнародних нормативно-правових актів, але які, по-перше, досить поверхнево регулюють суспільні відносини в цифрові та інформаційній сферах; по-друге, є джерелами м'якого права, мають рекомендаційний характер і не зобов'язують держави здійснювати заходи для забезпечення цифрових та інформаційних прав людини; по-третє, не враховують ризики воєнної агресії з боку інших країн.

Відтак, вважаємо за доцільне створення та прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акту на рівні Організації Об'єднаних Націй – «Конвенції цифрових та інформаційних прав людини», який би встановив вичерпний перелік цифрових та інформаційних прав людини та встановив обов'язок за державами-учасницями запровадити нові державні органи на державному рівні, щоб займалися безпосередньо забезпеченням цих прав.

Окрім цього, ми вважаємо за необхідне створення та прийняття міжнародних правил ведення кібервійни. Як показує досвід України у війні із російською федерацією, від цифрових воєн також страждає цивільне населення і тому доцільним було б створення міжнародних засад його їх регулювання, а також закріплення механізму, що змушував державу-агресора дотримуватися цих правил.

Для ефективного впровадження нормативно-правової бази на практиці, необхідним залишається створення дієвих інституцій, які матимуть контрольні функції та вживатимуть заходів для дієвого забезпечення цифрових та інформаційних прав людини. З огляду на зазначене, пропонуємо створити при Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Комітет з питань забезпечення безпечного функціонування цифрового та інформаційного середовищ. Він охоплюватиме наступне коло питань:

- прийняття звітів від держав-учасниць про результати здійснення державної політики у сфері забезпечення цифрових та інформаційних прав людини;
- розробка та удосконалення наявних засобів захисту цифрових та інформаційних прав людини;
- розширення міжнародного співробітництва у сфері запобігання вчинення правопорушень у цифровому та інформаційному середовищах;
- ініціювання видачі Конвенції цифрових та інформаційних прав людини.

Попередньо ми запропонували створити Конвенцію цифрових та інформаційних прав людини, і як раз сьомий комітет при Генеральній Асамблеї, на нашу думку, міг би бути ініціатором її проєкту, а також гарантом її реалізації серед держав-учасниць, здійснюючи контроль та нагляд за її дотриманням.

Висновки. Отже, проведене дослідження продемонструвало, що повномасштабне вторгнення російської федерації від 24 лютого 2022 року супроводжується порушеннями цифрових та інформаційних прав людини, окупанти все частіше вдаються до так званої кібервійни (цифрової війни) здійснюючи кібератаки сайтів органів державної влади та місцевого самоврядування, дзвінки «від імені органів влади в Україні» цивільним громадянам, поширюючи дезінформацію в українських засобах масової

інформації, поширення недостовірної інформації, вірусні атаки цивільного населення, зламування сторінок у соціальних мережах тощо.

Проведене авторами анкетування щодо виявлення рівня розуміння та порушень цифрових та інформаційних прав людини в умовах воєнного стану показало, що 27,3% респондентів стикаються із порушеннями цифрових та інформаційних прав людини постійно, майже кожен день, 30,3% – досить рідко. Попри зазначене, 90,9% респондентів погодились із тим, що існує потреба у створенні окремої інституції, функціональні повноваження якої спрямовані на захист цифрових та інформаційних прав в наш час.

З огляду на зазначене, авторами запропоновано прийняття єдиного міжнародного нормативно-правового акту на рівні Організації Об'єднаних Націй – «Конвенції цифрових та інформаційних прав людини», а також створення при Генеральній Асамблеї Організації Об'єднаних Націй Комітет з питань забезпечення безпечного функціонування цифрового та інформаційного середовища.

Список використаних джерел:

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 03.03.2023).
2. Братасюк О.Б., Ментух Н.Ф. Поняття та класифікація цифрових прав в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 10. С. 58–61.
3. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 17–30.
4. Хаустова М.Г. Стандарти прав людини в сфері цифрових технологій під впливом глобалізаційних викликів. Збірник наукових праць НДІ ПЗІР НАПрН України. Вип. 5: *Цифрові трансформації України 2021: виклики та реалії* : за матеріалами II круглого столу (м. Харків, 20 вересня 2021 року) / за ред. С.В. Глібка, К.В. Єфремової. Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2021. С. 180–189.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 01.01.1990 р. № 995-004. Дата оновлення: 01.08.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n343 (дата звернення: 03.03.2023).
6. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 03.03.2023).

УДК 342.7

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.15>

ЕВОЛЮЦІЯ ПІДХОДІВ ДО РОЗУМІННЯ ПОНЯТТЯ «ПРАВО ЛЮДИНИ НА БЕЗПЕКУ»: ВІТЧИЗНЯНА ТА ЗАРУБІЖНА ДОКТРИНА

Кірієнко Т.П.,

*аспірантка кафедри теорії права, конституційного
та приватного права факультету 1 ІПФПНП
Львівського державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0009-0008-5867-2703>*

Кірієнко Т.П. Еволюція підходів до розуміння поняття «право людини на безпеку»: вітчизняна та зарубіжна доктрина.

У статті досліджено поняття «безпека» як міждисциплінарне поняття в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки. Визначено підходи до розуміння даної категорії вітчизняними та зарубіжними дослідниками з точки зору, політики, економіки, соціології, права тощо. Наголошено, що активізація наукового інтересу до проблеми безпеки призвела до виокремлення кількох основних напрямів її дослідження, зокрема: теоретико-методологічне осмислення сучасних підстав проблеми безпеки людини, джерел та передумов усіх видів загроз її існуванню, можливих сценаріїв розвитку суспільних процесів тощо; теоретико-прикладні дослідження найважливіших складових частин проблеми безпеки, таких як економічна, політична, військова, техногенна, екологічна, соціальна та інші види безпеки, тобто всього комплексу питань національної безпеки, що визнаються пріоритетними в будь-якому цивілізованому суспільстві, будь-якій сучасній державі; конкретні дослідження стану соціальних об'єктів у предметному полі проблеми безпеки, визначення параметрів стійкості соціальних систем, можливих структурних деформацій на різних соціальних рівнях, соціальної рефлексії індивіда на дію загроз тощо. Дослідження поняття «безпека» розвивається спочатку в рамках теорії міжнародних відносин і ґрунтується на трьох основних підходах, ідеї яких були закладені ще в Новий час: реалістичний підхід, в основі якого лежать політико-філософські концепції Т. Гоббса, Н. Макіавеллі; ідеалістичний підхід, закладений І. Кантом; інституційний підхід, запропонований Г. Гроцієм. Вивчення еволюції підходів до розуміння безпеки показало, що відбувається розширення предметного поля національної безпеки. Наукові підходи до аналізу безпеки в демократичних державах ґрунтуються на вивченні системних елементів безпеки: інтересів, цінностей, загроз, об'єктів, суб'єктів, інструментів та співвідношення їх змісту з демократичними ідеалами. Комплексний системний підхід дозволяє визначити елементи системи забезпечення безпеки та їхні особливості в політичних системах різних типів, знаходити раціональні та ефективні вирішення питань забезпечення безпеки з урахуванням саме інтересів людини, забезпечення її прав і свобод. Однак під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників у різних типах демократичних режимів формуються такі системи національної безпеки та способи забезпечення, які не завжди відповідають ідеальним уявленням про демократію та захист прав людини. Утім, акцентовано, що нові небезпеки і загрози змушують навіть усталені демократичні держави обмежувати свободи, права людини, відходити від демократичних ідеалів. Відступ від демократичних принципів задля забезпечення безпеки, зрештою, саме створює небезпеки та загрози і для людини, і для суспільства та держави. Тому перед сучасними дослідниками безпеки стоїть завдання пошуку балансу між демократією і безпекою, а також виявлення особливостей її систем забезпечення в демократичних державах.

Ключові слова: людина, безпека, права людини, життєдіяльність людини, суспільство, держава, еволюція, дослідники, наукові підходи, наукові дослідження, міждисциплінарний підхід.

Kirienko T. Evolution of approaches to understanding the notion of human right to security: domestic and foreign doctrine.

The article examines the notion of security as an interdisciplinary notion in the conceptual and categorical apparatus of jurisprudence. The article determines the approaches of domestic and foreign researchers

to understanding this category from the point of view of politics, economics, sociology, law, etc. It is emphasized that the intensification of scientific interest to the security issue led to the identification of a few main directions of research on it, in particular: theoretical and methodological comprehension of the modern foundations of the human security issue, of the sources and prerequisites of all kinds of threats to its existence, of the possible scenarios of the development of social processes, etc.; theoretical and applied research on the most important components of the security issue, such as economic, political, military, technogenic, ecological, social and other types of security, that is, the entire complex of national security issues that are recognized as a priority in any civilized society, any modern state; specific research on the state of social objects in the subject field of the security issue, determination of parameters of stability of social systems, of possible structural deformations at various societal levels, of social reflection of an individual on the impact of threats, etc. The research on the notion of security has initially developed within the framework of the theory of international relations and is based on three main approaches, the ideas of which were established as early as the New Age. Scientific approaches to the analysis of security in democratic states are based on the study of systemic elements of security: interests, values, threats, objects, subjects, tools and the correlation of their content with democratic ideals. A comprehensive systemic approach allows determining the elements of the security maintenance system and their features in political systems of various types, finding rational and effective solutions to security maintenance issues, taking into account human interests, ensuring their rights and freedoms. However, under the influence of external and internal factors, in various types of democratic regimes, such systems of national security and methods of its maintenance are formed, which do not always correspond to ideal perceptions of democracy and of protection of human rights. At the same time, it is emphasized that new dangers and threats force even established democratic states to limit freedoms and human rights and to derogate from democratic ideals. Derogation from democratic principles for the sake of security ultimately creates dangers and threats for the individual, society and the state. Therefore, modern security researchers face the task of finding a balance between democracy and security, as well as identifying the features of its maintenance systems in democratic states.

Key words: individual, security, human rights, human life, society, state, evolution, researchers, scientific approaches, scientific research, interdisciplinary approach.

Актуальність теми. Упродовж історії людства цінність безпеки та потреба в ній були і залишаються важливими як для людини, суспільства, держави, так і загалом для цивілізації. Проблеми, пов'язані з безпекою та її забезпеченням, займають дедалі важливіше місце в сучасному суспільно-політичному діалозі більшості країн світу, зокрема й України.

Неабиякий вплив на безпеку мають процеси глобалізації: інформаційно-технологічний прорив, посилення взаємозалежності держав, економічна інтернаціоналізація, розвиток промисловості, науки, медицини тощо [1, с. 18]. Із прискоренням темпів глобалізації щораз помітніше проявляються її негативні наслідки: загострилася енергоекологічна проблема, виникли нові небезпеки, викликані інформатизацією, посилилися міжетнічні, міжконфесійні та інші конфлікти, гостро постає проблема тероризму і війни. Внаслідок цього розширюється простір безпеки: до нього входять не тільки питання, пов'язані з військовою і державною безпекою, але й безпекою практично у всіх галузях життєдіяльності людини.

Відповідно до трансформації відносин між державою, суспільством та громадянином, а також під впливом демократизації категорія «безпека» наповнюється новим змістом, змінюється її парадигма [2, с. 14]. Центральним елементом оновлюваної парадигми стає особистість. У зв'язку із цим виникає потреба переосмислити методологічні та концептуальні засади національної безпеки в сучасних державах.

Забезпечення безпеки, як однієї із центральних функцій держави, обумовлено особливостями політичного режиму, що визначає основні пріоритети безпекової політики. Політичний простір сучасного світу не гомогенний, існування безлічі демократичних та авторитарних практик створює варіативність і в розумінні безпеки, і у формуванні системи її забезпечення. Більшість держав у сучасному світі є повністю або частково демократичними. Це викликано тим, що демократія є ефективним механізмом пошуку та селекції політичних рішень, а також реалізації ініціатив окремих громадян, соціальних груп та громадських об'єднань, зокрема з питань забезпечення безпеки держави, суспільства, людини. Однак під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників у різних типах демократичних режимів формуються такі системи національної безпеки та способи забезпечення, які не завжди відповідають ідеальним уявленням про демократію та захист прав людини.

За даними досліджень, ще з початку 2000-х років у світі позначилася тенденція спаду в розвитку демократії. Нові небезпеки і загрози змушують навіть усталені демократичні держави обмежувати свободи, права людини, відходити від демократичних ідеалів. Парадокс, однак, полягає в тому, що ці ситуативні обмеження стають нормою та екстраполюються на повсякденне життя. Відступ від демократичних принципів задля забезпечення безпеки, зрештою, саме створює небезпеки та загрози і для людини, і для суспільства та держави. Тому перед сучасними дослідниками безпеки стоїть завдання пошуку балансу між демократією і безпекою, а також виявлення особливостей її систем забезпечення в демократичних державах.

Ступінь наукової розробки теми. Усе це визначило активізацію наукового інтересу до проблеми безпеки, у якій варто виокремити кілька основних напрямів дослідження, зокрема:

1) теоретико-методологічне осмислення сучасних підстав проблеми безпеки людини, джерел та передумов усіх видів загроз її існуванню, можливих сценаріїв розвитку суспільних процесів тощо (Г. Джагупов, Ю. Луценко, А. Капуловський, О. Руда, Т. Малюта, О. Нагула, О. Тихонова, Т. Цюман, та ін.);

2) теоретико-прикладні дослідження найважливіших складових частин проблеми безпеки, таких як економічна, політична, військова, техногенна, екологічна, соціальна та інші види безпеки, тобто всього комплексу питань національної безпеки, що визнаються пріоритетними в будь-якому цивілізованому суспільстві, будь-якій сучасній державі. Це наукові доробки таких учених як О. Борисова, М. Бойчук, О. Бондар, В. Васьковська, М. Левицька, В. Тихий, В. Мельник та ін.

3) конкретні дослідження стану соціальних об'єктів у предметному полі проблеми безпеки, визначення параметрів стійкості соціальних систем, можливих структурних деформацій на різних соціальних рівнях, соціальної рефлексії індивіда на дію загроз тощо (наукові праці М. Воротнюк, Н. Галайко, Н. Кулалаєвої, О. Сушко та ін.).

Утім, наявні дослідження містять значні прогалини та не охоплюють усього спектру правових поглядів на проблему безпеки та її понятійно-категоріальний апарат. Тому **метою статті** є комплексне дослідження наукових доробків учених, їхніх наукових поглядів з проблем забезпечення безпеки людини та держави в цивілізованому світі.

Виклад матеріалу. Наявність стійких філософських і соціологічних традицій дослідження проблем особистості, суспільства, держави та аспектів безпеки їх розвитку відображено у працях Платона, Аристотеля, утопічних теоріях Т. Кампанелли, Т. Мора, Т. Мюнцера, Д. Вінстенлі, Ж. Мельє, Г. Маблі, вчених епохи французького Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер, Ж.-А. Кондорсе, Д. Дідро та ін.).

У період класичного етапу розвитку соціології (XIX – початок XX ст.) концептуалізуються основні типи підходів до дослідження проблем взаємодії суспільства та особистості (О. Конт, А. Сен-Сімон, Г. Спенсер, Е. Дюркгейм, М. Вебер та ін.), формуються нові напрями культурно-антропологічного (Е. Тайлор, Л. Морган, У. Гумбольдт та ін.) і психоаналітичного (З. Фройд, К. Юнг) аналізу соціальних особливостей особистості.

У соціальній філософії та соціології XX століття виділилися дві лінії в інтерпретації місця та ролі особистості в суспільних процесах. Одна з них ґрунтується на домінуванні впливу соціального середовища на розвиток особистості та форми її самопрояву, громадських інститутів, за допомогою норм, правил і традицій, визначальних стереотипи поведінки. Ця позиція розгляду особистості як об'єкта суспільних процесів характерна для представників позитивістської традиції – біхевіоризму Е. Берка, І. Бентама, П. Блау, Т. Блумера; структурного функціоналізму М. Вебера, Е. Дюркгейма, Т. Парсонса, А. Парето, П. Жане; конфліктології Р. Дарендорфа, Л.А. Козера, А. Рапопорта, М. Дейна, С. Шикмана та ін.

Інша когорта вчених тяжіє до суб'єктивістського розуміння природи самопрояву особистості та має теоретичні обґрунтування в неофройдизмі А. Адлера, К. Хорні; символічному інтеракціонізмі Дж. Г. Міда, Ч. Кулі; «гуманістичному психоаналізі» Е. Фромма, неомарксизмі Г. Маркузе і Т. Адорно, а також у роботах Дж. Агасі, Ж. Гранже, К. Поппера, П. Рікєрта, Ю. Габермаса та ін. Починаючи з кінця 1960-х років активний розвиток отримали дослідження проблем людини в умовах прискореного розвитку суспільних процесів постіндустріального та інформаційного суспільства (Д. Белл, Р. Арон, О. Тоффлер, У. Ешбі, Н. Вінер та ін.).

Починаючи з 80-х років XX століття зарубіжні вчені дедалі більше звертаються у своїх дослідженнях саме до проблеми безпеки в її різних гуманітарних аспектах [3].

Утім, термінологічний інструментарій досліджень проблем безпеки складається переважно в середині XX століття. Він розвивається спочатку в рамках теорії міжнародних відносин і ґрунтується на трьох основних підходах, ідеї яких були закладені ще в Новий час:

– реалістичний підхід, в основі якого лежать політико-філософські концепції Т. Гоббса, Н. Макіавеллі [4]. Представники цього підходу (наприклад, К. Волтц, Г. Моргентау [5] та ін.) виводять безпеку з ідеї влади, корисливих інтересів держави та сили;

– ідеалістичний підхід, закладений І. Кантом [6]. У науковій літературі ідеалістичний підхід знаходить свій відбиток у роботі Р. Кларка і Л. Б. Сона – «Досягнення світу через світове право» [7], де досліджуються питання колективної безпеки та роззброєння;

– інституційний підхід, запропонований Г. Гроцієм [8]. Основними його представниками в сучасній літературі є Р. Когейн, Р. Аксельрод, Х. Хартендор [9], які порушують питання про роль інститутів у посиленні прозорості політики держав та важливості політичних інститутів як місця взаємодії представників керівних еліт різних держав, де виникає спільність уявлень про основні проблеми національної безпеки.

З другої половини 1980-х років у політичній науці відбувається зміна вектора дослідження безпеки. Зміцніли позиції тих авторів, які, не обмежуючись військовими аспектами, наполягали на більш широкому тлумаченні самого терміна «безпека». З'являються школи і напрями у вивченні теорії безпеки. Наприклад, Копенгагенська школа сек'юритизації, яка запровадила нове розуміння безпеки у просторі політичної практики, увівши до нього всі сфери людської життєдіяльності. Так, у її рамках дослідник Б. Бюзан [10] розробив новий підхід до забезпечення безпеки, акцентуючи увагу на загрозах, а О. Вевер [11], аналізуючи питання безпеки, розглядав в основі безпеки суспільство. У цьому аспекті наведемо також роботи дослідників, праці яких присвячені загальній теорії безпеки: П. Вільямс, А. Коллінз, С. Клінгелл [12].

З'явилися дослідження ціннісних, соціокультурних та психологічних аспектів національної безпеки, що зумовило виникнення філософії безпеки (О. І. Барановський [13]), соціології безпеки (Р.І. Амірова, Ю.В. Візниця, І.В. Грабовець [14]), культури безпеки (Д. Клуш-Станська, В. Гейсан, В. Мошкін, Л.В. Романів, О.В. Пішак, Р.Р. Бойчук, С.Р. Артем'єв, О.Д. Малько, О.П. Шароватова, О.В. Бригада, Б.М. Цимбал, О.С. Ковальов, О.В. Льїнський [15]), психології безпеки (Т. Цюман, О. Нагула [16]).

Істотне значення для розуміння безпеки в демократичних державах мають дослідження, присвячені вивченню систем та концепцій безпеки в зарубіжних державах (це роботи Р. Зейби, С. Козея, К.Д. Мартінсена, Б.Ф. Мартинова, Х. Хафтендорна, В.Ф. Шлера та ін. [17]).

У дослідженні безпеки в демократичних державах значне місце займає вивчення впливу демократичних процесів на розвиток і трансформацію різних сфер суспільства. У цьому контексті важливі роботи іноземних дослідників І. Бентама [18], Д. Айкенберрі [19], Г. Зінна [20], С. Коена [21], М. Малі [22], Д. Райса [23], Д. Саймса [24], С. Волта [25] та ін. Серед вітчизняних політологів, які проводять дослідження в рамках транзитологічного підходу, варто згадати, зокрема, І. Тодорова, Я. Тимківа [26].

Характеризуючи загальні тренди у розгляді питань, пов'язаних із концептуалізацією безпеки в Україні та зарубіжних державах, зауважимо, що компаративний аналіз проблематики безпеки успішно використовують такі вчені: Г. Алмонд, Дж. Павелл, А. Лейпхарт [27] та ін.

Р. Лукам приділяє увагу у своїх працях питанням співвідношення безпеки та демократії, свободи і безпеки [28]. М. Хаас, Д. Бабст, Б. Рассетт розвивають теорію демократичного світу, в основі якої лежать дослідження воєн у демократичних та недемократичних державах [29].

Переосмислення безпеки та розширення її предметного поля сприяли формуванню і розвитку досліджень за новими напрямками. Сучасні дослідження проблем особистості в мінливій соціальній реальності орієнтовані на вивчення динаміки зміни цінностей, трансформації соціальних структур та її впливу на організацію життєдіяльності особистості, особливостей самовиявлення особистості в різних сферах життєдіяльності тощо. З огляду на це, підвищується науковий інтерес до проблем системного забезпечення безпеки особистості, суспільства і держави та дослідження нового характеру зовнішніх і внутрішніх загроз безпеці людини, причин їх виникнення, взаємозв'язку проблем безпеки людини та сталого розвитку (В. Васьковська [30]) та ін.

Важливо наголосити, що окремий напрямок теорії безпеки присвячений питанням безпеки людини – «human security». Щороку дедалі більше вітчизняних авторів [31] розробляють та аналізують «human security» й обґрунтовують важливе місце людини в системі забезпечення безпеки. Наукові роботи з цієї проблеми варто розподілити на кілька основних напрямів: загальна теорія human security (Л. Аксворті, Дж. Неф, Е. Ротшильд, Р. Паріс [32] та ін.), дослідження особистісної безпеки в рамках міжнародних відносин (М. Калдор, К. Томас, П. Хоут [33]), міждисциплінарні дослідження в поєднанні з аналізом питань екологічної безпеки (Н. Браун, А. Мак [34]), ядерної безпеки (Ш. Біб, Д. Сан-

нон [35]), соціальної безпеки (О.Ф. Новікова, О.Г. Сидорчук, О.В. Панькова [36]), економічної безпеки (Р. Інглхарт, П. Абрамсон, М. Бреннер [37] та ін.), фінансової безпеки (О. Тихонова, Н. Галайко, О. Столяренко [38]), ядерної безпеки (В. Стамат, А. Магда [39] та ін.), політичної безпеки (В. Мельник [40] та ін.), інформаційної безпеки (С. Кавун, Г. Сашук та ін. [41]).

В останні роки проблеми особистості та аспекти її безпеки стали предметом дисертаційних досліджень у галузі теорії безпеки, соціології, економіки, політики, філософії, психології (В. Башук [42], А. Мурашко [43], К. Бондаревська [44], О. Лазорко [45], О. Світлик [46], О. Делінський [47]). Проте слід зазначити, що комплексного теоретичного осмислення процесів, що відбуваються, та інституційних перетворень, всебічного розгляду людини як об'єкта безпеки і суб'єкта права щодо її забезпечення сьогодні явно недостатньо. Так, за період 2000–2022 років серед дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня кандидата і доктора юридичних наук лише кілька можна зарахувати до досліджень власне проблем безпеки людини, суспільства та держави.

Отже, аналіз досліджень з питань безпеки людини та національної безпеки загалом засвідчує, що сьогодні порівняльний аналіз проблем безпеки розглядають переважно в межах міжнародних відносин та політичних процесів [48]. Глибоких комплексних досліджень, присвячених осмисленню теоретичних основ концепцій забезпечення безпеки людини в умовах демократичного розвитку зарубіжних держав та України, практично немає. Водночас безпека є комплексним поняттям, пов'язаним із такими категоріями, як сила, влада, розподіл ресурсів, виживання, цінності, загрози, інтереси [49]. У сучасних умовах до сфери безпеки входять економічні, соціальні, техногенні, екологічні, демографічні, інформаційні, юридичні та інші аспекти, що зумовлює формування і нових видів національної безпеки, і нових підходів до її забезпечення. Отож безпека має всі ознаки системності: є цілісною, має ієрархічну будову, структурована. Її можна визначити як стійкий стан життєдіяльності держави, соціуму, людини в ньому, а також структур та інститутів, при яких зберігається їх цілісність.

Висновки. В основі системи забезпечення безпеки сучасної держави лежить саме концепція забезпечення безпеки людини, якісне наповнення елементів якої залежить від низки внутрішніх та зовнішніх змінних (війна, тероризм, зміна політичного режиму тощо), що впливають на загальне розуміння безпеки і її забезпечення. Тож формування демократичних практик впливає на становлення нової концепції безпеки, орієнтованої на безпеку людини, подолання гуманітарних та екологічних криз. З огляду на це, демократизація сучасного світу ставить в основу системи забезпечення безпеки особистість та суспільство, визначає державу інструментом захисту їхніх інтересів.

Таким чином, вивчення еволюції підходів до розуміння безпеки показало, що відбувається розширення предметного поля національної безпеки. Наукові підходи до аналізу безпеки в демократичних державах ґрунтуються на вивченні системних елементів безпеки: інтересів, цінностей, загроз, об'єктів, суб'єктів, інструментів та співвідношення їх змісту з демократичними ідеалами. Комплексний системний підхід дозволяє визначити елементи системи забезпечення безпеки та їхні особливості в політичних системах різних типів, знаходити раціональні та ефективні вирішення питань забезпечення безпеки з урахуванням саме інтересів людини, забезпечення її прав і свобод. У цьому процесі саме держава має формувати концепцію забезпечення національної безпеки, змістовне наповнення якого визначається ступенем демократичності політичної системи. І саме тривала демократична традиція в державі сприяє формуванню людиноорієнтованого підходу, за яким концепція забезпечення національної безпеки визначатиме баланс між інтересами людини і держави, що ґрунтуються на демократичній культурі безпеки, обумовленої демократичними цінностями, участю громадянського суспільства як суб'єкта безпеки, наявністю громадського контролю за діяльністю органів влади, дією правових, соціокультурних та інших інструментів. Таке становище безпеки в понятійно-категоріальному апараті юридичної науки зумовлене застосуванням міждисциплінарного підходу та сформованого на його основі самостійного напрямку безпеки, в якому особливе місце має зайняти саме розробка питань безпеки людини.

Список використаних джерел:

1. Потехін О. В., Тодоров І. Глобалізація безпеки: навч. посіб. Донецьк, 2011. 246 с.
2. Бодрук О.С. Системи національної та міжнародної безпеки в умовах формування нового світового порядку: 1991–2001 роки: дис. ... д-ра наук: 21.01.01 / Нац. ін-т проблем міжнар. безпеки. Київ, 2003. С. 14.
3. Douglas M., Wildavsky A. Risk and Culture: An Essay on Selection of Technological and Environmental Dangers. Berkley (Cal.), 1982; Luhmann N. Soziologie des Risikos. Berlin; New York, 1991;

- Giddens A. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge: Polity Press, 1991; *The national security of small states, in a changing world* / ed. by Inbar E., Sheffer G. London, 1997; *Complexity, global politics, and national security* / ed. by Alberts D. S., Czervinski Th. J. Washington: National Defense University, 1997; *Gender and social security in Central and Eastern Europe and the countries of the countries of former Soviet Union: A resource guide* / Holztr, Brigitte M.; With contributions by Thanh-dam Truong & A. Krahl; Inst. of social studies & Netherlands development assistance. [The Hague], 1997; Roche S. *Sociologie politique de l'insecurite: Violences urbaines, inegalites et globalisation*. 2eme ed corr. Paris: Presses univ. de France, 1999; Somavia J. *People's security. Globalizing social progress*. 1999.
4. Андрусяк Т.Г. *Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб.* Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 220 с.; *Історія вчень про державу і право: навч. посіб / Є.В. Зозуля, О.С. Туренко, І.В. Іванов.* Херсон: «Олді-Плюс», 2018. 308 с.
 5. Morgenthau H., Thompson K., Clinton D. *Politics among Nations*. McGraw-Hill Education, 2005. 752 p.; Waltz K. *Theory of International Politics*. Addison-Wesley, 1979. P. 111–114; Waltz K. *The Emerging Structure of International Politics*. *International Security*. 1993. Vol. 18, № 2. P. 44–79.
 6. Андрусяк Т.Г. *Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб.* Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 220 с.; *Історія вчень про державу і право: навч. посіб / Є.В. Зозуля, О.С. Туренко, І.В. Іванов.* Херсон: «Олді-Плюс», 2018. 308 с.
 7. Clark G., Sohn B. *World Peace Through World Law: Two Alternative Plans*. 3 ed. Cambridge, Massachusetts: Harvard Univ. Press, 1966. 289 p.
 8. Андрусяк Т.Г. *Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб.* Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 220 с.; *Історія вчень про державу і право: навч. посіб / Є.В. Зозуля, О.С. Туренко, І.В. Іванов.* Херсон: «Олді-Плюс», 2018. 308 с.
 9. Harterndorn H., Keohane R., Wallander C. *Imperfect Unions: Security Institutions over Time and Space*. New York, 1999. P. 9–10; Axelrod R., Keohane R. *Achieving Cooperation under Anarchy: States and Institutions*. *World Politics*. 1985. Vol. 38, № 1. P. 226–254.
 10. Buzan B. Jaap de Wilde. *Security: A New Framework for Analysis*. Boulder, CO: Lynne Rienner, 1998. 239 p.; Buzan B. *People, States and Fear: An Agenda for International Security Studies in the Post-Cold War Era*, Harvester Wheatsheat, 1991. 393 p.
 11. Waever O. *Identity, Migration and the New Security Agenda in Europe*. London: Pinter Publishers, 1993. 221 p.
 12. Collins A. *Contemporary security studies*. Oxford University Press, 2006. 572 p.; *New interfaces between security and development: changing concepts and approaches / Stephan Klingebiel (ed.)*. Bonn : Dt. Inst. für Entwicklungspolitik, 2006; Williams P. D. *Security studies: an introduction*. Routledge, 2012. 656 p.
 13. Барановський О. І. *Філософія безпеки: монографія: у 2 т.* Київ: УБС НБУ, 2014. Т. 2: *Безпека фінансових інститутів*. 716 с.
 14. *Соціологія: навч. посіб.* / Р. І. Амірова та ін. Дніпро: ДДУВС, 2018. 176 с.
 15. Klus-Stanska D., Nowicka M. *Bezpieczenstwo dzieci*. Krakow: Oficyna Wydawnicza Impuls, 1999. 156 s.; Geysen W. J. *The Structure of Safety Science: Definitions, Goals and Instruments*. *Ist World Congress on Safety Science: Living in Safety*. Teil 2. Koln, 1990. P. 36–42; Мошкін В. *Виховання культури особистої безпеки. Основи безпеки життєдіяльності*. 2000. № 8. С. 13–16; Романів Л. В., Пішак О. В., Бойчук Р. Р. *Культура безпеки, як складова базової культури особистості. Молодий вчений*. 2017. № 3.1 (43.1), берез. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/184/61.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 01.05.2023); *Культура безпеки: навч. посіб.* / С. Р. Артем'єв та ін. Харків: НУЦЗУ, 2020. 172 с.
 16. Цюман Т., Нагула О. *Психологічна формула безпеки як концептуальна основа формування навичок безпечної поведінки особистості. Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: зб. наук. пр.* 2021. № 35 (1). С. 94–100. DOI: 10.28925/2311-2409.2021.3513.
 17. Haftendorn H. *Deutschlands Rückkehr in die Weltpolitik*. URL: http://www.hss.de/uploads/tx_ddceventsbrowser/PolStudien425_02.pdf (viewed on 01.05.2023); Koziej S. *Polityka obronna a bezpieczeństwo Polski w latach 1989–2009: od ubezpieczeniowości do pełnej podmiotowości strategicznej. Quo vadis Polonia? W drodze do demokratycznego państwa prawa*. Polska 1989–2009. Warszawa, 2010. URL: <https://bip.brpo.gov.pl/sites/default/files/Quo%20vadis%20Polonia%20W%20drodze%20do%20demokratycznego%20pa%C5%84stwa%20prawa%20%20Polska%20>

- 1989%202009.pdf (viewed on 01.05.2023); Kozej S. Bezpieczeństwo narodowe priorytetem BBN. *ARMIA*. 2010. Listopad. URL: <http://www.moraczewscy.com.pl/upload/pdf/armia/wywiad%20z%20Ministrem%20Stanis%C5%82awem%20Koziejem.pdf> (viewed on 01.05.2023); Martinsen K. D. National interests in German security white books. *National Identities*. 2010. T. 12, № 2. P. 161–180; Wolfgang F. Schlör. German security policy: Introduction. *The Adelphi Papers*. 1993. Vol. 33, is. 277. P. 3-5; Zięba R. Transformation of Polish Foreign Policy. *The Polish Foreign Affairs Digest*. 2004. № 4; Zięba R. Main Directions of Poland's Foreign Policy after the Cold War. Warsaw, 2010. URL: <http://books.google.ru/books?id=PTFDAQAIAAJ&q=inauthor:%22Ryszard+Zi%C4%99ba%22&dq=inauthor:%22Ryszard+Zi%C4%99ba%22&hl=ru&sa=X&ei=UPPBUZvOM6WL4gTQvIBY&ved=0CDMQ6AEwAQ> (viewed on 01.05.2023).
18. Bentham J. The theory of legislation. Weeks, Jordan & Company, 1840. URL: http://books.google.ru/books?id=Tc0DAAAQAIAAJ&hl=ru&source=gbs_navlinks_s (viewed on 01.05.2023).
 19. Ikenberry G. Liberal Order and Imperial Ambition: Essays on American Power and International Order. Princeton, 2006. P. 94–96.
 20. inn H. The Historic Unfulfilled Promise. City Lights Publishers, 2012. P. 214.
 21. Stephen F. C. War with Russia: From Putin and Ukraine To Trump and Russiagate. Skyhorse Publishing, Inc., 2018. 240 p.
 22. Malia M. History's Locomotives: Revolutions and the Making of the Modern World. London, Yale University Press, 2006. 343 p. URL: https://books.google.ru/books?id=7rDBKN3kvM4C&pg=PA343&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q&f=false (viewed on 01.05.2023).
 23. Zelikow P., Rice C. To Build a Better World: Choices To End the Cold War and Create a Global Commonwealth, 2019. P. 528.
 24. Simes D. K. After the collapse Russia seeks its place as a great power. New York: Simon & Schuster, 1999, 272 p.
 25. Walt S. M. Why Arming Kiev Is a Really, Really Bad Idea Washington pundits are jumping on a proposal to send weapons to Ukraine. Here's why they all need to take a deep breath. *Foreign Affairs*. 2015. February 9. URL: <https://foreignpolicy.com/2015/02/09/how-not-to-save-ukraine-arming-kiev-is-a-bad-idea> (viewed on 01.05.2023)
 26. Тодоров І. Європейська безпека: сучасний стан та перспективи для України. *Вісник інформаційного центру НАТО Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника*. 2009. № 1; Тимків Я. І. Особливості розвитку сучасних загроз європейській безпеці. Політологічні та соціологічні студії: зб. наук. пр. Чернівці: Прут, 2006. Т. IV; Перепелиця Г. Парадигма нової системи європейської безпеки. *International Review*. 2009. № 3 (11), жовт. та ін.
 27. Almond G., Powell B. Comparative Politics. A Developmental Approach. Boston: Little, Brown, 1966. 348 p.; Lijphart A. Comparative Politics and Comparative Method. *The American Political Science Review*. 1971. Vol. 65, No. 3; Estlund D. Democratic Authority: A Philosophical Framework. Princeton: Princeton University Press, 2007. 312 p.; Rorty R. Post-Democracy. *London Review of Books*. 2004. Vol. 26, № 7. URL: <http://www.lrb.co.uk/v26/n07/richard-rorty/post-democracy> (viewed on 01.05.2023).
 28. Luckham R. Democracy and security: A Shotgun marriage? *Global Consortium on Security Transformation Working Paper*. 2009. № 8. С. 1–10.
 29. Haas M. Societal Approaches to the Study of War. *Journal of Peace Research*. 1965. Vol. 2, № 4. P. 307–323; Babst D. Elective Governments – A Force for Peace. *The Wisconsin Sociologist*. 1964. Vol. 3, № 1. P. 9–14; Russett B. Grasping the Democratic Peace: Principles for a Post-Cold War World. Princeton, 1995. 184 p.
 30. Воротнок М., Сушко О. Людська безпека як імператив сучасності: переніс фокусу з держави на людину / Фонд ім. Фрідріха Еберта: представництво в Україні. Київ, 2010. 18 с. URL: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/ukraine/07749.pdf> (дата звернення: 01.05.2023); Васьковська В. П. Право людини на безпеку та конституційно-правовий механізм його забезпечення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ін-т законодавства Верховної Ради України. Київ, 2006. 224 с.
 31. Безпека людини у сучасних умовах: монографія / за заг. ред. проф. В.В. Березуцького. Харків: ФОН Мезіна В.В., 2018. 208 с.; Тихий В.П. Безпека людини: поняття, правове забезпечення, значення, види. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 2 (85). С. 31–46; Бабенко А.М., Борисова О.О., Суханова Д.С., Шаповалова І.О. Юридична безпека

- особи: історія, теорія та законодавство. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2021. Вип. 3, ч. 2. С. 69–75. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2021/3/part_2/11.pdf (дата звернення: 01.05.2023); Джагупов Г.В. Питання безпеки особистості під час забезпечення громадської безпеки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Сер. «Право»*. 2015. Вип. 35, ч. II, т. 2. С. 109–112; Безпека людського розвитку в правовій, соціальній державі: монографія / за ред. Л.С. Шевченко. Харків: Нац. ун-т «Юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого», 2013. 850 с.; Дем'яненко А.А. Аналітичне забезпечення оцінювання безпеки людського розвитку: дис. ... д-ра філософії: 051. Харків, 2020. 360 с.
32. Axworthy L. Human Security: Safety for People in a Changing World. Ottawa, DFAIT, 1999. URL: <http://www.summitamericas.org/Canada/HumanSecurity-english.htm> (viewed on 01.05.2023); Nef J. Human security and mutual vulnerability. 1999. 123 p.; Rothschild E. What is security? *Daedalus*. 1995. Т. 124, № 3. Р. 53–98; Paris R. Human security: paradigm shift or hot air? *International security*. 2001. Т. 26, № 2. Р. 87–102; Борисова О.О. Поняття та моделі безпеки людини в українському та міжнародному юридичному полі: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 10–15. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2> (дата звернення: 01.05.2023); Бондар О. Б. Поняття особистої безпеки людини і його структура. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2011. Вип. 2 (5). С. 148–153.
33. Hough P. Who's Securing Whom? The Need for International Relations to Embrace Human Security. *St Antony's International Review*. 2005. Т. 1, № 2. Р. 72–87; Kaldor M. Human security: reflections on globalization and intervention. Cambridge, 2007; Thomas C. Global governance, development and human security: exploring the links. *Third World Quarterly*. 2001. Т. 22, № 2. Р. 159–175; Луценко Ю.В. Поняття, система та класифікація видів безпеки в контексті міжнародного порядку. *Соціально-правові студії*. 2019. Вип. 4 (6). С. 31–39.
34. Brown N. Climate, Ecology and International Security. *Survival*. 1989. Vol. 31, No. 6. November/December. Р. 484–499; Mack A. Human Security in the New Millennium. *Work in Progress: A Review of Research of the United Nations University*. 2002. No. 16 (Summer). URL: <http://unu.edu/hq/ginfo/wip/wip16-3-sum2002.pdf> (viewed on 01.05.2023).
35. Shannon D. Beebe, Mary H. Kaldor. The Ultimate Weapon is No Weapon: Human Security and the New Rules of War and Peace. Public Affairs, 2010. URL: http://www.google.ru/books?id=uhcM-DrD7W5kC&dq=Beebe+S.+The+ultimate+weapon+is+no+weapon:+human+security+and+the+new+rules+of+war+and+peace&lr=&hl=ru&source=gbs_navlinks_s (viewed on 01.05.2023).
36. Стан та перспективи соціальної безпеки в Україні: експертні оцінки: монографія / О. Ф. Новікова та ін.; Львів. регіон. ін-т держ. управл. НАДУ; НАН України, Ін-т економіки промисловості. Київ; Львів : ЛПІДУ НАДУ, 2018. 184 с.
37. Brenner M. H. Personal stability and economic security. *Social Policy*. 1977. Т. 8, № 1. С. 2–4; Inglehart R., Abramson P. R. Economic Security and Value Change. *The American Political Science Review*. 1994. Vol. 88, № 2. Jun. Р. 336–354; Чубукова О.Ю., Воронкова Т.Є. Система економічної безпеки (Екосестейт): сутність, структура. *Ефективна економіка*. 2014. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2014_2_82 (дата звернення: 01.05.2023); Руда О., Малюта Л. Організація економічної безпеки в контексті активізації розвитку товаровиробництва. *Галицький економічний вісник*. 2012. № 3 (36). С. 35–42; Утенкова К.О. Економічна безпека як складник національної безпеки України. *Вісник ХНУ ім. В.М. Каразіна. Сер. «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм»*. 2019. Вип. 9. С. 133–144. DOI: 10.26565/2310-9513-2019-9-17.
38. Тихонова О.О. Методологічні засади визначення поняття «фінансова безпека». *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 139–143; Галайко Н.В., Столяренко О.О. Вплив соціальних та психологічних чинників на фінансову безпеку особи. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2019. Т. 29, № 4. С. 89–92. DOI: <https://doi.org/10.15421/40290419>.
39. Стамат В.М. Ядерна безпека: глобалізаційні аспекти запобігання міжнародним конфліктам. *Інформаційно-психологічна та техногенна безпека: історичні аспекти, особливості захисту суспільства та особистості*: матер. доп. за результ. проведеного «крутлого столу» (Миколаїв, 9 груд. 2021 р.). Миколаїв: МНАУ, 2021. С. 14–17. URL: <https://dspace.mnau.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/10793/1/14-17.pdf> (дата звернення: 01.05.2023); Магда А.В. Міжнародно-правові питання ядерної та радіаційної безпеки під час експлуатації атомних електростанцій. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/21845/1/Міжнародно-правові%20питання%20ядерної.pdf> (дата звернення: 01.05.2023).

40. Мельник В.О. Безпека особи як категорія політичної науки та суспільно-політичне явище. *Політична наука в Україні: стан і перспективи*: матер. Всеукр. наук. конф. (Львів, 10–11 трав. 2007 р.) / уклад. М. Поліщук, Л. Скочиляс, Л. Угрин. Львів: ЦПД, 2008. 308 с. URL: http://postua.info/vitali_melnyk.htm (дата звернення: 01.05.2023).
41. Кавун С.В., Носов В.В., Манжай О.В. Інформаційна безпека: навч. посіб. Харків: Вид. ХНЕУ, 2008. Ч. 2. 196 с.; Панченко О. Інформаційна складова національної безпеки. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2019. Вип. 3. URL: <https://www.rdc.org.ua/download/stati/Informational-warehouse.pdf> (дата звернення: 01.05.2023); Сащук Г. Інформаційна безпека в системі забезпечення національної безпеки. *Бизнес и безопасность*. 2014. № 1. С. 46–50.
42. Башук В. В. Національна безпека держави за умов формування громадянського суспільства: філософсько-правове дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Львів. держ. ун-т внутр. справ. Львів, 2014.
43. Мурашко А.М. Реалізація державної політики у сферах національної безпеки і оборони на регіональному рівні: дис. ... канд. наук з держ. управл.: 25.00.02 / Нац. ун-т «Чернігів. політехніка». Чернігів, 2021.
44. Бондаревська К.В. Стратегія забезпечення соціальної безпеки на ринку праці України: дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.07 / Дон. нац. ун-т ім. Василя Стуса. Вінниця, 2021.
45. Лазорко О.В. Психологія безпеки особистості як суб'єкта професіоналізації: дис. ... д-ра психолог. наук (доктора психології): 19.00.01 / Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, м. Луцьк, 2017; Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. Харків, 2017.
46. Світлик О.М. Роль та місце органів судової влади в механізмі забезпечення конституційної безпеки держави: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ужгород. нац. ун-т. Ужгород, 2020.
47. Делінський О.А. Європейська система безпеки: міжнародно-правові аспекти становлення і розвитку: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.11 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003.
48. Федорова А.С. Компаративний аналіз дефініції «безпека». *Інвестиції: практика та досвід*. 2018. № 11. С. 144–148.
49. Корж І.Ф. Концептуальні засади правової безпеки. *Інформація і право*. 2020. № 1 (32). С. 55–65.

**АБСОЛЮТИЗАЦІЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ЯК ЗАГРОЗА ДЕРЖАВНОСТІ
І ДОБРОБУТУ СУСПІЛЬСТВА.
ЧАСТИНА II.
ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ ЯК ДЖЕРЕЛО ПРАВ ЛЮДИНИ**

Кононенко Ю.С.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0003-3703-7774>
yuriy.s.kononenko@vu.cdu.edu.ua*

Джолос С.В.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького
<https://orcid.org/0000-0002-0001-5523>
debofor@gmail.com*

Кононенко Ю.С., Джолос С.В. Абсолютизація прав людини як загроза державності і добробуту суспільства. Частина II. Людська гідність як джерело прав людини.

Статтю присвячено пошуку відповіді на питання про те, що є справжнім джерелом прав людини, і чи є ним, зокрема, людська гідність?

Висловлено думку про те, що честь і гідність не можуть бути притаманні людині як такі. Вказано на той факт, що виходячи із закону єдності і боротьби протилежностей, честь і гідність не можуть існувати без своїх антиподів – безчестя і недостойності. Зауважено, що приписування честі і гідності будь-якій людині нівелює роль моралі та призводить до етичної деградації суспільства.

Звернуто увагу на той факт, що світові релігії (зокрема буддизм, християнство та іслам), які зробили визначний внесок у формування цивілізації людства, оцінюють природу людини, як «гріховну», тож побудова концепції прав людини на основі уявлень про людську гідність суперечить світоглядно-філософським підвалинам основних цивілізацій світу. Окреслено уявлення певних мислителів минулого (Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ф. де Ларошфуко, Ш.Л. де Монтеск'є та ін.) про єство людської природи, гідності і честі.

Вказано на той факт, що у монархічних державах «джерелом гідності» або «джерелом честі» офіційно визнається монарх, тож покладення людської гідності в основу концепції прав людини, насправді означає, що справжнім джерелом і того, і другого, є держава. Зауважено, що відсутність державних нагород і відзнак глави держави не робить більшість підданих монархічних (та громадян республіканських) держав безправними, що, також, підтверджує той факт, що гідність не є джерелом прав людини.

Висловлено думку про те, що честь і гідність людини є не безсумнівним фактом, а лише спростовуваною презумпцією, яка робить хиткою сучасну концепцію прав людини, що будується на її основі.

Вказано, що справжнім джерелом прав людини є певний рівень матеріального та духовного розвитку суспільства на певному етапі, а також держава, яка закріплює права людини в офіційних джерелах права та захищає їх від можливих порушень тощо.

Ключові слова: права людини, людська гідність, честь і гідність, світові релігії, цивілізація, природа людини, спростовувана презумпція, «джерело гідності», розвиток суспільства, держава.

Kononenko Yu.S., Dzholos S.V. Absolutization of human rights as a threat to the statehood and the welfare of society. Part II. The human dignity as a source of human rights.

The article is devoted to the investigation of the question what a real source of human rights is, and, in particular, is it the human dignity?

The authors say that honour and dignity may not be recognized as the features of the abstract human. It was emphasized that, according to the law of unity and struggle of opposites, honour and dignity may not exist without their antipodes, such as dishonor and unworthiness. The authors say that the attributing of honor and dignity to any person nullifies the role of morality and leads to the ethical degradation of society.

The authors write that the World Religions (in particular, such as Buddhism, Christianity and Islam), which made a significant contribution to the formation of human civilizations, assess human nature as «sinful». So, it means that the concept of the human rights, which is based on the ideas of the human dignity, contradicts to the worldview and philosophical grounds of the main civilizations of the world. Some attention also was paid to the opinions of the philosophers of the previous ages (such as N. Machiavelli, T. Hobbes, F. de La Rochefoucauld, Ch.L. de Montesquieu and others) on the matter of the essence of the human nature, dignity and honour.

The authors say that the monarch is officially recognized as the fount of honour is the states with the monarchical form of government. So, if the human dignity is the source of the human rights, in fact, the source of both these categories is the state. It was noted that the majority of the citizens of any state has no any state awards and insignias from the head of the state, but it does not mean that they do not have any rights. So, the honour and dignity are not the source of the human rights.

The authors say that the honour and dignity of the human is not an undoubted fact, but they are only a rebuttable presumption. It means that the modern concept of the human rights, which is based on this rebuttable presumption, in fact, is very shaky.

The authors say that the level of the material and spiritual development of the society on a certain stage of its history, as well as the state, which fixes the human rights in the official sources of law and protects them from the possible violations, are the real sources of the human rights, etc.

Key words: human rights, human dignity, honour and dignity, the World Religions, civilization, the nature of human, rebuttable presumption, the fount of honour, the development of the society, state.

Постановка проблеми. У сучасності все частіше лунають гасла про те, що людська гідність є джерелом прав людини. Проте, злиденне існування мільйонів людей та безсоромне використання недоволення широких народних мас політичними авантюристами під час боротьби за владу в окремих країнах нашою епохою на думку, що реальність є доволі далекою від офіційних лозунгів та ідеологічних штампів. Разом із тим, вельми неоднозначним є й питання про єство людини, яке не можна залишати поза увагою при дослідженні людської гідності як джерела прав людини. Тож, важливим завданням сучасної політико-правової науки є пошук відповіді на питання, чи дійсно людська гідність може вважатися джерелом прав людини?

Аналіз досліджень і публікацій. Слід зазначити, що питання, дотичні до проблематики цієї статті, піднімалися у працях таких класиків філософської та політико-правової думки, як Е. Берк, Геракліт Ефеський, Т. Гоббс, Квінт Енній, Ф. де Ларошфуко, М. Лютер, Н. Макіавеллі, Св. Матвій, Ш.Л. де Монтеск'є, Сократ, а також у працях таких дослідників середини ХІХ – початку ХХІ ст., як М.Л. Буш, Дж. Г. Воллок, О.А. Вусатюк, Л. Гаутієр, М. Гранат, Г.Г. Демиденко, Ч. Кларк, Г. Коулл, Дж.Ф. МакКвін, К. МакКрірі, Ч. Міллз, В.П. Нагребельний, О.В. Петришин, Дж. Пітт-Ріверз, Н.С. Прозорова, М. Розенталь, К. Стевенсон, Ю.В. Швець, Т.О. Ширяєва, П. Юдін та ін.

Формулювання цілей статті. Водночас, вбачається, що деякі окремі аспекти досліджуваної проблематики за сучасних умов потребують уточнення, нових підходів і оцінок. Тож, у межах цієї статті ми плануємо: а) висловити думку про те, що честь і гідність не можуть бути притаманні людині як такі; б) вказати на той факт, що виходячи із закону єдності і боротьби протилежностей, честь і гідність не можуть існувати без своїх антиподів – безчестя і недостойності; в) зауважити, що приписування честі і гідності будь-якій людині нівелює роль моралі та призводить до етичної деградації суспільства; г) звернути увагу на той факт, що світові релігії, які зробили визначний внесок у формування цивілізацій людства, оцінюють природу людини, як «гріховну», тож побудова концепції прав людини на основі уявлень про людську гідність суперечить світоглядно-філософським підвалинам основних цивілізацій світу; г) окреслити уявлення певних мислителів минулого про єство людини, її честь і гідність; д) вказати на той факт, що у монархічних державах «джерелом гідності» або «джерелом че-

сті» офіційно визнається монарх, тож покладення людської гідності в основу концепції прав людини, насправді означає, що справжнім джерелом і того, і другого, є держава; е) зауважити, що відсутність державних нагород і відзнак глави держави не робить більшість підданих монархічних (та громадян республіканських) держав безправними, що, також, підтверджує той факт, що гідність не є джерелом прав людини; є) висловити думку про те, що честь і гідність людини є не безсумнівним фактом, а лише спростовуваною презумпцією, яка робить хиткою сучасну концепцію прав людини, що будується на її основі; ж) вказати, що справжнім джерелом прав людини є певний рівень матеріального і духовного розвитку суспільства на певному етапі, а також держава, яка закріплює права людини в офіційних джерелах права і захищає їх від можливих порушень тощо.

Виклад основного матеріалу. У Преамбулі Загальної декларації прав людини зазначено, що «беручи до уваги, що визнання гідності, яка властива всім членам людської сім'ї, і рівних та невід'ємних їх прав є основою свободи, справедливості та загального миру...» Генеральна Асамблея «проголошує цю Загальну декларацію прав людини...» [1]. Отже, в основу вищевказаного документу, фактично покладено ідею людської гідності. Враховуючи згадки про людську гідність в Статуті ООН [2], Хартії Європейського Союзу з прав людини [3] та інших міжнародних документах, у сучасності доволі поширеною є думка про те, що «гідність становить основу прав людини» [4].

В літературі зазначається, що «Одне з найглибших виражень гідності людини в сучасному конституціоналізмі» міститься у ст. 30 Конституції Польщі 1997 р. [4, с. 64], де сказано, що «природна і невідчужувана гідність людини є джерелом свобод і прав людини та громадянина. Вона непорушна, а її повага й охорона є обов'язком державної влади» [5]. Водночас, суддя Конституційного Трибуналу Республіки Польща у відставці, професор М. Гранат задається питанням: «Як потрібно розуміти слово «джерело» у цьому контексті? Мабуть, «джерело» вказує на те, що гідність людини, передовсім, орієнтована на свободи і права людей та громадян і становить їхню основу. Однак гідність не є «причиною» прав людини, тобто вона не визначає змісту права. Гідність не породжує закону. Закон створює демократичний і легітимний законодавець. На мою думку, зв'язок між гідністю і правами людини можна пояснити так: усвідомлення гідності людини – це мета регулювання прав людини. У цьому розумінні права людини виступають засобами реалізації гідності людини. Гідність людини є метою регулювання прав людини. Втім, таке пояснення зв'язку між гідністю і правами людини не є задовільним. Воно, як видається, «перевертає з ніг на голову» зв'язок гідності та прав людини. Особливо воно несумісне з абсолютною природою гідності людини. Як припускається, зв'язок між гідністю людини (ст. 30) і правами людини (що регулюються Розділом II) полягає в тому, що права людини – це вияви її гідності, або ж гідність становить основу прав людини. Це означає, що гідність людини можна краще зрозуміти, якщо виразити її крізь систему прав і свобод людини» [4, с. 60].

Як вбачається зі наведеної думки, питання про людську гідність як джерело прав людини, насправді, є не таким вже й однозначним... Тож, спробуймо докладніше розібратися в цих питаннях: не даремно, М. Гранат підмічає, що «Те, що гідність – цінність абсолютна, не означає, що про неї не можна дискутувати, наприклад, під час дебатів про джерела її походження чи способи її функціонування» [4, с. 61].

Згідно з «Юридичною енциклопедією», «Честь є поняттям моральної свідомості й категорією етики, що включає у себе моменти усвідомлення індивідом або організацією свого суспільного значення і визнання цього значення з боку суспільства. Поняття «честь» за змістом близьке до категорії «гідність», що є чинником моральної свідомості, в якому виражається уявлення про самоцінність особистості, її моральну рівність з усіма іншими, та водночас є категорією етики, що відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього» [6].

У цьому контексті, при всьому нашому співчутті, виникає питання, як бути із недієздатними (душевнохворими, слабоумними) особами: якщо вони не здатні усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними, чи можна говорити про наявність у них гідності і честі, як «морального ставлення до себе» та «усвідомлення свого суспільного значення» (звісно, якщо не йдеться про сучасних Наполеонів і Цезарів)?

Також, враховуючи, що честь «є поняттям моральної свідомості й категорією етики», що передбачає «усвідомлення» особою свого значення і «визнання цього значення з боку суспільства», а «гідність» є «чинником моральної свідомості», що виражає «уявлення про самоцінність особистості, її моральну рівність з усіма іншими» та «відображає моральне ставлення індивіда до самого себе і суспільства до нього», постає закономірне питання: як вищенаведені гасла співвідносяться з такими

особами, як серійні убивці, гвалтівники, грабіжники, наркомани, алкоголіки, бомжі (бродяги), filles de joie та їм подібні? Можливо, сліди «уявленя про самоцінність особистості, її моральну рівність з усіма іншими», «усвідомлення свого суспільного значення», «моральної свідомості», «етики» і відображення «морального ставлення суспільства» щодо представників названих категорій осіб варто шукати між рядками судових вироків і постанов правоохоронних органів?

Зауважимо, що якби честь і гідність дійсно були притаманні всім без винятку представникам роду людського, в принципі, не існувало би таких понять, як «безчестя» і «негідник», оскільки вони були би позбавлені внутрішнього змісту і реального втілення.

При цьому, слід розуміти, що приписування честі і гідності всім підряд без розбору суперечить здоровому глузду та нівелює зміст цих понять. Геракліт Ефеський стверджував, що світ складається із протилежностей, що борються між собою, при цьому, наявність однієї протилежності обумовлює існування другої [7, с. 104]. Таким чином, позитивні якості людської особистості апіорі не можуть існувати без своїх антиподів, оскільки у такому разі, за відсутності критеріїв для порівняння, вони просто втратять свою виразність і зміст. А це, у свою чергу, означає, що якщо одні люди мають честь і гідність, то другі не володіють ними, і саме ця антиномія дає підстави говорити про існування моральності – аморальності та добра – зла як таких. Тож, наділення всіх без винятку людей честю і гідністю порушує закони діалектики (зокрема закон єдності і боротьби протилежностей), за відсутності яких світу просто-на-просто не існувало би.

Зауважимо, що безапеляційне приписування честі і гідності будь-якій людині, навіть тій, що вчинила найогидніші діяння та найжахливіші злочини, не тільки принижує честь і гідність порядної людини, адже ставить знак рівності між ними, але й, фактично, нівелює роль громадського осуду як міри впливу, чим перетворює мораль з дієвого виду соціальних норм в «упередження», «забобони» і «пережитки минулого». А це, у свою чергу, призводить до етичної деградації суспільства та юридизації і бюрократизації усіх тих суспільних відносин, які раніше регулювалися мораллю.

При цьому, саме словосполучення «людська гідність» звучить досить неоднозначно, оскільки уточнення «людська» неодмінно нашоухує на думку, що, нібито, гідність може бути притаманна й іншим видам живих істот...

Питання про «людську гідність як джерело прав людини» набуває особливої гостроти, у разі, якщо згадати, як оцінюють природу людини видатні мислителі минулого, а також світові релігії (які завдяки поширенню писемності і накопиченню знань на ранньому етапі історії, зробили величезний внесок у зародження цивілізованого буття і, тим самим, започаткували основні цивілізації людства).

Зауважимо, що переважна більшість релігій світу, зокрема світові релігії – буддизм, християнство, іслам (дві останні мають спільне коріння, адже відносяться до авраамічних віровчень), загалом, оцінюють природу людини як «гріховну» (згадаймо «первородний гріх» Адама та Єви в авраамічних релігіях, або ж необхідність після серії реінкарнацій прожити цілком праведне життя для досягнення нирвани у дхармічних релігіях).

Таким чином, підсумовуючи викладене, слід сказати, що в основі філософської картини світу більшості цивілізацій людства лежить уявлення саме про гріховну природу людини. Невипадково, М. Лютер, зазначав, що якби світ складався лише із праведників, не було б потреби ані в «королях... ані в мечі, ані в законі» [8, с. 65].

Отже, визнання «людської гідності джерелом прав людини» суперечить світоглядно-філософським підвалинам основних цивілізацій світу.

У свою чергу, Н. Макіавеллі зазначав, що «Про людей в цілому можна сказати, що вони невдячні й непостійні, схильні до лицемірства і брехні, що їх відлякує небезпека і вабить нажива» [9, с. 96]. За вченням Т. Гоббса, основними рисами людського єства є жадоба, страх, бажання безмежної влади, егоїзм і т.п. [10, с. 600]. У свою чергу, Ф. де Ларошфуко також надзвичайно песимістично оцінював людську сутність і стверджував, що всі людські чесноти – це лише «уміло переряджені пороки» [11, с. 150], а в основі всіх людських вчинків лежать самолюбство, марнославство й егоїзм [11].

Тож, варто погодитися з думкою Квінта Еннія: «Benefacta male locata malefacta arbitrator» («Благодіяння надане негідному, я вважаю злодіянням») [12, с. 47].

У зв'язку з цим, постає закономірне питання, як можна казати про людську гідність як основу прав людини і, тим більше, абсолютизувати їх?

Вельми цікаве тлумачення понять «гідність» і «честь» наводить видатний французький мислитель епохи Просвітництва Ш.Л. де Монтеск'є. Так, зокрема, він вкладає у поняття «гідність» повагу особи до самої себе. Філософ вказує, що «забуття власної гідності» і «неповага до самого себе» є основою

злочинів проти моральності і пристойності, вчинення яких повинно тягнути за собою такі моральні покарання, як ганьба і публічне осоромлення та ін. [13, с. 167].

У свою чергу, честь просвітник вважає «упередженнями кожної особи і кожного становища», які, тим не менше, можуть «надихати людей на найбільш прекрасні діяння» [13, с. 31]. Знавець питань честі, барон Ш.Л. де Монтеск'є вказує на близькість понять «честь» та «честолюбство» і небезпідставно стверджує, що «природа честі вимагає переваг та відзнак» [13, с. 31]. При цьому, честь є принципом монархічного правління, яке «передбачає існування чинів, переваг і навіть родового дворянства» [13, с. 31].

Тож, під честю слід розуміти не тільки і не стільки високі моральні якості, скільки їх своєрідну суміш з честолюбством, гордістю і марнославством, що мотивують людину до шляхетних діянь, і в якості нагороди за які особа очікує на своє шанування суспільством «по-честі», звідки, власне, і походить саме поняття «почесті»...

В цьому контексті, варто зауважити, що у монархічних державах «джерелом гідності» (або ж «джерелом честі») визнається монарх [14]. При цьому, слід згадати, що враховуючи сутність субфеодації, за часів феодалізму було звичайною практикою, коли лицарі-командувачі нагороджували лицарськими званнями своїх найкращих воїнів, які, у свою чергу, мали право надавати лицарські звання іншим після отримання командування [15, с. 223]. До того ж, впродовж більшої частини Середньовіччя приватні особи могли створювати лицарські ордени [16, с. 75]. Проте, з XIII ст. монархи, починаючи з імператора Фрідріха II (як короля Сицилії) у 1231 р. [17, с. 8], перетворюють право бути «джерелом честі» («*fons honorum*») у виключно королівську прерогативу, поступово скасовуючи право лицарів підвищувати своїх есквайрів (зброєносців) до лицарів [18, с. 34]. Після закінчення епохи феодалізму й утвердження національних держав, нагородження орденами, званням лицаря і дворянськими титулами (у монархічних державах) стало прерогативою монархів (глав держав) для відзначення своїх вірних підданих (громадян) [19, с. 65]. Інакше кажучи, глави держав стали «джерелом честі» для своїх народів [20, с. 3–16].

При цьому, Дж. Пітт-Ріверз слушно підмітив, що «у той час, як монарх є «джерелом честі» в одному сенсі, він є її ворогом у другому, оскільки претендує на роль арбітра у питаннях честі» [21]. Очевидно, саме тому дуелі між представниками європейської аристократії набули особливого розмаху саме в епоху абсолютизму, адже дворяни діяли відповідно до девізу: «Душу – Богу, життя – королю, серце – дамі, честь – нікому!».

Разом із тим, досвід історії та офіційна практика сучасних монархічних держав свідчить, що «джерелом честі» або «джерелом гідності» для певного народу є його державець – монарх. Звідси випливає той факт, що навіть якщо вважати «людську гідність джерелом прав людини», насправді, виходить, що джерелом прав людини, так само, як і джерелом людської гідності, є держава. Це цілком логічно, адже якщо саме виникнення державності сприяло утвердженню цивілізованого буття суспільства, то і поява «людської гідності» стала можливою лише завдяки остаточному виділенню людини з тваринного світу, що було би неможливо без державності та цивілізації: в цьому контексті достатньо буде порівняти звичаї, зокрема шлюбні, «цивілізованих» і «нецивілізованих» народів...

Якщо ж уявити, що честь і гідність є якостями, що іманентно властиві людині як такій, і жодна людина не може не бути не наділена ними, в такому разі, цілком безглуздими представляються спроби їх захисту: якщо кожна людина в будь-якому разі має честь і гідність і за жодних обставин не може їх втратити, значить і спроби їх захисту позбавлені сенсу, адже жодна дифамація жодною мірою не впливає на честь і гідність ображеної особи. Проте, якщо в наш час честь і гідність захищаються в судовому порядку, а в минулому – відстоювалися на дуелях, значить, існують певні обставини, за яких особа мусить вжити заходів для захисту своєї честі і гідності, а, у протилежному випадку, сумніви щодо їх притаманності відповідній особі набувають цілком обґрунтованих підстав...

Тож, слід визнати, що честь і гідність особи не є фактом і безсумнівною об'єктивною істиною у вищій інстанції, а являють собою лише презумпцію, при цьому – презумпцію спростовувану (на кшталт презумпції невинуватості).

Таким чином, той факт, що сучасна концепція прав людини (в основу якої покладено уявлення про людську гідність) вибудовується на основі спростовуваної презумпції свідчить лише про те, що вона є доволі хиткою та далекою від реалій життя.

Водночас, цілком очевидно, що відсутність відзнак з боку «джерела честі» (монарха) у переважній більшості підданих монархічних держав (не кажучи вже про громадян республіканських держав),

жодною мірою не означає цілковитого безправ'я народу, що також дає підстави поставити під сумнів тезу про те, що саме «людська гідність» є «джерелом прав людини».

У свою чергу, у бесідах і судженнях Сократ приділяв основну увагу пізнанню сутності доброчесності, адже як може бути моральною людина, якщо вона не знає, що таке доброчесність [22, с. 766]? При цьому, Ф. де Ларошфуко констатував, що «Якою би кмітливою не була людина, їй ніколи не досягнути всього зла, що вона чинить» [11, с. 171].

Тож, прихильникам виведення прав і свобод людини з людської гідності слід згадати безсмертні слова основоположника консерватизму, видатного англійського мислителя XVIII ст. Е. Берка: «Що таке свобода без мудрості і доброчесності? Це найбільше зло з усіх можливих; це нерозсудливість, порок і безумство, що не піддаються приборканню» [23; 24, с. 355]; «Чи повинен я серйозно привітати безумця, який втік з-під захисту божевільні та цілощой темряви своєї палати лише тому, що він знову отримав можливість користуватися світлом і свободою? Чи повинен я привітати вбивцю чи розбійника з великої дороги, який розбив кайдани тюрми, зі здобуттям ним своїх природних прав? Це було би схоже на епізод звільнення злочинців, засуджених до галер, героїчним філософом – Лицарем Сумного Образу» [23; 24, с. 69].

Тож, враховуючи наявність у будь-якому суспільстві значної кількості людей із сумнівними моральними та інтелектуальними якостями, казати про якусь абстрактну людину та виводити з її, знову ж таки абстрактної, «гідності» права людини можна тільки хіба що в розумінні біблійного принципу: нехай воздасться вам за діяннями вашими [25, с. 909; Матв. 16: 27].

Таким чином, підсумовуючи викладене, ми дійшли таких **висновків**:

1. У сучасності, як на міжнародному, так і на національному рівні, все більшої популярності набуває теза про те, що нібито «людська гідність є джерелом прав людини».

2. Враховуючи існування у кожному суспільстві різних асоціальних елементів (злочинці, наркомани, алкоголіки, бродяги, filles de joie тощо), насправді, не можна стверджувати, що честь і гідність притаманні людині як такій.

3. З часів Геракліта Ефеського відомо, світ складається із протилежностей, що борються між собою, при цьому, наявність однієї протилежності обумовлює існування другої. Тож, честь, як поняття, не може існувати без свого антиподу – безчестя, а гідність – без недостойності. Тому, теза про те, що нібито честь і гідність властиві всім людям без винятку, відверто порушує закони діалектики (закон єдності і боротьби протилежностей) та суперечить дійсності і здоровому глузду.

4. Люди є різними. Тож, безапеляційне приписування честі і гідності будь-якій людині, навіть тій, що вчинила найогидніші діяння та найжахливіші злочини, принижує честь і гідність дійсно порядних людей та нівелює роль громадського осуду як міри впливу, чим перетворює мораль із дієвого виду соціальних норм в «упередження», «забобони» і «пережитки минулого», що призводить до етичної деградації суспільства.

5. Переважна більшість релігій світу, зокрема і всі світові релігії – буддизм, християнство, іслам, – загалом, оцінюють природу людини як «гріховну». Тож, враховуючи, що саме релігії (завдяки поширенню писемності і, таким чином, накопиченню знань) були найважливішим фактором формування різних цивілізацій людства, загалом, стає очевидно, що визнання «людської гідності джерелом прав людини» суперечить світоглядно-філософським підвалинам основних цивілізацій світу.

6. Сократ вчив, що людина не може бути моральною, якщо вона не знає, що таке доброчесність. Крім того, чимало мислителів, зокрема і Н. Макіавеллі, Т. Гоббс, Ф. де Ларошфуко та ін., небезпідставно вельми критично оцінювали природу людини.

7. Ш.Л. де Монтеск'є тлумачив гідність людини як її повагу до самої себе, а під честю він розумів суміш високих моральних якостей із честолюбством, гордістю і марнославством. При цьому, саме честь мислитель вважав принципом монархічного правління, сама природа якого «передбачає існування чинів, переваг і навіть родового дворянства».

8. У монархічних державах офіційно «джерелом честі» або «джерелом гідності» визнається монарх. Таким чином, навіть якщо вважати «людську гідність джерелом прав людини», насправді, виходить, що істинним джерелом прав людини, так само, як і джерелом людської гідності, є саме держава (що й не дивно, враховуючи її визначну роль у забезпеченні цивілізованого буття суспільства, що якісно відрізняє життя людей від існування тварин).

9. Якщо припустити, що честь і гідність іманентно властиві будь-якій людині, як такій, і за жодних обставин людина не може їх втратити, у такому разі, цілком безглуздими представляються будь-які способи їх захисту (в судовому порядку нині та на дуелях – у минулому). Тож, сам факт існування пев-

них механізмів охорони честі і гідності доводить, що, за деяких обставин, вони потребують захисту, а, отже, людина може їх втратити. Це, знову ж таки, свідчить, що честь і гідність не завжди притаманні певним людям.

10. Водночас, відсутність державних нагород і відзнак з боку «джерела гідності» (монарха) у переважній більшості підданих монархічних держав (не кажучи вже про громадян республіканських країн), тим не менше, не означає їх безправ'я, що зайвий раз спростовує думку про те, що саме «людська гідність» нібито є «джерелом прав людини».

11. Враховуючи викладене, необхідно визнати, що честь і гідність особи не є безсумнівним фактом та об'єктивною істиною у вищій інстанції, а являють собою лише презумпцію, при цьому – презумпцію спростовувану (на кшталт презумпції невинуватості).

Таким чином, той факт, що сучасна концепція прав людини вибудовується на основі спростованої презумпції (про наявність у людини честі і гідності), свідчить лише про те, що сама ця концепція є доволі хиткою та далекою від реалій життя.

12. Істинним джерелом прав людини слід вважати рівень розвитку матеріальних умов буття і гуманістичних уявлень певного суспільства у конкретно-історичний момент, а також державу, що забезпечує цивілізоване існування людської спільноти та реально закріплює основні права людини в офіційних джерелах права і захищає їх від можливих порушень.

Перспективним напрямком подальшої розробки відповідної проблематики вбачається дослідження основних проблемних питань закріплення прав людини у міжнародних і національних документах та віднайдення основних раціоналістичних засад їх належної реалізації.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини: прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. *База даних «Законодавство України»*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення 23.01.2023 р.).
2. Статут Організації Об'єднаних Націй від 26 червня 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 31.01.2023 р.).
3. Хартия основоположных прав Европейского Союза от 7 декабря 2000 г. *База данных «Лига-Закон»*. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU00303> (дата обращения: 31.01.2023 г.).
4. Гранат М. Значення гідності людини у конституційному праві. *Український часопис конституційного права*. 2016. № 1. С. 59–65.
5. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*. 1997. Nr. 78. Poz. 483. URL: <https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/download.xsp/WDU19970780483/O/D19970483.pdf> (data dniesienia: 31.01.2023 r.).
6. Нагребельний В.П., Швець Ю.В. Честь і гідність. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Київ: «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 2004. Т. 6: Т – Я. URL: https://leksika.com.ua/14201019/legal/chest_i_gidnist (дата звернення: 25.01.2023 р.).
7. Гераклит Эфесский. Краткий философский словарь / под редакцией М. Розенталя и П. Юдина. Издание 4-е, дополненное и исправленное. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1954. С. 104–105.
8. Історія вчень про державу і право : підручник / за ред.: проф. Г.Г. Демиденка, проф. О.В. Петришина. Харків : Право. 2009. 256 с.
9. Макиавелли Н. Государь. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. Санкт-Петербург: Азбука-классика, 2008. 272 с.
10. Прозорова Н.С. Гоббс. *Юридична енциклопедія* : в 6 т. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана. 1998. Т. 1: А – Г. С. 600.
11. Ларошфуко Ф. Мемуары. Максимумы. Ленинград: Ленинградское отделение издательства «Наука». 1971. 280 с.
12. Словарь латинских крылатых слов / автор-составитель Т.А. Ширяева. Ростов-на-Дону: Феникс. 2002. 448 с.
13. Монтескье Ш.Л. О духе законов. Москва: Мысль. 1999. 672 с.
14. Herbert Cowell, John Fraser Macqueen, Charles Clark, Incorporated Council of Law Reporting for England and Wales, Great Britain. *The Law reports. Appeal cases before the House of Lords* (English,

- Irish, and Scotch) and the Judicial Committee of Her Majesty's Most Honourable Privy Council // Law reports. Appeal cases. 1876-1880. С. 5 v.
15. Gautier, Léon. Chivalry / translated from French by Henry Frith. Glasglow: G. Routledge and Sons, 1891.
 16. Wollock, Jennifer G. Rethinking chivalry and courtly love. Santa Barbara, California: Praeger, 2011.
 17. Stevenson, Katie. Chivalry and knighthood in Scotland, 1424-1513. Woodbridge [u.a.]: Boydell Press, 2006.
 18. Mills, Charles. The history of chivalry. Philadelphia: H.C. Carey and I. Lea, 1861.
 19. Bush, M.L. Rich noble, poor noble. Manchester : Manchester University Press, 1988.
 20. McCreery, Christopher. The Order of Canada: its origins, history, and development (Reprint ed.). Toronto : University of Toronto Press. 2005. Pp. 3–16.
 21. Pitt-Rivers, Julian, «Honor and Social Status», in Jean G. Peristany, ed., Honour and Shame: The Values of Mediterranean Society, 20–77 (Chicago: University of Chicago Press, 1965), 30.
 22. Вусатюк О.А. Сократ. Философский словарь / И.В. Андрущенко, О.А. Вусатюк, С.В. Линецкий, А.В. Шуба. Киев: А.С.К. 2006. С. 766.
 23. Берк Э. Размышления о революции во Франции и заседаниях некоторых обществ в Лондоне, относящихся к этому событию / сокращенный перевод с английского Е.И. Гельфанд. Москва: Рудомино. 1993. 144 с.
 24. Берк Э. Размышления о революции во Франции и о прениях в некоторых лондонских обществах касательно сего события, содержащиеся в письме, предполагавшемся быть отправленным некоему благородному господину в Париж / пер. с англ. С. Векслер; под ред. А. Бабича. London: Overseas Publications Interchange Ltd. 1992. 411 с.
 25. Біблія, або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту із мови давньоєврейської та грецької на українську дослівно наново перекладена / переклад проф. І. Огієнка. Київ: Українське Біблійне Товариство. 2003. 1168 с.

УДК 351

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.17>

ПРАВОВІ ОСНОВИ ОРГАНІЗАЦІЇ ЯК ПРОЦЕСУ ТА ФУНКЦІЇ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

Косяк О.В.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права та публічного управління
декан КВП ПВНЗ «Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій»

Павліченко Є.В.,
доцент кафедри кримінально-правових дисциплін,
кандидат юридичних наук
Криворізький факультет Національного університету
«Одеська юридична академія»

Волошина К.А.,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри підприємництва, менеджменту та туризму
КВП ПВНЗ «Запорізький інститут економіки та інформаційних технологій»

Косяк О.В., Павліченко Є.В., Волошина К.А. Правові основи організації як процесу та функції в системі державного управління.

У статті визначено, що державне управління обумовлює управління суспільством з метою реалізації юридичних та соціальних цілей. Показано, що цілі державного управління формуються політичною системою та реалізуються механізмом держави. Означено, що державне управління є цілеспрямованим організаційним та регулюючим впливом держави на стан розвитку суспільних процесів, свідомість, поведінку та діяльність громадян з метою досягнення цілей та реалізації функцій держави, відображених в Конституції та законодавчих актах.

Підкреслено, що новостворена система державного управління досі не позбулась минулого, вона функціонує за застарілими традиціями управління, не відповідає стратегічному курсу України на європейську інтеграцію та європейським принципам врядування, є неефективною, генерує тіньову економіку та корупцію. Вона є внутрішньо суперечливою, надмірно централізованою, закритою від суспільства і здебільшого такою, що не задовольняє потреби громадян України.

У статті визначені специфічні риси державного управління, які дозволяють краще зрозуміти його зміст та сутність.

Показано, що побудова організаційної структури державного управління представлена розміщенням і взаємодією її елементів, вертикальними та горизонтальними зв'язками. Форма зв'язків формуються під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх об'єктивних і суб'єктивних умов і факторів, а саме: конституційно визначеної форми держави; конституційно визначених функцій держави, а також цілей і функцій державного управління; демократизму і стилю державного управління; державної політики; стану і розміщення об'єктів управління; компетентності управлінських кадрів; інформаційного забезпечення державного управління

Організаційні форми реалізації організаційної функції державного управління є одними із форм управлінської діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Вони є обов'язковими компонентами державно-управлінської діяльності, оскільки визначають, яким чином мають прийматися управлінські рішення, що ухвалюються для організації системи державного управління.

Ключові слова: державна влада, державне управління, зв'язки, організація, процес, рішення, система, функція.

Kosyak O.V., Pavlichenko E.V., Voloshina K.A. Legal foundations of the organization as a process and function in the state administration system.

The article defines that state management determines the management of society in order to realize legal and social goals. It is shown that the goals of state administration are formed by the political system and implemented by the state mechanism. It is determined that public administration is a purposeful organizational and regulatory influence of the state on the condition of development of social processes, consciousness, behaviours and activities of citizens with the aim of achieving the goals and implementation of the functions of the state, reflected in the Constitution and legislative acts.

It is emphasized that the newly created system of state administration has not yet got rid of the past; it functions according to outdated management traditions, does not correspond to Ukraine's strategic course for European integration and European principles of governance, is ineffective, generates a shadow economy and corruption. It is internally contradictory, excessively centralized, closed off from society and, for the most part, does not satisfy the needs of the citizens of Ukraine.

The article identifies specific features of state administration that allow a better understanding of its content and essence.

It is shown that the construction of the organizational structure of state administration is represented by the placement and interaction of its elements, vertical and horizontal connections. The form of connections is formed under the influence of both external and internal objective and subjective conditions and factors, namely: the constitutionally determined form of the state; constitutionally defined functions of the state, as well as the goals and functions of state administration; democracy and style of public administration; state policy; condition and placement of management facilities; competence of management personnel; provision of information of state administration.

Organizational forms of implementation of the organizational function of state administration are one of the forms of management activity of state authorities, local self-government bodies, their officials. They are mandatory components of state management activities, as they determine how management decisions should be made, adopted for the organization of the system of state management.

Key words: state power, state administration, connections, organization, process, decision, system, function.

Постановка проблеми. Держава представляється як самостійна політична, територіальна організація суспільства. Держава має владні засади, що реалізуються державним апаратом на основі юридичних норм, що визначають захист і координацію усіх суспільних проблем.

Держава визначається як організація політичної влади, як апарат влади, як політична організація всього суспільства, як суб'єкт управління суспільними процесами

Ефективне функціонування держави потребує наявності організаційного механізму управління. Організаційний механізм управління це сукупність усіх правил і норм законодавчого характеру.

Організація може визначатися як процес і як функція управління в системі державного управління;

Державне управління обумовлює управління суспільством з метою реалізації юридичних та соціально-економічних цілей. Цілі державного управління формуються політичною системою та реалізуються механізмом держави. Державне управління є цілеспрямованим організаційним та регулюючим впливом держави на стан розвитку суспільних процесів з метою досягнення цілей та запровадження функцій держави, відображених в Конституції України та законодавчих актах.

Після признання незалежності в Україні розроблено нову систему державного управління. У Конституції та законах України окреслені питання щодо правового статусу, організації, повноважень та порядку діяльності Кабінету Міністрів України, центральних та місцевих органів виконавчої влади, загальних засад державної служби та надання адміністративних послуг. Дістали подальше удосконалення акти законодавства, які встановили інструменти формування політики, обсягів політичних документів, процедур і стандартів ухвалення рішень. Також визначено законодавчі рамки доступу громадян до інформації про діяльність органів виконавчої влади, залучення громадськості до формування та запровадження управлінських рішень. Однак шойно створена система державного управління і до сих пір не лишилася минулого, вона функціонує за застарілими традиціями управління, не справджує розвиток стратегічного курсу України на європейську інтеграцію та не поєднується із європейськими принципами врядування, є неефективною, породжує тіньову економіку та корупцію. Вона є гостро незлагодженою, занадто централізованою, закритою від суспільства, не задовольняє потреби громадян України.

У цьому зв'язку актуальним є пошук раціональних шляхів та заходів з реалізації реформування державного управління України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми вдосконалення системи державного управління досліджувалась у працях учених Г. Райта, Е. Тоффлера, Ф. Фукуями, П. Шредера та інших, а також у дослідженнях українських наукоці – В. Авер'янова, В. Бакуменка, Р. Войтовича, В. Лугового, П. Надолішнього, Я. Радиша, І. Розпутенка, В. Скуратівського, Ю. Сурміна, В. Трощинського, В. Цветкова, В. Шаповала, Л. Шкляра та ін.

Не дивлячись на важливі досягнення у вивченні державного управління з методологічних підходів, потрібно зазначити про наявність недостатньо вивчених питань як теоретичного, так і практичного змісту. Найважливішим серед них є питання про те, як прискорити реформування державного управління в Україні в умовах обмеженості часу та ресурсів. Звідси виникають питання про визначення основних пріоритетів та напрямів реформ, прийняття до уваги європейських стандартів належного адміністрування, що наведені у діловому акті SIGMA «Принципи державного управління», який включає систему принципів і критеріїв оцінювання державного управління. Саме ці напрями визнані більшістю країнами як перелік стандартів та система принципів і критеріїв для оцінки реформ державного управління.

Метою статті є визначення сутності організації як процесу і як функції управління в системі державного управління та обґрунтування напрямів поліпшення державного управління в Україні.

Виклад основного матеріалу.

Специфічними рисами державного управління, які дозволяють краще зрозуміти його зміст та розкрити його сутність, є наступні:

- державне управління завжди є організуючою діяльністю, в результаті якої формуються дієві управлінські відносини;
- провідною умовою становлення управлінських відносин є наявність суб'єкта управління, до якого віднесено органи державної влади, органи місцевого самоврядування, які наділені владними повноваженнями із здійснення державного управління;
- тип відносин, які виникають між суб'єктом та об'єктами державного управління, які є державно-владними, причому державно-владними повноваженнями наділена завжди одна сторона – суб'єкт управління, а на об'єкт управління покладаються виконання наказів, розпоряджень і інших нормативних документів, що поступають від суб'єкта;
- організуюча діяльність державно-владного типу зводиться до виконання та тлумачення вимог законів, тобто є підзаконною, ґрунтується на чинному законодавстві;
- державне управління здійснюється на засадах чинного законодавства, а отже, у випадку його порушення застосовується юридична відповідальність.
- діяльність органів державної влади передбачає забезпечення підлеглості на основі застосування державного примусу;
- для державного управління характерною є організаційна єдність при одночасному охопленні великої кількості специфічних проблем;
- результати діяльності органу державної влади мають особливий характер, що обумовлює складність визначення продуктивності та ефективності його роботи;
- державні процеси потребують прозорості та відкритості при ухваленні рішень й вимагають втручання й уваги з боку громадськості.

Сутність організації як функції управління зводиться до заступного. Організація це інструмент, котрий забезпечує цільове поєднання ресурсів для досягнення означеної цілі. Організація є наслідком прийнятого рішення. До загальних рис організації доцільно віднести наступні: наявність ресурсів, людей, капіталу, матеріалів, технології, інформації тощо; залежність від зовнішнього середовища; горизонтальний та вертикальний розподіл праці; здійснення процесу управління; наявність формальних і неформальних груп.

Конструкція організаційної структури державного управління, розташування і взаємозв'язок її елементів, вертикальні та горизонтальні стосунки, форма зв'язків зазнають впливу як зовнішніх, так і внутрішніх об'єктивних і суб'єктивних умов і чинників, а саме: конституційно визначеної форми держави; конституційно встановлених функцій держави, а також цілей і функцій державного управління; демократизму і стилю державного управління; державної політики; стану і розміщення об'єктів управління; компетентності управлінських кадрів; інформаційного забезпечення державного управління.

В організаційних структурах, у тому числі державного управління, використовують такі організаційні основи, що формують відповідні типи структур: лінійна; функціональна; лінійно-функціональна; програмно-цільова; матрична.

Організаційна структура державного управління є складником системи державного управління. Він обумовлений її суспільно-політичним характером, соціально-функціональним змістом, цілями і змістом, який поєднує у собі комплекс державних організацій, персонал, матеріальні та інформаційні ресурси, що виокремлюються і вкладаються на створення та запровадження державно-управлінських впливів і забезпечення життєздатності безпосередньо суб'єкта управління.

Складовою основою організаційної структури окреслюється орган державної влади. Він є винятковою структурою влади, створеною державою для реалізації її цілей і функцій.

Також елементом, що створює організаційну структуру є організаційні зв'язки між суб'єктами та об'єктами управління.

Необхідно обирати таку організаційну структуру, яка відповідає стратегічним планам організації та забезпечує її ефективну взаємодію з оточуючим середовищем та забезпечує досягнення намічених цілей.

Організаційні форми реалізації організаційної функції державного управління є важливою формою управлінської діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Вони є невід'ємними елементами державно-управлінської діяльності, тому що встановлюють умови прийняття управлінських рішень, що приймаються для організації системи державного управління.

Слід відзначити, що поняття «організаційна форма» є управлінською категорією та означає проведення управлінсько-важливих дій, спрямованих на накопичення та поділ організаційних, управлінсько-оперативних та матеріально-технічних засобів і прийомів у сфері державно-управлінської діяльності. Саме тому «організаційна форма» визначається низкою факторів, що встановлюють умови розробки та реалізації управлінських рішень.

Приймаючи до уваги те, що система державного управління визначається як сукупність державних органів та установ, на які покладено реалізацію завдань державно-управлінського напрямку, потрібно відзначити, що розробка чи затвердження відповідного управлінського рішення знаходиться у залежності від ступеню окремого державного органу. У цьому зв'язку поділ організаційних форм реалізації організаційної функції державного управління має залежність від розповсюдження дії відповідного управлінського рішення. Зазначене підкреслює те, що потрібно виділяти організаційні форми, котрі використовуються в управлінській діяльності центральних, регіональних та місцевих органів державного управління. Окремо слід розділяти організаційні форми місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, що має особливо важливе значення в умовах децентралізації державної влади.

Доцільно виділяти наявність індивідуальних та колективних організаційних форм реалізації функцій державного управління.

Під колективними організаційними формами реалізації організаційної функції державного управління потрібно розуміти комплексну цілісність державно-управлінських дій, що формуються та спрямовуються на прийняття чи ухвалення управлінських рішень у рамках окремо взятого органу не лише його керівником, а колективом публічних службовців.

Під індивідуальними організаційними формами реалізації організаційної функції державного управління треба розуміти сукупність державно-управлінських дій, що спрямовані на запровадження управлінських рішень у рамках окремо взятого органу державного управління, що виробляються одноосібно його керівником або публічним службовцем.

Організаційні форми реалізації організаційної функції державного управління спричиняють запровадження у життя цілей, завдань і функцій державно-управлінської діяльності. Вони пов'язані із відповідними завданнями та функціями конкретного державного органу, що в єдності визначає сутність державного управління сферами суспільного розвитку. Однак це не означає, що організаційні форми існують поза межами встановлених правил діяльності державних органів. Їх використання в управлінській діяльності завжди пов'язується із бездоганим дотриманням вимог законодавчих та підзаконних правових актів.

Організаційні форми організаційної функції державного управління підлягають постійному перегляду у рамках адміністративної реформи.

Таким чином, організаційні форми реалізації організаційної функції державного управління можна поділяти на такі види: організаційні форми, що використовуються в управлінській діяльності центральних, регіональних та місцевих органів державного управління; колективні та індивідуальні.

Організаційні форми реалізації державного управління мають важливе значення для державно-управлінських відносин, оскільки займають те місце в організації системи державного управління, що вимагає застосування засобів, способів та прийомів як для підготовки управлінського рішення, так і його виконання. Тобто, можна стверджувати, що організаційні форми реалізації організаційної функції державного управління займають своє особливе місце у процесі управлінської діяльності.

Сутність функції “організація” є досить широким і концентрує в собі роботу щодо розподілу праці та ресурсів, кооперування, координування та регулювання всіх процесів, що відбуваються. узгодження руху їх у часі та просторі, що можна назвати змістом діяльності організації.

Для функціонування системи державного управління характерною особливістю є її масштабність та складність. У цьому зв’язку важливими напрямом його удосконалення є кооперування і координування діяльності гілок влади, окремих установ, структурних підрозділів.

Саме за причини відсутності обґрунтованих напрямів кооперування роботи органів державної влади та місцевого самоврядування виникає низка проблем. Створення практичних пропозицій щодо підвищення якості виконання функції “організація” має ґрунтуватись на детальному розгляді змісту окремих робіт.

У державному управлінні доцільно визначити такі необхідні елементи є як організація праці, так і організація діяльності окремих підсистем і елементів, таких як координування та регулювання.

На даний час виникає потреба поліпшення організаційної структури державного управління, яка формалізує існуючі відносини. і може суттєво підвищити їх раціоналізацію. Потрібно також удосконалити процес забезпечення ресурсами, оскільки раціоналізація державних відносин повинна бути забезпечена зростанням професійного і загальнокультурного рівня державних службовців, інноваційними засобами обробки інформації, узгодженою нормативно-правовою базою.

Висновки. Система державного управління визначається як сукупність державних органів та установ, на які покладено реалізацію завдань державно-управлінського напрямку.

Організаційні форми реалізації організаційної функції державного управління є важливою формою управлінської діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування. Вони є невід’ємними елементами державно-управлінської діяльності, тому що встановлюють умови прийняття управлінських рішень, що приймаються для організації системи державного управління.

Список використаних джерел:

1. Большакова Ю.М. Про проблему підвищення якості державного управління і реалізації концепції електронного управління. *Влада*. 2016. № 7. с. 28–36.
2. Величко М.В., Солонько І.В. Світоглядні проблеми державного управління в умовах глобалізації. *Вісник Харківського державного аграрного університету*. 2017. с. 78–82.
3. Гурне Б. *Державне управління*. Пер. з франц. К.: Основи. 1993. 165 с.
4. Джільберт Ф. *Азбука наукової організації праці*. Наука управляти: з історії менеджменту. Хрестоматія. Упоряд. І.О. Слепцов. К.: Либідь. 1993. 304 с.
5. Інституційні практики організаційних форм управління. Електронний ресурс. Режим доступу: http://stud.com.ua/42793/menedzhment/institutsiyini_praktiki_organizatsiynih_form_upravlinnya.
6. Мамедов А.А. Державне управління економікою в умовах глобалізації: прилюдно-правовий аспект. *Вісник Одеської юридичної академії*. 2017. № 1(102). с. 28–31.
7. Соломатіна Е.Д., Шабуцька Н.В. Державне управління в умовах глобалізації і інформатизації економіки: зарубіжний досвід. Соціально-економічні явища і процеси. 2017. № 10. с. 137–143.
8. Тейлор Ф.У. *Наукова організація праці*. Наука управляти: з історії менеджменту. Хрестоматія. Упоряд. І.О. Слепцов. К.: Либідь. 1993. 314 с.
9. Файоль А. *Вчення про управління*. Наука управляти: з історії менеджменту. Хрестоматія. Упоряд. І.О. Слепцов. К.: Либідь. 1993. 324 с.

УДК 342.25

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.18>

РОЛЬ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ У ВІДБУДОВІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Пирога І.С.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
<https://orcid.org/0000-0002-2798-7795>*

Пирога М.І.,
*студент 3-го курсу
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Пирога І.С., Пирога М.І. Роль місцевого самоврядування у відбудові в умовах воєнного стану.

Сьогодні основною загрозою безпеці країни загалом та її регіонам і територіальним громадам зокрема досі є збройна агресія російської федерації. Це потребує зосередження зусиль державних і місцевих органів влади, військових адміністрацій саме в цьому напрямі. Попри усі проблеми, викликані війною, органи місцевого самоврядування своєчасно реагують на непередбачувані виклики, забезпечуючи відновлення зруйнованих об'єктів, надання послуг населенню, створення робочих місць для внутрішньо переміщених осіб, залучення інвестицій тощо. Закон України «Про правовий режим воєнного стану» визначив режими функціонування органів місцевого самоврядування і їх взаємодію з військовими адміністраціями. У період війни військові адміністрації виконують визначені чинним законодавством повноваження місцевих державних адміністрацій та, частково, органів місцевого самоврядування.

У статті аналізуються основні заходи захисту населення від ймовірних надзвичайних ситуацій на рівні територіальних громад. Відзначається, що місцеві органи влади докладають зусиль до відновлення зруйнованого житла, шкіл, садочків, лікарень, об'єктів критичної інфраструктури тощо. В умовах війни децентралізація дозволяє зміцнювати потенціал територіальних громад, посилювати ініціативу громадян у вирішенні питань соціально-економічного розвитку. На цьому шляху свою успішність продемонстрували Державний фонд регіонального розвитку, міжнародне партнерство між громадами, нові субвенції, додаткові джерела надходжень до місцевих бюджетів. У статті наголошується, що громади показали свою здатність ефективно нарощувати та розпоряджатися отриманими фінансовими ресурсами. Попри це, отримані кошти від міжнародних донорів та грантів на реконструкцію зруйнованих об'єктів повинні частково залучатися на фінансування проєктів відбудови країни.

Ключові слова: місцеве самоврядування, територіальні громади, воєнний стан, військові адміністрації, повноваження, відбудова, планування, міжнародна допомога.

Pyroha I.S., Pyroha M.I. The role of local self-government in reconstruction under martial law.

Today, the main threat to the security of the country in general and its regions and territorial communities in particular is still the armed aggression of the Russian Federation. This requires the concentration of efforts of state and local authorities, military administrations in this direction. Despite all the problems caused by the war, local self-government bodies respond to unforeseen challenges in a timely manner, ensuring the restoration of destroyed objects, providing services to the population, creating jobs for internally displaced persons, attracting investments, etc. The Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law" defined the modes of functioning of local self-government bodies and their interaction with military administrations.

During the war, military administrations perform the powers of local state administrations and, partially, local self-government bodies, defined by current legislation.

The article analyzes the main measures to protect the population from possible emergency situations at the level of territorial communities. It is noted that local authorities are making efforts to restore destroyed housing, schools, kindergartens, hospitals, critical infrastructure facilities, etc. In the conditions of war, decentralization makes it possible to strengthen the potential of territorial communities, to strengthen the initiative of citizens in solving issues of social and economic development. On this path, the State Fund for Regional Development, international partnership between communities, new subventions, and additional sources of income for local budgets demonstrated their success. The article emphasizes that communities have shown their ability to effectively increase and manage the received financial resources. Despite this, the funds received from international donors and grants for the reconstruction of destroyed objects should be partially used to finance the country's reconstruction projects.

Key words: local self-government, territorial communities, martial law, military administrations, powers, reconstruction, planning, international aid.

Постановка проблеми. Сьогодні, коли на багатьох територіях нашої держави ведуться бойові дії, частина територій знаходиться під окупацією, велика частина території уже звільнена, питання відбудови в умовах воєнного стану на рівні місцевого самоврядування набувають нового сенсу. Уже зараз, не чекаючи закінчення війни, особливо актуальними є процеси відновлення зруйнованого та пошкодженого житла, інфраструктури, матеріально-технічного забезпечення комунальних служб, культурно-історичної та архітектурної спадщини, зруйнованих енергетичних мереж та автошляхів. Місцеві органи влади не чекають наказів зверху, а упроваджують потрібні зміни та будують і зміцнюють інституції, необхідні для нормального функціонування життя територіальних громад. Бо, як влучно сказав Жан Монне, «Нічого неможливо без людей, ніщо не міцно без інституцій».

Стан опрацювання проблеми. Серед актуальних на сьогодні питань пошуку механізмів відбудови України та забезпечення регіонального розвитку через розвиток територіальних громад доцільно виокремити дослідження таких авторів, як: І. Арутюнян, Д. Вишневський, М. Габрель, І. Древаль, М. Добровольська, О. Завальний, О. Квасніцька, Р. Кірін, М. Коваленко, В. Кузнецов, О. Нижник, А. Петровських, І. Поповиченко, А. Радкевич, М. Омеляненко, У. Хоменко, М. Шкризінянц та інші. Однак залишаються ще невирішеними питання ролі громад та органів місцевого самоврядування у плануванні відбудови та пошуку ефективних механізмів негайного відновлення територій в умовах воєнного стану.

Метою статті є визначення повноважень органів місцевого самоврядування у процесі відновлення країни в умовах воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Планувати відновлення та покращення того, що було до війни, повинно стати спільною ідеєю для національного єднання та згуртованості заради перемоги. Але «важко говорити про відновлення, поки мирні жителі все ще піддаються нападам, поки лікарні бомбардують і де міста втрачають електроенергію та воду, але думати про відновлення означає уявляти собі майбутнє після конфлікту, і це пов'язано з подвійними посланнями надії і необхідністю продовжувати боротьбу. Вторгнення та війна можуть відбуватися за підручником двадцятого століття, але ефективне відновлення – це навичка двадцять першого століття», – зазначає директор Групи оборонно-промислових ініціатив у Вашингтоні Синтія Кук [1].

Війна триває, але держава вже робить кроки на відновлення країни, регіонів та громад. І у цьому напрямку органам місцевого самоврядування необхідно починати працювати вже зараз, щоб розробити стійкі проекти. У реалізації проектів відбудови держава розраховує на допомогу територіальних громад. Успіх відновлення залежить від того, як громади самі гуртуватимуться та визначатимуть пріоритети. «Залучення громадян – це комплекс засобів та технологій, який дозволяє залучити членів територіальної громади до прийняття рішень в межах компетенції громади та здійснення реального самоврядування, гарантованого законодавством» [2, с. 14].

Довіра держави до населення та громад стала вирішальною у формуванні взаємної довіри в суспільстві. Така довіра нині створює потужну основу для єдності регіонів нашої держави перед навалою російських фашистів. Громади в тилу забезпечують соціально-економічну основу перемоги України, а громади, які опинились у тимчасовій окупації, продемонстрували високу стійкість в умовах війни, зберігаючи потенціал спротиву і здатність відновитися після звільнення. «Стійкість, виявлена громадами різного типу, доводить правильність ідеї децентралізації й потребу її поглиблення в

межах повоєнної розбудови. Органи місцевого самоврядування і далі виконують свої повноваження, спрямовані розв'язувати питання місцевого значення з урахуванням специфіки функціонування в умовах воєнного стану», – про це йдеться в аналітичній доповіді Національного інституту стратегічних досліджень [3]. Адже ніяких обмежень повноважень при введенні воєнного стану не передбачено. Органи місцевого самоврядування (сільська, селищна, міська рада; її виконавчі органи та голова) і надалі продовжують виконувати власні повноваження, покладені на них Законом України «Про місцеве самоврядування в Україні». Додатково до цього Закону повноваження органів місцевого самоврядування регулюються положеннями Закону України № 389-VIII «Про правовий режим воєнного стану» [4]. Якщо органи місцевого самоврядування (сільські, селищні, міські ради та/або їхні виконавчі органи не здійснюють або не мають можливості здійснювати покладені на них Конституцією та законами України повноваження, то відповідно до Закону «Про правовий режим воєнного стану» утворюються тимчасові державні органи – військові адміністрації населених пунктів в межах територій територіальних громад. В умовах збройної агресії вони здійснюють делеговані повноваження органів місцевого самоврядування відповідно до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні». Територіальні громади доводять, що розширення компетенції місцевого самоврядування через делегування його органам частини державних повноважень є виправданим і розумним кроком. 24 лютого 2022 р. Указом Президента України № 68/2022 на всій території України на базі місцевих державних адміністрацій було створено обласні та районні військові адміністрації, які діють на період воєнного стану для забезпечення дії Конституції та законів України (ст. 4, ст. 8 Закону № 389). Відповідно до ст. 17 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» органи місцевого самоврядування зобов'язані сприяти діяльності військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану. Управління на місцевому рівні у взаємодії з державною владою в особі військових адміністрацій передбачає три режими їх співпраці:

- 1) заміщення органів місцевої влади військовою адміністрацією;
- 2) спільне управління громадою;
- 3) розширені повноваження органів місцевого самоврядування із частковим підпорядкуванням військовій адміністрації вищого рівня.

Місцеве самоврядування в Україні довело свою життєздатність. В умовах воєнного стану місцева влада працює, надає послуги населенню та допомагає армії. Базовою ланкою, що забезпечує стійкість тилу, в умовах війни стали територіальні громади. Громади своєю спільною роботою не тільки зміцнюють власний потенціал, але й відіграють важливу роль у зміцненні економічного потенціалу країни. На початковому етапі широкомасштабної російської агресії територіальні громади узяли на себе підтримку ЗСУ та частину їхніх функцій, забезпечення життєдіяльності громади (часто в умовах бойових дій); сприяли евакуації та розміщенню населення у відносно безпечних громадах; сприяли релокації підприємств, а головне – підтриманню стабільності в суспільстві

Необхідність залучення громадян місцевою владою до окремих елементів управління населенням пунктом прямо зазначено в конституції, законах та нормативних актах європейських країн, рішеннях органів місцевого самоврядування. В Конституції України місцевому самоврядуванню присвячено цілий XI розділ (статті 140–146), у якому за територіальною громадою закріплено право на місцеве самоврядування, яке вона може реалізувати безпосередньо або через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи [5].

Отже, залучення громадян до місцевого самоврядування передбачає врахування побажань, які надходять від членів громади в порядку місцевої ініціативи будь-якого питання, віднесеного до відання місцевого самоврядування. Звичайно, що місцева ініціатива не може суперечити Конституції України та чинному законодавству. Відтак органи місцевого самоврядування зможуть ухвалювати потрібні управлінські рішення щодо розв'язання першочергових потреб громад. Зокрема, щодо фінансування заходів з благоустрою населених пунктів, забезпечення безперервної роботи об'єктів критичної інфраструктури, національних електронних інформаційних ресурсів і державних інформаційно-комунікаційних систем.

У процесі відбудови України ключовою є роль громад, зокрема – у зв'язку з децентралізацією та потребою забезпечити відчуття «власності» результатів цієї відбудови. Громади, як стрижневі учасники цього процесу, мають право вирішувати й планувати процеси відновлення відповідно до визначених власних пріоритетів. Разом з тим, представники влади на місцях повинні забезпечити якісну участь громадськості, зокрема через участь в ухваленні рішень через громадські обговорення / слухання, створення робочих груп за різними напрямками (наприклад, відбудови приміщень, просторів, онов-

лення міської інфраструктури). З прийняттям закону № 2259-IX від 12 травня 2022 р. «Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану» [6] значно розширено повноваження голів громад, зокрема, вони можуть ухвалювати рішення з таких питань: передача коштів з місцевого бюджету на потреби ЗСУ; створення установ для надання безоплатної первинної правової допомоги; боротьба зі стихійними лихами та епідеміями; поведження з небезпечними відходами; звільнення земельних ділянок комунальної власності від незаконно розміщених тимчасових споруд; обстеження будівель і споруд, пошкоджених унаслідок бойових дій; демонтаж будівель і споруд, які за результатами обстеження визнано аварійно небезпечними і такими, що становлять загрозу життю людей.

Замість того, щоб спускати згори конкретні завдання громадам, влада за підтримки міжнародних партнерів вирішила запропонувати методологію планування майбутнього відновлення. 16 травня 2023 року в парламентському Комітеті з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування представники Програми USAID DOBRE представили План дій з розробки Програм комплексного відновлення областей або територій територіальних громад (їх частин), який включає чіткі алгоритми розроблення таких Програм, але наповнювати їх конкретним змістом мають самі громади [7]. Саме від їх активності буде залежати першочерговість виконання проєктів для задоволення потреб громад на конкретних територіях.

9 липня 2022 року Верховна Рада прийняла закон № 5323 «Про засади державної регіональної політики» [8], який визначає основні засади відновлення та розвитку регіонів і громад. Закон передбачає комплексне удосконалення механізмів реалізації регіональної політики держави. Відновлення територіальних громад вимагає запровадити нову трирівневу ефективну й прозору систему стратегічного планування: *державна стратегія – регіональні стратегії – стратегії громад*, які мають узгоджуватися між собою та бути логічним продовженням. Відповідно до цього упроваджуються чотири типи територій: а) території відновлення; б) полюси економічного зростання; в) території з особливими умовами для розвитку; г) території сталого розвитку..

Основним фінансовим інструментом реалізації державної регіональної політики визначено Державний фонд регіонального розвитку (ДФРР), а основним джерелом відбудови України – фонд відновлення та розвитку. Через ДФРР влада хоче відбудовувати регіони України після війни. Для цього території повинні будуть готувати та реалізовувати стратегії розвитку, перед цим отримавши від Мінрегіону висновок про відповідність вимогам, інакше можуть втратити право на фінансування проєктів за рахунок бюджету. Статус повноправних учасників формування та реалізації державної регіональної політики закріплено за агенціями регіонального розвитку. До ключових завдань агенцій віднесено: участь у розробці регіональної стратегії розвитку; надання консультативно-методичної допомоги органам місцевого самоврядування у розробці стратегій, програм та проєктів. Законом передбачається створення онлайн-системи моніторингу кожної громади та регіону. Цифрові рішення для окремих видів розподілу ресурсів повинні інтегруватися у єдину цифрову платформу (систему) відновлення для відстеження реалізації проєктів та використання ресурсів. Процес розподілу всіх наявних ресурсів повинен відбуватися за відкритими для слідкування та аналізу процедурами, за принципами справедливості та на ринкових умовах. Тобто навіть при фінансуванні державних програм та соціальних проєктів перевага повинна віддаватися тим проєктам, які створюватимуть більші додаткові блага для громад/суспільства та враховуватимуть, наскільки ці території або громади постраждали від військової агресії росії. Це повинні враховувати місцеві органи влади, розробляючи стратегії та програми розвитку на тривалу перспективу як територіальних громад, так і регіонів загалом.

Участь громад у великих державних ініціативах має ключове значення. Це підкреслила **Олександра Азархіна**, заступниця Міністра розвитку громад, територій та інфраструктури України: «Децентралізація є одним із найприродніших явищ в Україні: роками в нас були дуже слабкі центральні інститути та сильні горизонтальні зв'язки. Війна підкреслила, що неформальні зв'язки, які формуються знизу догори, є основою нашої стійкості. Наразі ми працюємо над двома масштабними продуктами: електронною системою управління відбудови та геоінформаційною системою регіонального розвитку. Ці два інструменти допоможуть нам зробити революцію в прийнятті рішень у державі. Але нам дуже потрібна підтримка в громадах, бо їхня проактивна залученість у впровадженні є основою для успіху» [9].

Територіальні громади знаходяться в самому центрі процесів як планування, так і реалізації. Їхня роль є визначальною у формулюванні потреб громадян та розробці проєктів відбудови, адаптованих до цих запитів. Вони не можуть сьогодні чекати рішень «згори», а повинні самостійно розв'язувати

свої питання місцевого розвитку – створення нових робочих місць, збільшення зайнятості населення, залучення інвестицій, зростання доходів місцевих бюджетів, покращення якості життя, розвиток благоустрою та інфраструктури.

28 квітня 2023 року в Києві відбувся Форум Громад за участі високопосадовців Німеччини, мерів українських громад та команди «U-LEAD з Європою» [10]. Державний секретар Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку (BMZ) Йохен Фласбарт наголосив: «Важливою частиною нашої співпраці була і є децентралізація. Дивовижно, наскільки стійкими виявилися українське суспільство та місцеві лідери у своїй боротьбі проти російського агресора. Принаймні децентралізація дала додаткової міці громадам, тому ми хочемо продовжити цю допомогу через «U-LEAD з Європою», щоб зробити їх ще сильнішими у своїх зусиллях із відновлення». Представник директорату U-LEAD Хельге Арендс наголосив, що вони хочуть зробити свій внесок у те, щоб повернути Україну на шлях процвітання в європейській родині – перемоги як у війні, так і у мирі. Для того, щоб громади відігравали ключову роль у процесі відбудови України, уся їхня діяльність повинна ґрунтуватися на принципах «Знизу догори»:

«1. Жодних рішень щодо органів місцевого самоврядування без їхньої активної участі – громади мають бути представлені в національній керівній структурі та процесі прийняття рішень не лише як спостерігачі чи зацікавлені сторони.

2. Центральний підхід, де необхідно, локальний – за замовчуванням – відбудова має відповідати принципам багаторівневого управління та субсидіарності. Громади повинні бути належним чином проконсультовані.

3. Тільки гранти, жодних кредитів – більшість громад не мають доступу до кредитних угод міжнародних фінансових установ. Ці громади можуть і повинні отримувати підтримку лише через гранти.

4. Справедливий, прозорий та інклюзивний механізм фінансування – створення спеціального фінансового пакета, який надає громадам ексклюзивний і прямий доступ до міжнародних коштів через гранти, матиме вирішальне значення для забезпечення переваг реформи децентралізації.

5. Усунення правової двозначності – незавершена програма реформ має завершитись, у відповідності до підписаної Україною Європейської хартії місцевого самоврядування [там само].

Отже, для ефективного та швидкого відновлення важливо якомога швидше його почати – мобілізувати ресурси та відновлювати економіку вже зараз. Використання кращих практик управління фінансовими та матеріальними ресурсами на державному, регіональному та місцевому рівнях повинно допомогти відбудувати кращу Україну, зробити це швидко, ефективно та зменшити ризики неефективного використання ресурсів та можливих штучних маніпуляцій з боку ворогів України.

Війна породила безліч болючих проблем: скорочуються державні ресурси, падають доходи жителів територіальних громад, у стані падіння місцева економіка, частина чоловічого населення на війні, частина виїхала за кордон або переїхала в інші регіони, повертаються люди з інвалідністю, у деяких територіальних громадах появились переселенці, між різними групами людей виникають конфлікти, загострюються психологічні проблеми. В таких умовах зростають ризики щодо виконання програм донорської підтримки територіальних громад, оскільки необхідно швидко реагувати на потреби, що змінюються. Тому так необхідним є залучення жителів громад до спільного вирішення конкретних локальних проблем. У Брюсселі на засіданні Комітету регіонів Європарламенту [11] у своєму виступі директор з питань науки та розвитку Інституту громадянського суспільства Анатолій Ткачук коротко виклав інформацію щодо потреб українських громад і регіонів. Він наголосив, що в залежності від типу громади і місця її розміщення громади мають свої особливості: 1) спільні потреби: розвиток громад, підтримка місцевої економіки, забезпечення освітнього процесу); 2) особливі потреби звільнених та найбільш уражених територій: відновлення найбільш критично важливих об'єктів інфраструктури, забезпечення мінімальних потреб населення у послугах, повернення жителів на території громад; 3) особливі потреби тилових громад: забезпечення вимушених переселенців житлом та харчуванням, забезпечення жителів громади та переселенців якісними послугами, забезпечення інтеграції вимушених переселенців у життя громади, планування нової забудови з урахуванням кліматичних змін і потреб переселенців.

«Нам потрібно зараз зосередження зусиль не тільки на фронті, а й у тилу. Якщо ми зможемо використати можливості тилу для допомоги фронту і збереження національної економіки, ми зможемо значно швидше відновити регіони і території, які найбільш потерпають зараз від воєнних дій, які найбільше зруйновані і продовжують руйнуватись. Тут потрібна мобілізація усіх людських, фінансових, технологічних та організаційних ресурсів, які спрямовуються на швидке зростання економіки в цих

територіях уже в нинішніх умовах. Перебудова економіки та мобілізація тилу сьогодні – це прискорене відновлення решти регіонів завтра» [12].

«Наслідки повномасштабного вторгнення росії спонукають громади оптимізувати свої процеси, налагоджувати зв'язок із мешканцями, бути більш ефективними в наданні послуг, захищати доступ до даних. Більш того, цифровізація має вирішальне значення, коли йдеться про відновлення та відбудову. Завдяки новій програмі, ми дамо можливість громадам бути компетентними у сфері збору та аналізу даних, розробки інклюзивних послуг для громадян, розбудови партнерств та зв'язків із зацікавленими сторонами в країні та за її межами, а головне – думати про те, як краще відбудувати Україну», – про це заявив Бастіан Файгель, директор Програми «U-LEAD з Європою» [13]. Для планування на середньострокову перспективу треба створити реєстр внутрішньо переміщених осіб, які не планують повернутися до своїх регіонів (не мають куди – окуповані території, пошкоджене майно, є бажання залишитися жити у спокійнішому регіоні). Важливо інформувати внутрішньо переміщені особи про можливості започаткувати власний бізнес, про фінансування в межах програм пільгового кредитування, грантів та міжнародної технічної допомоги.

Територія, яка виконує роль «глибокого тилу» країни, здійснює допомогу переміщеним підприємствам; складає програми зайнятості для переміщених осіб; забезпечує транспортні коридори для ввезення гуманітарної допомоги та імпорту й експорту; а також упроваджує будівництво житла для внутрішньо переміщених осіб; максимально зберігає економічний потенціал регіону. Одночасно громади, які перебувають у тилу, надають допомогу прифронтовим регіонам та тим, які знаходяться на лінії фронту. Це перш за все гуманітарна допомога (продукти, пальне, ліки), технічна допомога в евакуації виробництва, логістична підтримка для забезпечення зв'язку цих регіонів з рештою території країни. В умовах воєнного стану органи місцевого самоврядування, які перебувають у тилу, також здійснюють заходи національного спротиву, антитерористичного забезпечення, належного функціонування систем оповіщення та сховищ. Великі ризики для тилкових регіонів складають затягування війни, масштабна руйнація інфраструктури ракетними ударами, окупація.

У той час, коли «тилові» громади потребують рішень щодо налагодження співпраці з переміщеним бізнесом і створення робочих місць для внутрішньо переміщених осіб, то у східних або північних областях є потреба у відбудові знищеної інфраструктури, відновлення економічної активності. На саміті Україна – ЄС [14] у рамках плану «Швидкого відновлення» України було виділено перший мільярд євро на відновлення будинків, доріг, інфраструктури, шкіл, лікарень. До виконання таких проєктів має залучатися місцеве населення, адже від війни постраждав кожен українець, український регіон, територіальна громада. Україна потребує відновлення, планування якого необхідно готувати уже зараз. З цією метою Європейська комісія заснувала нову програму регіонального розвитку та відновлення України – так званий новий європейський Баухаус [15]. Програма покликана надати практичну допомогу місцевим громадам, котрі залучені до відбудови й відновлення України. «Ми відбудуємо Україну. Ми маємо це зробити і зробимо... Наше бачення полягає в тому, щоб перетворити завдані війною руйнування на можливості побудувати для України гарне і здорове майбутнє», – заявила Президентка Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн.

Висновки. Програма відновлення України має бути зосереджена в першу чергу на підтримці інституцій. Як свідчать дослідження, більший ефект зростання мають країни із сильними інституціями, а не розміром допомоги. Навіть попри жакливі випробування війни, довіра українців до державних і соціальних інститутів тільки зростає. Ні агенції з відновлення України, ні міжнародні організації, ні громадські не повинні замінювати чи дублювати функції державних інституцій, перебирати на себе роботу місцевих органів влади. Територіальні громади та громадськість здатні брати активну і ефективну участь у прийнятті рішень щодо відбудови і здійснювати контроль за діяльністю владних структур, використовуючи цифрові технології. Відновлення повинно починатися якомога швидше, уже зараз, не чекаючи закінчення війни. Фінансова допомога міжнародних донорів та гранти на реконструкцію зруйнованих об'єктів має залучатися на економічне зростання, а не замішувати його.

Список використаних джерел:

1. Cook S. Rebuilding Ukraine after the War. Center for Strategic and International Studies. March 22, 2022. URL: <https://www.csis.org/analysis/rebuilding-ukraine-after-war>.

2. Рада та громада або як залучати громадян до місцевого самоврядування. Посібник для працівників органів місцевого самоврядування / Н. Ільків, О. Карий, О. Кушнарєнко та ін.. К.: Академпрес, 2003. 132 с.
3. Національний інститут стратегічних досліджень: аналітична доповідь. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-01/ad-stiykist-gromad_1_gotove_0.pdf.
4. Про правовий режим воєнного стану: Закон України № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
5. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
6. Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text>.
7. Актуальні питання місцевого самоврядування в умовах воєнного стану та подальші завдання децентралізації. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/16609>.
8. Про засади державної регіональної політики: Закон України № 5323. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/225907.html>.
9. Диджиталізація українських громад: лідери цифрової трансформації обговорили можливості та перспективи. URL: <https://decentralization.gov.ua/en/news/16255>.
10. Реформу децентралізації необхідно продовжувати під час війни. URL: https://lb.ua/society/2023/04/28/553403_reformu_detsentralizatsii_neobhidno.html
11. Засідання комітету регіонів Європарламенту. Брюссель, 4 травня 2023 р. URL: <https://www.csi.org.ua/news/zasidannya-komitetu-regioniv-yevroparlamentu-4-travnja-2023r/>
12. Ткачук А., Третяк Ю. про відновлення та регіональний розвиток після війни. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/vidnovlennja-ukrajini-rehionalnij-aspekt.html>.
13. Програма «U-LEAD з Європою». URL: <https://u-lead.org.ua/news/213>
14. Саміт Україна – ЄС. URL: <https://www.dw.com/uk/samit-ukrainaes-pid-cas-vijni-ak-projsovo-proso-domovilis/a-64608109>.
15. Новий європейський Баухаус. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3683363-novij-evropejskij-bauhaus-evrokomisia-zapocatkovue-programu-dla-vidbudovi-ukraini.html>.
16. Рогач О.Я., Белов Д.М. Зміна сучасної парадигми українського права в умовах військової агресії з боку РФ. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 70(2). 2022. С. 136–141.
17. Белов Д.М., Громовчук М.В., Білак О.П. Міжмуніципальне співробітництво в структурі транскордонного співробітництва. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право»*. Випуск 72(4). Ч. 2. 2022. С. 226–231.

УДК 342.725

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.19>

ПРАВО ЛЮДИНИ НА МОВУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРАВІ

Подорожна Т.С.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри теорії держави та права
Львівського торговельно-економічного університету*

<https://orcid.org/0000-0003-0502-950X>

ResearcherID D-5112-2016

[https://www.scopus.com/authid/detail.](https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57212404813)

uri?authorId=57212404813

Подорожна Т.С. Право людини на мову в конституційному праві.

Зусилля, які докладає Україна для розвитку духовного потенціалу свого народу, сприяють підвищенню згуртованості українського суспільства, усвідомленню громадянами необхідності збереження та зміцнення традиційних цінностей. У зв'язку із цим однією з цілей державної політики щодо збереження та зміцнення традиційних цінностей є захист та підтримка української мови як державної, забезпечення дотримання норм сучасної літературної мови, протидія надмірному використанню іноземної лексики.

Українська мова – це державна мова України, що застосовується в офіційно встановлених законах випадках. Шанобливе ставлення та всіляке сприяння розвитку української мови – завдання не тільки держави, а й кожного з нас – громадян України. Право на мову – одне із фундаментальних прав людини, передбачене Конституцією України. Для українців, що тривалий час перебували під владою кількох імперій, мова досі є опорним пунктом української ідентичності, запорукою виживання українського етносу як колективної індивідуальності і збереження його національного обличчя. Мовні права людини має від народження, це фундаментальні природні права, необхідні для реалізації цілої низки інших конституційних прав і свобод, насамперед права на життя (якщо інтерпретувати це право розширено, а не тільки як право на фізичне існування), культурних та освітніх прав, права на визнання і реалізацію гідності особистості, права на інформацію, свободу слова.

Особливого значення правильне використання української мови набуває в процесі підготовки юридичних кадрів. Грамотна, стилістично правильно мова – запорука успішної законотворчості та правозастосування, гарантія безумовного захисту прав і свобод людини та громадянина, законних інтересів громадян України. Формуючи та формулюючи правові норми, охороняючи їх у численних правових документах і роз'яснюючи громадянам, юрист повинен бездоганно володіти нормами мови та охороняти їх. Неточності у промові можуть призвести до неточного тлумачення закону. Від ступеня культури мови багато в чому залежить ефективність попереднього слідства та укладення цивільних правочинів, престиж органів правосуддя, виконання юристом його високої суспільної функції.

Ключові слова: Конституція України, права людини, право на мову, державна мова, українська мова, Конституційний Суд України, суспільні відносини, юридична освіта, традиційні цінності.

Podorozhna T.S. Human right to language in constitutional law.

Efforts made by Ukraine to develop the spiritual potential of its people contribute to increasing the cohesion of Ukrainian society, and to nationals' awareness of the need to preserve and strengthen traditional values. In this regard, one of the goals of the state policy on the preservation and strengthening of traditional values is the protection and support of the Ukrainian language as the state language, ensuring compliance with the norms of the modern literary language, and countering the excessive use of foreign vocabulary.

The Ukrainian language is the state language of Ukraine, which is used where formally established by law. Respectful attitude and all kinds of promotion for the development of the Ukrainian language are the task not only of the state, but also of each of us, nationals of Ukraine. The right to language is one of the fundamental human rights provided for by the Constitution of Ukraine. For Ukrainians who have been under

the rule of several empires for a long time, the language is still a pillar of Ukrainian identity, a guarantee of the survival of the Ukrainian ethnos as a collective individuality and the preservation of its national face. Anyone has rights to language since birth, they are fundamental natural rights necessary for the realization of a number of other constitutional rights and freedoms, first of all the right to life (if interpreted broadly, not only as the right to physical existence), cultural and educational rights, the right to the recognition and realization of the dignity of the individual, the right to information, freedom of speech.

The correct use of the Ukrainian language is of particular importance in the process of training legal professionals. Well-bred and stylistically correct speech is the key to successful law-making and law enforcement and is a guarantee of unconditional protection of human and national rights and freedoms and the legitimate interests of Ukrainian nationals. Forming and formulating legal norms, protecting them in numerous legal documents and explaining them to people, a lawyer must perfectly master the norms of language and protect them. Inaccuracies in speech can lead to an inaccurate interpretation of the law. The effectiveness of the preliminary investigation and entering civil arrangements, the prestige of the justice system, and the lawyer's performance of his or her high social function largely depend on the level of language culture.

Key words: Constitution of Ukraine, human rights, right to language, state language, Ukrainian language, Constitutional Court of Ukraine, social relations, legal education, traditional values.

Актуальність проблеми дослідження. Україна є суверенною демократичною правовою державою, суб'єктом світової спільноти. Конституційно-правове закріплення державної мови є центральним та найбільш значущим елементом правової держави. «Мова – це інститут державності», – стверджує С. Головатий [1]. Згідно зі ст. 1 Загальної декларації прав людини, природна гідність людини розглядається як основоположна концепція, на якій ґрунтуються всі стандарти в галузі прав людини: «Усі люди народжені вільними і рівними у своїй гідності та правах...» [2]. Значення цієї статті неможливо переоцінити. Вона стосується не тільки прав людини загалом, а й забезпечує підвалини для мовних прав осіб, які належать до національних меншин. Рівність у гідності та правах передбачає повагу до особистості кожної конкретної людини. Мова є одним з найголовніших компонентів людської самобутності. Звідси випливає, що повага до гідності людини невід'ємно пов'язана з повагою до особистості цієї людини, а отже з повагою до її мови [3].

Для українців, що тривалий час перебували під владою кількох імперій, мова досі є опорним пунктом української ідентичності, запорукою виживання українського етносу як колективної індивідуальності і збереження його національного обличчя. Цей підхід, що сформувався ще в часи Тараса Шевченка і набув особливої актуальності на зорі будівництва новітньої української держави, за інерцією залишається домінуючим і у XXI ст. [4, с. 68]. Утім актуальність дослідження мовних прав людини і громадянина визначається неналежною оцінкою їхнього значення в конституційному праві. Наслідком такої недооціненості є негативна ситуація, що складається у зв'язку з недостатністю охорони та захисту мови, унаслідок чого щорічно у світі втрачаються («вмирають») багато десятків мов, а наявні мови поступово руйнуються.

Як ключова наукова проблема, покладена в основу багатьох сучасних досліджень, формулюється проблема недостатності наукового осмислення і систематизації наукових уявлень про значення мовних прав у загальному комплексі прав і свобод особистості, а також явної недооціненості значення права народу на мову і значення етномовних процесів, що спричинює критичні недоліки конституційно-правових засад визнання, гарантування, охорони і захисту мовних прав людини з численними негативними наслідками у вигляді утиску прав людини. Окрім того, сьогоднішні події в Україні, розв'язана Росією війна та мовне питання загалом, чималою мірою спричинені дискримінацією української мови та пов'язаних із нею питань. Прикметно, що повномасштабна війна та воєнні злочини російської армії підштовхують навіть російськомовних громадян України переходити на українську мову. Цей процес набув масового характеру по всій країні. *Це позитивний факт. Бо «росіяни можуть забрати в нас усе, але мову не заберуть»* [5].

Стан дослідження. Окремі питання інституту державної мови розглядали у своїх працях Б. Ажнюк, М. Антонович, Н. Артикуца, М. Буроменський, С. Головатий, Д. Грицяк, М. Мочульська, Г. Онуфрієнко, Ю. Прадід, В. Лемак, Н. Мяловицька, А. Токарська та ін.

Виклад матеріалу. Мовні права є основними правами людини, а отже, вони мають підлягати відповідному правовому захисту. Свобода мови є універсальним правом людини, оскільки вона не обмежена територіально і кожен може користуватися нею.

Мовні права людина має від народження, це фундаментальні природні права, необхідні для реалізації цілої низки інших конституційних прав і свобод, насамперед права на життя (якщо інтерпретувати це право розширено, а не тільки як право на фізичне існування), культурних та освітніх прав, права на визнання і реалізацію гідності особистості, права на інформацію, свободу слова. Утім, мовні права людини нерідко розглядаються як такі, що визнаються винятково на підставі їхнього закріплення у відповідному законодавстві держави, через що можуть здаватися менш значущими, ніж природні права людини [6, р. 1094], через це мовним правам нерідко може надаватися занижене значення.

Законодавство України про мови складається з Конституції України [7], Декларації прав національностей [8], Законів України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [9], «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» [10], «Про національні меншини» [11], «Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин» [12] та інших законів України, а також міжнародних договорів, що регулюють питання використання мов, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У ч. 1 ст. 10 Конституції України визначено, що державною мовою в Україні є українська мова [7].

Те, що українська мова є єдиною державною (офіційною) мовою в Україні прописано і в Законі від 25.04.2019 № 2704-VIII «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (ст. 1) [9]. У ст. 1 Закону вказано, що статус української мови як єдиної державної мови зумовлений державотворчим самовизначенням української нації і визначається виключно Конституцією України. Державний статус української мови є невіддільним елементом конституційного ладу України як унітарної держави. А порядок функціонування і застосування державної мови визначається виключно законом. Статус української мови як єдиної державної мови передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим Законом. У цій же статті Закону йдеться і про те, що українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України. Водночас у ст. 2 цього Закону вказано, що його дія не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів.

«Державна мова є невід'ємною ознакою держави та елементом її конституційного ладу. Водночас, маючи де-юре статус державної, з прийняттям Закону [ідеться про Закон України «Про засади державної мовної політики» від 03.07.2012 № 5029-VI. – Т. П.] українська мова де-факто перестала бути такою», – наголосує у своїй окремій думці суддя Конституційного Суду України В. Мойсик [13]. Право на використання своєї мови в приватному житті та публічно, усно і письмово, вільно і без втручання вважається одним з основних засобів забезпечення і збереження мовної самобутності. Це право має ключове значення для забезпечення ефективного захисту всіх прав осіб, які належать до національно-культурних спільнот, а також для вираження колективної та індивідуальної ідентичності [14].

Ефективність, дієвість гарантій права на мову як фундаментального права людини визначається тим, наскільки воно не тільки проголошується декларативними положеннями конституції держави, а й (і навіть більшою мірою) наскільки ці конституційні гарантії деталізовані нормами права в інших законодавчих актах, що визначають точне коло носіїв такого права та кореспондуючі такому праву обов'язки держави, що дають змогу реалізувати його на практиці. Мовні права людини передбачають, зокрема, наявність певних правил, яких мають дотримуватися державні установи щодо використання мови в різних галузях.

Варто вказати на тісний зв'язок мовних прав з іншими фундаментальними правами людини. Як зазначає іноземний дослідник Х. Арсос (Х. Arzoz), багато основних прав людини мають мовний (лінгвістичний) аспект. Так, наприклад, свобода слова включає в себе свободу вибору мови мовлення; право на повагу до приватного і сімейного життя охоплює право на повагу до культури та мови, яку особа використовує у своєму приватному житті; право на справедливий судовий розгляд передбачає право обвинуваченого розуміти висунуте проти нього обвинувачення, відповідно, право на отримання послуг перекладача в разі потреби [15, р. 25].

Обсяг мовних прав може варіюватися в різних державах. З одного боку, мінімальні мовні права, що передбачають право кожного говорити і використовувати свою мову у приватному житті, наявні практично завжди. З іншого боку, широкі мовні права передбачають позитивний обов'язок держави вживати заходів для забезпечення використання певних мов під час взаємодії з органами публічної влади [16].

Німецький лінгвіст Гайнц Клосс (H. Kloss) [17–19] запропонував таку класифікацію статусів мов за підставою ставлення держави до таких мов:

1) міжнародна офіційна мова (глобальна міжнародна офіційна мова; регіональна міжнародна офіційна мова; офіційні мови міждержавного договору);

2) єдина загальнонаціональна державна (загальнодержавна; вона ж – офіційна) мова (українська в Україні, італійська в Італії, французька у Франції тощо);

3) дві загальнонаціональні державні мови, що мають однаковий статус і рівнозначно використовуються як загальнонаціональні державні мови (наприклад, арабська і французька в Марокко);

4) регіональна державна мова (єдина регіональна державна мова, яка рівнозначно використовується із загальнонаціональною (загальнодержавною) державною мовою в межах території регіону у федеративній (Швейцарія, Бельгія, Канада) чи регіоналістській (Іспанія, Італія) державі або відносно рівнозначно використовується в межах території регіону із загальнонаціональною державною мовою в унітарній державі (Франція); єдина регіональна державна мова, яка є одночасно основною і єдиною державною мовою в межах кордонів регіону (деякі кантони Швейцарії);

5) визнані, охоронювані та підтримувані державою мови народів, які історично проживають на території держави, відмінні від загальнонаціональної або регіональної мови, зокрема місцеві мови;

6) мови (точніше – допоміжні мовні системи) осіб з обмеженими комунікативно-лінгвістичними можливостями (осіб з тяжкими порушеннями мовлення, глухих і глухонімих, слабчучючих, сліпих): жестові мови (жестові системи комунікації, дактильні абетки), тактильні алфавіти (абетка Брайля тощо);

7) мови зі спеціально не обумовленим статусом («індиферентні» мови (мови мігрантів), штучні мови (есперанто та ін.);

8) мови, розвиток яких не заохочується, або взагалі є мовою ворожнечі (російська мова в Україні, особливо зараз, у час війни).

Згадуваний вище дослідник Х. Арсоц (X. Arzoz) виокремлює дві широкі категорії мовних прав, два види рівня їхнього законодавчого захисту: з одного боку, «лінгвістична толерантність», яка має на увазі наявність негативних прав, що захищають представників мовних меншин від дискримінації та асиміляції, а з іншого боку – забезпечення розвитку мови державою, що передбачає встановлення і захист позитивних прав на отримання основних державних послуг рідною мовою. Те, що мовні права належать до двох різних категорій, має особливе значення, якщо йдеться про нормативне закріплення таких прав. З одного боку, мовні права передбачають свободу вільно обирати і використовувати свою мову та бути захищеним від втручання у свою лінгвістичну ідентичність. Така свобода мови не вимагає обов'язкового втручання держави, активних дій з її боку, оскільки це право людина може здійснювати вільно. З іншого боку, мовні права можуть передбачати право на отримання всіх державних послуг рідною мовою, що вимагає активних дій держави і певних витрат з її боку [15, р. 5–7].

Ще один іноземний вчений Франциско Гомес де Матос (F. Gomes de Matos) класифікував мовні права людини залежно від виду таких прав, а також залежно від суб'єктів, яким такі права належать. Відповідно до першого підходу він виділив такі мовні права: право на лінгвістичну рівність, що передбачає право кожного на рівне і шанобливе ставлення незалежно від мови, якою він розмовляє; право на рідну мову, а також право на вибір своєї мови; право на вивчення своєї рідної мови, що передбачає право кожного на мовний розвиток у рамках безперервної освіти протягом усього життя; право на використання своєї рідної мови; право на комунікативну різноманітність, що передбачає право кожного на вибір вимови, словникового запасу, синтаксичних конструкцій і стилю; право на забезпечення збереження та підтримання своєї рідної мови; право на збагачення своєї рідної мови, що передбачає можливість кожної особи робити свій особистий внесок у лексичний розвиток мови, її популяризацію на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях; право на вивчення іншої мови; право на отримання спеціалізованої медичної допомоги в разі розладів, пов'язаних з утрудненням комунікації [20, р. 2–3].

Друга класифікація мовних прав, яку запропонував Франциско Гомес, передбачає наявність особливих прав на мову в таких суб'єктів: у дітей (кожна дитина має право на те, щоб бути зрозумілою своїми батьками і взаємодіяти з ними для свого подальшого лінгвістичного розвитку); у батьків (кожен з батьків має право на взаємодію зі своєю дитиною, а також право на отримання інформації про мовний розвиток своєї дитини в освітніх установах); в учнів (кожен учень має право не зазнавати дискримінації через вибір своєї мови); у вчителів (кожен учитель має право викладати свій предмет своєю рідною мовою); у авторів, письменників і журналістів; у пацієнтів (кожен пацієнт має право на

розуміння медичних термінів, що використовуються в медичних установах і під час взаємодії зі своїм лікарем) [20, р. 3].

Іноземний вчений-лінгвіст Тімоті Перрі (Т. Perry) зараховує до універсальних мовних прав людини такі права [21, р. 47–48]:

1) права щодо рідної мови, зокрема: право на самоідентифікацію зі своєю рідною мовою, право на повагу до такого самовизначення іншими особами, право на вивчення усної та письмової рідної мови (що також передбачає право на здобуття освіти рідною мовою), а також право на використання рідної мови в офіційних установах;

2) права щодо інших мов, які не є рідними: право кожного, чия рідна мова не є офіційною в державі, де він проживає, вивчати їхню офіційну мову;

3) права, пов'язані зі співвідношенням різних мов, що передбачають право лише на добровільну зміну використовуваної мови.

Цікаво те, що Хартія мовної політики та мовних прав у креольськомовних країнах Карибського басейну від 14.01.2011 [22] визнає (ч. 1 ст. 3) такі невід'ємні особисті індивідуальні мовні права, які можуть здійснюватися особою в будь-якому випадку і в будь-якій ситуації: право бути визнаним як член мовної спільноти; право використовувати свою рідну мову і в приватному, і в суспільному житті; право використовувати своє власне ім'я; право на взаємодію та спілкування з іншими членами своєї мовної спільноти; право на отримання необхідного лікування, спрямованого на відновлення мовлення та мови, якщо в особи є мовленнєві порушення.

Водночас у ч. 2 ст. 3 цієї Хартії наведено перелік колективних мовних прав людини, які можуть здійснюватися одночасно з індивідуальними, а саме: право на власну мову, культуру та історію, та їх вивчення; право на доступ до послуг у сфері культури; право на використання своєї мови в засобах масової інформації нарівні з іншими мовами; право звертатися та отримувати відповіді своєю рідною мовою від органів державної влади та при здійсненні соціально-економічних відносин [22].

На основі проаналізованих у науковій літературі підходів виділимо такі групи мовних прав і окремі мовні права, що входять до їх складу:

1) мовні права, пов'язані з національно-культурною ідентичністю: право на рідну мову, включно з правом на вибір і використання рідної мови; право на мовну ідентичність, зокрема право людини на вільне віднесення себе до певної мови і пов'язаної з нею певної мовної культури та на самостійну самоідентифікацію з нею, а також право виключно на добровільну зміну використовуваної мови; право бути визнаним як член мовної спільноти; право на використання свого імені у звучанні рідною мовою, виходячи з лінгвістичних традицій імен та прізвищ; право на вільне вираження і збереження своєї мовної ідентичності; право батьків дитини виховувати її рідною мовою; право на захист від довільного втручання інших осіб у питання мовної ідентичності людини; право на визнання державою цінності мов народів, які історично проживають на її території; право на самозахист рідної мови; право на збагачення своєї рідної мови, що передбачає можливість кожної особи робити свій внесок у лексичний розвиток мови, а також у її популяризацію на місцевому, національному, регіональному та міжнародному рівнях;

2) мовні права в міжособистісній комунікації: право на використання рідної мови або будь-якої іншої в письмовому та усному мовленні, у міжособистісних письмових та усних комунікаціях з рідними та близькими, а також з іншими особами, щонайменше свого народу, зокрема для реалізації права бути почутим і зрозумілим; право на комунікативну різноманітність, що передбачає право кожного на вибір вимови, словникового запасу, синтаксичних конструкцій і стилю;

3) мовні права, що визначають соціальну солідарність і пов'язані з правами на інтеграцію: право на повагу до мовної самоідентифікації (мовного самовизначення) іншими особами незалежно від того, чи є рідною мовою мова більшості або меншини, тобто право на визнання цінності та на повагу до мов народів, які історично проживають на території країни, іншими членами спільноти (населенням країни); право кожного, чия рідна мова не є державною (офіційною) в державі його проживання, на вивчення державної мови;

4) мовні права в галузях освіти і культури: право на вивчення усної та писемної рідної мови і рідної мовної культури; право на здобуття освіти рідною мовою; право на використання рідної мови у творчості; право навчатися інших мов, крім рідної мови; право на викладання рідною мовою;

5) мовні права у відносинах із державою: право на отримання державних і муніципальних послуг рідною мовою; право на використання рідної мови під час взаємодії з державними і муніципальними органами та установами; право на захист від дискримінації на підставі мовної належності та на захист

від приниження людської гідності за ознакою мовної належності; право на охорону і захист державною рідною мови; право обвинуваченого розуміти висунуте проти нього обвинувачення, відповідно, право на отримання за потреби послуг перекладача;

6) мовні права, пов'язані з інформаційними правами: право на отримання інформації про права і свободи рідною мовою; право на поширення масової інформації рідною мовою і пов'язане з ним право на доступ до засобів масової інформації рідною мовою; право пацієнта на розуміння медичних термінів, що використовуються в медичних установах і під час взаємодії зі своїм лікарем;

7) мовні права осіб з обмеженими комунікативно-лінгвістичними можливостями: право на отримання спеціалізованої медичної допомоги в разі розладів, пов'язаних з утрудненням комунікації; права осіб з обмеженими комунікативно-лінгвістичними можливостями на доступ до вивчення спеціалізованих мов (комунікативно-мовних систем) (жестові мови (жестові системи комунікації, дактильні абетки), тактильні алфавіти (абетка Брайля та ін.)).

Перераховані мовні права характеризуються різним ступенем гарантованості для мов із різними статусами. Очевидно, наприклад, що держава просто не в змозі організувати умови для реалізації права на здобуття освіти рідною мовою або для реалізації права на використання рідної мови під час взаємодії з державними установами для представників абсолютно всіх мовних груп, які проживають у державі. Ба більше, розподіл характеристик, що відображають значення, яке держава надає тим чи тим мовам на своїй території, може різнитися для різних держав та епох. В одних державах охорони та захисту мовних прав надається найбільш мінімальне (мінімально можливе) значення (скажімо, в США). У деяких же державах ступені жорсткості і глибини державно-правового захисту державної та одночасно культуроутворювальної і державотворчої мови дуже високі (наприклад, у Франції, Польщі).

Висновки. Використання загальнозживаної мови та писемності має служити справі охорони державного суверенітету та національної гідності, має сприяти консолідації держави та єднанню української нації, розвитку матеріальної і духовної культури. І саме конституційно-правове закріплення державної мови є центральним та найбільш значущим елементом правової держави. У сучасній демократичній державі кожній людині надається право на рівність. Дискримінація за ознакою релігії, мови, статі, кольору шкіри тощо заборонена в Україні. Україна як соціальна держава несе юридичне зобов'язання захищати і заохочувати права людини та забезпечувати умови, щоб люди могли здійснювати свої права без дискримінації, зокрема й у сфері реалізації конституційного права на мову. Саме тому маємо усвідомлювати важливість законодавчого регулювання мовних відносин у процесі здійснення національної політики української держави.

Список використаних джерел:

1. Головатий С. Українська мова – інститут державності. *Право України*. 2016. № 3. С. 11–62. URL: https://rd.ua/storage/attachmentsГоловатий_2016_Українська%20мова%20-%20інститут%20державності.pdf (дата звернення: 02.06.2023).
2. Загальна декларація прав людини: міжнар. док. від 10.12.1948. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 02.06.2023).
3. Ословські рекомендації щодо мовних прав національних меншин і пояснювальна записка, лютий 1998 року. URL: <https://www.osce.org/files/f/documents/0/4/67545.pdf> (дата звернення: 02.06.2023).
4. Ажнюк Б.М. Право на мову: європейський соціолінгвістичний контекст і Україна. *Українська мова і європейський лінгвокультурний контекст: зб. наук. пр.* Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, 2019. С. 68.
5. Рацибарська Ю. Війна і мова: як в Україні люди масово переходять на українську мову? *Радіо Свобода*. 2023. 4 берез. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/pereyty-z-rosiyskoyi-na-ukrayinsku-movu/32297616.html> (дата звернення: 02.06.2023).
6. Swart M. The Constitutionalisation of Diversity: An Examination of Language Rights in South Africa after the Mikro Case. *Zeitschrift für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht*. 2008. № 68. P. 1083–1109.
7. Конституція України: Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.06.2023).

8. Декларація прав національностей України від 01.11.1991 № 1771-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1771-12#Text> (дата звернення: 02.06.2023).
9. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 № 2704-VIII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення: 02.06.2023).
10. Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин: Закон України від 15.05.2003 № 802-IV. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/802-15#Text> (дата звернення: 02.06.2023).
11. Про національні меншини в Україні: Закон України від 25.06.1992 № 2494-XII. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2494-12#Text> (дата звернення: 02.06.2023).
12. Про ратифікацію Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин: Закон України від 09.12.1997 № 703/97-ВР. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/703/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 02.06.2023).
13. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мойсика В. Р. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28.02.2018. *База даних «Законодавство України»* / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/nf02d710-18#Text> (дата звернення: 02.06.2023).
14. The language rights of persons belonging to national minorities under the Framework Convention (Thematic Commentary № 3) / Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Strasbourg, 5 July 2012. URL: <https://rm.coe.int/16800c108d> (viewed on 02.06.2023).
15. Arzoz X. The Nature of Language Rights. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*. 2007. № 2. P. 1–35.
16. Language Rights, Religious Freedom and Equality of Cultural Identity. URL: http://www.irmgard-cornix-stiftung.de/fileadmin/user_upload/pdf/Cultural_Pluralism/Language/Essay.Pinto.pdf (viewed on 02.06.2023).
17. Kloss H. Language Rights and Immigrant Groups. *International Migration Review*. 1971. № 5. P. 250–268.
18. Kloss H. Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. *Sociological Inquiry*. 1966. Vol. 36, iss. 2. P. 135–145.
19. Kloss H. Bilingualism and Nationalism. *Journal of Social Issues*. 1967. Vol. 23, № 2. P. 39–47.
20. Gomes de Matos F. Two typologies of linguistic rights. URL: <http://www.humiliationstudies.org/documents/MatosTwoTypologiesofLinguisticRights.pdf> (viewed on 02.06.2023).
21. Perry T. Language rights, ethnic politics: A critique of the Pan South African Language Board / Paper № 12. Cape Town: Project for the Study of Alternative Education in South Africa (PRAESA), 2012.
22. Charter on Language Policy and Language Rights in the Creole-Speaking Caribbean (Kingston, Jamaica, January 14, 2011). URL: <http://research2.wayne.edu/hum/Hum/Programs/brownbag/flyers/11-12/CARIBBEANLANGUAGECharter.pdf> (viewed on 02.06.2023).

УДК 342.733

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.20>

ФІЛОСОФІЯ СУЧАСНОЇ ОСВІТИ: СУТНІСТЬ, ЗМІСТ ТА СПРЯМОВАНІСТЬ

Продан В.І.,
*асистент, аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
<https://orcid.org/0009-0008-3805-5150>
viktorija.prodan@uzhnu.edu.ua*

«... Освіта – це не підготовка до життя. Освіта – це саме життя...» [1].
© Джон Дьюї

Продан В.І. Філософія сучасної освіти: сутність, зміст та спрямованість.

Філософією сучасної освіти являється розділ філософії, який займається питаннями дослідження освіти, її ролі в житті суспільства, висунення різноманітних педагогічних теорій задля демократизації та вдосконалення освітнього процесу.

В рамках нашого дослідження ми проаналізували зміст філософії освіти, її сутність та спрямування. Охарактеризували бачення філософії освіти у працях її родоначальника Джона Дьюї та прослідкували взаємозв'язок представлених філософом течій (практичне навчання, міждисциплінарний підхід, демократична класна кімната, рефлексивне мислення, залучення спільноти) на потенційні результати розвитку соціуму (розвиток практичних навичок, розвиток пізнавальних навичок, вироблення громадської компетентності та дотримання громадських обов'язків, розвиток та удосконалення метапізнання, соціальна взаємодія та культура).

Ціннісним в процесі аналізу проблематики філософії сучасної освіти стало також опрацювання педагогічної теорії соціальної справедливості Пауло Фрейре, що склалася під впливом течії Джона Дьюї. Центральним у соціальній філософії Пауло Фрейре стало розуміння того, що в репресивній динаміці зменшується гуманність як гнобителя, так і пригноблених. Філософська концепція Фрейре спиралася в свою чергу на три основні стовпи: освіта як інструмент гуманізації особистості через свідомі дії з метою трансформації світового порядку; діалог – як педагогічний засіб прогресивного навчання; комплекс «бачити, аналізувати та діяти», що служить серцевиною методики філософа та полягає в оцінці ситуації, її аналізу, виявлення першопричин виникнення негативних факторів та активні дії з метою усунення таких факторів при неухильному дотриманні принципу соціальної справедливості.

Визначено, що під філософією освіти слід розуміти галузь філософії, що розглядає розвиток освіти та соціуму у їх єдності, пропонує педагогічні теорії провадження освітньої діяльності, розглядає освіту як важіль демократичних змін та модифікацій. Своєю чергою, концепцію сучасної освіти ми вбачаємо у наявності наступних векторних елементів: *гуманістична освіта, цифрова освіта, гібридна освіта (змішані форм навчання), інклюзивна освіта, індивідуалізована освіта, безперервна освіта.*

Ключові слова: освіта, філософія, філософія освіти, право на освіту, концепція освіти, сучасна освіта, конституційно-правове регулювання права на освіту.

Prodan V. Philosophy of modern education: essence, content and orientation.

The philosophy of modern education is a section of philosophy that deals with issues of education research, its role in the life of society, putting forward various pedagogical theories for the democratization and improvement of the educational process.

As part of our research, we analyzed the content of the philosophy of education, its essence and direction. They characterized the vision of the philosophy of education in the works of its founder John Dewey and traced the relationship between the currents presented by the philosopher (practical learning, interdisciplinary approach, democratic classroom, reflective thinking, community involvement) on the potential results of the

development of society (development of practical skills, development of cognitive skills, development public competence and compliance with public duties, development and improvement of metacognition, social interaction and culture).

The study of Paulo Freire's pedagogical theory of social justice, which developed under the influence of John Dewey's current, also became valuable in the process of analyzing the problems of the philosophy of modern education. Central to Paulo Freire's social philosophy was the understanding that in repressive dynamics the humanity of both the oppressor and the oppressed decreases. In turn, Freire's philosophical concept rested on three main pillars: education as a tool for humanizing the individual through conscious actions aimed at transforming the world order; dialogue - as a pedagogical means of progressive learning; the "see, analyze and act" complex, which serves as the core of the philosopher's methodology and consists in assessing the situation, its analysis, identifying the root causes of the occurrence of negative factors and active actions aimed at eliminating such factors while strictly observing the principle of social justice.

It was determined that the philosophy of education should be understood as a field of philosophy that considers the development of education and society in their unity, offers pedagogical theories of educational activities, considers education as a lever for democratic changes and modifications. In turn, we see the concept of modern education in the presence of the following vector elements: *humanistic education, digital education, hybrid education (mixed forms of education), inclusive education, individualized education, continuous education.*

Key words: education, philosophy, philosophy of education, right to education, concept of education, modern education, constitutional and legal regulation of the right to education.

Постановка питання.

Філософія освіти є аналітичною функцією що активується у сфері освітніх концепцій, політик, теорій, програм і практик. Браком сучасної освітньої парадигми вбачаємо відсутність єдиної мети чи предмету правового регулювання, що ставить перед собою за ціль спрямування її навчальних та педагогічних програм. Згаданий брак єдності існує в першу чергу через те, що освіта як соціальна та правова категорія має занадто багато конкуруючих прихильностей до різноманітних освітніх методологій, які керуються різними філософськими зобов'язаннями. Насамперед, сучасна освіта є не стільки істиною чи мораллю, скільки толерантною та внеском в економічне та духовне зростання нації.

З незапам'ятних часів як освіта, так і філософія були пов'язані одна з одною. Одні із найвеличніших філософів також були вмілими та мудрими педагогами. Кожен філософ в деякій мірі висловлювався в бік освіти, до прикладу: Ганді говорив про базову освіту, Сократ, Платон, Аристотель, Руссо, Кант, Гегель, Дьюї відомі не тільки своїми філософськими, а й просвітницькими ідеям тощо. Таким чином, філософія освіти являє собою філософсько-правові роздуми про сутність, цілі та проблеми освіти. Майже вся освітня діяльність, починаючи від практики в класі до видання наказів із затвердження навчальних програм і регулювання освітньої політики неминуче ґрунтується на філософських концепціях, припущеннях та позиціях. Відтак, справедлива та дієва освітня практика залежить від філософської обізнаності та розуміння.

Відтак, представлене дослідження у сфері філософії сучасної освіти є надзвичайно важливим з огляду на його наукову новизну, обґрунтованість та корисність в рамках напрацювань в галузі освіти та науки. Знання філософії освіти принесе користь не лише вчителям, науково-педагогічним співробітникам, студентам, аспірантам, політикам але й учням, батькам і громадянам загалом.

Аналіз наукових джерел. Сферою досліджень освітнього питання а також ролі філософії у розвитку та розумінні освітньої політики займалися наступні вітчизняні та зарубіжні науковці, а саме: Аляєв Г.С., Андрущенко В., Брижата І.А., Вашкевич В.М., Вдовиченко Є., Гермеса Дж., Кузьміна С.Л., Опачко М.В., Передборська І., Стогній І.П., Цикін В.О. та ін.

Мета статті – дослідити сутність, зміст та спрямування основних філософських концепцій сучасної освіти.

Виклад матеріалу дослідження. Стрімкий розвиток третього тисячоліття поряд зі своїми позитивними наслідками у вигляді наукових відкриттів, технічного прогресу, розвитку штучного інтелекту породив дещо негативне у соціальній сфері (ставлення особи до суспільства, взаємовідносини між особами та занепад людського розвитку – ставлення особи до самого себе). Відтак, ключовим завданням філософії сучасної освіти являється побудова такої концепції, яка була б націлена на виховання в людини поваги до себе, навколишнього середовища та взаємовідносин з іншими особами при цьому не втрачаючи власної самобутності та ідентичності [2, с.5].

На сьогоднішній час мають право на існування безліч філософських теорій, які суттєво вплинули на сферу освіти. І хоча головна мета подачі навчального матеріалу часто є подібною в педагогічних колах, вона може дуже по-різному трактуватися у реальних обставинах людського життя. Така тенденція пов'язана з існуванням різних філософських течій та концепцій освіти. Однак, незважаючи на значну кількість згаданих нами напрямів філософського спрямування, що привнесли свою частинку у формування якісного освітнього середовища, для себе вбачаємо дві з них, що найбільше нам імпонують та які вважаємо найбільш виправданими в актуальних умовах, а саме практична філософія Джона Дьюї та педагогічна теорія соціальної справедливості Пауло Фрейре, що склалася під впливом течії Дьюї.

Джон Дьюї був американським філософом та психологом за сумісництвом. Він також був педагогом, і його вплив у цій галузі визнано надзвичайно важливим. Дьюї народився 20 жовтня 1859 року. Його друге ім'я, яким був неофіційно нагороджений в наукових колах – «батько філософії освіти». Дьюї був одним із видатних діячів заснування філософського руху під назвою «Прагматизм у Сполучених Штатах» [3, с. 91]. Так, за словами Джона Дьюї, навчання має відбуватися в межах реального часу, обґрунтовуючи цю необхідність наступними причинами:

- *нестабільність буття* – філософ вважав, що все, що відбувається в житті, є природними подіями, оскільки люди є частиною природи. Труднощі, небезпека, зло і добро – є природними аспектами та не можуть бути визначені чи передбачені. Таким же чином функціонують суспільні цінності, норми та ідеї людей. Здобуті знання постійно трансформуються зі змінами в суспільстві.

- *історичний фактор* – для якісного та помірному розвитку в суспільстві мають відбутися необхідні зміни, однак соціум не має повністю відходити від складників минулого. Існуюча модифікація повинна відповідати попереднім практикам з метою збереження бажаних потреб суспільства.

- *цілі та наслідки* - перш ніж внести будь-які зміни, спочатку треба зрозуміти, чи це матиме позитивні наслідки для суспільства. Трансформації повинні мати схвальний результат, який сприятиме розвитку людини та суспільства.

Головною метою Джона Дьюї стала реалізація освітнього процесу таким чином, щоб він допомагав розвитку людини, зокрема за допомогою наступних інструментів:

- фактичне навчання повинно провадитися із практичними елементами. Дьюї вважав, що досвід - це освіта. Навчання має складатися як з теорії, так і з практики, бути пов'язаним з реальним світом;

- у класі має панувати соціальна взаємодія та взаємодіяльність, а не лише навчання. За словами філософа, освіта — це підготовка людини не до майбутнього, а до сьогоднішнього;

- людський розум і суспільство повинні продовжувати змінюватися і розвиватися з плином часу.

- посилення освітніх програм згідно до/з урахуванням інтересів учнів [4].

Відтак, теорію Джона Дьюї та її прямиий вплив на соціум можна простежити у Таблиці 1.

Таблиця 1

Інструменти освітньої філософії Джона Дьюї	Потенційні результати розвитку соціуму
<i>Практичне навчання:</i> заохочення навчання на практиці, практичного досвіду та залучення активної участі слухачів до процесу.	<i>Розвиток практичних навичок:</i> соціум розвиває практичні навички та вчиться застосовувати теоретичні знання до реальних ситуацій.
<i>Міждисциплінарний підхід:</i> інтегрування предметів та різних допоміжних засобів з метою забезпечення більш цілісного та взаємопов'язаного навчання.	<i>Розвинуті пізнавальні навички:</i> краще розуміння та запам'ятовування, що забезпечується шляхом залучення зорової та слухової пам'яті.
<i>Демократична класна кімната:</i> надання слухачам права голосу в межах навчального процесу та керування групою.	<i>Вироблення громадської компетентності та дотримання громадських обов'язків:</i> вивчення принципів демократії, солідарності та відповідальності,
<i>Рефлексивне мислення:</i> сприяння регулярній саморефлексії, з метою допомоги слухачам в оцінці рівня власної підготовки.	<i>Розвиток та удосконалення метапізнання:</i> розвиток здатності думати про власне мислення, покращуючи свою самосвідомість і стратегії навчання.
<i>Залучення спільноти:</i> розширення зв'язків класу чи групи до спільноти та світу за межами класу.	<i>Соціальна взаємодія та культура:</i> розуміння своєї ролі у суспільстві та розвиток емпатії і соціальних навичок.

Пауло Фрейре (1921—1997), що став родоначальником концепції «педагогіка пригноблених» глибоко співпереживав тим, хто постраждав від колоніального гніту на рідних землях Бразилії. Як шкільний вчитель, він намагався вирішити проблему неписьменності, яка перевищувала 60% у північно-східній Бразилії. Він працював з державними установами над сприянням грамотності та зрозумів, що проблеми неписьменності та бідності в першу чергу пов'язані з авторитарним ставленням, яке глибоко вкорінене в усіх аспектах суспільства, що простежувалося навіть у ставленні батьків до своїх дітей.

«... Найбільшим гуманістичним та історичним завданням пригноблених є звільнення самих себе та своїх гнобителів...».

Коли групи починають бачити себе та своє суспільство з власної точки зору та усвідомлюють свій потенціал, безвихідь змінюється надією. Суспільство зараз виглядає як щось незавершене, що не є даністю, а викликом. Цей новий критичний оптимізм веде до сильного почуття соціальної відповідальності та залучення до завдання трансформації суспільства...» [5].

© Пауло Фрейре

Центральним у соціальній філософії Пауло Фрейре є його розуміння того, що в репресивній динаміці зменшується гуманність як гнобителя, так і пригноблених. У своїй книзі «Педагогіка пригноблених» 1968 року Фрейре закликає до перегляду педагогіки – методів і практики навчання. Цінність освіти для філософа полягала не просто в кращій здатності заробляти на життя за допомогою професії, а радше в розширенні можливостей і трансформації для окремої людини та спільноти. Освіта – це процес. Освіта веде до соціальної справедливості.

Зокрема, освітні погляди Фрейре зосереджуються в наступному:

- освіта полягає в гуманізації особистості через свідомі дії з метою трансформації світового порядку;
- діалог – як педагогічний засіб прогресивного навчання;
- комплекс «бачити, аналізувати та діяти», що служить серцевиною методики Фрейре та полягає в оцінці ситуації, її аналізу, виявлення першопричин виникнення негативних факторів та активні дії з метою усунення таких факторів при неухильному дотриманні принципу соціальної справедливості [6].

Ключовий інструментарій філософської течії Фрейре та його безпосередній вплив на суспільну свідомість та поведінку представлено у Таблиці 2.

Таблиця 2

Інструменти освітньої філософії Пауло Фрейре	Потенційні результати розвитку соціуму
<i>Освіта з метою визволення</i>	Сучасна система освіти є більше освітою для пригноблення, що позбавляє можливості розвивати навички критичного та логічного мислення. Концепція Фрейре на протигагу зазначеній дає соціуму критичне сприйняття власної соціальної реальності.
<i>Освіта з метою розвитку свідомості</i>	Спрямованість течії на виховання в соціуму критичної свідомості та совісності.
<i>Метод власної постановки завдання учнями</i>	Висувається на протигагу «банківському методу», де «банк» (освітня установа), що володіє знаннями передає їх учням на самостійне представлення соціумом завдання, що сприяє кращому засвоєнню знань та прирівняння теоретичного матеріалу до більш реального, життєвого.
<i>Трансформаційне навчання</i>	Підтримує індивідуальні навички та здібності кожного члену суспільства.

Отже, під філософією освіти можемо визначити галузь філософії, що розглядає розвиток освіти та соціуму у їх єдності, пропонує педагогічні теорії провадження освітньої діяльності, розглядає освіту як важіль демократичних змін та модифікацій.

В процесі дослідження деяких представників просвітницької філософії та інтеграції філософії освіти у нову еру, представляємо власну концептуальну модель філософії сучасної освіти, її сутність та спрямованість в розрізі функціонування сучасного суспільства у Таблиці 3.

Таблиця 3

Складові філософії сучасної освіти	Векторність впливу інструментів філософії на сучасну освіту
Гуманістична освіта	Філософія сучасної освіти наголошує на цінності та потребах учнів. Вона покладає акцент на розвиток особистості, вільне мислення, етичне виховання та підготовку учнів до активної громадянської участі.
Цифрова освіта	Активне використання сучасних технологій у навчальному процесі. Підтримка інтерактивного навчання, використання віртуальних середовищ та онлайн-ресурсів для підвищення якості та доступності освіти.
Гібридна освіта (змішані форми навчання)	Провадження освітніх послуг в актуальних умовах дедалі частіше потерпає від наслідків надзвичайних умов, включаючи війни, екологічні катастрофи та казуси. Основним завданням в таких умовах виступатиме забезпечення доступу до освіти для всіх і кожного в незалежності від зовнішніх обмежуючих факторів.
Інклюзивна освіта	Підтримка принципу інклюзивного навчання, який ставить за мету забезпечити рівні можливості навчання для всіх учнів, незалежно від їхньої фізичної або когнітивної спроможності, етнічного походження, соціального статусу тощо.
Індивідуалізована освіта	Включає врахування різних індивідуальних особливостей учнів, таких як їхні інтереси, стилі навчання, темпи засвоєння матеріалу тощо. Вона прагне створити навчальне середовище, яке відповідає потребам кожного учня.
Безперервна освіта	Усвідомлення того факту, що навчання має тривати протягом усього життя. Активна підтримка самоосвіти, самовдосконалення та особистісного розвитку учнів.

Висновки. Таким чином, в рамках нашого дослідження ми дослідили зміст, сутність та спрямування філософії освіти. Дослідили роль та вплив підходів на формування подальших філософських течій родоначальників освітньої складової у філософії – Джона Дьюї та Пауло Фрейре. Розглянули зміст та вплив згаданих напрацювань на розвиток суспільних навичок та представили власне бачення концепції філософії сучасної освіти в актуальних умовах.

Список використаних джерел:

1. J. Dewey. My Pedagogic Creed. *School Journal*. Vol. 54. 1897. P. 77–80.
2. Філософія освіти – стратегія прориву в майбутнє: монографія. Суми: СумДПУ ім. А.С.Макаренка. 2012. 258 с.
3. M.K. Williams. John Dewey in the 21st Century. *Journal of Inquiry & Action in Education*. Vol. 9 (1). 2017. P. 91–102.
4. S. Hasan, S. Abdulkarim. John Dewey’s Intellectual Form Of Educational Philosophy In Contemporary Era. *Journal of Positive School Psychology*. Vol. 6, No 5. 2022. P. 4110–4118.
5. P. Freire. *Pedagogy of the oppressed*: translated by Myra Bergman Ramos, introduction by Donaldo Macedo. The Continuum International Publishing Group Inc. 2000. 181 p.
6. Sabarish P. Educational Philosophie of Paulo Freire. Sabarish blog. 2014.

УДК 342.573

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.21>

ЗАКОНОДАВЧЕ РЕГУЛЮВАННЯ РЕФЕРЕНДУМУ В УКРАЇНІ

Шаповал В.Д.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних і
галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
orcid.org/0000-0002-6535-3216
v.d.shapoval@gmail.com*

Слободяник Т.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних і
галузевих юридичних наук
Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
orcid.org/0000-0002-8312-9250
tslobodyanik78@gmail.com*

Літвяков Е.М.,

*студент Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
orcid.org/0009-0001-6897-2602
litviakov_em@proton.me*

Шаповал В.Д., Слободяник Т.М., Літвяков Е.М. Законодавче регулювання референдуму в Україні.

Стаття присвячена висвітленню актуальних аспектів законодавчого регулювання референдуму, як важливої форми безпосереднього народовладдя, що має визначальне значення для сучасного українського конституціоналізму, визначає напрями розвитку нашого суспільства та держави, а також покликаний забезпечувати вільне волевиявлення всіх громадян у широкому спектрі питань. Сучасний світ наповнений гаслами багатьох держав про те – «хто з них більш демократичний і де свобода волевиявлення більша». Одним із проявів наявності у країнах вищезазначеного є досягнутий рівень народовладдя у країні, тобто те, наскільки реально існуючі процедури волевиявлення та здійснення волі народу впливають на управління суспільними та державними справами. Становлення громадянського суспільства та розбудова правової держави передбачають перетворення народу з об'єкта державного управління на головного суб'єкта влади, що зумовлює необхідність розвитку й удосконалення всіх форм народовладдя, під яким розуміється широка й активна участь громадян в управлінні справами держави та суспільства. Поряд із цим пріоритетними є саме ті інститути демократії, які дозволяють народу безпосередньо вирішувати найважливіші проблеми суспільного та державного життя. В Україні визнання у Конституції народу носієм суверенітету та єдиним джерелом влади, а також закріплення можливості здійснювати владу народом безпосередньо та через органи державної і місцевої влади стало серйозним кроком у створенні демократичної та правової держави.

Референдум є важливою формою безпосереднього народовладдя, яка полягає в голосуванні виборців й у результаті якого приймаються рішення з питань державного чи самоврядного характеру. Дивлячись на важливість цього питання, в українському законодавстві існувало багато законів, які повинні були регулювати всі питання, що стосуються референдуму, такі як: поняття референдуму, процедура його проведення та настання юридичної відповідальності за порушення законодавства про

референдум. Проте, з плином часу всі ці закони неодноразово змінювалися у зв'язку з виявленням у них, так званих, «підводних каменів», серед яких: невідповідність деяких норм конституції, не закріпленість регулювання деяких питань тощо.

Ключові слова: народовладдя, безпосередня демократія, представницька демократія, законодавство, всеукраїнський референдум.

Shapoval V., Slobodianyuk T., Litviakov E. Legislative regulation of the referendum in Ukraine.

The article is devoted to highlighting the current aspects of the legislative regulation of the referendum as an important form of direct people's power, which is of decisive importance for modern Ukrainian constitutionalism, determines the directions of development of our society and the state, and is also designed to ensure the free expression of will of all citizens in a wide range of issues. The modern world is filled with slogans of many states about "which of them is more democratic and where freedom of expression of will is greater". One of the manifestations of the presence of the above in the countries is the achieved level of people's power in the country, that is, the extent to which the existing procedures for expressing the will and exercising the will of the people affect the management of public and state affairs. The formation of a civil society and the development of a legal state involve the transformation of the people from the object of state administration to the main subject of power, which necessitates the development and improvement of all forms of people's government, which means the broad and active participation of citizens in the management of the affairs of the state and society. Along with this, those institutions of democracy that allow the people to directly solve the most important problems of social and state life are of priority. In Ukraine, the recognition of the people in the Constitution as the bearer of sovereignty and the only source of power, as well as the establishment of the ability to exercise power by the people directly and through state and local authorities, became a serious step in the creation of a democratic and legal state.

Referendum is an important form of direct people's power, which consists in the voting of voters, as a result of which decisions are made on issues of a state or self-governing nature. Considering the importance of this issue, there were many laws in the Ukrainian legislation that were supposed to regulate all issues related to the referendum, such as: the concept of a referendum, the procedure for its holding and the onset of legal responsibility for violating the legislation on the referendum. However, over time, all these laws were repeatedly changed in connection with the discovery of so-called "pitfalls" in them, including: the inconsistency of some norms of the constitution, the lack of regulation of some issues, etc.

Key words: people's power, direct democracy, representative democracy, legislation, all-Ukrainian referendum.

Постановка проблеми та її актуальність. Принцип народовладдя як неодмінна складова демократії проходить через усю історію розвитку політичної думки, сприяючи формуванню ідей гуманізму та прогресу. Вся історія розвитку людства показує, що демократичне вирішення проблеми можливе за умови, коли в основу розвитку всієї суспільної системи ставиться людина, коли соціальна цінність народовладдя розглядається у тісному зв'язку з інтересами, потребами та волею членів суспільства, коли народовладдя є вираженням, дійсно, колективної волі, яка ґрунтується на урахуванні різних точок зору та позицій. Принцип демократизму держави опосередковує, перш за все, взаємовідносини держави та суспільства, держави й особи. Народовладдя – приналежність усієї повноти суспільної влади, зокрема державної, народу, а також вільне здійснення цієї влади народом відповідно до його суверенної волі в інтересах як усього суспільства, так і кожної людини та громадянина. Основними ознаками народовладдя зазвичай виділяють те, що: народ виступає як джерело влади, йому надається можливість періодично змінювати склад своїх представницьких органів, визнається політична свобода громадян, а народ не тільки володіє всією повнотою влади, але й розпоряджається нею, а також рівне виконання всіма громадянами тих громадянських обов'язків, які безпосередньо пов'язані для них із самим фактом громадянства та які, дійсно, необхідні, виходячи з потреб життя в суспільстві та державі, рівність громадян перед законами, які не містять упереджень як на користь, так і проти будь-яких громадян або суспільних груп, і, звичайно, наявність незалежного справедливого суду [1, с. 18].

Стан дослідження теми. Це дослідження спиратиметься на праці вчених, які вже досліджували подібну тематику, таких як: Погорілко В.Ф., Стефанчук Р.О., Шипілов Л.М., Климкова І.І., Ключковський Ю.Б. Тема має достатньо високу актуальність, а також високу необхідність подальших досліджень через зміни у законодавстві України щодо референдуму, задля визначення основних аспектів

референдуму в системі народовладдя, що є важливим кроком для формування правової свідомості громадян у контексті створення демократичної та правової держави.

Метою статті є визначення основних аспектів референдуму в системі народовладдя для формування правової свідомості громадян, а також правовий аналіз тенденцій і визначення перспектив функціонування інституту референдуму як форми безпосереднього народовладдя в українському законодавстві.

Виклад основного матеріалу. Правовим вираженням поняття «народовладдя» є юридична категорія демократії [2, с. 95]. В Україні народовладдя здійснюється у двох формах: прямої (безпосередньої) демократії та представницької демократії. Це визначається у статті 5 Конституції України, де зазначено, що «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» [3]. Представницька демократія означає безпосереднє волевиявлення народу через вибори, де він (народ) формує персональний склад виборних органів й, опосередковано, похідних від них, яким надає можливість протягом визначеного часу здійснювати визначені конституцією владні повноваження. Носіями представницької демократії є парламенти, установчі збори, місцеві представницькі органи тощо.

Безпосередня демократія передбачає прийняття владних рішень самим народом в особі населення виборчих округів, територіальних і галузевих соціальних спільнот, колективів й ін. Існує багато форм безпосередньої демократії, як-от: вибори, референдуми, мирні збори, мітинги, походи та демонстрації, ініціювання референдумів, звернення, народні обговорення. Проте, статтею 69 Конституції України прямо закріплено тільки дві – вибори та референдум, але не заперечує можливості існування й інших форм безпосередньої демократії.

Найдавнішою та найпоширенішою формою безпосередньої демократії, її неодмінним атрибутом є вибори. Цю форму можна визначити як процедуру формування державного органу чи надання повноважень окремій посадовій особі, що здійснюється шляхом голосування [4, с. 106]. Щодо основних ознак виборів, то залежно від органу, який обирається на виборах, вони бувають парламентські, на яких обираються народні депутати України, президентські, вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим, а також вибори депутатів місцевих рад, міських, сільських і селищних голів. Ураховуючи підстави проведення виборів, вони поділяються на: чергові, позачергові (дострокові), проміжні, наприклад, замість народного депутата, який достроково припинив свої повноваження та повторні у разі, якщо вибори були визнані недійсними чи такими, які не відбулися. Залежно від території проведення вибори бувають загальнонаціональні та місцеві.

Ще однією формою безпосередньої демократії є референдум, який є способом прийняття шляхом голосування громадянами України законів України й інших рішень із важливих питань як загальнодержавного, так і місцевого значення. Референдум отримав своє пряме закріплення у статті 69 Конституції України. Високе становище референдуму зумовлене його історичною роллю й ефективністю в системі форм безпосереднього народовладдя. На відміну від інших форм народовладдя саме референдум дозволяє надати волі народу безпосереднього державно-правового характеру. Можливість проведення референдуму, особливо за народною ініціативою, є гарантією та засобом практичного втілення проголошеної установчої влади народу.

Референдум – форма безпосередньої демократії, прийняття рішень із найважливіших питань загальнодержавного чи місцевого значення шляхом загальнонародного голосування [5]. Статус референдуму в кожній державі віддзеркалює політичні традиції, ступінь втілення демократії, які впливають на становлення та розвиток системи безпосереднього народовладдя. Роль референдуму в регулюванні суспільних відносин визначається під час розгляду їхніх основних соціальних функцій. Варто зазначити, що референдум є одним з інструментів реалізації права народного суверенітету та легітимізації владних рішень, що здійснюється як прийняттям рішень або законів під час референдуму, так і підтвердженням рішень органів державної влади щодо питань, які складають виключну компетенцію референдуму, шляхом додання вищої юридичної сили в обох випадках законам і рішенням [6, с. 28].

Водночас, референдум є однією з форм реалізації права національного суверенітету. За умови виконання процедури, яка стосується всеукраїнського референдуму, та виконання вимог закону щодо місцевих референдумів, громадяни України, а також представники окремої нації та народності можуть ініціювати проведення референдуму з питань конституційного чи законодавчого регулювання їхніх національних прав і свобод. Ще однією важливою функцією референдуму є те, що в демократичному суспільстві референдум може бути використаний громадянами як протипоказ певним рішенням державних органів і органів місцевого самоврядування, які не задовольняють їхні інтереси.

Нормативного закріплення видів референдумів чинним українським законодавством не передбачено, проте, з урахуванням його досліджень і положень, можна виокремити відповідні критерії розмежування. Обґрунтовано доцільність класифікації референдумів за зазначеними критеріями на такі типи:

1) За територіальністю референдуму його можна поділити на всеукраїнський (національний) і місцевий [5]. Предметом усеукраїнського референдуму завжди є найважливіші проблеми суспільного та державного життя країни, як-от: прийняття чи затвердження основного закону, внесення змін до нього, законів, підзаконних актів тощо. Предметом місцевих референдумів є, як правило, питання місцевого значення, а з іншого – це може бути предмет, чий специфічний характер обумовлений певними особливостями місцевого самоврядування в кожному окремо взятому регіоні.

2) За предметом, тобто за змістом питань, винесених на всенародне голосування, референдуми поділяються на конституційні та законодавчі. На конституційному референдумі приймають або затверджують нову конституцію чи вносять зміни до чинної. Варто зазначити, що обов'язковим засобом прийняття основного закону та внесення змін до нього безпосередньо референдумом є тільки в деяких країнах. На законодавчому референдумі приймають, уносять зміни чи скасовують закони, а також окремі їхні положення, тобто предметом такого референдуму може бути законопроект або чинний закон.

3) За ознаками референдуми поділяються на обов'язкові та факультативні. Обов'язковий референдум передбачає обов'язкову санкцію громадян на предмет референдуму, тобто, є безальтернативною формою вирішення конкретно визначених законодавством переліку питань [6, с. 26]. У випадку, коли окремі нормативно-правові акти або інші рішення, відповідно до чинного законодавства, встановлюються або затверджуються виключно проведенням референдуму, то він стає обов'язковим. Ці референдуми гарантують українському народу право вирішувати найпринциповіші проблеми суспільно-державного життя шляхом безпосереднього волевиявлення у формі голосування. Конституціями низки європейських країн передбачене проведення обов'язкових референдумів, що є відображенням референдумів як провідної форми народовладдя у сучасному демократичному суспільстві. Факультативні ж референдуми, проводяться за вимогою визначеної відповідним законом кількості виборців щодо прийняття окремих законопроектів і законів [6, с. 26]. Цей референдум проводиться для прийняття визначеного роду нормативно-правових актів на вимогу уповноважених ініціювати його проведення суб'єктів. Практика факультативних референдумів також є певним індикатором рівня розвитку громадянського суспільства, його консолідації з державою.

4) За юридичною силою рішень і політико-правовими наслідками референдуму – на імперативний (обов'язковий) і консультативний (дорадчий) [6, с. 26]. Рішення імперативного референдуму мають вищу юридичну силу порівняно з консультативним, тобто є остаточними й обов'язковими для виконання на всій території країни з часу оголошення його результатів Центральною виборчою комісією. Вони можуть бути змінені чи скасовані тільки на підставі результатів нового всеукраїнського референдуму. Консультативний референдум проводиться органом державної влади, який уповноважений призначати або ініціювати його призначення перед прийняттям ним певного рішення з метою виявлення ставлення громадян до цього рішення. Ці референдуми в зарубіжних країнах, як правило, проводяться з питань, які процедурно не можуть бути вирішені всенародним голосуванням, наприклад, укладення міжнародного договору чи його ратифікація. Вирішення таких питань традиційно відноситься до повноважень президента чи парламенту, але при здійсненні своїх повноважень вони керуються народним волевиявленням.

5) За часом проведення референдуму – на попередні та післязаконодавчі, які, відповідно, є консультативними та ратифікаційними [6, с. 27].

6) За суб'єктами ініціювання референдуму – на ті, які ініційовані українським народом, Верховною Радою, Президентом України.

7) Референдум також розмежовують і за конструкцією питань, які виносяться на всенародне голосування, тобто, на прості та складні. Прості конструкції передбачають винесення на референдум одного конкретного питання з конкретної проблеми. Складні передбачають голосування з двох і більше питань. Ці питання можуть стосуватися різнопорядкових проблем, але, як правило, сукупність питань, винесених на референдум у комплексі, стосується єдиної проблеми. Законодавче регулювання всеукраїнського референдуму, як-от: порядок ініціювання, призначення, підготовки та проведення всеукраїнського референдуму відбувається згідно Конституції України, Закону України «Про всеукраїнський референдум», іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства.

До 2012 року зміст і процедуру референдумів в Україні регулював Закон України «Про всеукраїнський та місцеві референдуми». Проте, на зміну йому набрав чинність новий Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 6 листопада 2012 року, який мав урегулювати порядок здійснення громадянами України їхнього конституційного права на участь в управлінні державними справами через референдум і стати еталоном демократичності належних процедур здійснення влади українським народом. Але через деякий час його було визнано неконституційним через окремі положення у ньому, як-от: правова невизначеність і невиправдано широкий предмет усеукраїнського референдуму; відсутність правової процедури формування й організації роботи комісій референдуму як незалежних і неупереджених органів адміністрування; неможливість участі політичних партій як повноцінних суб'єктів процесу референдуму; необґрунтоване підвищення ролі органів державної влади у процесі референдуму; відсутність ефективного механізму спостереження за перебігом процесу референдуму; непрозорість і неконтрольованість джерел фінансування агітації на всеукраїнському референдумі, незабезпечення відкритості такої агітації та низка інших положень [2, с. 30]. Уже у 2021 році було прийнято новий Закон України «Про всеукраїнський референдум», який мав вирішити помилки попереднього. Так, за чинним законом предметом всеукраїнського референдуму є питання: затвердження закону про внесення змін до розділів I, III, XIII Конституції України; загальнодержавного значення; про зміну території України; про втрату чинності законом України або окремими його положеннями [5].

Стадії проведення референдуму в Законі України «Про всеукраїнський референдум», на жаль, як і в попередніх законах і в інших законодавчих актах чітко не закріплені. Проте, проаналізувавши законодавство можна виокремити три основні стадії: підготовча, основна та стадія закінчення.

Підготовча стадія складається з:

1) ініціації всеукраїнського референдуму (встановлення суб'єктів ініціації референдуму; формулювання форми питання референдуму, в подальшому конституційність питання може бути перевірено Конституційним судом України);

2) інформування громадян України щодо ініціювання;

Основна стадія включає в себе:

1) референдум призначає Президент України, якщо він стосується змін до розділів I, III, XIII Конституції України, чи Верховна Рада – якщо розглядається питання зміни території. Референдум щодо інших питань проводиться за народною ініціативою та проголошується Президентом на вимогу не менше 3 мільйонів громадян за умови, що підписи про призначення референдуму зібрано не менше як у двох третинах областей України та не менше як по 100 тисяч підписів у кожній із них.

2) утворення та реєстрація ініціативної групи, подальший збір підписів і передача підписних листів цією групою у Центральну виборчу комісію, підбивання підсумку підписів Центральною виборчою комісією, проведення агітації під час збору підписів на підтримку ініціативи, передача ініціативною групою підписних листів у паперовому вигляді до Центральної виборчої комісії, передача Президенту України рішення про підсумки збору підписів (згідно статей 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

3) проведення всеукраїнського референдуму та підготовка самого голосування. Сам процес всеукраїнського референдуму розпочинається наступного дня після дня опублікування відповідно указу Президента України чи постанови Верховної Ради України (стаття 22 Закону України «Про всеукраїнський референдум»). Центральна виборча комісія не пізніше як на другий день після початку процесу всеукраїнського референдуму розміщує перелік відповідних територіальних округів з усеукраїнського референдуму із зазначенням їх номерів, меж і центрів на своєму офіційному веб-сайті. Утворення звичайних, спеціальних і закордонних виборчих дільниць. Утворення окружних, дільничних комісій, а також дільничних комісій з електронного голосування з усеукраїнського референдуму.

4) проведення агітації у вигляді зборів громадян, зустрічей із виборцями, дебатів, дискусій та інших публічних заходів, мітингів, демонстрацій за чи проти питання всеукраїнського референдуму, встановлення інформаційних наметів для агітації, оприлюднення у друкованих й аудіовізуальних (електронних) засобах масової інформації та мережі Інтернет виступів, інтерв'ю, відеофільмів, інших публікацій і повідомлень за чи проти питання всеукраїнського референдуму, розповсюдження листівок, плакатів й інших друкованих агітаційних матеріалів або видань, публічні заклики голосувати за чи проти питання всеукраїнського референдуму в інших формах, що не суперечать Конституції та законам України (стаття 94 Закону України «Про всеукраїнський референдум»).

5) вироблення та передача бюлетенів для голосування комісіям з усеукраїнського референдуму, облаштування приміщень для голосування, залучення офіційних і міжнародних спостерігачів.

Остання стадія – кінцева, а саме:

1) визначення результатів усеукраїнського референдуму, як-от: підбиття підсумку голосування учасників, складення протоколів дільничних комісій, їхня подальша передача в окружні комісії; прийом й аналіз документів окружною комісією та закріплення результатів Центральною виборчою комісією. У разі якщо дії Центральної виборчої комісії щодо складання протоколу про результати всеукраїнського референдуму не оскаржені у суді в порядку, встановленому Кодексом адміністративного судочинства України, то Центральна виборча комісія не пізніше як на п'ятий день із дня встановлення результатів усеукраїнського референдуму офіційно оголошує результати всеукраїнського референдуму на своєму засіданні та своє рішення.

2) виконання рішень усеукраїнського референдуму та можлива правова відповідальність у разі невиконання рішень всеукраїнського референдуму. Варто зазначити, що на кожній з цих стадій процес референдуму може бути перерваний у випадку передбаченому у статті 20 Закону України «Про всеукраїнський референдум», а саме «У разі введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях призначення (проголошення) та проведення всеукраїнського референдуму забороняється» [5].

Отже, можемо наголосити на тому, що законодавче регулювання референдуму, а саме його процесу неодноразово змінювалося у процесі законотворчості. Наразі, регулювання процесу референдуму закріплено в законі «Про всеукраїнський референдум», Конституції України й інших законодавчих актах. Більш повно процес і сам усеукраїнський референдум виражений саме у законі «Про всеукраїнський референдум».

Одним із важливих інститутів референдного права треба вважати інститут юридичної відповідальності за порушення законодавства про референдуми. Юридична відповідальність поділяється на: конституційно-правову, кримінально-правову, адміністративно-правову, дисциплінарну.

Оскільки пріоритетним в юридичній відповідальності є саме конституційно-правова відповідальність, то варто почати саме з неї. Так, конституційно-правова відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності, що забезпечується примусовою силою держави й українського народу, має законодавчо встановлений порядок реалізації, сутність якого проявляється в необхідності зазнавати суб'єктом, який учинив конституційно-правове правопорушення (делікт), несприятливих правових наслідків, які безпосередньо передбачені конституційним законодавством, для забезпечення захисту Конституції, стабільності конституційного ладу, прав і свобод особи в Україні. Конституція України не містить переліку правових санкцій за порушення конституційних приписів, які закріплюють право громадянина України на участь у референдумі, а у чинному законі «Про всеукраїнський референдум» є достатня кількість норм щодо юридичної відповідальності за порушення референдного законодавства, але, на жаль, не вказано санкцій за порушення тієї або іншої норми [7]. Тому, вважаємо за потрібне вказати санкції за порушення норм законодавства щодо референдуму, бо на жаль у чинному законі «Про всеукраїнський референдум» і в Конституції України їх не вказано.

Щодо кримінально-правової відповідальності, то вона реалізується відповідно до норм Кримінального кодексу України, а саме Розділу 5 Особливої частини за назвою «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина» [8].

Адміністративно-правова відповідальність передбачена Кодексом України про адміністративні правопорушення, а саме главою 15-А за назвою «Адміністративні правопорушення, що посягають на здійснення народного волевиявлення та встановлений порядок його забезпечення» [9].

До дисциплінарної відповідальності можуть бути притягнуті працівники виборчих комісій референдуму. Варто зазначити, що Закон України «Про всеукраїнський референдум» не конкретизує заходи також і дисциплінарної відповідальності. Тому, на діяльність членів окружних і дільничних виборчих комісій поширюються норми Кодексу законів про працю України. Так, за порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано тільки один із таких заходів стягнення: догана чи звільнення (стаття 147 КЗпПУ) [10].

Висновки. Народовладдя є яскравим показником демократичності держави. Під поняттям «народовладдя» розуміють широку й активну участь громадян в управлінні справами держави та суспільства, а також створення сприятливих умов для надання всієї повноти влади народу, а ідейною основою народовладдя є концепція суверенітету, тобто верховенства влади народу, яка здійснюється в його інтересах. Існує дві форми здійснення народовладдя – безпосередня демократія та представ-

ницька демократія. Представницька демократія історично виникла набагато пізніше за безпосередню та її суть полягає у формуванні народом персонального складу виборних органів й, опосередковано, похідних від них, яким надається можливість протягом обмеженого часу здійснювати визначені конституцією владні повноваження від імені народу. Безпосередня ж демократія передбачає прийняття владних рішень безпосередньо самим народом в особі населення виборчих округів, колективів, територіальних і галузевих соціальних спільнот. Українське законодавство прямо закріплює тільки вибори та референдум.

Як вже було неодноразово зазначено в цій роботі – референдум є важливою та невід’ємною формою безпосереднього народовладдя, яка полягає в голосуванні виборців і шляхом якого приймаються рішення з питань державного чи самоврядного характеру. Українське законодавство визначає референдум, як форму безпосередньої демократії в Україні, спосіб здійснення влади безпосередньо українським народом.

Порядок ініціювання, призначення, підготовки та проведення всеукраїнського референдуму відбувається згідно Конституції України, Закону України «Про всеукраїнський референдум», на який треба звернути особливу увагу, й іншими законами України, а також прийнятими відповідно до них іншими актами законодавства. В українському законодавстві неодноразово змінювалися закони, які регулювали питання референдуму. З них на сьогодні чинним є Закон України «Про всеукраїнський референдум».

На жаль, у чинному законі немає нормативного закріплення видів референдумів, так само як і чіткого закріплення заходів щодо видів юридичної відповідальності, а саме конституційно-правової, кримінально-правової, адміністративно-правової та дисциплінарної. Було би доцільно, щоб ці прогалини були виправлені у чинному законодавстві.

Список використаних джерел:

1. Шипілов Л.М. Народовладдя як основа демократичної держави: монографія. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 216 с.
2. Ключковський Ю.Б. Форми народовладдя в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. *Юридичний журнал «Право України»*. 2019. № 10. С. 95–112.
3. Конституція України: Закон від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
4. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Референдне право України: навч. посібник. Київ: Видавництво «Ліра», 2009. 366 с.
5. Закон України «Про всеукраїнський референдум» від 26.01.2021 р. № 1135-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
6. Климкова І.І., Остапенко М.А. Вибори і виборчі системи: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ: ДП «Видавничий дім «Персонал», 2011. 160 с.
7. Кримінальний кодекс України: Закон від 05.04.2001 р. № 2341-ІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон від 07.12.1984 № 8073-Х. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
9. Кодекс законів про працю України: Закон від 10.12.1971 № 322-VІІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
10. Стефанчук Р.О., Федоренко В.Л. Всеукраїнський референдум у системі референдної демократії: монографія. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2020. 162 с.

РОЗДІЛ 3. ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.22>

ПРАВОВИЙ ЛАНДШАФТ ЗАХИСТУ КОМЕРЦІЙНОЇ ТАЄМНИЦІ: УКРАЇНО-ЄВРОПЕЙСЬКИЙ АСПЕКТ

Абдель Фатах А.С.,

*старший викладач кафедри цивільного та господарського права
Криворізького навчально- наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-9494-7614>
ferewte@hotmail.com*

Устінова-Бойченко Г.М.,

*кандидатка юридичних наук, доцент,
завідувачка кафедри цивільного та господарського права
Криворізького навчально- наукового інституту
Донецького державного університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0001-5821-3832>
jrist10@ukr.net*

Абдель Фатах А.С., Устінова-Бойченко Г.М. Правовий ландшафт захисту комерційної таємниці: україно-європейський аспект.

Стаття присвячена комерційній таємниці як особливому об'єкту інтелектуальної власності. Автори статті провели комплексний аналіз поточної правової бази та проблем, пов'язаних із захистом комерційної таємниці, зробивши акцент на складнощах пов'язаних із захистом комерційної таємниці в різних юрисдикціях, включаючи Німеччину, Францію, Великобританію та Україну.

Авторами було встановлено, що оскільки технологія розвивається з безпрецедентною швидкістю, компаніям стає все важче захистити свою інтелектуальну власність від крадіжки або використання конкурентами або співробітниками, які прагнуть отримати особисту вигоду. Таким чином, існує нагальна потреба в посиленні законів і механізмів забезпечення ефективного захисту комерційних таємниць. Автори наголошують на цьому у своїй статті, звертаючи увагу не те, як слабе законодавство може перешкоджати інноваціям, перешкоджаючи компаніям інвестувати в дослідження та розробки через побоювання, що їхні ідеї можуть бути вкрадені.

Проаналізована нормативна база та судова практика дали розуміння правового ландшафту, пов'язаного із захистом комерційної таємниці. Процес дослідження включав критичну оцінку кожного закону, щоб переконатися в його актуальності та дієвості.

Стаття також проливає світло на проблеми, з якими стикаються країни щодо впровадження ефективної політики щодо захисту комерційної таємниці. Однією з яких є недостатня обізнаність зацікавлених сторін про важливість збереження прав інтелектуальної власності та обмежені ресурси, що виділяються на забезпечення дотримання правил. Розв'язати цю проблему можливо шляхом посилення чинних законів, що стосуються захисту комерційної таємниці, або прийняття нових, ефективніших.

Крім того, існує нагальна потреба в міжнародному співробітництві між урядами щодо розробки сильних заходів захисту від незаконного привласнення комерційної таємниці.

Автори підкреслюють, що використання альтернативних методів вирішення спорів за межами традиційних (судові, адміністративні) могло б забезпечити більш ефективні засоби вирішення конфліктів між сторонами з приводу, привласнення, розповсюдження, використання комерційної таємниці.

Ключові слова: комерційна таємниця, інтелектуальна власність, захист прав, конфіденційність, інформація.

Abdel Fatah A.S., Ustinova-Boichenko H.M. Legal landscape of trade secret protection: Ukrainian-European aspect.

The article is devoted to commercial secrets as a special object of intellectual property. The authors of the article conducted a comprehensive analysis of the current legal framework and problems related to the protection of trade secrets, focusing on the complexities associated with the protection of trade secrets in various jurisdictions, including Germany, France, United Kingdom and Ukraine.

The authors found that as technology advances at an unprecedented rate, it becomes increasingly difficult for companies to protect their intellectual property from being stolen or used by competitors or employees seeking personal gain. Thus, there is an urgent need to strengthen laws and mechanisms to ensure effective protection of trade secrets. The authors make this point in their paper, noting how weak regulation can stifle innovation by preventing companies from investing in research and development out of fear that their ideas could be stolen.

The analyzed regulatory framework and case law provided an understanding of the legal landscape related to the protection of trade secrets. The research process included a critical evaluation of each law to ensure its relevance and effectiveness.

The article also sheds light on the challenges countries face in implementing effective trade secret protection policies. One of them is the lack of awareness among stakeholders about the importance of protecting intellectual property rights and the limited resources allocated to ensure compliance. It is possible to solve this problem by strengthening the current laws related to the protection of commercial secrets, or adopting new, more effective ones.

In addition, there is an urgent need for international cooperation between governments to develop strong safeguards against misappropriation of trade secrets.

The authors emphasize that the use of alternative dispute resolution methods beyond traditional ones (judicial, administrative) could provide more effective means of resolving conflicts between parties regarding the appropriation, distribution, and use of trade secrets.

Key words: commercial secret, intellectual property, protection of rights, confidentiality, information.

Постановка проблеми. Багато підприємств покладаються на комерційну таємницю, щоб отримати перевагу на ринку. Це конфіденційна інформація, яка забезпечує значну конкурентну перевагу, наприклад, формули, списки клієнтів або маркетингові стратегії. На відміну від патентів, комерційні таємниці не потребують публічного розголошення чи реєстрації, і вони не мають терміну дії. Натомість компанії приховують їх від конкурентів, щоб захистити свої права інтелектуальної власності та зберегти свої позиції на ринку. На жаль, захистити комерційну таємницю стає дедалі складніше через зростання кіберзлочинності та корпоративного шпигунства.

Метою статті є аналіз правовий інституту комерційної таємниці з різних аспектів: сучасна правова база, обсяг і обмеження механізмів захисту, які гарантуються законами про комерційну таємницю.

Виклад основного матеріалу. Комерційна таємниця – це об'єкт інтелектуальної власності, який надає компаніям незмірну конкурентну перевагу. Компанії повинні вживати відповідних заходів для захисту своєї конфіденційної інформації від викрадення або використання без дозволу, як вказує Лінтон, – невиконання цього може призвести до значних збитків для бізнесу. [1]

Неможливо переоцінити, наскільки важливим є захист комерційних таємниць. Як зазначено в «MODULE04 Trade Secrets», успішні компанії повинні захищати свої конфіденційні дані від розмивання або втрати конкурентної переваги. [2] Це вимагає ефективного захисту – такого, який не пропонує ні занадто мало, ні занадто багато захисту. [3]

Однак захистити комерційну таємницю від крадіжки не завжди просто; це вимагає ретельного планування того, як найкраще захистити певну форму конфіденційної інформації, враховуючи потенційні ризики, створені зловмисними працівниками або зовнішніми організаціями. Важливим є впровадження ефективних стратегій, таких як обмеження доступу до інформації лише «авторизованих» осіб і моніторинг діяльності співробітників, що допомагає зменшити ці ризики. [2]

Юридичні наслідки, пов'язані з будь-яким порушенням, є досить серйозними, як свідчить відповідна судова практика.

Комерційні секрети, які є конфіденційними відомостями, які забезпечують значні переваги над конкурентами, є цінним активом. Компанії витрачають значні ресурси та час на розробку унікальних ідей або процесів, які відокремлюють їх від інших.

Щоб запобігти розголошенню співробітниками конфіденційних даних за межами організації, компанії повинні запровадити такі заходи, як угоди про нерозголошення або положення про конфіденційність у трудових договорах. Крім того, для додаткового захисту від зловживань є доцільним використовувати алгоритми шифрування на всіх серверах і комп'ютерних системах, на яких розміщені конфіденційні дані, доступ до яких здійснюється виключно через авторизовані канали.

Попри внутрішні директиви та засоби захисту комерційної таємниці, які можуть бути запроваджені локально на будь-якому підприємстві, важливим залишається питання правового регулювання захисту комерційної таємниці на державному рівні. Відкритим питанням залишається, чи надійні закони про інтелектуальну власність на національному рівні, чи корелюють вони зі зростанням інновацій у різних секторах економіки та чи є вони ефективними.

Окрім того, комерційна таємниця може охоплювати «гіпотези», які або не захищені правом інтелектуальної чи промислової власності (проект та моделі, торгові марки, патенти, авторські права), або мають зв'язок із таким правом. Наприклад, комерційна таємниця хронологічно передуватиме правам інтелектуальної власності, коли вона стосується перших експериментів із технологією, яка планується згодом запатентувати, або перших ескізів нової моделі сумки, яка потім буде захищена як дизайн і модель. Ділова таємниця також може стосуватися інформації, яка сама по собі не підлягає патентуванню, або елементів, які виробник не бажає описувати та тим більше розкривати своїм конкурентам. [4]

З метою пошуку відповіді на ці питання було проаналізовано законодавство Німеччини, Франції, Великобританії та України. Уряди цих країн створили правові рамки, призначені для захисту комерційних таємниць від незаконного привласнення та несанкціонованого розголошення. Законодавство про комерційну таємницю відрізняється між цими країнами, але базується на подібних принципах, таких як угоди про конфіденційність і положення про заборону конкуренції.

У Великобританії загальне право регулює положення про комерційну таємницю країни з нещодавніми законодавчими реформами, спрямованими на посилення спроможності боротися з корпоративним шпигунством та іншими формами крадіжки інтелектуальної власності. Тим часом у Німеччині, захист ділової інформації через права роботодавця існує з 19 століття разом із законодавчими положеннями щодо зобов'язань щодо конфіденційності працівників. Що стосується французької системи захисту комерційних таємниць, то вона відносно нова (було впроваджено лише після скасування давньої традиції, яка не визнавала традиційних правил секретності). В Україні законодавчу базу правового регулювання захисту комерційної таємниці складає цивільне та господарське законодавство.

Не дивлячись на наявність законодавчої бази, проблема правового регулювання комерційної таємниці залишається складною темою.

У Німеччині комерційні таємниці захищені Законом про недобросовісну конкуренцію [5] і Цивільним кодексом [6], які забороняють розголошення, використання та придбання комерційних таємниць. Закон визначає комерційну таємницю як інформацію, яка є конфіденційною, має комерційну цінність і підпадає під належні заходи конфіденційності. У разі порушення компанія може вимагати відшкодування збитків і судової заборони, але вона повинна довести існування комерційної таємниці, несанкціоноване придбання або розголошення, а також заподіяну економічну шкоду. Закон Німеччини також передбачає захист комерційної таємниці під час судового розгляду з можливістю винесення захисного припису [5].

Закон Німеччини про комерційну таємницю унікальний тим, що він робить сильний акцент на захист прав працівників. Це означає, що компанії повинні бути обережними, щоб не порушувати ці права, водночас захищаючи власні комерційні таємниці.

Відповідно до базового звіту про судові процеси щодо комерційної таємниці в державах-членах ЄС, «Німеччина приділяє велику увагу захисту прав працівників, а також надаючи чіткі вказівки для підприємств щодо того, що є комерційною таємницею». [7] Таким чином, компанії, що працюють у Німеччині, повинні переконатися, що вони дотримуються як правових, так і етичних стандартів при роботі з інформацією про працівників.

Одним зі способів цього можна досягти за допомогою належного навчання та навчання працівників стосовно того, що є конфіденційною чи закритою інформацією. Роботодавці повинні надати чіткі вказівки щодо поводження з цією інформацією та її безпечного зберігання. Крім того, компанії можуть розглянути можливість впровадження суворого контролю доступу, що обмежує доступ до конфіденційних даних.

Виходячи з вищевикладеного, підхід Німеччини до захисту як прав працівників, так і бізнес-інтересів відповідно до закону про комерційну таємницю є прикладом для інших країн, які

прагнуть знайти баланс між конкуруючими інтересами. Зосередження уваги на прозорості та вказівках дозволяє компаніям, які працюють у Німеччині, працювати впевнено, знаючи, що їхня інтелектуальна власність захищена, не порушуючи своїх зобов'язань щодо прав працівників на конфіденційність.

У Франції комерційні таємниці захищені Законом про захист комерційних таємниць від 2018 року (який транспонує Директиву ЄС про комерційні таємниці). Закон визначає комерційну таємницю як інформацію, яка є таємною, має комерційну цінність і до якої застосовуються розумні заходи конфіденційності. Він забороняє придбання, використання та розголошення комерційної таємниці, а також виробництво та продаж продукції, яка є результатом її незаконного використання. У разі порушення компанія може вимагати відшкодування збитків і судової заборони, але вона повинна довести існування комерційної таємниці, незаконне придбання, використання або розголошення, а також заподіяну економічну шкоду. Французьке законодавство також містить положення про захист викривачів та обмеження права на інформацію. [8]

Закон від 30 липня 2018 року додав до Господарського кодексу Франції нову статтю L.151-1, яка тепер визначає комерційну таємницю, як інформацію «яка має комерційну цінність, фактичну чи потенційну, через її секретний характер» та потребує з боку її власника «розумних заходів захисту, враховуючи обставини, для збереження її таємниці». [9]

Франція має давні традиції захисту інтелектуальної власності, і їхній підхід до регулювання комерційної таємниці не є винятком. Країна надає пріоритет захисту конфіденційної ділової інформації із суворими покараннями для тих, хто її викрадає або неправомірно використовує. [10]

Ця політика відображає прагнення Франції сприяти інноваціям і зберігати конкурентну перевагу свого бізнесу. Це також демонструє визнання того, що комерційні таємниці є такими ж цінними, як і інші види інтелектуальної власності, такі як патенти чи авторські права. Акцент Франції на захисті комерційних таємниць має значні наслідки для підприємств, які працюють у її межах.

Жертва незаконного порушення його комерційної таємниці може вимагати відшкодування збитків і відсотків, а також будь-які заходи, пропорційні запобіганню, припиненню та/або забороні порушення його прав. Закон передбачає, альтернативно та на прохання потерпілого, що суд може присудити йому одноразову суму як відшкодування збитків, беручи до уваги гонорари, які були б належні, якби автор порушення вимагав дозвіл на використання комерційної таємниці. І ця одноразова сума тоді не буде виключати моральну шкоду, завдану потерпілій стороні. Строк позовної давності за даними категоріями справ становить п'ять років. [11]

Закон передбачає, що ці два позови (компенсація та заходи щодо припинення порушення) можуть поєднуватися. Щоб успішно працювати у Франції, компанії повинні забезпечити надійну політику захисту своєї конфіденційної інформації. Французьке законодавство містить винятки щодо свободи вираження поглядів і спілкування, дозволяючи журналістам і викривачам розкривати певні комерційні таємниці в суспільних інтересах.

Завдяки цьому методичному процесу впровадження в поєднанні з суворими покараннями для порушників – що служить попереджувальним знаком для інших, які не бажають цього – показники успішності як місцевих підприємств, так і іноземних інвестицій з часом значно процвітатимуть.

У Великобританії комерційні таємниці захищені Положенням про комерційні таємниці (правозастосування тощо) 2018 року, який визначає комерційну таємницю як інформацію, яка є таємною, має комерційну цінність і до якої застосовуються розумні заходи конфіденційності. Він забороняє незаконне придбання, використання та розголошення комерційної таємниці, а також виробництво та продаж продукції, яка є результатом такої діяльності. У разі порушення компанія може вимагати відшкодування збитків і судової заборони, але вона повинна довести існування комерційної таємниці, незаконне придбання, використання або розголошення, а також заподіяну економічну шкоду. Даний акт також містить положення про захист викривачів та обмеження права на інформацію. Суд може розпорядитися про тимчасові заходи проти ймовірного порушника, включаючи судові заборони або конфіскацію товарів, враховуючи кілька факторів, як-от законні інтереси та суспільний інтерес, перш ніж застосовувати тимчасові заходи. Додаткові положення включають розпорядження про компенсацію для постраждалих сторін. При чому строк позовної давності за даними категоріями справ становить 6 років. [12]

Окрім того, власник комерційної таємниці може подавати заявку на застосування заходів, процедур і засобів правового захисту, доступних у справі про порушення конфіденційності, які забезпечують більш широкий захист, ніж передбачено Положенням.

Загалом, національне законодавство Великобританії спрямовано на посилення спроможності країни боротися з корпоративним шпигунством та іншими формами крадіжки інтелектуальної власності. Положення про комерційну таємницю забезпечують юридичну визначеність і ясність щодо визначення комерційної таємниці та встановлюють засоби захисту від порушень угод про конфіденційність. Це законодавство надає підприємствам повноваження, дозволяючи їм вживати судових заходів проти конкурентів або колишніх співробітників, які викрадають їхню конфіденційну інформацію; тим самим захищаючи інновації та дослідження, які стимулюють економічне зростання. Однак (однак), забезпечення дотримання цієї галузі права залишається складним через його часто секретний характер; таким чином вимагаючи від судів належного балансу інтересів громадськості та комерційних інтересів під час розгляду спорів щодо комерційної таємниці.

Чинне законодавство України також містить положення що стосуються визначення правового режиму комерційної таємниці, захисту прав її власників від незаконного використання.

Стаття 505 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) визначає комерційну таємницю як інформацію, яка має значення та цінність для підприємства, є невідомою та не легкодоступною для тих, хто має стосунок до цієї інформації, і була об'єктом адекватних заходів щодо забезпечення її конфіденційності, які були прийняті особою, яка законно контролює цю інформацію. Важливо зауважити, що не вся інформація, яку зберігає підприємство, може бути визнана комерційною таємницею, тому що цей статус мають лише ті дані, які є критично важливими для функціонування підприємства і не можуть бути розкриті третім особам, включаючи контролюючі органи. [13]

Керівник підприємства визначає склад та обсяг інформації, що є комерційною таємницею підприємства, згідно зі стандартами, встановленими Кабінетом Міністрів України у постанові від 9 серпня 1993 року № 611 «Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці». [14]

Відповідно до пункту 2 статті 505 ЦКУ, визначається перелік відомостей, які можуть бути визнані комерційною таємницею, включаючи технічну, організаційну, комерційну, виробничу та інші відомості, за винятком тих, які не можуть бути віднесені до цієї категорії відповідно до закону. [13]

Згідно зі статтею 162 Господарського кодексу України (далі – ГКУ), суб'єкт господарювання, який володіє технічною, організаційною або іншою комерційною інформацією, може отримати правовий захист від незаконного використання цієї інформації третіми особами, якщо вона має комерційну цінність і не має вільного доступу для інших осіб на законних підставах, а власник інформації вживає належних заходів для збереження її конфіденційності. Окрім того, строк правової охорони комерційної таємниці обмежується в часі. [15]

Затвердження переліку відомостей, що відносяться до комерційної таємниці, не є достатнім заходом для її захисту. У випадку порушення права на комерційну таємницю її власник може використати адміністративні, цивільні, дисциплінарні або кримінальні форми захисту. У межах адміністративної форми захищаються Антимонопольним комітетом України на підставі Закону України «Про захист від недобросовісної конкуренції», який визнає розголошення комерційної таємниці одним з проявів недобросовісної конкуренції. Кодекс України про адміністративні правопорушення ч. 3 ст. 164-3 також передбачає відповідальність за розголошення комерційної таємниці та іншої конфіденційної інформації з метою завдання шкоди діловій репутації або майну іншого підприємця, за що передбачена санкція у вигляді штрафу від дев'яти до вісімнадцяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян. [16] [17]

Проблемами судової форми захисту є важкість доведення збитків, які є наслідком використання комерційної таємниці. Така відповідальність можлива лише при доведенні факту правопорушення, протиправної поведінки особи-порушника, наявності збитків та причинно-наслідкового зв'язку між діями особи-порушника та їх наявністю. Окрім того, важливою умовою є наявність вини особи, яка заподіяла збитки. Лише наявність усіх елементів надає змогу притягнути особу до відповідальності у вигляді відшкодування. [18]

Окрім того, власник комерційної таємниці у випадку розголошення комерційної таємниці наймає працівником, може притягнути його до дисциплінарної відповідальності. Хоча Кодекс законів про працю (далі – КЗпП) не містить прямої норми, яка передбачає притягнення дисциплінарної відповідальності за цією підставою, однак умова про нерозголошення комерційної таємниці та відповідальність за їх порушення можлива у випадку коли у локальних актах підприємства передбачено положення про комерційну таємницю, або таке положення міститься у трудових договорах чи посадових інструкціях. У таких випадках, у разі порушення працівником своїх зобов'язань щодо нерозголошення комерційної таємниці, такі дії можна кваліфікувати як дисциплінарний проступок.

У статті 232 Кримінального кодексу України передбачено кримінальну відповідальність за умисне розголошення комерційної, банківської або професійної таємниці на ринках капіталу та організованих товарних ринках без згоди її власника особою, яка має доступ до цієї інформації у зв'язку з професійною або службовою діяльністю, якщо це зроблено з корисливих або особистих мотивів і завдало істотної шкоди суб'єкту господарської діяльності. За таке правопорушення передбачено накладення штрафу від однієї тисячі до трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян, а також позбавлення права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років. [19]

З урахуванням вищевикладеного, суб'єкт господарювання, чії права порушено внаслідок розголошення комерційної таємниці, відповідно до чинного законодавства України має можливість скористатися альтернативними методами захисту своїх інтересів та притягнення винуватця до відповідальності. Але на практиці доведення факту розголошення комерційної таємниці, вини особи-порушника та збитків які були реально завдані власнику комерційної таємниці є складним завданням.

Правове регулювання комерційної таємниці в досліджуваних країнах розкриває складний і багатогранний ландшафт, який відображає як національні відмінності, так і спільні тенденції. Попри те, що всі чотири країни вжили заходів для захисту конфіденційної ділової інформації від незаконного привласнення та розповсюдження, вони відрізняються у своїх підходах до визначення того, що є комерційною таємницею та як її можна юридично захистити.

Загалом між цими трьома європейськими країнами є схожість щодо того, як вони регулюють Закон про комерційну таємницю; існують також деякі значні відмінності, які відображають унікальну історичну практику або відмінні пріоритети, коли справа доходить до захисту прав інтелектуальної власності в економіці кожної країни. Але безспірним є те, що закон про комерційну таємницю має вирішальне значення для забезпечення безперервного інноваційного та економічного зростання в усьому світі; однак різні системи регулювання потребують уваги, якщо компанії хочуть успішно орієнтуватися на місцевих ринках, не стикаючись з проблемами, пов'язаними з ризиками незаконного привласнення, пов'язаними з їхньою конфіденційною комерційною діяльністю.

Список використаних джерел:

1. Linton, Katherine. The Importance of Trade Secrets: New Directions in International Trade Policy Making and Empirical Research; Journal of International Commerce and Economics. United States International Trade Commission. 2016. URL: https://www.usitc.gov/publications/332/journals/katherine_linton_importance_of_trade_secrets_0.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
2. MODULE04 Trade Secrets (n.d). URL: https://www.wipo.int/export/sites/www/sme/en/documents/pdf/ip_panorama_4_learning_points.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
3. Graves, Charles T. (2007), Trade Secrets as Property: Theory and Consequences; Journal of Intellectual Property Law, Vol. 15, Issue 1. URL: <https://digitalcommons.law.uga.edu/jipl/vol15/iss1/2> (дата звернення: 26.04.2023).
4. Le secret des affaires désormais protégé par la loi en France : pourquoi ? comment ? | Marvell Avocats. *Marvell avocats | Marvell Avocats*. URL: <https://marvellavocats.com/fr/newsroom/chronique/le-secret-des-affaires-desormais-protége-par-la-loi-en-france-pourquoi-comment> (дата звернення: 26.04.2023).
5. Gesetz gegen den unlauteren Wettbewerb in der Fassung der Bekanntmachung vom 3. März 2010 (BGBl. I S. 254), das zuletzt durch Artikel 20 des Gesetzes vom 24. Juni 2022 (BGBl. I S. 959)
6. Bürgerliches Gesetzbuch in der Fassung der Bekanntmachung vom 2. Januar 2002 (BGBl. I S. 42, 2909; 2003 I S. 738), das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 14. März 2023 (BGBl. 2023 I Nr. 72).
7. The Baseline of Trade Secrets Litigation in the EU Member States, (n.d).URL: https://euipo.europa.eu/tunnel-web/secure/webdav/guest/document_library/observatory/documents/reports/2018_Baseline_of_Trade_Secrets_Litigations_in_EU_Member_States/2018_Baseline_of_Trade_Secrets_Litigations_in_EU_Member_States_EN.pdf (дата звернення: 26.04.2023).
8. La protection du secret des affaires: LOI від 30.07.2018 р. № 2018-670. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000037262111>.
9. Code de commerce: Law, Act of 1807: as of 11 October 2019. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000005634379/.

10. Dr Udo Bux. Trade secrets IN-DEPTH ANALYSIS. 1047th ed. European Parliament, 2014. 16 p. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/493055/IPOL-JURI_NT\(2014\)493055_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/note/join/2014/493055/IPOL-JURI_NT(2014)493055_EN.pdf) (дата звернення 26.04.2023).
11. La protection du secret des affaires: LOI від 30.07.2018 р. № 2018-670. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000037262111>.
12. The Trade Secrets (Enforcement, etc.): Regulations of 15.05.2018 no. 597. URL: <https://www.legislation.gov.uk/ukSI/2018/597/made>. (дата звернення: 26.04.2023).
13. Цивільний кодекс України: Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 15 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 26.04.2023).
14. Про перелік відомостей, що не становлять комерційної таємниці : Постанова Каб. Міністрів України від 09.08.1993 р. № 611. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/611-93-п#Text> (дата звернення: 27.04.2023).
15. Господарський кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV: станом на 31 берез. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text> (дата звернення: 27.04.2023).
16. Про захист від недобросовісної конкуренції : Закон України від 07.06.1996 р. № 236/96-ВР: станом на 16 жовт. 2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр#Text> (дата звернення: 27.04.2023).
17. Кодекс України про адміністративні правопорушення (статті 1 - 212-24) : Кодекс України від 07.12.1984 р. № 8073-X: станом на 15 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text> (дата звернення: 27.04.2023).
18. Спори щодо стягнення боргу, збитків, штрафних санкцій, процентів, втраченої вигоди, моральної шкоди. *Одеський апеляційний господарський суд*. URL: <https://oda.arbitr.gov.ua/sud5037/inshe/5/384909/> (дата звернення: 26.04.2023).
19. Кримінальний кодекс України: Кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III: станом на 15 квіт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 27.04.2023).

ОКРЕМІ ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ РОЗЛУЧЕННЯ В УМОВАХ ВІЙНИ

Мельник О.О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
Київський університет інтелектуальної
власності і права НУ «ОЮА», адвокат
<https://orcid.org/0000-0002-2088-630X>
olgamelnik_1987@ukr.net

Мельник О.О. Окремі проблемні питання розлучення в умовах війни.

Пандемія, війна, нестабільне економічне становище – все це залишає свій відбиток на відносинах подружніх пар. Одні долають кризи разом і залишаються у шлюбі, а інші – обирають для себе розлучення.

Заяви про розірвання шлюбу від українців сипляться з усіх боків. Але кількість офіційних розлучень у минулому році зменшилася вдвічі, у порівнянні з 2021. Наприклад, за березень-грудень 2022 року шлюб розірвали на 11 511 родин менше, ніж за аналогічний період 2021 року. Про це повідомляє Міністерство юстиції України.

Залежно від обставин українським законодавством передбачено, що шлюб припиняється внаслідок його розірвання, відповідно до ст.104 СК України.

Воєнний стан не є перешкодою для розірвання шлюбу, оскільки шлюбні відносини базуються на добровільності. Тому попри воєнний стан в Україні право на припинення шлюбу не може бути обмежено. Діють ті ж правила та норми, що були і до 24 лютого 2022 року. Важливо, що шлюбнорозлучні процеси проходять через суд у тих випадках, де є неповнолітні діти, де необхідно поділити майно або якщо одна із сторін не хоче розлучення. Якщо ж дітей немає, ділити нічого, і подружжя згодне розлучитися, можна розлучитися і без суду – просто подавши заяву до РАГС (або ЦНАПу). Але навіть таке «просто» розлучення в умовах війни може обернутися проблемами.

До повномасштабної війни питання розірвання шлюбу, якщо один із подружжя перебуває на окупованій території вирішувалося так: один із подружжя приїздив до найближчого міста на підконтрольну Україні територію і оформлював нотаріально засвідчену заяву до РАЦСу про розірвання шлюбу. Тоді він передавав цю заяву іншому з подружжя і повертався додому.

Якщо за законом пара може розлучитися лише у судовому порядку, насамперед, необхідно визначити суд, до якого ви можете звернутися.

За загальним правилом, позов про розлучення подають в суд за зареєстрованим місцем перебування відповідача.

Ключові слова: подружжя, розірвання шлюбу, орган державної реєстрації актів цивільного стану, воєнний стан.

Melnyk O.O. Separate problematic issues of divorce in conditions of war.

A pandemic, a war, an unstable economic situation - all this leaves its mark on the relationship of married couples. Some overcome crises together and stay married, while others choose divorce for themselves.

Applications for divorce from Ukrainians are pouring in from all sides. But the number of official divorces last year halved compared to 2021. For example, in March-December 2022, 11,511 fewer families broke up than in the same period of 2021. This is reported by the Ministry of Justice of Ukraine.

Depending on the circumstances, Ukrainian legislation provides that a marriage is terminated as a result of its dissolution, in accordance with Article 104 of the Civil Code of Ukraine.

Martial law is not an obstacle to dissolution of marriage, since marital relations are based on voluntariness. Therefore, despite the state of war in Ukraine, the right to terminate a marriage cannot be limited. The same rules and norms apply as they were until February 24, 2022. It is important that divorce proceedings go through the court in those cases where there are minor children, where it is necessary to divide property or if

one of the parties does not want a divorce. If there are no children, there is nothing to divide, and the spouses agree to divorce, it is possible to divorce without a court – simply by submitting an application to the State Register of Civil Service (or Tsnap). But even such a «simple» divorce in the conditions of war can turn into problems.

Before the full-scale war, the issue of divorce, if one of the spouses was in the occupied territory, was resolved as follows: one of the spouses came to the nearest city in the territory controlled by Ukraine and made a notarized application to the RAC to dissolve the marriage. Then he would pass this statement on to the other spouse and return home.

If the law allows a couple to divorce only through court proceedings, the first thing to do is to determine the court to which you can apply.

As a general rule, a lawsuit for divorce is filed in the court at the registered place of residence of the defendant.

Key words: spouse, dissolution of marriage, body of state registration of acts of civil status, martial law.

Постановка питання. Пандемія, війна, нестабільне економічне становище – все це залишає свій відбиток на відносинах подружніх пар. Одні долають кризи разом і залишаються у шлюбі, а інші – обирають для себе розлучення.

Заяви про розірвання шлюбу від українців сипляться з усіх боків. Але кількість офіційних розлучень у минулому році зменшилася вдвічі, у порівнянні з 2021. Наприклад, за березень-грудень 2022 року шлюб розірвали на 11 511 родин менше, ніж за аналогічний період 2021 року. Про це повідомляє Міністерство юстиції України.

Воєнний стан не є перешкодою для розірвання шлюбу, оскільки шлюбні відносини базуються на добровільності. Тому попри воєнний стан в Україні право на припинення шлюбу не може бути обмежено. Діють ті ж правила та норми, що були і до 24 лютого 2022 року. Важливо, що шлюбборозлучні процеси проходять через суд у тих випадках, де є неповнолітні діти, де необхідно поділити майно або якщо одна із сторін не хоче розлучення. Якщо ж дітей немає, ділити нічого, і подружжя згодне розлучитися, можна розлучитися і без суду – просто подавши заяву до РАГСу (або ЦНАПу). Але навіть таке «просто» розлучення в умовах війни може обернутися проблемами.

До повномасштабної війни питання розірвання шлюбу, якщо один із подружжя перебуває на окупованій території вирішувалося так: один із подружжя приїздив до найближчого міста на підконтрольну Україні територію і оформлював нотаріально засвідчену заяву до РАЦСу про розірвання шлюбу. Тоді він передавав цю заяву іншому з подружжя і повертався додому.

Саме тому, автор ставить собі за мету розглянути окремі проблемні питання розлучення в умовах війни.

Виклад матеріалу дослідження. Розірвання шлюбу за законодавством можливе в судовому та позасудовому порядку, а от при яких умовах – це уже індивідуальне питання.

У разі ж наявності спільних неповнолітніх дітей розірвати шлюб можливо тільки за рішенням суду, до суду треба звертатися з відповідним пакетом документів: паспорт, свідоцтво про шлюб, свідоцтво про народження дитини чи дітей, позовна заява про розірвання шлюбу та квитанція про сплату судового збору. У 2023 році судовий збір – 1 073, 60 гривень.

Знову ж таки звернення може бути спільним або в односторонньому порядку.

Розірвати шлюб можливо через суд і за відсутності неповнолітніх дітей. Цей варіант має місце і у випадку, коли один із подружжя не хоче подавати заяву до відділу РАЦС.

Заяву в позасудовому порядку (через відділи РАЦС) можна подати онлайн за допомогою державного ресурсу dracs.minjust.gov.ua. Але для завершення процедури подружжю все одно доведеться відвідати відділ РАЦС офлайн. Оформляється розлучення через місяць із дня звернення до органу.

Подружжя, яке не має дітей, має право подати до органу державної реєстрації актів цивільного стану заяву про розірвання шлюбу, на підставі ст. 106 СК України, якщо один із подружжя через поважну причину не може особисто подати заяву про розірвання шлюбу до органу державної реєстрації актів цивільного стану, таку заяву, нотаріально засвідчену або прирівняну до неї, від його імені може подати другий з подружжя, орган державної реєстрації актів цивільного стану складає актовий запис про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання такої заяви, якщо вона не була відкликана, шлюб розривається незалежно від наявності між подружжям майнового спору.

Згідно із ст. 109 СК України, подружжя, яке має дітей, має право подати до суду заяву про розірвання шлюбу разом із письмовим договором про те, з ким із них будуть проживати діти, яку участь у

забезпеченні умов їхнього життя братиме той з батьків, хто буде проживати окремо, а також про умови здійснення ним права на особисте виховання дітей. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу, якщо буде встановлено, що заява про розірвання шлюбу відповідає дійсній волі дружини та чоловіка і що після розірвання шлюбу не будуть порушені їхні особисті та майнові права, а також права їхніх дітей. Суд постановляє рішення про розірвання шлюбу після спливу одного місяця від дня подання заяви. До закінчення цього строку дружина і чоловік мають право відкликати заяву про розірвання шлюбу.

Мешканці окупованих населених пунктів та територій, де тривають бойові дії, наразі не мають можливості подати такі заяви, адже місцеві відділи РАЦС не працюють.

Якщо ж ваш РАЦС не працює, дізнайтеся, чи можете ви подати заяву онлайн або направити її поштою до іншого РАЦСу. Це варто уточнити на місці або за телефоном. Зокрема, відповідно до пункту 14 Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 18 жовтня 2000 року № 52/5, та змінам до наказу від 26 лютого 2022 року № 606/5, можуть оформити розлучення у будь-якому працюючому органі РАЦС.

Статистика не показує реальний стан справ, бо шлюбозрозлучні процеси масово затягуються – особливо, якщо розлучення передбачає поділ майна і якщо є діти. Питання аліментів, опіки, графіків зустрічей із дітьми залагодити непросто, якщо дружина вивезла дітей до Європи та не планує повертатися до України як мінімум до кінця війни.

Крім того, сам процес розлучення зараз займає у 2-3 рази більше часу, ніж до повномасштабного вторгнення.

Якщо в середньому до війни розірвання шлюбу (за наявності неповнолітніх дітей) у судовому порядку навіть за взаємною згодою тривало 2-3 місяці з моменту подання позову, то зараз – від пів року та довше. Залежить від регіону, завантаженості судів, від того, чи згодні сторони на розлучення, чи перебувають обоє в Україні.

Здебільшого розлучення затягуються через складнощі з поданням позовних заяв про розлучення, якщо один із подружжя за кордоном. Процедура ускладнилася, оскільки дружині за кордоном потрібно побігати консульськими установами і переслати документи в Україну. На консульства велике навантаження, бо, крім розлучень, вони займаються всіма питаннями щодо надання допомоги громадянам України за кордоном.

Важливо, що шлюбозрозлучні процеси проходять через суд у тих випадках, де є неповнолітні діти, де необхідно поділити майно або якщо одна із сторін не хоче розлучення. Якщо ж дітей немає, ділити нічого, і подружжя згодне розлучитися, можна розлучитися і без суду – просто подавши заяву до РАГС (або ЦНАПу). Але навіть таке «просте» розлучення в умовах війни може обернутися проблемами.

До повномасштабної війни питання розірвання шлюбу, якщо один із подружжя перебуває на окупованій території вирішувалося так: один із подружжя приїздив до найближчого міста на підконтрольну Україні територію і оформлював нотаріально засвідчену заяву до РАЦСу про розірвання шлюбу. Тоді він передавав цю заяву іншому з подружжя і повертався додому.

Якщо за законом пара може розлучитися лише у судовому порядку, насамперед, необхідно визначити суд, до якого ви можете звернутися.

За загальним правилом, позов про розлучення подають в суд за зареєстрованим місцем перебування відповідача.

Проте є низка випадків, коли можна подати позов до суду за власним місцем перебування:

- на утриманні особи перебувають неповнолітні діти;
- за станом здоров'я або з інших поважних причин особа не може виїхати до місця проживання відповідача (в позові зазначається причина).

Якщо суд, до якого потрібно звернутись, не здійснює правосуддя, то необхідно звернутись до переліку судів, територіальну підсудність яких було змінено у зв'язку з неможливістю здійснювати правосуддя під час воєнного стану, його можна знайти, наприклад, на сайті Верховного Суду, та визначитись, до якого саме суду необхідно подавати заяву.

На що ще слід звернути увагу. Якщо позивач та/або відповідач унаслідок війни не проживають за адресою реєстрації, то в позовній заяві обов'язково потрібно зазначити адресу, за якою сторони проживають, та надати докази фактичного місця проживання, наприклад, довідку про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Це має важливе значення для звернення до належного суду відповідно до територіальної підсудності справ.

Найчастіше саме жінки-біженки, перебуваючи за кордоном, звертаються до адвокатів із проханням розірвати їхній шлюб в Україні. За рік війни багато хто з них знайшов за кордоном роботу, налагодив

побут, влаштував дітей в іноземні школи та дитсадки, отримує соцдопомогу. А багато ще й зустріли там нове кохання.

До речі, судова практика свідчить про те, що не завжди суди задовольняють позови про розірвання шлюбу. Наприклад, у справі № 494/976/22 суд відмовив позивачці, яка переїхала внаслідок війни до Німеччини, у розірванні шлюбу.

Своє рішення місцевий суд обґрунтував тим, що розірвання шлюбу не відповідає дійсній волі відповідача, який не розуміє, які існують підстави для розірвання шлюбу. Крім того, суд установив, що подальше спільне життя подружжя і збереження шлюбу не суперечить на час розгляду справи інтересам одного з них. Також у матеріалах провадження відсутні будь-які докази щодо окремого проживання сторін із березня 2022 року, припинення особистих стосунків та ведення спільного господарства.

У разі розірвання шлюбу судом, шлюб припиняється у день набрання чинності рішенням суду про розірвання шлюбу. Якщо розірвання шлюбу здійснюється через суд, свідоцтво про розірвання шлюбу не видається.

Ще дуже актуальна проблема виникла із сімейних правовідносин під час воєнного стану в разі розірвання шлюбу батьків, коли мати виїхала з дітьми за межі України: вимоги батька бачитися з дитиною після розлучення, які є цілком обґрунтовані та законні. Але на практиці це неможливо, якщо дитина перебуває з мамою за кордоном і повертатися вона не планує. А виїхати для зустрічі з дитиною за кордон тато не може – закон воєнного часу забороняє.

У таких випадках суд може зобов'язати маму регулярно привозити дитину до України для зустрічі з батьком, але, за словами юристів, це буде лише формальне рішення суду, яке на практиці неможливе. Мама ж не возитиме з Німеччини дитину до Львова щонеділі, щоб тато з ним побачився на дві години. А змусити її здійснювати поїздки на відстань у тисячу кілометрів неможливо. Тобто чоловік буде мати на руках рішення суду, але виконати його нереально, поки мама з дитиною не перебувають на території України; або ж в реальності не має змоги органу опіки та піклування контролювати онлайн – зустрічі.

Висновки. Підводячи підсумок, варто зазначити, що пособи розірвання шлюбу як до введення воєнного часу, так і після залишились без змін, але все ж таки є певні особливості, які обов'язково необхідно врахувати під час вирішення питання, який саме спосіб розірвання шлюбу обрати.

Тому дане питання є досить актуальним та потребує змін внутрішнього законодавства та міжнародного.

Список використаних джерел:

1. Сімейне право України: навчальний посібник / Т.А. Кобзева, В.С. Шапіро. Суми: Сумський державний університет, 2015.
2. Сімейне право України: підручник / за ред. А.О. Дутко. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018.
3. Дякович М.М. Сімейне право України: навчальний посібник. Харків: ЕКУС. 2022. 416 с.
4. Менджул М.В. Порівняльне сімейне право: навчальний посібник. Ужгород: «РІК-У», 2021. 296 с.
5. Дзера О.В., Боднар Т.В. Сімейне право України: підручник. Суми: Юрінком Інтер, 2020. 520 с.
6. Науково-практичний коментар. Сімейний кодекс України / за заг. ред. Т.В. Боднар, О.В. Дзери. Київ: Юрінком Інтер, 2020. 552 с.
7. Цивільний кодекс України. Відомості Верховної Ради України від 03.10.2003, 2003 р., № 40, Ст. 356.
8. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 року № 2947-III. Відомості Верховної Ради України. 2002. № 21-22. Ст. 135.
9. Дякович М.М. Правова природа заповіту подружжя за законодавством України. *Legal Nature of the Will of Spouses under the Legislation of Ukraine. Journal of Advanced Research in Law and Economics*; Craiova Vol. 9, Iss. 5(35), (Fall 2018). P. 1637–1642. (Scopus).
10. Дякович М.М. Припинення шлюбу внаслідок його розірвання за сімейним законодавством України. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 125–131
11. Кравчик М.Б. Процеси становлення інституту сім'ї як правової категорії. *Право і суспільство*. № 2, ч. 2. 2018. С. 64–68.
12. Кравчик М.Б. Особливості визнання шлюбу недійсним. *Науковий збірник Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції»*. Серія: «Юридичні науки». Випуск 4. 2018. С. 49–53.

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.24>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАСТОСУВАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ СУРОГАТНОГО МАТЕРИНСТВА В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Менджул М.В.,

*докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри цивільного права та процесу
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»,
<https://orcid.org/0000-0002-3893-4402>
mendzhul.marija@uzhnu.edu.ua*

Менджул М.В. Правове регулювання застосування технології сурогатного материнства в Україні під час повномасштабної війни.

Здійснено системне дослідження проблем правового регулювання застосування технології сурогатного материнства в Україні під час повномасштабної війни. Встановлено, що в Україні дозволена процедура повного сурогатного материнства (сурогатна мати не повинна мати генетичного зв'язку з дитиною). Водночас відсутність чітких законодавчих вимог до процедури сурогатного материнства, відносно низька вартість її здійснення зумовила доволі високий рівень попиту серед іноземців на використання цієї репродуктивної технології. До 24 лютого 2022 року попит в Україні на послуги сурогатного материнства був надзвичайно високий, у тому числі і через заборону сурогатного материнства для іноземців в Індії, наша держава була одним із центрів сурогатного материнства на світовому рівні. Після 24 лютого минулого року ситуація суттєво змінилася. Проаналізовано проблеми, які виникли через повномасштабну війну та пов'язані із забезпеченням особистої безпеки сурогатних матерів, їх евакуації, оформленні документів для новонароджених дітей.

Досліджено, які правові норми на разі залишаються чинними у регулюванні процедури сурогатного материнства. Проаналізовано спрощення правил перетину через державний кордон та порядок надання дозволу батькам виїжджати з дітьми по свідоцтвам про народження. Проаналізовано практичні практики, які змінилися після війни у низці посольств зарубіжних держав.

Здійснено порівняльний аналіз внесених до парламенту наприкінці 2021 року та у січні 2022 року чотирьох законопроектів, які б мали врегулювати сферу репродуктивної медицини. Виокремлено позитивні сторони окремих положень, а також наявні прогалини.

Додатково обґрунтовано необхідність прийняття спеціального закону, який би врегулював застосування різних репродуктивних технологій в Україні, у тому числі процедури сурогатного материнства. Доведено, що новий закон має чітко визначати можливості застосування сурогатного материнства іноземцями та гарантувати особливий правовий захист дітей, народжених сурогатними матерями. Важливим є також чітке врегулювання порядку вивезення закордон репродуктивного матеріалу, а також відповідальності усіх сторін за невиконання договору, якщо не доведено неможливості виконання через форс мажорні обставини.

Ключові слова: особисті немайнові права, дитина, батьки, сурогатне материнство, репродуктивні технології, право на сім'ю, договір.

Menzhul M.V. Legal regulation of the use of surrogate motherhood technology in Ukraine during a full-scale war.

A systematic study of the problems of legal regulation of the use of surrogate motherhood technology in Ukraine during a full-scale war was carried out. It has been established that the procedure of full surrogate motherhood is allowed in Ukraine (the surrogate mother must not have a genetic connection with the child). At the same time, the lack of clear legal requirements for the procedure of surrogacy, the relatively low cost of its implementation caused a fairly high level of demand among foreigners for the use of this reproductive technology. Until February 24, 2022, the demand in Ukraine for surrogacy services was extremely high,

including due to the ban on surrogacy for foreigners in India, our state was one of the centers of surrogacy at the world level. After February 24 last year, the situation changed significantly. The problems that arose due to the full-scale war and are related to ensuring the personal safety of surrogate mothers, their evacuation, and the preparation of documents for newborn children are analyzed.

It has been studied which legal norms currently remain valid in regulating the procedure of surrogate motherhood. The simplification of the rules for crossing the state border and the procedure for granting permission to parents to leave with their children based on birth certificates are analyzed. The practical practices that changed after the war in a number of foreign embassies were analyzed.

A comparative analysis of four draft laws submitted to the parliament at the end of 2021 and in January 2022, which should regulate the field of reproductive medicine, was carried out. The positive sides of individual provisions, as well as existing gaps, are highlighted.

In addition, the need to adopt a special law that would regulate the use of various reproductive technologies in Ukraine, including surrogate motherhood procedures, is substantiated. It has been proven that the new law should clearly define the possibilities of using surrogate motherhood by foreigners and guarantee special legal protection for children born to surrogate mothers. It is also important to clearly regulate the procedure for the export of reproductive material abroad, as well as the responsibility of all parties for non-fulfillment of the contract, unless the impossibility of fulfillment due to force majeure is proven.

Key words: personal non-property rights, child, parents, surrogate motherhood, reproductive technologies, right to family, contract.

Постановка проблеми. Повномасштабна війна в Україні призвела не тільки до однієї із найбільш міграційних криз в Європі, але і зумовила численні проблеми у сфері сурогатного материнства та застосування репродуктивних технологій. Зруйнована інфраструктура, медичні заклади, безпекова загроза безумовно позначаються на усіх сферах і не можуть не зачепити репродуктивну медицину.

Стан опрацювання. Питання правового регулювання сурогатного материнства було предметом окремих правових досліджень (Николайчук Л.М., Купчак Н.М., Срібна Б.Р. [1], Кравцова Т., Корнієнко М. [2]). Окрім того, вже є окремі праці із проблем укладення та виконання договору сурогатного материнства (Майданик Р.А. [3], Головашук А.П. [4], Дзюбенко О.Л. [5]), водночас їх не достатньо і проблеми гарантування здійснення прав дітей та сурогатних матерів при застосуванні технології сурогатного материнства в Україні під час повномасштабної війни досліджені фрагментарно.

Метою статті є системне дослідження проблем правового регулювання застосування технології сурогатного материнства в Україні під час повномасштабної війни.

Вклад основного матеріалу. В Україні дозволена процедура повного сурогатного материнства (сурогатна мати не повинна мати генетичного зв'язку з дитиною). Водночас відсутність чітких законодавчих вимог до процедури сурогатного материнства, відносно низька вартість її здійснення зумовила доволі високий рівень попиту серед іноземців на використання цієї репродуктивної технології. До 24 лютого 2022 року попит в Україні на послуги сурогатного материнства був надзвичайно високий, у тому числі і через заборону сурогатного материнства для іноземців в Індії, наша держава була одним із центрів сурогатного материнства на світовому рівні [6]. Раніше понад 80% осіб, які користалися послугами сурогатних матерів були іноземцями, що зумовлювало і дискусію в українському суспільстві про заборону для іноземних громадян використовувати такий метод допоміжних репродуктивних технологій. Після 24 лютого минулого року ситуація суттєво змінилася.

Насамперед виникло чимало проблем, пов'язаних із забезпеченням особистої безпеки сурогатних матерів, їх евакуації, оформленні документів для новонароджених дітей, особливо критичною було ситуація на тимчасово окупованих територіях. До вирішення вказаних проблем намагалися долучитися різні сторони, з українського боку Міністерство закордонних справ, державні органи, медичні установи, правники, з боку іноземних установ – дипломатичні представництва та консульства. Реагування було швидким, дипломатичні установи евакуювалися на Захід України та працювали на вихідних і наводиться приклад, коли навіть посольство Іспанії в Україні, яке не один рік видавали відмови у іспанському громадянстві дітям, народженим сурогатними матерями, змінили свою практику і почали видавати іспанські паспорти для швидшого повернення дітей у Іспанію [7]. Іноземні держави скоротили перелік потрібних документів для перевезення немовлят, спростили вимоги (приймали документи електронною поштою, у тому числі фотографії документів, не обов'язково було накладати апостиль, переклади приймали без нотаріального засвідчення тощо). Медичні установи здійснювали евакуацію сурогатних матерів, організували їх медичний супро-

від на нових місцях проживання. Поступово клініки репродуктивної медицини на відносно безпечних територіях відновили прийом пацієнтів.

На разі залишаються чинні правові норми, які регулювали процедуру сурогатного материнства в Україні і до війни, у том числі і положення, що у разі перенесення до організму жінки ембріона, генетичними батьками якого є інше подружжя через застосування ДРТ, то вони і є батьками дитини (ч. 2 ст. 123 СК України). Важливою новелою стало те, що через запровадження воєнного стану державна реєстрація актів цивільного стану здійснюється будь-яким органом ДРАЦС, до якого звертаються заявники. Більше труднощів із народженням дитини на території, де відсутні пологові будинки чи територія тимчасово окупована. Для вирішення проблеми 4 березня 2022 року Міністерство охорони здоров'я України прийняло наказ № 407, що дозволив виписати довідку, яка прирівнюється до медичного свідоцтва будь-яким медичним працівником, що надав допомогу при пологах, здійснював перший медичний огляд жінки чи новонародженої дитини [8].

Окрім того, було спрощено правила перетину через державний кордон та надано дозвіл батькам виїжджати з дітьми по свідоцтвам про народження. Державна прикордонна служба контролює перетин кордону дітьми і у разі народження немовляти сурогатною матір'ю у випадку відсутності іноземного проїзного документу для виїзду дитини із генетичними батьками закордон можуть вимагати надання додаткових документів, які підтверджують застосування сурогатного материнства (договір про надання послуг сурогатного материнства, довідку, яка підтверджує генетичні зв'язки з дитиною, нотаріально завірєну заяву від сурогатної матері про надання згоди на запис генетичних батьків тощо). Водночас, на разі війна є затяжною, відновили роботу дипломатичні установи на відносно безпечних територіях, то ж необхідним є все таки оформлення іноземними генетичними батьками проїзного документу для своєї дитини. Як правило, видається терміновий проїзний документ. Загалом практика щодо переліку документів, строків розгляду різна. Наводяться приклади, коли німецьке посольство на разі не вимагає особисто бути присутньою сурогатній матері для оформлення документів, достатньо від неї нотаріально завірєну заяву про визнання генетичних батьків батьками. Посольство Ірландії тимчасово призупинило вимогу про проведення генетичної експертизи [7].

Не менше проблем виникає і при народження дітей евакуйованими сурогатними матерями закордоном, оскільки не всі європейські держави допускають процедуру сурогатного материнства і як правило там діє презумпція материнства. Якщо матиме місце така ситуація, то залежно від держави питання може вирішуватися по різному, – або через визнання батьківства у судовому порядку, або через оформлення усиновлення чи опіки.

Війна в Україні є форс-мажорною обставиною, що з одного боку може вплинути на виконання договорів у сфері сурогатного материнства, з іншого боку звільнення від відповідальності за невиконання таких договорів можливо, тільки якщо буде доведено, що воно зумовлено бойовими діями. Наприклад, неможливо вивезти репродуктивний матеріал із зони активних бойових дій та тимчасово окупованих територій. Ми підтримуємо пропозицію Б.В. Островської про доцільність існування реєстру сурогатних матерів [9, с. 77]. Вказане дозволило б принаймні стежити за дотриманням прав дитини, у тому числі чи мало місце возз'єднання із генетичними батьками. Особливо вказана потреба проявилася під час війни, оскільки Україна не має офіційної статистики і даних щодо кількості сурогатних матерів, виїзду їх закордон та наявності належного правового захисту для них та дітей.

Окрім того, залишаються проблеми і у правовому регулюванні, на разі досі чинний Наказ МОЗ від 9 вересня 2013 р. № 787, яким затверджено «Порядок застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні». В літературі неодноразово піднімалося питання про необхідність прийняття спеціального закону [10, с. 408], який би врегулював такі важливі питання, що нерозривно пов'язані із створенням умов для реалізації жінками та чоловіками своїх прав на материнство та батьківство. Ми підтримуємо таку позицію, безумовно повномасштабна війна відклала це питання, водночас до нього необхідно чим швидше повернутися.

Наприкінці 2021 року та у січні 2022 року до парламенту було подано чотири законопроекти, які б мали врегулювати сферу репродуктивної медицини. Серед основних пропозицій були такі: щодо необхідності заборони посередницької діяльності та реклами; запровадження обліку іноземців, що бажають скористатися послугами сурогатного материнства; збільшення віку для донорів яйцеклітин та сперми, урегулювання питання компенсаційних виплат для сурогатних матерів, серед пропозицій були і навіть посилення кримінальної відповідальності за порушення процедури ДРТ [11]. Наш аналіз показав, що у пропонованих законопроектах: збережено підхід відсутності генетичного зв'язку між сурогатною матір'ю та дитиною; різняться вимоги до сурогатних матерів

(наприклад, проєкт 6475 містив самий ліберальний підхід без визначення чітких критеріїв та максимального віку, а інші навпаки містили доволі чіткі вікові (вік 21-35 років, крім випадків коли сурогатна мама є родичкою генетичних батьків) та інші критерії (заборона одночасного надання яйцеклітини для донорства, а також соціальні психологічні та інші обмеження) у проєкті 6475-2); у законопроєктах більш чітко регулюються права та обов'язки сурогатних матерів, водночас врегулювання прав та обов'язків генетичних батьків фрагментарне і потребує удосконалення; закріплено можливість вибору статі майбутньої дитини тільки за медичними показниками (проєкт 6475-2), а інші або не врегульовують це питання, або допускають і соціальний критерій (в родині вже більше двох дітей однієї статі); питання укладення договору детально врегульовано у більшості законопроєктів, тільки один не передбачив нотаріальне посвідчення такого договору, що з нашого погляду неприпустимо; важливим є закріплення підходу, що розірвання шлюбу чи смерть одного з батьків (зникнення його безвісти) до народження дитини не впливає на батьківство вказаних осіб (проєкт 6475-2). Безперечно вказані законопроєкти потребують доопрацювання і у цьому процесі має бути гарантовано не тільки баланс інтересів сурогатної матері та генетичних батьків, але і найкращі інтереси дитини.

Висновки. У правовому регулюванні сурогатного материнства в урядовому та трьох альтернативних проєктах спостерігаються різні підходи, іноді навіть протилежні. Не встановлюється баланс інтересів між генетичними батьками та сурогатною матері, різні вимоги до сурогатних матерів та форми договору. Немає єдиного підходу до вирішення правових наслідків в разі форс-мажорних обставин, таких як народження хворої дитини або смерть сурогатної матері. Не існує гарантій для рідної дитини у випадку смерті сурогатної матері. Публічне та експертне обговорення законопроєктів показує низку не вирішених проблем та прогалин, що вимагає ґрунтовних наукових досліджень. Основна цінність нового закону має полягати в гарантуванні балансу інтересів усіх сторін та гарантуванні пріоритету найкращих інтересів дитини, що має стати основою законодавчого акту. Такий акт має чітко визначати можливості застосування сурогатного материнства іноземцями та гарантувати особливий правовий захист дітей, народжених сурогатними матерями. Важливим є також чітке врегулювання порядку вивезення закордон репродуктивного матеріалу, а також відповідальності усіх сторін за невиконання договору, якщо не доведено неможливість виконання через форс мажорні обставини.

Список використаних джерел:

1. Николайчук Л.М., Купчак Н.М., Срібна Б.Р. Сурогатне материнство: суть, проблеми та правове регулювання. *Публічне право*. 2020. Випуск № 2 (38) / 2020. С. 113–120.
2. Кравцова Т., Корнієнко М. Сурогатне материнство: проблеми правового регулювання та судової практики. *Юридична газета online*. 2020. Випуск № 13 (719). URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/medichne-pravo-farmaceutvika/surogatne-materinstvo-problemi-pravovogo-regulyuvannya-ta-sudovoyi-praktiki.html> (дата звернення: 29 квітня 2023 р.).
3. Майданик Р. Правове регулювання відносин сурогатного материнства з іноземним елементом. імплементація кращого досвіду в Україні. *Право України*. 2020. Випуск № 3(2020). С. 121–138.
4. Головащук А.П. Деякі аспекти договору сурогатного материнства. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. № 2/2. С. 66–71.
5. Дзюбенко О.Л. Правова природа та істотні умови договору про сурогатне материнство. *Експерт: Парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 1. С. 141–152.
6. Висновок на проєкт Закону України «Про Допоміжні репродуктивні технології», як альтернативний до реєстр. № 8629 (реєстр. N 8629-1 від 01.08.2018 р.). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/ХН6NP1AA?an=3> (дата звернення: 20 березня 2023 р.).
7. Данченко Ольга. Сурогатне материнство для іноземців в Україні під час війни: погляд юриста. URL: <https://pravo.ua/surohatne-materynstvo-dlia-inozemtsiv-v-ukraini-pid-chas-viiny-pohliadii-yrysta/#:text> (дата звернення: 26 березня 2023 р.).
8. Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану: МОЗ України від 04.03.2022 № 407. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0293-22#Text> (дата звернення: 28 березня 2023 р.).
9. Островська Б.В. Діти війни: проблеми сурогатного материнства під час військової агресії російської федерації проти України. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 73–79.

10. Медичне право: підручник / За заг.ред. д.ю.н., проф. С.Б. Булеца, д.ю.н., доц. М.В. Менджул. Ужгород: ТОВ «РІК-У», 2021. 720 с.
11. Михайло Радущький. Україна почне регулювати сурогатне материнство. URL: <https://lifepravda.com.ua/columns/2022/02/8/247389/> (дата звернення: 28 березня 2023 р.)

УДК 347.91/95

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.25>

ЗАСТОСУВАННЯ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

Слободяник Т.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальних і
галузевих юридичних наук*

*Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
orcid.org/0000-0002-8312-9250
tslobodyanik78@gmail.com*

Бігдан М.В.,

*старший викладач кафедри фундаментальних і
галузевих юридичних наук*

*Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
orcid.org/0000-0003-1811-9686
kafedragun@gmail.com*

Таран І.О.,

*студентка Кременчуцького національного університету
імені Михайла Остроградського,
orcid.org/0000-0002-9705-3840
taranira25@gmail.com*

Слободяник Т.М., Бігдан М.В., Таран І.О. Застосування практики Європейського суду з прав людини в цивільному процесі.

Статтю присвячено дослідженню значення та місця практики Європейського суду з прав людини у національному цивільному процесуальному законодавстві України.

Проведено аналіз положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколів до неї, які є частиною національного законодавства України, як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України та з'ясовано, що основним завданням Європейського суду з прав людини є, перш за все, контроль за виконанням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. країнами, які безпосередньо її підписали.

Визначено, що рішення Європейського суду з прав людини є надзвичайно важливою правовою практикою, яка має використовуватися для доповнення національного законодавства, а також для безпосереднього вдосконалення способів захисту цивільних прав і наближення норм права, у цьому випадку, цивільного та цивільного процесуального, до європейських стандартів.

Установлено, що суди застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і практику ЄСПЛ як джерела права.

Практика Європейського суду з прав людини є офіційною формою інтерпретації основних (невідчужуваних) прав кожної людини, закріплених і гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, яка є частиною національного законодавства України, та у зв'язку з цим і джерелом законодавчого правового регулювання та правозастосування в Україні.

За результатами дослідження зроблено висновок, що велике значення практики ЄСПЛ для цивільного судочинства України зумовлено тим, що Суд тлумачить положення Конвенції та Протоколи до неї всесторонньо, з урахуванням міжнародного досвіду та змін у світі, які наразі відбуваються, щоб таким тлумаченням відображати реалії сьогодення.

Практика Європейського суду з прав людини займає визначне місце, як джерело цивільного процесуального права України, оскільки, враховуючи прагнення України до євроінтеграції, то українські суди все частіше у цивільних справах посилаються на конкретні рішення Європейського суду з прав людини, як на правове обґрунтування вибраної ними позиції.

Отже, ми можемо визначити практику Європейського суду з прав людини джерелом цивільного та цивільного процесуального права, яке має взаємозалежно й у нерозривному поєднанні застосовуватись з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та її Протоколів, розглядатись як цілісний «живий організм».

Ключові слова: практика, Європейський суд з прав людини, цивільне процесуальне право, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, національне цивільне законодавство, джерело цивільного процесуального права.

Slobodianyuk T., Bihdan M., Taran I. Application of the practice of the European Court of Human Rights in civil proceedings.

The article is devoted to the study of the significance and place of practice of the European Court of Human Rights in the national civil procedural legislation of Ukraine.

An analysis of the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols, which is part of the national legislation of Ukraine, as a valid international treaty, the consent to the binding of which was given by the Verkhovna Rada of Ukraine, and it was found that the main task of the European Court of Human Rights of a person is, first of all, control over the implementation of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 by the countries that directly signed it.

It was determined that the decision of the European Court of Human Rights is an extremely important legal practice that should be used to supplement national legislation, as well as to directly improve the methods of protecting civil rights and bring the norms of law, in this case, civil and civil procedural, closer to European standards.

It has been established that the courts apply the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and the practice of the ECtHR as a source of law.

The practice of the European Court of Human Rights is an official form of interpretation of the basic (inalienable) rights of every person, enshrined and guaranteed by the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, which is part of the national legislation of Ukraine, and in this connection, a source of legislative legal regulation and law enforcement in Ukraine.

Based on the results of the study, it was concluded that the great importance of the practice of the ECtHR for the civil justice of Ukraine is due to the fact that the Court interprets the provisions of the Convention and its Protocols comprehensively, taking into account international experience and changes in the world that are currently taking place, so that such an interpretation reflects the realities of today.

The practice of the European Court of Human Rights occupies a prominent place as a source of civil procedural law of Ukraine, since, taking into account Ukraine's desire for European integration, Ukrainian courts increasingly refer to specific decisions of the European Court of Human Rights in civil cases as a legal justification for their chosen position.

Therefore, we can define the practice of the European Court of Human Rights as a source of civil and civil procedural law, which must be applied interdependently and in an inseparable combination with the provisions of the Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and its Protocols, considered as a complete "living organism".

Key words: practice, European Court of Human Rights, civil procedural law, Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, national civil legislation, source of civil procedural law.

Постановка проблеми. Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) є важливим органом Ради Європи, завданням якого є контроль за виконанням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. країнами, які безпосередньо її підписали.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколи до неї є частиною національного законодавства України, як чинний міжнародний договір, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, відповідно до статті 9 Конституції України.

На сьогодні рішення Європейського суду з прав людини є надзвичайно важливою правовою практикою, яка має використовуватися для доповнення національного законодавства, а також для безпосе-

реднього вдосконалення способів захисту цивільних прав і наближення норм права, у цьому випадку, цивільного та цивільного процесуального, до європейських стандартів.

Зважаючи на це, важливим є встановлення значення та місця практики Європейського суду з прав людини у національному законодавстві нашої держави.

Стан дослідження теми. Науковому дослідженню й опрацюванню питання про застосування практики Європейського суду з прав людини в цивільному процесі приділяли увагу такі науковці, як А.В. Ілларіонов, Л.В. Дешко, Е.В. Шишкіна, А.Б. Дідікіна, С.В. Васильєв, А.А. Марченко тощо. Але, все ж таки, варто звернути увагу на те, що вчені вивчали питання про застосування практики Європейського суду з прав людини в цивільному процесі фрагментарно, не в повному обсязі досліджуючи значення та місце практики ЄСПЛ у національному цивільному законодавстві. Тому, багато питань так і не отримали свого однозначного вирішення, що робить тему дослідження дуже актуальною.

Метою статті є дослідження значення та місця практики Європейського суду з прав людини у національному цивільному процесуальному законодавстві нашої держави.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статті 2 Цивільного процесуального кодексу України цивільне судочинство є судовою формою захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. У зв'язку з цим, мають розроблятися такі правила, які б регламентували поведінку суду, органів виконання й учасників цивільного процесу під час розгляду та вирішення цивільних справ. Ці правила створюються з урахуванням того, щоб судовий захист був справедливим, своєчасним і неупередженим [1].

Відповідно до статті 17 Закону України № 3477-IV «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» суди застосовують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод та практику ЄСПЛ як джерела права, а також відповідно до статті 18 цього ж Закону визначається порядок посилання на Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод і практику Європейського суду з прав людини [2]. Доповнюючи зазначене вище, варто також зауважити, що, у відповідності з частиною 1 статті 10 Цивільного кодексу України – чинний міжнародний договір, який регулює цивільні відносини, згода на обов'язковість якого надана Верховною Радою України, є частиною національного цивільного законодавства України [3].

Отже, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколи до неї є частиною національного цивільного законодавства України. Її ратифікація відбулася на підставі Закону України № 475/97-ВР від 17.07.1997 р., а набула чинності для України вона 11.09.1997 р.

Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколи до неї, держава, перш за все, взяла на себе зобов'язання щодо гарантування будь-кому, хто перебуває під її юрисдикцією, прав і свобод, визначених у Конвенції та Протоколах. Так, у пункті 1 частини першої Закону України №475/97-ВР від 17 липня 1997 р., на підставі якого й відбулася ратифікація Конвенції й окремих Протоколів до неї, зазначено таке: «Україна повністю визнає на своїй території [...] щодо визнання обов'язковою і без укладення спеціальної угоди юрисдикцію Європейського суду з прав людини в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції» [4].

Отже, щоб детальніше з'ясувати, яке значення та місце займає практика Європейського суду з прав людини в цивільному процесі України, необхідно ґрунтовніше проаналізувати наукові праці, які безпосередньо стосуються досліджуваного питання.

Зокрема, як вважає О.В. Константій, практику ЄСПЛ цілком можна вважати офіційною формою інтерпретації основних (невідчужуваних) прав кожної людини, які закріплені та гарантовані Конвенцією, що стала частиною національного законодавства, й, отже, джерелом законодавчого правового регулювання та правозастосування в Україні [5, с. 34].

На думку В.І. Манукяна рішення ЄСПЛ є унікальним джерелом юридичної думки та стилів, оскільки судді, які входять до його складу, представляють різні правові школи та системи [6, с. 8].

Також не можна не погодитись із влучним твердженням Е.В. Шишкіної, згідно з яким – завдяки практичній діяльності ЄСПЛ послідовно конкретизував і розширював перелік захищених у ньому прав, наповнив більш широким змістом стислі формулювання та фактично запровадив норми, які лише *explicite* не виражені у тексті Конвенції, але у дійсності в опосередкованому (прихованому) вигляді присутні у ній (дух нормативного акта) [7, с. 103].

Наступним, як стверджує С.В. Васильєв є те, що правові позиції ЄСПЛ, які він формує у своїх рішеннях у процесі здійснення тлумачення положень Конвенції, є правовими нормами, що конкретизують ці норми, водночас складаючи невід'ємну частину її змісту [8, с. 72].

Також, як говорить науковець, рішення ЄСПЛ є комплексними, що зумовлено такими чинниками:

- правові позиції, які містяться в них, мають нормативний характер;
- у рішеннях дається тлумачення Конвенції та Протоколів;
- самі вони є правозастосовними, оскільки містять рішення по конкретній справі [8, с. 72–73].

З цим можна погодитися лише певною мірою, оскільки практика Європейського суду з прав людини є також правоінтерпретацією положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколів до неї. Тобто, практика ЄСПЛ розкриває зміст та пояснює положення Конвенції та її Протоколів на практичному ґрунті, фактично втілюючи її правові норми у життя. Якщо точніше, то Конвенція та практика Суду створюють певне замкнуте правове коло, інакшими словами «змію, яка кусає себе за хвіст», тобто вона не може існувати без її інтерпретації Судом, а Суд, відповідно, не може творити без Конвенції [9, с. 313].

Отже, норми Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та практику Європейського суду з прав людини, на наш погляд, необхідно розглядати нерозривно.

Досліджуючи місце та значення практики ЄСПЛ у національному цивільному законодавстві, звернемо увагу на позицію А.С. Довгерта, який стверджує, що цивільне законодавство – це сукупність нормативно-правових актів різної юридичної сили, що розташовані у жорсткій ієрархічній системі. Чим вищою є юридична сила акта цивільного законодавства, тим вищим є його положення у системі законодавства [10, с. 13]. Ієрархія, на думку вченого, визначається у статті 4 ЦК України, у якій також міститься вичерпний перелік актів цивільного законодавства [10, с. 14]. Щодо судової практики, то тут науковець наголошує, що наразі в Україні можна спостерігати зміну поглядів на судову практику, а саме – від повного заперечення донедавна будь-яких видів судової практики як джерела права до процесу поступового визнання окремих її видів, наприклад практики ЄСПЛ та визнання її джерелом права [10, с. 15].

Висновки. Отже, підбиваючи підсумок цьому дослідженню, можна сказати, що завданням Європейського суду з прав людини є, перш за все, контроль за виконанням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. країнами-підписантами.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, а також Протоколи до неї є частиною національного законодавства України, оскільки є чинним міжнародним договором, згода на обов'язковість якого надана парламентом.

Рішення ЄСПЛ є надзвичайно важливою правовою практикою, яка безпосередньо використовується для доповнення національного законодавства, а також для безпосереднього вдосконалення способів захисту цивільних прав і наближення норм права до європейських стандартів.

На нашу думку, велике значення практики ЄСПЛ для цивільного судочинства України зумовлено тим, що Суд тлумачить положення Конвенції та Протоколи до неї всесторонньо, з урахуванням міжнародного досвіду та змін у світі, які наразі відбуваються, щоб таким тлумаченням відображати сучасні реалії.

Ми вважаємо, що практика ЄСПЛ займає визначне місце, як джерело цивільного процесуального права України, оскільки, враховуючи прагнення України до євроінтеграції, українські суди все частіше у цивільних справах посилаються на конкретні рішення Суду, як на правове обґрунтування вибраної ними позиції.

Практика Європейського суду з прав людини допомагає правильно та чітко тлумачити положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Протоколів до неї, що здійснюється в результаті визначеної, однакової, послідовної, стійкої діяльності самого Суду.

В аспекті національного цивільного процесуального законодавства України практика ЄСПЛ, як і сама Конвенція, є частиною національного цивільного процесуального законодавства.

Отже, ми можемо визначити практику Європейського суду з прав людини джерелом цивільного та цивільного процесуального права, яке має взаємозалежно й у нерозривному поєднанні застосовуватися з положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та її Протоколів, розглядатись як цілісний «живий організм».

Список використаних джерел:

1. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
2. Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 р. № 3477-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text> (дата звернення: 12.05.2023).

3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
4. Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів N 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 12.05.2023).
5. Константий О.В. Практика Європейського суду з прав людини як джерело судового правозастосування Верховного Суду України. *Вісник Верховного Суду України*. 2012. № 1 (137). С. 33–36.
6. Манукян В.І. Страсбурзьке право. Європейський суд з прав людини. Право, практика, коментар. Харків: Право, 2019. 560 с.
7. Шишкіна Е. В. Деякі аспекти правової природи рішень Європейського суду з прав людини. *Право України*. 2005. № 9. С. 102–105.
8. Васильєв С.В. Місце практики Європейського суду з прав людини в цивільному судочинстві України. Проблеми законності: акад. зб. наук. пр. 2012. Вип. 120. С. 70–82.
9. Ільченко І.М. Імплементация Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прецедентного права Європейського суду з прав людини: міжнародно-правовий аналіз практики держав. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 311–318.
10. Довгерт А.С. Джерела цивільного права України: види та співвідношення. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 12–17.

УДК:347

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.26>

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПЕРЕВІЗНИКА ЗА ПОРУШЕННЯ ДОГОВОРУ ПЕРЕВЕЗЕННЯ ВАНТАЖУ АВТОМОБІЛЬНИМ ТРАНСПОРТОМ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ ТА ЄС

Стефанчук М.О.,
*провідний науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
імені академіка Ф.Г. Бурчака НАПрН України,
доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України
<https://orcid.org/0000-0002-2983-2770>
stefanchuk@gmail.com*

Стефанчук М.О. Відповідальність перевізника за порушення договору перевезення вантажу автомобільним транспортом за законодавством України та ЄС.

У статті досліджено особливості відповідальності перевізника за порушення умов договору перевезення вантажу автомобільним транспортом за законодавством України та ЄС, зокрема, проаналізовано нормативно-правові акти, що встановлюють відповідальність, вказано на окремі проблеми правового регулювання. Визначено, що законодавство, що регулює питання відповідальності за порушення умов договору перевезення вантажу автомобільним транспортом поділяється на міжнародні правові акти, загальне законодавство та спеціальне законодавство. Охарактеризовано відповідальність за прострочення доставки вантажу за договором перевезення вантажу автомобільним транспортом у законодавстві Польщі та Німеччини. Наведено позиції науковців стосовно принципу обмеженої відповідальності в транспортних правовідносинах.

Проаналізувавши норми законодавства щодо перевезень вантажів автомобільним транспортом, виділено такі характеристики відповідальності за договором перевезення: 1) у законодавстві України відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов договору перевезення вантажу автомобільним транспортом регулюється загальним законодавством, що регулює питання відповідальності за перевезення вантажу для всіх видів транспорту, а також спеціальним, яке регулює безпосередньо питання відповідальності за порушення договору з перевезення вантажу автомобільним транспортом; 2) підставою для відшкодування шкоди є не просто порушення зобов'язань, а винне порушення; 3) відповідальність за договором перевезення обмежена межами вартості вантажу; 4) порівнюючи законодавство зарубіжних країн (Польщі та Німеччини), варто відмітити, що сума відшкодування шкоди за прострочення доставки вантажу обмежується подвійною та потрійною платою за перевезення, що є більшою сумою в порівнянні з національним законодавством.

Наголошено на тому, що відповідальність перевізника за недотримання умов збереження вантажу необхідно змінити на повну відповідальність в нормах ЦК України та нормах транспортного законодавства, що дозволить повноцінно захистити права та законні інтереси потерпілої сторони зобов'язання.

Ключові слова: договір перевезення вантажу, автомобільний транспорт, вантажовідправник, перевізник, вантажоодержувач, цивільно-правова відповідальність.

Stefanchuk M. Responsibility of the carrier for breach of contract of cargo transport by road transport according to the legislation of Ukraine and the EU.

The article examines the specifics of the carrier's responsibility for breaching the terms of the contract of carriage of goods by road under the legislation of Ukraine and the EU, in particular, the regulatory legal acts establishing liability are analyzed, and certain problems of legal regulation are pointed out. It was determined that the legislation regulating the issue of liability for the violation of the terms of the contract of carriage of goods by road is based on international legal acts, general legislation and special legislation. Liability for late delivery of goods under the contract of carriage of goods by road is characterized in the legislation of

Poland and Germany. The positions of scientists regarding the principle of limited liability in transport legal relations are presented.

Analyzing the legislation on the transportation of goods by road transport, the following characteristics of responsibility under the contract of carriage are highlighted: 1) in the legislation of Ukraine, the responsibility of the parties for non-fulfillment or improper fulfillment of the terms of the contract for the carriage of goods by road transport is regulated by the general legislation that regulates the issue of responsibility for the carriage of goods for all types of transport, as well as a special one, which directly regulates the issue of liability for violation of the contract for the carriage of goods by road transport; 2) the basis for compensation is not just a breach of obligations, but a culpable breach; 3) liability under the contract of carriage is limited to the value of the cargo; 4) comparing the legislation of foreign countries (Poland and Germany), it is worth noting that the amount of compensation for the delay in the delivery of the cargo is limited to double and triple the fee for transportation, which is a larger amount compared to the national legislation.

It is emphasized that the responsibility of the carrier for non-compliance with the conditions of cargo storage must be changed to full responsibility in the norms of the Central Committee of Ukraine and the norms of transport legislation, which will allow to fully protect the rights and legitimate interests of the injured party of the obligation.

Key words: cargo transportation contract, road transport, consignor, carrier, consignee, civil liability.

Постановка питання. Нормальне функціонування суспільства важко уявити без наявності засобів пересування та можливості перевезення пасажирів, багажу чи вантажу.

Значне місце в сфері господарських правовідносин займає діяльність вантажного транспорту, який служить основою вантажообігу між організаціями. Найпоширенішим видом транспорту вважається автомобільний транспорт через його доступність і економічність.

Особливу роль у регулюванні такого процесу відіграє договір перевезення. Незважаючи на те, що укладення сторонами такого договору дозволяє переміщення людей або товарів, таке переміщення іноді ускладнюється порушенням умов договору або обставинами непереборної сили, що виходять за межі волі сторін.

Аналіз наукових джерел. Питання відповідальності за договором перевезення вантажу автомобільним транспортом досліджували багато науковців, серед яких варто виділити: Волкова А.В., Лукасевич-Крутник І.С., Лукіна І.М., Свистун Л.Я.

Метою даної статті є визначення проблем і особливостей відповідальності перевізника за порушення умов договору перевезення вантажу автомобільним транспортом.

Виклад матеріалу дослідження. Як зазначає І.С. Лукасевич-Крутник, у рамках цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань щодо надання транспортних послуг необхідно розуміти можливість застосування до порушника передбачених законом або договором заходів впливу в разі вчинення з його боку неправомірних дій або бездіяльності, що виражається у виникненні додаткового цивільно-правового зобов'язання майнового характеру, покладеного на нього у зв'язку з порушенням умов договору і стягнення на користь кредитора суми, яка за правилом має відповідати розміру останніх збитків [1, с. 357].

Взагалі однією з найважливіших проблем юриспруденції є проблема юридичної відповідальності, в тому числі цивільно-правової. Це впливає з того, що юридична відповідальність є гарантією належного виконання сторонами договору перевезення вантажу автомобільним транспортом, тому розгляд відповідальності сторін за порушення умов договору автомобільного перевезення вантажу є актуальним та доцільним.

Як зазначає Л.Я. Свистун, Відповідальність сторін за договором перевезення вантажу автомобільним транспортом – це різновид загальної цивільно-правової відповідальності з особливостями, властивими цьому договору [2, с. 14].

Необхідно підкреслити, що необхідною умовою цивільно-правової відповідальності є наявність причинного зв'язку між протиправною поведінкою та заподіяною шкодою, тобто потрібно довести, що саме протиправні дії призвели до конкретних шкідливих наслідків. Також, транспортне законодавство визначає, що перевізник не несе відповідальності за будь-яку втрату або пошкодження вантажу, багажу тощо, які не є результатом його протиправних дій [3, с. 63].

Розглядаючи питання обсягу відповідальності за порушення умов договору варто звернутись до класифікації В.І. Борисова, який за критерієм обсягу виділяє повну, обмежену і кратну (збільшену) договірну відповідальність [4, с. 368].

Принцип повної відповідальності передбачає, що порушник повинен відшкодувати всю завдану шкоду. Обмежена цивільна відповідальність означає обмеження розміру шкоди, яка підлягає відшкодуванню. Збільшена відповідальність — це зобов'язання відшкодувати збитки, що виходить за межі майнової шкоди, але не у випадку транспортних зобов'язань.

Характерною особливістю відповідальності за порушення договору перевезення вантажу автомобільним транспортом є її обмежений характер, який полягає у тому, що відповідальність встановлено або у формі відшкодування прямої шкоди, або його частини (але не втраченої вигоди), або у формі виняткової неустойки. У такому разі, перевізник не зобов'язаний відшкодувати утрачену вигоду, тобто відшкодувати доходи, які вантажоодержувач або вантажовідправник могли реально отримати за звичайних обставин, якби їх право не було порушено.

Законодавство, що регулює питання відповідальності за порушення умов договору перевезення вантажу автомобільним транспортом поділяється на три групи:

- міжнародні правові акти, ратифіковані Україною;
- загальне законодавство, що регулює питання відповідальності за перевезення вантажу для всіх видів транспорту;
- спеціальне законодавство, яке регулює питання відповідальності за порушення договору з перевезення вантажу автомобільним транспортом.

Міжнародні автомобільні перевезення вантажів регулюються в основному положеннями «Конвенції про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів», скорочено CMR після назви французькою мовою («La Convention relative au contrat de transport international de marchandises par route»). Конвенція була підписана 19 травня 1956 року в Женеві та набула чинності 2 липня 1961 року [5].

Україна є учасницею Конвенції. Велика Британія, усі країни-члени ЄС та ще 30 країн є учасниками Конвенції також.

Загальне правило щодо відповідальності перевізника згідно з ч. 1 ст. 17 Конвенцією полягає в тому, що перевізник несе відповідальність за повну або часткову втрату або пошкодження вантажу між моментом, коли він приймає вантаж під свою відповідальність, і моментом, коли він доставлений вантажоодержувачу, а також за затримку перевезення [5].

Перевізник несе відповідальність за затримку, якщо вантаж не було доставлено протягом узгодженого терміну або, якщо узгодженого терміну немає, протягом розумного строку з урахуванням обставин перевезення. Якщо сторони домовилися про термін, протягом якого перевезення має бути виконано, це має бути зазначено в накладній. Якщо товар не буде доставлено протягом тридцяти днів після узгодженого терміну або, якщо такий узгоджений термін відсутній, протягом шістдесяти днів з моменту, коли перевізник прийняв товар, остаточно вважається, що товар є втрачено, і власник товару матиме право вимагати компенсації за втрату товару, а не через затримку.

У автомобільному транспорті перевізники несуть відповідальність за вантажі, які вони перевозять, відповідно до міжнародної Конвенції CMR. Відповідальність за вантажі, які перевозяться автомобільним транспортом встановлена на рівні 8,33 SDR за кілограм вантажу незалежно від реальної вартості товару. SDR — це валютна одиниця, яка використовується Міжнародним валютним фондом і визначається шляхом конвертації курсів чотирьох найсильніших світових валют і курс якої є змінним; за раз 8,33 SDR становить приблизно 9,53 євро [6].

Однак варто зазначити, що якщо втрата, пошкодження або затримка були спричинені навмисною неправомірною поведінкою з боку перевізника або осіб, за яких він відповідає, або недбалістю, яка відповідно до національного законодавства застосовується до певної випадок, що прирівнюється до умисного злочину; положення, що обмежують відповідальність перевізника, не застосовуються.

Загальне законодавство, що регулює питання відповідальності за перевезення вантажу для всіх видів транспорту складається з Цивільного кодексу України [7], Господарського кодексу України [8] та Закону України «Про транспорт» [9]. Зазначені акти встановлюють основні та найбільш загальні принципи відповідальності перевізника за порушення транспортних зобов'язань. Зокрема, зазначені закони містять положення щодо законодавчого врегулювання відповідальності перевізника за ненадання транспортного засобу, за невикористання наданих транспортних засобів, за несвоєчасну доставку вантажу та за втрату, нестачу, псування або пошкодження вантажів, багажу, пошти.

Найбільш загальні правила про відповідальність за порушення зобов'язань, що впливають з договору перевезення, містяться в ст. 920 ЦКУ де вказано, що у разі порушення зобов'язань за договором перевезення вантажів сторони несуть відповідальність, встановлену домовленістю сторін, якщо інше не встановлено цим Кодексом або іншими транспортними кодексами (статутами). Після цього сто-

ронам надається можливість самостійно врегулювати в договорі цивільно-правову відповідальність за порушення транспортного зобов'язання, але за умови, що законом не передбачено інше. Це означає, що у разі порушення зобов'язань, що випливають з договору перевезення, сторони несуть відповідальність у вигляді відшкодування збитків або сплати договірної неустойки, штрафу або пені [7].

В ч. 3 ст. 13 Закону України «Про транспорт» закріплено принцип обмеженої відповідальності, оскільки вказується, що підприємства транспорту відповідають за втрату, нестачу, псування і пошкодження прийнятих для перевезення вантажу, багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди, якщо вони не доведуть, що втрата, нестача, псування або пошкодження сталися не з їх вини [9].

Спеціальне законодавство, яке регулює питання відповідальності за порушення договору перевезення вантажу автомобільним транспортом складається з Статуту автомобільного транспорту [10], Закону України «Про автомобільний транспорт» [11] та Правил перевезення вантажів автомобільним транспортом [12].

Статут автомобільного транспорту містить норми щодо відповідальності. У п. 127 Статуту автомобільного транспорту Української РСР передбачена відповідальність перевізника за порушення зобов'язань, які випливають з договору перевезення вантажів. Проте з огляду на те, що даний статут діє від 27 червня 1969 року, він є застарілим і не відповідає сучасним реаліям. Згідно зі статтею 138 Статуту автомобільного транспорту УРСР за прострочення доставки вантажу під час міжміських перевезень автотранспортні підприємства чи організації сплачують вантажоодержувачам штраф у розмірі 12 відсотків провізної ціни за кожну добу затримки. Загальний розмір нарахованого штрафу не може перевищувати 60 відсотків провізної плати. Сплата штрафу за несвоєчасну доставку вантажу не звільняє перевізників чи організації автотранспорту від відповідальності за втрату, нестачу, псування чи пошкодження вантажу, викликані цією затримкою [10].

Тобто, підставами відповідальності за договорами автомобільного перевезення вантажів можуть бути:

- невідача транспортних засобів;
- затримка доставки вантажу;
- недоставка з вини перевізника вантажу, передбаченого договором перевезення;
- Втрата, нестача та пошкодження (псування) вантажу.

Скарги на затримку доставки вантажу, безсумнівно, є найпоширенішою причиною суперечок на транспорті. Щоб мати змогу ефективно оскаржити затримку, важливо знати межі відповідальності перевізника. Такі обмеження діють в багатьох країнах.

Своєчасне виконання умов договору є одним із найважливіших елементів належного виконання транспортних зобов'язань перевізником. Відповідно до ст. 919 Цивільного кодексу України перевізник зобов'язаний доставити вантаж до місця призначення у строк, встановлений договором, якщо інший строк не встановлений транспортним законодавством (Статутом), іншими нормативно-правовими актами та правилами, що видаються відповідно до них, а в разі відсутності таких строків – у розумний строк [7].

Проте не кожен випадок прострочення тягне за собою цивільно-правову відповідальність перевізника. Як уже зазначалося, наслідки затримки залежать від того, винен перевізник чи ні. Це означає, що перевізник звільняється від відповідальності, якщо доведе, що затримка доставки вантажу сталася не з його вини. Оскільки вина перевізника презюмується, тягар доведення обставин, що спричинили затримку доставки вантажу, і виключення вини лежить на перевізнику.

Сьогодні в більшості країн національне законодавство та міжнародні конвенції зазвичай обмежують відповідальність певних перевізників визначеною сумою за вагу, упаковку чи одиницю вантажу, що перевозиться. Таким чином, відповідальність певних перевізників значною мірою стала стандартизованою, принаймні в міжнародних перевезеннях вантажів.

Сторони можуть передбачити, що перевізник несе відповідальність за перевищення будь-якого законодавчого обмеження, але положення, спрямовані на зменшення відповідальності перевізника нижче встановлених законом обмежень, як правило, є недійсними.

У всіх правових системах перевізники несуть відповідальність за затримку доставки вантажу одержувачу. Статути, міжнародні конвенції, національні правила чи навіть договірні угоди можуть фіксувати період перевезення з посиланням на відповідні засоби перевезення та визначати наслідки затримки. Відповідно до договірних прав, неспроможність перевізника доставити вантаж протягом встановленого періоду часу буде розглядатися як порушення договору.

Варто порівняти положення про розмір штрафу за затримку доставки вантажу за договором перевезення вантажу автомобільним транспортом у зарубіжному законодавстві.

У Польщі питання відповідальності перевізника регулюються Законом Польщі «Про транспорт» [13]. Цей закон передбачає, що відповідальність за прострочення доставки несе перевізник. Власне затримку можна вважати перевищенням дати завершення перевезення вантажу перевізником. Перевізник може бути звільнений від такої відповідальності, якщо він доведе, що затримка в перевезенні вантажу була викликана причинами, які не залежать від відправника або одержувача і не покладаються на перевізника, характером вантажу або непереборною силою.

Сума відшкодування шкоди обмежується подвійною платою за перевезення відповідно до ст. 83(1) Закону «Про транспорт». Варто наголосити, що відповідно до Польського законодавства немає загального правила, згідно з яким у будь-якому випадку затримки перевезення перевізник повинен сплатити подвійну суму провізної плати. Для початку, необхідно довести, що затримка в перевезенні спричинила шкоду, за яку несе відповідальність перевізник, і розмір шкоди має бути доведено. Якщо вантаж доставлено невчасно, але не пошкоджено, підстав для відшкодування збитків не буде [13].

Відповідно до ст. 65(2), Закону Польщі «Про транспорт», перевізник не несе відповідальності, якщо збиток був заподіяний:

- з причин, що відносяться до відправника або одержувача, але не з вини перевізника;
- як результат характеру самого товару;
- в результаті форс-мажорних обставин [13].

Відповідно до § 423 Німецького комерційного кодексу, перевізник зобов'язаний доставити вантаж протягом узгодженого періоду або, за відсутності такого, протягом періоду, який може бути обґрунтовано наданий сумлінному перевізнику з урахуванням обставин [14].

Відповідно до § 425 параграфу 1 Німецького комерційного кодексу, перевізник несе відповідальність за шкоду, спричинену перевищенням терміну доставки [14]. Згідно з розділом 431, параграфом 3 Німецького комерційного кодексу, відповідальність експедитора/перевізника за перевищення терміну доставки обмежується потрібною сумою [14]. Якщо збиток спричинено дією чи бездіяльністю перевізника, яку він вчинив навмисно чи з необережності та усвідомлював, що збиток, ймовірно, станеться, він повинен нести відповідальність без обмежень.

Тобто, найвищий ліміт відповідальності за затримку доставки, як бачимо, введено Німецьким комерційним кодексом. Відповідно до цих правил перевізник несе відповідальність у трикратному розмірі. Крім того, претензії щодо затримки повинні бути подані протягом 21 дня з моменту доставки товару.

Транспортне законодавство Німеччини також передбачає ряд переваг для перевізника. Наприклад, у разі затримки завантаження з причин, зумовлених відправником, перевізник може надати відправнику відповідний період часу з заявою про те, що він більше не чекатиме, якщо до закінчення цього періоду відправник не завантажив вантаж або не надав його в розпорядження. Якщо вантаж не буде завантажений або він буде не наданий після закінчення встановленого терміну, перевізник має право розірвати договір і вимагати одну третину суми перевезення.

У зв'язку з проаналізованим законодавством зарубіжних країн, актуальним є питання запровадження принципу повної відповідальності в транспортних правовідносинах.

На протигагу принципу повної відповідальності, обмежена відповідальність обґрунтовується насамперед тим, що транспортні підприємства мають обмежені можливості для відшкодування збитків, оскільки транспорт не створює жодної цінності, а лише переміщує вантаж з місця виготовлення до споживача. Крім того, врахувати інтереси і можливі збитки вантажовідправника або вантажоодержувача практично неможливо, через незчисленну клієнтську базу транспортних організацій.

Проте, варто погодитись з думкою Колянковської Т.О., яка вказує, що норми про обмежену відповідальність перевізника потребують змін, оскільки суттєво обмежують права потерпілої сторони. На її думку, тільки керуючись принципом повного відшкодування збитків за зобов'язаннями, можна відновити положення, яке існувало на момент правопорушення [15, с. 15].

Висновки. Проаналізувавши норми законодавства щодо перевезень вантажів автомобільним транспортом, можна виділити такі характеристики відповідальності за договором перевезення:

- у законодавстві України відповідальність сторін за невиконання або неналежне виконання умов договору перевезення вантажу автомобільним транспортом регулюється загальним законодавством, що регулює питання відповідальності за перевезення вантажу для всіх видів транспорту, а також спеціальним, яке регулює безпосередньо питання відповідальності за порушення договору з перевезення вантажу автомобільним транспортом;
- підставою для відшкодування шкоди є не просто порушення зобов'язань, а винне порушення. Без вини боржника або якщо зобов'язання було порушено внаслідок події чи обставин непереборної

сили (форс-мажорних обставин), кредитор не матиме права на будь-яке відшкодування, якщо інше не встановлено договором або законом;

- відповідальність за договором перевезення обмежена межами вартості вантажу;
- порівнюючи законодавство зарубіжних країн (Польщі та Німеччини), варто відмітити, що сума відшкодування шкоди за прострочення доставки вантажу обмежується подвійною та потрійною платою за перевезення, що є більшою сумою в порівнянні з національним законодавством.

Відповідно до чинного законодавства перевізниками можуть бути комерційні організації та індивідуальні підприємці, які мають право здійснювати діяльність з перевезення вантажів. Зазвичай договори з перевезення вантажів автомобільним транспортом є частиною угоди з одержання прибутку. Транспортно-експедиторськими послугами користуються не тільки приватні особи в особистих некомерційних цілях, а й переважно підприємці для доставки своїх вантажів у комерційних цілях. Тому відповідальність перевізника за недотримання умов збереження вантажу необхідно змінити на повну відповідальність в нормах ЦК України та нормах транспортного законодавства, що дозволить повноцінно захистити права та законні інтереси потерпілої сторони зобов'язання.

Список використаних джерел:

1. Лукасевич-Крутник І.С. Договірні зобов'язання з надання транспортних послуг у цивільному праві України: дис. ... д-ра юр. наук: 12.00.03. Тернопіль: ТНЕУ, 2019. 502 с.
2. Свистун Л.Я. Договори перевезення вантажів автомобільним транспортом: автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Національна академія наук України Інститут держави і права ім. В.М. Корецького. К., 2005. 20 с.
3. Онищенко О. Особливості цивільно-правової відповідальності за порушення договірних зобов'язань при перевезеннях. *Юридичний журнал*. 2012. № 7-8. С. 57–67.
4. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В.І. Борисова, Л.М. Баранова, Т.І. Бегова [та ін.]; за ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. Х.: Право, 2011. Т. 1. 656 с.
5. Конвенція про договір міжнародного автомобільного перевезення вантажів. Женева, 19 травня 1956 р.: *вебсайт*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_234#Text.
6. CMR-liability insurance. *Grenasi s.r.o.* URL: <https://www.grenasi.sk/cmr-convention>.
7. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
8. *Господарський кодекс України від 16 січня 2003 року № 436-IV. Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.
9. Про транспорт. Закон від 10 листопада 1994 року № 232/94-ВР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/232/94-%D0%B2%D1%80#n99>.
10. Про Статут автомобільного транспорту. Постанова від 27 червня 1969 року № 401 УРСР. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/401-69-%D0%BF#o420>.
11. Про автомобільний транспорт. Закон від 5 квітня 2001 року № 2344-III. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text>.
12. Про затвердження Правил перевезень вантажів автомобільним транспортом в Україні: Наказ Міністерства транспорту України № 363 від 14.10.97 р. *Верховна Рада України. Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2344-14#Text>.
13. USTAWA z dnia 15 listopada 1984 r. Prawo przewozowe. *Wolters Kluwer*. URL: [https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-przewozowe-16791722?unitId=roz\(1\)](https://sip.lex.pl/akty-prawne/dzu-dziennik-ustaw/prawo-przewozowe-16791722?unitId=roz(1)).
14. *Handelsgesetzbuch. Gesetz vom 10.05.1897 (RGBl. I S. 219)*. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/hgb/>.
15. Колянковської Т.О. Правове регулювання перевезень вантажів в прямому змішаному сполученні. автореф. дис. ... канд. юр. наук: 12.00.03. Одеська національна юридична академія. О, 2007. 21 с.

АТИПОВІ НОРМИ ПІДПРИЄМНИЦЬКОГО ПРАВА

Чернега В.М.,

*доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри приватного права
Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана
<https://orcid.org/0000-0002-9118-6562>
vitalii.cherneha@kneu.edu.ua*

Чернега В.М. Атипові норми підприємницького права.

Статтю присвячено візії атипових норм підприємницького права. З'ясовано, що стан наукової думки щодо атипових норм підприємницького права є невідповідним із запитами (потребами) часу. Предметом дослідження є атипові норми підприємницького права. Метою дослідження є розв'язання наукової проблеми, яка полягає в розробленні теоретичної концепції атипових норм підприємницького права. Поняття атипових норм підприємницького права визначено як утілені в законодавстві своєрідні правила (норми-цілі підприємницького права, норми-принципи підприємницького права, норми-дефініції підприємницького права, темпоральні, оперативні та колізійні норми підприємницького права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки суб'єктів підприємництва, а функціональний потенціал яких у механізмі правового регулювання підприємницьких відносин залежить від певного виду таких норм підприємницького права. Визначено, що до атипових норм підприємницького права належать: по-перше, норми-цілі підприємницького права; по-друге, норми-принципи підприємницького права; по-третє, норми-дефініції підприємницького права; по-четверте, темпоральні норми підприємницького права; по-п'яте, оперативні норми підприємницького права; по-шосте, колізійні норми підприємницького права. Дослідження ґрунтується на загальнонаукових та спеціально-юридичних наукових методах пізнання. За допомогою історико-правового методу окреслено еволюцію атипових норм підприємницького права (норм-дефініцій підприємницького права й оперативних норм підприємницького права). За допомогою формально-логічного методу розроблено такі авторські дефініції: а) атипові норми підприємницького права; б) норми-цілі підприємницького права; в) норми-принципи підприємницького права; г) норми-дефініції підприємницького права; ґ) темпоральні норми підприємницького права; д) оперативні норми підприємницького права; е) колізійні норми підприємницького права. Поєднання системного та структурно-функціонального аналізу дало змогу визначити види атипових норм підприємницького права. Нормативно-правовою базою дослідження норм-цілей підприємницького права, норм-принципів підприємницького права, норм-дефініцій підприємницького права, темпоральних норм підприємницького права, оперативних норм підприємницького права, колізійних норм підприємницького права є акти цивільного та господарського законодавства.

Ключові слова: норми-цілі підприємницького права, норми-принципи підприємницького права, норми-дефініції підприємницького права, темпоральні норми підприємницького права, оперативні норми підприємницького права, колізійні норми підприємницького права.

Cherneha V.M. Atypical business law provisions.

The article is devoted to the vision of atypical business law provisions. It was found that the state of scientific opinion regarding atypical business law provisions is irrelevant to the demands (needs) of the time. The subject of the study is atypical business law provisions. The purpose of the study is to solve a scientific problem, which consists in developing a theoretical concept of atypical business law provisions. The concept of atypical civil law provisions is defined as peculiar rules embodied in legislation (business law goals-provisions, business law principles-provisions, business law definition-provisions, temporal business law provisions, conflict business law provisions, operational business law provisions), which have a two-element

structure (hypothesis and disposition) and do not establish specific legal models of behavior of business entities', and the functional potential of which in the mechanism of legal regulation of business relations depends on a certain type of such business law provisions. It was determined that the atypical provisions business law include: first, business law goals-provisions; secondly, civil law principles-provisions; thirdly, business law definition-provisions; fourthly, temporal business law provisions; fifth, operative business law provisions; sixth, conflicting business law provisions. The research is based on general scientific and special legal scientific methods of cognition. Using the historical-legal method, the evolution of atypical business law provisions (business law definition-provisions and operational business law provisions) is outlined. Using the formal-logical method, the following author's definitions were developed: a) atypical business law provisions; b) business law goals-provisions; c) business law principles-provisions; d) business law definition-provisions; e) business law temporal provisions; e) business law operational provisions; e) conflict business law provisions. The combination of systemic and structural-functional analysis made it possible to determine the types of atypical business law provisions. Acts of legislation are the normative-legal base for the study of business law goals-provisions, business law principles-provisions, business law definition-provisions, business law temporal provisions, conflict business law provisions, business law operational provisions.

Key words: business law goals-provisions, business law principles-provisions, business law definition-provisions, business law terms-provisions, conflict business law provisions, operational business law provisions.

Постановка проблеми. Актуальність обраної проблематики визначається унікальними функціями атипових норм підприємницького права, зокрема, їхнім значенням у механізмі правового регулювання підприємницьких відносин.

Стан опрацювання проблематики. Попри тривале провадження підприємницької діяльності в Україні, атипові норми підприємницького права не були предметом достатньої уваги в наукових осередках. Тоді як, наприклад, у науці національного сімейного права галузевий вид атипових норм права докладно вивчено [14, с. 122–185; 15, с. 18–20; 16, с. 1–20; 17, с. 149–152; 18, с. 11–191; 19, с. 42–49; 20, с. 41–45]. Це створило передумови для досягнення поставленої нижче мети дослідження.

Метою статті є розв'язання наукової проблеми, яка полягає в розробленні теоретичної концепції атипових норм підприємницького права.

Виклад основного матеріалу. Норми-цілі підприємницького права відкривають систему атипових норм підприємницького права. Їх доцільно окреслити як закріплені в нормах підприємницького права очікувані (бажані) результати, які прагне досягнути законодавець, упорядковуючи підприємницькі відносини.

Резонно розглянути деякі приклади цього виду атипових норм підприємницького права. Так, відповідно до ст. 21 Господарського кодексу України (далі – ГКУ) з метою сприяння розвитку національної економіки, її інтеграції у світове господарство, а також створення сприятливих умов для підприємницької діяльності в Україні можуть створюватися торгово-промислові палати як добровільні об'єднання підприємців та організацій [1].

Згідно з ч. 1 ст. 48 ГКУ з метою створення сприятливих організаційних та економічних умов для розвитку підприємництва органи влади на умовах і в порядку, передбачених законом: надають підприємцям земельні ділянки, передають державне майно, необхідне для здійснення підприємницької діяльності; сприяють підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування їх діяльності, підготовці кадрів; здійснюють первісне облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої і соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у визначеному законом порядку; стимулюють модернізацію технології, інноваційну діяльність, освоєння підприємцями нових видів продукції та послуг; подають підприємцям інші види допомоги.

Згідно з абз. 3 ч. 1 ст. 19 Закону України (далі – ЗУ) «Про інвестиційну діяльність» з метою забезпечення сприятливого та стабільного інвестиційного режиму держава встановлює державні гарантії захисту інвестицій [7].

Норми-принципи підприємницького права посідають провідне місце в системі атипових норм підприємницького права. Вони являють собою втілені в нормах підприємницького права генеральні ідеї, на яких ґрунтується правове регулювання підприємницьких відносин і які віддзеркалюють умотивовану поведінку суб'єктів цих правовідносин. Такі атипові приписи підприємницького права фігурують у ст. 44 ГКУ з назвою «Принципи підприємницької діяльності». Згідно з ч. 1 зазначеної

статті підприємництво здійснюється на основі: вільного вибору підприємцем видів підприємницької діяльності; самостійного формування підприємцем програми діяльності, вибору постачальників і споживачів продукції, що виробляється, залучення матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів, використання яких не обмежено законом, встановлення цін на продукцію та послуги відповідно до закону; вільного найму підприємцем працівників; комерційного розрахунку та власного комерційного ризику; вільного розпорядження прибутком, що залишається у підприємця після сплати податків, зборів та інших платежів, передбачених законом; самостійного здійснення підприємцем зовнішньоекономічної діяльності, використання підприємцем належної йому частки валютної виручки на свій розсуд.

Наступним видом атипових норм підприємницького права є норми-дефініції підприємницького права. Їх доцільно визначити як компактно втілені в приписах законодавства у сфері підприємництва, що лаконічно та монозначно визначають зміст категорій підприємницького права через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак.

У Цивільному кодексі України (далі – ЦКУ) [13] закріплено такі норми-дефініції підприємницького права: «юридична особа» (ч. 1 ст. 80), «товариство» (ч. 2 ст. 83), «установа» (ч. 3 ст. 83), «підприємницькі товариства» (ч. 1 ст. 84), «установчий документ» (ч. 1 ст. 87), «цивільна правоздатність юридичної особи» (ч. 1 ст. 91), «місцезнаходження юридичної особи» (ч. 1 ст. 93), «філія» (ч. 1 ст. 95), «представництво» (ч. 2 ст. 95), «права учасників юридичних осіб (корпоративні права)» (ч. 1 ст. 96¹), «корпоративні відносини» (ч. 6 ст. 96¹), «господарське товариство» (ч. 1 ст. 113), «повне товариство» (ч. 1 ст. 119), «командитне товариство» (ч. 1 ст. 133), «акціонерне товариство» (ч. 1 ст. 152), «виробничий кооператив» (ч. 1 ст. 163), «комерційний представник» (ч. 1 ст. 243).

У ГКУ фігурують такі норми-дефініції підприємницького права: «господарська діяльність» (ч. 1 ст. 3), «підприємництво» (ч. 2 ст. 3), «некомерційна господарська діяльність» (ч. 2 ст. 3), «господарсько-виробничі відносини» (ч. 5 ст. 3), «організаційно-господарські відносини» (ч. 6 ст. 3), «внутрішньогосподарські відносини» (ч. 7 ст. 3), «економічна стратегія» (ч. 2 ст. 9), «економічна тактика» (ч. 3 ст. 9), «державне замовлення» (ч. 1 ст. 13), «державний контракт» (ч. 2 ст. 13), «торговий патент» (абз. 2 ч. 4 ст. 14), «спеціальний торговий патент» (абз. 2 ч. 4 ст. 14), «монопольне становище» (ч. 1 ст. 27), «зловживання монопольним становищем на ринку» (ст. 29), «неправомірні угоди між суб'єктами господарювання» (ст. 30), «дискримінація суб'єктів господарювання органами» (ч. 1 ст. 31), «недобросовісна конкуренція» (ч. 1 ст. 32), «неправомірне використання ділової репутації суб'єкта господарювання» (ч. 1 ст. 33), «копіювання зовнішнього вигляду виробу» (ч. 5 ст. 32), «порівняльна реклама» (ч. 7 ст. 33), «перешкоди у процесі конкуренції» (ч. 1 ст. 34), «дискредитація суб'єкта господарювання» (ч. 2 ст. 34), «купівля-продаж товарів, виконанням робіт, наданням послуг із примусовим асортиментом» (ч. 3 ст. 34), «схиляння до бойкоту суб'єкта господарювання» (ч. 4 ст. 34), «схиляння постачальника до дискримінації покупця» (ч. 5 ст. 34), «схиляння суб'єкта господарювання до розірвання договору з конкурентом іншого суб'єкта господарювання» (ч. 6 ст. 34), «підкуп працівника постачальника» (ч. 7 ст. 34), «підкуп працівника покупця (замовника)» (ч. 9 ст. 34), «досягнення неправомірних переваг у конкуренції» (ст. 35), «неправомірне збирання відомостей, що становлять комерційну таємницю» (ч. 2 ст. 36), «розголошення комерційної таємниці» (ч. 3 ст. 36), «схиляння до розголошення комерційної таємниці» (ч. 4 ст. 36), «неправомірне використання комерційної таємниці» (ч. 5 ст. 36), «підприємництво» (ч. 1 ст. 42), «некомерційне господарювання» (ч. 1 ст. 52), «суб'єкти господарювання» (ч. 1 ст. 55), «підприємство» (ч. 1 ст. 62), «значне господарське зобов'язання державного унітарного підприємства» (абз. 1 ч. 1 ст. 73²), «акціонерне товариство» (ч. 2 ст. 80), «товариство з обмеженою відповідальністю» (ч. 3 ст. 80), «товариство з додатковою відповідальністю» (ч. 4 ст. 80), «повне товариство» (ч. 5 ст. 80), «командитне товариство» (ч. 6 ст. 80), «виробничий кооператив» (ч. 1 ст. 95), «споживча кооперація в Україні» (ч. 1 ст. 111), «споживче товариство» (ч. 2 ст. 111), «приватне підприємство» (ч. 1 ст. 113), «фермерське господарство» (ч. 1 ст. 114), «підприємство з іноземними інвестиціями» (ч. 1 ст. 116), «іноземна інвестиція» (ч. 2 ст. 116), «іноземне підприємство» (ч. 1 ст. 117), «об'єднання підприємств» (ч. 1 ст. 118), «господарське об'єднання» (ч. 2 ст. 119), «асоціація» (ч. 2 ст. 120), «корпорація» (ч. 3 ст. 120), «консорціум» (ч. 4 ст. 120), «концерн» (ч. 5 ст. 120), «асоційовані підприємства (господарські організації)» (ч. 1 ст. 126), «право господарського відання» (ч. 1 ст. 136), «право оперативного управління» (ст. 137), «майно у сфері господарювання» (ч. 1 ст. 139), «прибуток (доход) суб'єкта господарювання» (ч. 1 ст. 142), «майновий стан суб'єкта господарювання» (ч. 1 ст. 145), «господарське зобов'язання» (ч. 1 ст. 173), «майново-господарські зобов'язання» (абз. 1 ч. 1 ст. 175), «організаційно-господарські зобов'язання» (ч. 1 ст. 176), «зміст господарського договору»

(ч. 1 ст. 180), «строк дії господарського договору» (ч. 7 ст. 180), «ціна у господарських зобов'язаннях» (ч. 1 ст. 189), «господарські санкції» (ч. 1 ст. 217), «збитки» (ч. 1 ст. 224), «штрафні санкції» (ч. 1 ст. 230), «оперативно-господарські санкції» (ч. 1 ст. 235), «адміністративно-господарські санкції» (ч. 1 ст. 238), «адміністративно-господарський штраф» (ч. 1 ст. 241), «господарсько-торговельна діяльність» (ч. 1 ст. 263), «договір поставки» (ч. 1 ст. 265), «договір контрактації сільськогосподарської продукції» (ч. 2 ст. 272), «договір енергопостачання» (ч. 1 ст. 275), «оренда майна у сфері господарювання» (ч. 1 ст. 283), «орендна плата» (ч. 1 ст. 286), «лізинг» (ч. 1 ст. 292), «договір міни (бартеру)» (ч. 1 ст. 293), «товарний склад» (ч. 1 ст. 294), «комерційне посередництво (агентська діяльність)» (ч. 1 ст. 295), «агентський договір» (ч. 1 ст. 297), «перевезення вантажів» (ч. 1 ст. 306), «договір перевезення вантажу» (ч. 1 ст. 307), «договір мультимодального перевезення» (ч. 1 ст. 312), «договір транспортного експедирування» (абз. 1 ч. 1 ст. 316), «договір підяду на капітальне будівництво» (ч. 1 ст. 318), «договір підяду на проведення проектних і досліджувальних робіт» (ч. 1 ст. 324), «інноваційна діяльність у сфері господарювання» (ч. 1 ст. 325), «договір на створення і передачу науково-технічної продукції» (ч. 1 ст. 331), «фінансове посередництво» (ч. 3 ст. 333), «страхування у сфері господарювання» (ч. 4 ст. 333), «банки» (ч. 2 ст. 334), «кооперативний банк» (ч. 1 ст. 338), «договір факторингу (фінансування під відступлення права грошової вимоги)» (ч. 1 ст. 350), «страхування» (ч. 1 ст. 352), «договір страхування» (ч. 1 ст. 354), «аудиторська діяльність» (ч. 1 ст. 362), «аудит фінансової звітності» (ч. 1 ст. 363), «аудитор» (ч. 1 ст. 364), «суб'єкт аудиторської діяльності» (ч. 2 ст. 364), «договір комерційної концесії» (ч. 1 ст. 366), «зовнішньоекономічна діяльність суб'єктів господарювання» (ч. 1 ст. 377), «спеціальна (вільна) економічна зона» (ч. 1 ст. 401), «концесія» (ч. 1 ст. 406), «господарська діяльність у Збройних Силах України» (ч. 3 ст. 414).

Норми-дефініції підприємницького права «корпоративні права» (ч. 1 ст. 167), «корпоративні відносини» (ч. 3 ст. 167) законодавець у ГКУ позбувся на підставі ЗУ «Про акціонерні товариства» від 27 липня 2022 року [2]. Нині норма-дефініції «права учасників юридичних осіб (корпоративні права)», «корпоративні відносини» фігурують у ч. 1, 6 ст. 96¹ ЦКУ.

У ст. ЗУ «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» фігурує низка норм-дефініцій підприємницького права, зокрема: «виписка з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», «витяг з Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», «державна реєстрація юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців», «державний реєстратор юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», «держатель Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», «Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», «персональний кабінет юридичної особи, іншої організації та фізичної особи – підприємця» [5].

У ст. 1 ЗУ «Про інноваційну діяльність» містяться такі норми-дефініції підприємницького права: «інновації», «інноваційна діяльність», «інноваційне підприємство (інноваційний центр, технопарк, технополіс, інноваційний бізнес-інкубатор)», «інноваційна інфраструктура», «інноваційний продукт», «інноваційна продукція», «інноваційний проект», «пріоритетний інноваційний проект» [8].

Низка норм-дефініцій підприємницького права міститься в ЗУ «Про інвестиційну діяльність»: «інвестиції» (абз. 1 ч. 1 ст. 1), «інвестиційна діяльність» (ч. 1 ст. 2), «інвестиційний проект» (абз. 2 ч. 3 ст. 2), «інноваційна діяльність» (ст. 3), «захист інвестицій» (абз. 1 ч. 1 ст. 19), «державні гарантії захисту інвестицій» (абз. 4 ч. 1 ст. 19).

У ч. 1 ст. 3 ЗУ «Про електронну комерцію» закріплено низку норм-дефініцій підприємницького права, зокрема: «електронна комерція», «електронна торгівля», «електронна форма представлення інформації», «електронне повідомлення», «електронний договір», «електронний підпис одноразовим ідентифікатором», «електронний правочин», «інтернет-магазин», «інформаційні електронні послуги», «комерційне електронне повідомлення», «мережевий ідентифікатор», «одноразовий ідентифікатор», «послуга проміжного характеру в інформаційній сфері», «реалізація товару дистанційним способом», «суб'єкт електронної комерції» [6].

У ч. 1 ст. 1 ЗУ «Про мультимодальні перевезення» фігурують такі норми-дефініції підприємницького права: «внутрішнє мультимодальне перевезення», «договір мультимодального перевезення», «документ мультимодального перевезення вантажів», «єдиний перевізний документ», «замовник послуги мультимодального перевезення», «комбіноване перевезення вантажів», «маршрут мультимо-

дального перевезення», «міжнародне мультимодальне перевезення», «мультимодальне перевезення», «мультимодальний термінал», «оператор мультимодального перевезення», «послуга мультимодального перевезення», «транспортна одиниця», «учасники мультимодального перевезення вантажів», «фактичний перевізник» [9].

Темпоральні норми підприємницького права можна окреслити як правила обчислення строків у сфері підприємницького права. У механізмі правового регулювання підприємницьких відносин важливо з'ясувати темпоральні питання, зокрема: початок перебігу строку (ч. 1 ст. 253 ЦКУ), його закінчення (ст. 254 ЦКУ), а також порядок вчинення дій в останній день строку (ч. 1 ст. 255 ЦКУ). Адже в ГКУ не має розділу, присвяченого темпоральним нормам підприємницького права.

Поняття наступного виду атипових норм підприємницького права (оперативних норм підприємницького права), що доцільно визначити як норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло підприємницьких відносин, на новий строк.

Доцільно розглянути приклади цього виду атипових норм підприємницького права. Багато оперативних норм підприємницького права фігурує в розділі IX «Прикінцеві положення» ГКУ. Приміром, п. 1 згаданого розділу ГКУ було встановлено, що цей кодекс набрав чинності 1 січня 2004 року. Згідно з п. 2 розділу IX «Прикінцеві положення» ГК України визнати такими, що втратили чинність 1 січня 2004 року:

Розділ IX доповнено п. 7 згідно із Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)» від 30 березня 2020 року: під час дії карантину, встановленого Кабінетом Міністрів України задля запобігання поширенню коронавірусної хвороби (COVID-19), строки, визначені ст.ст. 232, 269, 322, 324 ГКУ, продовжуються на строк дії такого карантину [4].

Наступний приклад фігурує в розділі IX, що доповнено п. 8 згідно із Законом України «Про внесення змін до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України щодо недопущення нарахування штрафних санкцій за кредитами (позиками) у період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19» від 16 червня 2020 року [3].

Розділ V «Прикінцеві положення» ЗУ «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» доповнено п. 4 згідно із ЗУ «Про соціальну підтримку застрахованих осіб та суб'єктів господарювання на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 04 грудня 2020 року [12]: тимчасово, на період встановлення Кабінетом Міністрів України карантину або обмежувальних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19), та протягом 6 місяців з дня його/їх скасування, дія п. 3 ч. 1 ст. 13 ЗУ «Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні» [11] не поширюється на суб'єктів малого і середнього підприємництва у сфері громадського харчування.

Колізійні норми підприємницького права резонно окреслити як норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета правового регулювання підприємницьких відносин, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це норми підприємницького права, що регулюють вибір норми підприємницького права. Так, відповідно до ч. 4 ст. 39 ГКУ якщо чинним міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України (далі – ВРУ), встановлено інші правила, ніж ті, що є в законодавстві України про захист прав споживачів, то застосовуються правила міжнародного договору.

У разі якщо чинним міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано ВРУ, встановлено інші правила щодо підприємництва, ніж ті, що передбачено законодавством України, застосовуються правила міжнародного договору (ч. 2 ст. 50 ГКУ).

Згідно з ч. 2 ст. 72 ГКУ якщо чинним міжнародним договором України, згоду на обов'язковість якого надано ВРУ, встановлено правила інші, ніж ті, які передбачені законодавством про підприємства, то застосовуються правила міжнародного договору.

У разі якщо міжнародним договором встановлено інші правила, ніж ті, що передбачено законодавством України про іноземні інвестиції, застосовуються правила міжнародного договору (ч. 1 ст. 400 ГКУ).

Колізійні норми підприємницького права фігурують також в інших законодавчих актах (ст. 22 ЗУ «Про інвестиційну діяльність», ст. 6 ЗУ «Про режим іноземного інвестування» [10], ч. 3 ст. 2 ЗУ «Про електронну комерцію» тощо).

Висновки. Атипові норми підприємницького права – це втілені в законодавстві своєрідні правила (норми-цілі підприємницького права, норми-принципи підприємницького права, норми-дефініції підприємницького права, темпоральні, оперативні та колізійні норми підприємницького права), що мають двоелементну структуру (гіпотезу та диспозицію) і не встановлюють конкретних правових моделей поведінки суб'єктів підприємництва, а функціональний потенціал яких у механізмі правового регулювання підприємницьких відносин залежить від певного виду таких норм підприємницького права.

До атипових норм підприємницького права належать: норми-цілі підприємницького права; норми-принципи підприємницького права; норми-дефініції підприємницького права; темпоральні норми підприємницького права;

оперативні норми підприємницького права; колізійні норми підприємницького права.

Норми-цілі підприємницького права – це закріплені в нормах підприємницького права очікувані (бажані) результати, які прагне досягнути законодавець, упорядковуючи підприємницькі відносини.

Норми-принципи підприємницького права – це втілені в нормах підприємницького права генеральні ідеї, на яких ґрунтується правове регулювання підприємницьких відносин і які віддзеркалюють умотивовану поведінку суб'єктів цих правовідносин.

Норми-дефініції підприємницького права – це компактно втілені в приписах законодавства, що лаконічно та однозначно визначають зміст категорій підприємницького права через розкриття їхніх ідентифікуючих ознак.

Темпоральні норми підприємницького права – це правила обчислення строків у сфері підприємницького права.

Оперативні норми підприємницького права – це норми, роль яких виражається в установленні дати вступу (зміни, припинення) нормативно-правового акта в силу, в його поширенні на нове коло підприємницьких відносин, на новий строк.

Колізійні норми підприємницького права – це норми, які за наявності суперечностей між окремими нормативними актами з того самого предмета правового регулювання підприємницьких відносин, мають застосовуватися в певному випадку, тобто це норми підприємницького права, що регулюють вибір норм підприємницького права.

Список використаних джерел:

1. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text>.
2. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#n2028>.
3. Про внесення змін до Господарського кодексу України та Цивільного кодексу України щодо недопущення нарахування штрафних санкцій за кредитами (позиками) у період дії карантину, встановленого з метою запобігання поширенню на території України коронавірусної хвороби COVID-19: Закон України від 16.06.2020 № 691-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/691-20#n6>.
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 № 540-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#n103>.
5. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 № 755-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15#Text>.
6. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 № 675-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/675-19#Text>.
7. Про інвестиційну діяльність: Закон України від 18.09.1991 № 1560-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1560-12#Text>.
8. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2002 № 40-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/40-15>.

9. Про мультимодальні перевезення: Закон України від 17.11.2021 № 1887-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1887-20#n200>.
10. Про режим іноземного інвестування: Закон України від 19.03.1996 № 93/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/93/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
11. Про розвиток та державну підтримку малого і середнього підприємництва в Україні: Закон України від 22.03.2012 № 4618-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4618-17#Text>.
12. Про соціальну підтримку застрахованих осіб та суб'єктів господарювання на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Закон України від 04.12.2020 № 1071-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1071-20#n101>.
13. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>.
14. Чернега В.М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, Хмельницький, 2022. 478 с.
15. Чернега В.М. Механізм правового регулювання сімейних відносин: реф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.03. Хмельницький, 2022. 43 с.
16. Чернега В.М. Морально-правові принципи в сімейному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 20 с.
17. Чернега В.М. Поняття, система та структура норм-дефініцій сімейного права. *Порівняльно-аналітичне право*. 2019. № 4. С. 149–152. URL: http://pap-journal.in.ua/wp-content/uploads/2020/08/PAP_4_2019.pdf.
18. Чернега В.М. Проблеми та потенціал механізму правового регулювання сімейних відносин: монографія. Київ: Видавництво Ліра-К, 2022. 508 с.
19. Чернега В.М. Сімейно-правові проблеми та потенціал застосування аналогії права. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2020. Т. 31 (70). № 6. С. 42–49;
20. Чернега В. Спеціалізовані норми сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 1. С. 41–45.

РОЗДІЛ 4. ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО, ГОСПОДАРСЬКО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 346.3:347.42:346.542

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.28>

МЕХАНІЗМ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВА НА СУДОВИЙ ЗАХИСТ У ГОСПОДАРСЬКИХ ВІДНОСИНАХ

Беломєстнов О.Ю.,

здобувач СО «Доктор філософії»

Донецький національний університет імені Василя Стуса

Беломєстнов О.Ю. Механізм реалізації права на судовий захист у господарських відносинах.

Стаття присвячена дослідженню реалізації права на судовий захист через поняття «механізм» як цілісну систему, для функціонування якої необхідна сукупність певних умов. Сформульовано визначення поняття «механізм реалізації права на судовий захист у господарських відносинах» на основі аналізу загальнотеоретичних уявлень та розумінь правового механізму, а також доопрацьовано теоретико-правові підходи до визначення умов функціонування та структури механізму реалізації права на судовий захист в господарських відносинах. На підставі здійсненого аналізу пропонується визначення механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах як комплексу матеріальних та процесуальних правових засобів, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість господарських суспільних відносин, встановлюється і забезпечується реалізація права на звернення до суду за захистом та отримання безпосередньо судового захисту.

З'ясовано, що відсутність необхідних матеріальних правомочностей у позивача часто виявляється на стадії апеляційного або касаційного перегляду рішення господарського суду першої інстанції і носить системний характер, тому зважаючи на переважно економічний характер спірних господарських відносин, вважається доцільним поряд з перевіркою дотримання вимог щодо позовної давності, необхідного обсягу дієздатності суб'єкта звернення, перевіряти наявність необхідних матеріальних правомочностей у суб'єкта звернення за судовим захистом на стадії звернення. Для усунення вказаної проблеми, пропонується доповнення ч. 1 ст. 164 ГПК України положенням про необхідність подання разом із позовною заявою документів, які підтверджують правомочності власника поряд із доказами про порушення цього права у суб'єкта звернення за судовим захистом, на наш погляд, посприяло б забезпеченню ефективної дії механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах.

Ключові слова: судовий захист, правовий механізм, позов, господарське судочинство, суд, сфера господарювання, спосіб захисту, господарський спір.

Belomyestnov O.Yu. Mechanism of implementation of the right to judicial protection in economic relations.

The article is devoted to the study of the realization of the right to judicial protection through the prism of the concept of “mechanism”, as an integral system for the functioning of which a set of certain conditions is necessary. The definition of the concept of the mechanism of realization of the right to judicial protection in economic relations is formulated on the basis of the analysis of general theoretical ideas and understanding of the legal mechanism, and a provision is developed to improve the conditions of its action by finalizing the theoretical and legal approaches to the definition of the concept, conditions of functioning and structure of the mechanism of realization of the right to judicial protection in economic relations. On the bases of the analysis carried out, it is proposed to define the mechanism for the realization of the right to judicial protection in economic relations as a complex of material and procedural legal means, with the help of which the regularity of law is translated into the orderliness of economic social relations, the realization of the right to appeal to the court for protection and directly receive judicial protection is established and ensured.

It was found that the lack of the necessary material rights of the plaintiff is often revealed at the stage of appeal or cassation review of the decision of the commercial court of the first instance and is of a systemic nature, therefore, taking into account the mainly economic nature of the disputed economic relations, it is considered appropriate along with the verification of compliance with the requirements regarding the statute of limitations, the necessary scope of legal capacity of the subject of the appeal, to check the presence of the necessary material rights of the subject of the appeal for judicial protection at the stage of the appeal. To eliminate the above-mentioned problem, it is proposed to supplement part 1 of Article 164 of the Economic and Procedural Code of Ukraine with a provision on the need to submit, together with the statement of claim, documents confirming the owner's eligibility, along with evidence of a violation on this right by the subject of an appeal for judicial protection, in our opinion, would contribute to ensuring the effective operation of the mechanism for exercising the right to judicial protection in economic relations.

Key words: judicial protection, legal mechanism, lawsuit, economic litigation, court, business sphere, method of protection, economic dispute.

Постановка проблеми. Розвиток і трансформація суспільних відносин в умовах російської агресії вимагають від влади реформування практично всіх галузей національної економіки і, як наслідок, вдосконалення нормативно-правового регулювання, узгодження правових норм з європейськими стандартами. Наскрізним питанням в контексті підвищення якості законодавчого регулювання будь-яких економічних відносин є забезпечення належного захисту прав та інтересів їх учасників. Це, відповідно, потребує опрацювання теоретико-правових підходів до визначення поняття, умов функціонування та структури механізму реалізації права на судовий захист в економічних (господарських) відносинах.

Функціонування загального механізму правового регулювання спрямовано, у тому числі, на забезпечення можливості відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права у господарських відносинах і створення можливостей для ефективного судового захисту в повному обсязі. Захист стає можливим завдяки реалізації управомоченою особою свого права на захист, що також може бути розглянуто через певний механізм (сукупність дій). Без активних дій суб'єкта господарювання, права якого порушено, як правило, не починається стадія правозастосування, не відбувається захист права. Дієвість механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах, як і будь-якого правового механізму, у першу чергу залежить від якості і досконалості його законодавчої основи. Як слушно зауважують В.Е. Беляєвич та О.А. Беляєвич, значною мірою дієвість (ефективність) правозастосування залежить від достатності та ясності правового регулювання, тобто від того, як на першій стадії правового регулювання (формування та прийняття правових норм) дотримано вимогу правової визначеності [1, с. 32].

Саме з метою створення більш повного, чіткого та сучасного процесуально-правового механізму захисту було прийнято Закон України № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 03.10.2017 р., яким верховенство права вперше було закріплено як засада господарського судочинства. Науковці справедливо відмічають позитивні риси нової редакції Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України), які стосуються мети і завдань господарського судочинства, оскільки при їх формуванні були враховані базові постулати, закладені у міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною [2, с. 12]. Разом з цим, успішна реалізація права на судовий захист у господарських відносинах не лише спирається на досконале процесуальне законодавство. Як свідчить судова практика, на сьогодні залишаються актуальними проблеми умов реалізації права на судовий захист, що тягнуть за собою закриття провадження і не досягнення мети захисту. З огляду на це, важливо розглянути реалізацію права на судовий захист через призму поняття «механізм», як цілісну систему, для функціонування якої необхідна сукупність певних умов.

Стан опрацювання цієї проблематики знаходиться на рівні загальної теорії права, оскільки існують численні наукові дослідження механізму правового регулювання та його правового впливу на суспільні відносини [3, с. 371–375], механізму реалізації права [4, с. 228–244], механізму процесуально-правового регулювання [5, с. 102–109], та галузевих досліджень механізму дії окремих правових інститутів як складових реалізації права на судовий захист [6, с. 50–57]. Натомість дослідження механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах з урахуванням їх особливої галузевої правової природи та різноманіття господарських правовідносин в умовах оновленого господарського та господарсько-процесуального законодавства наразі відсутні.

Мета цієї статті полягає у визначенні поняття «механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах» на основі аналізу загальнотеоретичних уявлень та розумінь правового механізму, а також у розробці положень щодо удосконалення умов його дії.

Виклад основного матеріалу. Для з'ясування поняття та змісту механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах звернемося, насамперед до загальноправових уявлень та розумінь поняття механізму правового регулювання, дослідження якого, як і, правового механізму становили предмет тривалих теоретичних доробок. Так, теоретики права визначають механізм правового регулювання як узяті в єдності систему правових засобів, способів і форм, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість суспільних відносин, задовольняються інтереси суб'єктів права, встановлюється і забезпечується правопорядок («належне» у праві стає «сущим»). Виділяються такі елементи механізму правового регулювання: принципи права, норми права, нетипові правові розпорядження (спеціалізовані норми права), об'єктивовані в нормативно-правових актах; правовідносини, суб'єктивні юридичні права і обов'язки в їх індивідуалізації (конкретизації); акти безпосередньої реалізації прав і обов'язків; акти застосування норм права. Наголошується, що не слід плутати правове регулювання і правовий вплив, оскільки смислове навантаження цих двох категорій хоч частково і збігається, але не є однозначним [7, с. 535; 525-526].

Такий погляд є превалюючим, тому категорія «механізм правового регулювання» вважається вужчою, ніж «механізм правового впливу» оскільки, правовий вплив трактується як взятий у єдності й різноманітності весь процес впливу права на суспільне життя, а правове регулювання як форма владного юридичного впливу на суспільні відносини, що здійснюється державою з метою їх упорядкування, закріплення і забезпечення [3, с. 370].

Загалом, в науковій літературі зустрічаються різні варіації співвідношення поняття механізму правового регулювання з іншими суміжними поняттями. Так, на думку С.М. Шило поняття «механізм правового регулювання» частково співпадає з поняттям «механізм захисту прав людини» [8, с. 271]. В.М. Марчук і Л.В. Ніколаєва порівнюючи зміст понять «механізм правового регулювання», «юридичний механізм» та «механізм реалізації норми права», вважають їх синонімами, зауважуючи, що кожне поняття має свої смислові нюанси і поняття «механізм правового регулювання» є більш сфокусованим (точним) [4, с. 240].

Зважаючи на загальновизначені елементи (стадії) механізму правового регулювання, реалізацію права на судовий захист слід розглядати як проміжну ланку між суб'єктивним правом на судовий захист (елемент «правовідносини»), яким користується особа (суб'єкт господарювання), коли приймає рішення захищати своє порушене право в судовому порядку і застосуванням права (елемент «акти застосування норм права»), яке здійснює суд при отриманні до нього звернення.

Створення правового механізму реалізації права на судовий захист є втіленням правоохоронної функції держави. І.О. Бакірова звертає увагу, що реалізуючи свою правоохоронну функцію держава створює систему судових та правоохоронних органів, що дозволяє глибше зрозуміти суть державно-правових явищ, усвідомити механізм захисту прав особи від протиправних посягань, скласти уявлення щодо реалізації в практичній діяльності відповідних органів правових норм. Вона визначає державно-правовий механізм забезпечення права на судовий захист як загальний, сталий, необхідний і об'єктивний взаємозв'язок всіх заходів, що санкціонуються державою за допомогою правових норм та зобов'язальних суб'єктів державної влади [9].

Слід зауважити, що реалізація права на судовий захист, хоч і забезпечується наявністю відповідних правових норм, функціонуванням судової системи, але для початку цієї реалізації необхідна умова наявності факту порушення, невизнання чи оспорення права та волевиявлення особи звернутися за судовим захистом. Таким чином, державне забезпечення права на судовий захист і його реалізація не є тотожними поняттями. Реалізацію права на судовий захист можна розглядати як елемент державно-правового механізму забезпечення права на судовий захист.

Зважаючи на складність, комплексність юридичної природи реалізації права на судовий захист, важливо розглянути це поняття через категорію «правового механізму», що надасть змогу надати більш повну характеристику реалізації права на судовий захист у взаємозв'язку з іншими матеріальними і процесуальними категоріями, виокремити і дослідити умови дії механізму реалізації права на судовий захист.

Термін «механізм» за словниковим тлумаченням визначається як внутрішня будова, система, сукупність станів і процесів, з яких складається певне явище [10, с. 523]. Звісно, залежно від галузевої площини дія механізму реалізації права на судовий захист будуть різнитися норми матеріального

та процесуального права, які підлягають застосуванню. Так, О.В. Лавринович, визначає складовими структурних елементів реалізації державно-правового механізму захисту конституційних прав і свобод людини відповідні норми права, функціональним призначенням яких є регулювання суспільних відносин; механізм охорони; механізм захисту; механізм відновлення [11]. Опіраючись на наведений науковий підхід, можна відзначити, що загальне право на судовий захист реалізується через складну систему взаємопов'язаних дій уповноважених суб'єктів: звернення до суду за захистом, отримання судового захисту, що включає провадження у справі, ухвалення судом рішення та забезпечення його реального виконання. Механізм реалізації права на судовий захист функціонує через сукупність матеріальних та процесуальних правових засобів. У юридичній науці дане поняття широко застосовується [12, с. 57–61] для позначення взаємодіючих частин цілого. Як відмічає Т.Г. Альберда, хоч загально-теоретична категорія «правовий механізм» у сучасному правознавстві відсутня, змістова організація правового механізму відображає логіку правового регулювання, особливості спеціально-юридичного впливу на відповідні суспільні відносини, взяті в конкретно-історичному прояві [13, с. 64–68]. Цю точку зору підтримує І.М. Курашова та зазначає, що відмінною властивістю правового механізму є його системний характер, він є не довільною сукупністю різнопорядкових юридичних феноменів, а органічним комплексом взаємопов'язаних правових інструментів, що працюють як єдине ціле [14, с. 83].

Розглядаючи механізм реалізації права на судовий захист у господарських відносинах, важливо враховувати особливості правової природи цих відносин, що відрізняють їх від цивільних, адміністративних та інших правовідносин, та зумовлюють специфіку дії механізму реалізації права на судовий захист, а саме: господарські правовідносини виникають у зв'язку з організацією та безпосереднім здійсненням господарської діяльності; у господарських правовідносинах реалізуються як приватні, так і публічні інтереси; за своєю правовою природою господарські правовідносини є відносинами оскільки в них завжди чітко визначені учасники, що наділені взаємними правами та обов'язками [15, с. 14–19, 49]. Оскільки господарська діяльність має яскраво виражений економічний характер, здебільшого, саме у цій площині виникають спірні відносини, пов'язані з порушенням, невизнанням чи оспоруванням прав, свобод чи інтересів. Отримання судового захисту включає провадження у справі, ухвалення судом рішення та забезпечення його реального виконання. Саме тому метою функціонування механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах є забезпечення умов та можливостей для звернення за судовим захистом та його отримання у разі порушення, невизнання або оспорування прав і законних інтересів учасників господарських відносин. Умови та можливості реалізації права на судовий захист у господарських відносинах визначаються нормами законодавства.

Господарська діяльність може здійснюватися з метою одержання прибутку (комерційна господарська діяльність – підприємництво), а може і не переслідувати таку мету (некомерційна господарська діяльність), проте, в науці господарського права превалює думка [16, с. 16], що у будь-якому випадку їй властива вартісна оцінка та інші економічні характеристики, тому при зверненні за судовим захистом, саме економічне підґрунтя господарських відносин прямо чи опосередковано утворює матеріально-правову вимогу та визначає спосіб захисту. Суб'єкт звернення, насамперед, формує заяву до суду, як процесуально-правовий документ, а безпосередня реалізація права на судовий захист починається із звернення до суду у встановленій формі за нормами ГПК України. Такі аспекти змісту позовної заяви, як предмет та способи захисту, формуються позивачем на підставі норм матеріального права ще до звернення до суду, але прямо впливають на межі судового розгляду та зміст судового рішення.

Належним чином оформлене звернення (позовна заява, заява про видачу судового наказу) забезпечує її прийняття, тим самим реалізується право на звернення за судовим захистом, яке передбачене у ч. 1 ст. 4 ГПК України. Крім того, необхідно, щоб суб'єкт звернення був належним, та володів необхідним обсягом господарської процесуальної дієздатності, а також була дотримана умова правильно визначеної юрисдикції, яка міститься у ч. 2 ст. 4 ГПК України: «Юридичні особи та фізичні особи - підприємці, фізичні особи, які не є підприємцями, державні органи, органи місцевого самоврядування мають право на звернення до господарського суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспоруваних прав та законних інтересів у справах, віднесених законом до юрисдикції господарського суду, а також для вжиття передбачених законом заходів, спрямованих на запобігання правопорушенням».

Таким чином, реалізацію права на звернення за судовим захистом можна розглядати як початок дії механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах, яка відбувається за умови дотримання вимог процесуального закону до форми та змісту звернення; належних суб'єктів звер-

нення; правильно визначеної судової юрисдикції. У теорії процесуального права зазначені фактори прийнято розглядати як передумови реалізації права на судовий захист, наявність яких дозволяє особі ініціювати судовий розгляд, а суду - відкрити провадження [17, с. 50], здебільшого поділяючи їх на матеріальні та процесуальні.

Розглядаючи матеріально-правові умови реалізації права на судовий захист у господарських відносинах доцільно виходити з положень моністичної теорії щодо розуміння комплексної правової природи позову – поєднання матеріальної та процесуальної сторони, якої притримується більшість процесуалістів. Так, В.І. Тертишников визначає позов як звернену через суд до відповідача матеріально-правову вимогу про поновлення порушеного чи оспореного права [18, с. 128]. О.А. Логінов та О.О. Штефан розглядають позов як звернену через суд матеріально-правову вимогу позивача до відповідача щодо захисту порушеного, оспорюваного чи невизнаного права або охоронюваного законом інтересу, яка розглядається у визначеному законом процесуальному порядку [19, с. 130]. Виходячи з розуміння наявності матеріально-правового аспекту позову, можна виокремлювати матеріально-правові умови реалізації права на судовий захист у господарських відносинах і відносити до них умови звернення за судовим захистом, що базуються на нормах матеріального права.

За положеннями діючого законодавства до таких умов можна віднести: дотримання вимог щодо позовної давності (за змістом ст. 9 ЦК України та ч. 1 ст. 223 ГК України позовна давність має застосовуватися до вимог, що випливають з майново-господарських зобов'язань, визначених ст. 175 ГК України [20]), необхідний обсяг дієздатності суб'єкта звернення за судовим захистом (п. 1 ч. 5 ст. 174 ГПК України), визначений в заяві спосіб захисту (п. 4 ч. 1 ст. 162 ГПК України). До процесуальних умов дії механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах можна віднести наявність процесуального закону, яким визначається порядок звернення за судовим захистом – ГПК України, визначений у ГПК України процесуальний порядок розгляду справи судом, можливість примусового виконання рішення (ст. 326–337).

Матеріальні та процесуальні умови забезпечують дію механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах і є комплексом взаємопов'язаних правових інструментів (засобів). Крім умов, які прямо визначені у законодавстві, для успішної реалізації права на судовий захист у господарських відносинах, важливою має бути наявність також матеріальних правомочностей у суб'єкта звернення за судовим захистом. Відсутність вказаних правомочностей стає перешкодою для реалізації права на судовий захист, що підтверджується матеріалами численної судової практики.

Так, у справі № 923/1283/16 [21] позивач просив суд визнати за ним право власності на підвальні приміщення, які, на думку позивача, є невід'ємною частиною будівлі магазину продовольчих товарів, на підставі статті 392 ЦК України. Позивач аргументував свої вимоги придбанням спірного нерухомого майна на підставі договору купівлі-продажу, в якому спірне приміщення помилково не було зазначено. Приймаючи рішення про задоволення позову, місцевий господарський суд послався на висновок будівельно-технічної експертизи, згідно з яким відповідні підвальні приміщення є невід'ємною частиною будівлі магазину, їх неможливо відокремити від конструктивних елементів надземного поверху будівлі без пошкодження та істотного знецінення. Натомість апеляційний господарський суд, скасовуючи це рішення та відмовляючи у задоволенні позову, зазначив, що позивач не надав доказів, які беззаперечно свідчили би про те, що спірне майно є його власністю. Тобто під час розгляду вказаної справи суди не встановили жодної із передбачених матеріальними нормами права підстав набуття позивачем права власності на спірні підвальні приміщення. При зверненні до суду позивач не надав доказів, які беззаперечно свідчили би про те, що спірне майно є його власністю, а тому він не мав необхідних правомочностей з точки зору матеріального права для звернення за судовим захистом. КГС ВС у постанові від 27.06.2018 р. у справі № 904/8186/17 [22] підтримав наведену позицію апеляційного господарського суду. За висновками КГС положення статті 392 ЦК України спрямовані на захист існуючого права власності, однак не встановлюють способу його набуття, як цього вимагає позивач у справі. За загальним правилом судове рішення не породжує права власності, а лише підтверджує наявне право власності, набуте раніше на підставах матеріального закону, у випадках, коли це право не визнається, заперечується або оспорується.

Таким чином, у цій справі позивач реалізував лише право на звернення за судовим захистом, але оскільки він не підтвердив наявності необхідних правомочностей на спірний об'єкт, він не отримав бажаного результату у вигляді судового рішення на свою користь.

Аналогічні підходи містять матеріали судової практики щодо розгляду спорів про визнання права власності на об'єкти будівництва (незавершене будівництво; об'єкти, не введені в експлуатацію). Під

час розгляду та вирішення таких спорів суди враховують, що нормами чинного матеріального законодавства не передбачено визнання у судовому порядку права власності на такі об'єкти, якщо їх не прийнято в експлуатацію, відповідно до частини другої статті 331 ЦК України право власності на новостворене нерухоме майно (житлові будинки, будівлі, споруди тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна).

Так, Постановою Західного апеляційного господарського суду від 26.11.2020 р. у справі № 5015/6070/1 [23], суд дослідивши матеріали судових розглядів справи у нижчестоящих інстанціях, дійшов до висновку, що у позові в даній справі слід відмовити у зв'язку із тим, що позивач не довів того факту, що він є власником спірного нерухомого майна, а тому Рішення Господарського суду Львівської області від 26.07.2013 у справі № 5015/6070/11 скасувати. Правочини з купівлі-продажу цього майна, у тому числі угода купівлі-продажу від 03.07.2007 між ПП «Ріелт Бізнес Консалтинг» та відповідачем, на яку останній посилається як на підставу набуття права власності на спірне майно, є такими, що суперечать вимогам законодавства (нікчемними), оскільки особи, які вчиняли правочини з відчуження цього майна, не мали права розпоряджатись ним.

У наведених прикладах проблема виявилась на стадії реалізації права на судовий захист, що не перешкодило реалізації права на звернення до суду, але перешкодило задоволенню позовних вимог, а відтак реалізації права на судовий захист, оскільки позивачем не була дотримана умова наявності необхідних правомочностей власника, право якого порушено. ГПК України прямо не передбачає перевірку судом таких правомочностей на стадії звернення до суду і проблема відсутності необхідних правомочностей, як вбачається із судової практики, часто виявляється на стадії апеляційного або касаційного перегляду. Таким чином, дія механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах починається на стадії звернення до суду, успішна реалізація права на звернення не породжує автоматичної реалізації судового захисту з ухваленням судового рішення на користь позивача. Якщо власник майна не має належним чином оформлених підстав (документів), що підтверджують його правомочності власника, він не зможе отримати у кінцевому результаті рішення суду на свою користь.

Висновки. Механізм реалізації права на судовий захист у господарських відносинах можна визначити як комплекс матеріальних та процесуальних правових засобів, за допомогою яких нормативність права переводиться в упорядкованість господарських суспільних відносин, встановлюється і забезпечується реалізація права на звернення до суду за захистом та отримання безпосередньо судового захисту.

Як вбачається із судової практики, проблема відсутності необхідних матеріальних правомочностей у позивача часто виявляється на стадії апеляційного або касаційного перегляду рішення господарського суду першої інстанції і носить системний характер, тому зважаючи на переважно економічний характер спірних господарських відносин, доцільно поряд з перевіркою дотримання вимог щодо позовної давності, необхідного обсягу дієздатності суб'єкта звернення за судовим захистом, перевіряти наявність необхідних матеріальних правомочностей у суб'єкта звернення за судовим захистом на стадії звернення. Доповнення ч. 1 ст. 164 ГПК України положенням про необхідність подання разом із позовною заявою документів, які підтверджують правомочності власника поряд із доказами про порушення цього права у суб'єкта звернення за судовим захистом, на наш погляд, посприяло б забезпеченню ефективної дії механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах.

Разом з тим, перспективними слід визнати подальші наукові дослідження структури механізму реалізації права на судовий захист у господарських відносинах, шляхів його удосконалення.

Список використаних джерел:

1. Беяневич В.Е., Беяневич О.А. Наукові висновки щодо застосування норм права та судова практика Верховного Суду 2018-2020 років. Київ: Юрінком Інтер, 2021. 460 с.
2. Господарський процес: навч. посіб. / В.А. Кройтор та ін.; за ред. В.А. Кройтора. Харків, 2020. 328 с.
3. Кельман С.М., Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права: Підручник. Київ: Кондор, 2008. 477 с.
4. Марчук В.М., Ніколаєва Л.В. Нариси теорії права : Навчальний посібник. Київ: Книга, 2004. 376 с.
5. Калюжний Р.А., Атаманчук І.В. Розвиток процесуального права України. Київ: «МП Леся», 2015. 188 с.

6. Штефан А. Механізм доказування в юридичній конструкції права на судовий захист. *Теорія і практика інтелектуальної власності*. 2015. № 2. С. 50–57.
7. Скакун О.Ф. Теорія держави і права : Підручник. Харків: Консум, 2001. 656 с.
8. Шило С.М. Механізм захисту прав і свобод людини і громадянина як гарантія забезпечення законності та дисципліни в діяльності органів внутрішніх справ. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Вип. 22. С. 269–273.
9. Бакірова І.О. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист та місце органів юстиції України у здійсненні правосуддя. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9254 (дата звернення: 19.04.2023).
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / за ред. В.Т. Бусел. Київ – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
11. Лаврінович О.В. Державно-правовий механізм забезпечення конституційного права людини і громадянина на судовий захист та місце органів юстиції України у здійсненні правосуддя. *Офіційний сайт Міністерства юстиції України*. URL: <http://www.minjust.gov.ua/0/9254> (дата звернення: 19.04.2023).
12. Юзьков Л. Государственное управление в политической системе развитого социализма. Київ: Вища школа, 1983. 156 с.
13. Альберда Т.Г. Механізм як загальнонаукова і правова категорія («правовий механізм»). *Молодий вчений*. 2013. № 2(02). С. 64–68.
14. Курашова І.М. Господарсько-правовий механізм саморегулювання будівельної галузі в Україні : монографія. Харків: Право, 2021. 176 с.
15. Господарське право: Курс лекцій: Навч. посібник для юрид. фак. вузів. Київ: Вентурі, 1996. 288 с.
16. Господарське право: Підручник / О.П. Подцерковний та ін.; за ред. О.П. Подцерковного, Харків: Одісей, 2010. 640 с.
17. Цивільний процес: Навчальний посібник / Васильєв С.В та ін. Харків: Одісей, 2008. 741 с.
18. Цивільний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. / Тertiшніков В.І. та ін. Харків: Консум, 2002. 408 с.
19. Логінов О.А. Цивільний процес України / О.А. Логінов, О.О. Штефан. Київ: Юрінком Інтер, 2012. 368 с.
20. Про деякі питання практики застосування позовної давності у вирішенні господарських спорів: Постанова Пленуму Вищого *Офіційний портал Верховної Ради України*. господарського суду від 29.05.2013 № 10. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0010600-13#Text> (дата звернення: 19.04.2023).
21. Постанова Вищого господарського суду України від 17.10.2017 р. по справі № 923/1283/16. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/69579260?from=%E2%84%96%20923%2F1283%2F16%20>.
22. Постанова КГС ВС від 27.06.2018 р. у справі № 904/8186/17. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <https://zakononline.com.ua/courtdecisions/show/75081970?from=%E2%84%96%20904%2F8186%2F17%20> (дата звернення: 19.04.2023).
23. Постанова Західного апеляційного господарського суду від 26.11.2020 р. у справі № 5015/6070/1. *Аналітично-правова система ZakonOnline*. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/93191064?> (дата звернення: 19.04.2023).

ДО ПИТАННЯ ОБЛАШТУВАННЯ ЗОНИ МИТНОГО КОНТРОЛЮ: ГОСПОДАРСЬКІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ

Возняковська К.А.,
*доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Біленець Д.А.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільно-правових дисциплін
Чернівецького навчально-наукового інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»*

Возняковська К.А., Біленець Д.А. До питання облаштування зони митного контролю: господарські та організаційні аспекти.

В статті описано специфіку правового регулювання утворення та облаштування зон митного контролю.

Митниця відіграє важливу роль у міжнародній торгівлі. Основною підставою створення зон митного контролю є постійне або тимчасове перебування на певній території товарів і транспортних засобів, що переміщуються через митних кордон України. Процедура регулювання, ідентифікація товарів, використання систем декларування та використання режимів регулярних митних обмежень відіграють важливу роль в регулюванні експортно-імпортних відносин.

Митні органи мають у своєму розпорядженні різні інструменти контролю за переміщенням товарів. Ці інструменти призначені як для втручання в товарний потік під час перетину кордону так і для стягнення податків і зборів. Утворення зон митного контролю на території спеціальних митних зон впливає із законодавства. Хоча, в деяких ситуаціях підставою створення таких зон митного контролю може бути рішення митних органів. В подібних випадках зазначається інформація щодо надання відповідним об'єктам статусу складів тимчасового зберігання, митних складів, вантажних митних комплексів тощо.

Рішення про створення зон митного контролю приймається митницею відповідно до зони її діяльності (рішення включає в себе такі елементи, як місце та адреса зони митного контролю; мету та підстави створення; тип зони митного контролю, тощо).

Також, в статті згадуються і схеми зон митного контролю. Зокрема, у плані-схемі зони митного контролю можуть бути визначені порядок розміщення на її території об'єктів і споруд, до яких можуть належати і службові приміщення митного органу; визначене місце для проведення митного огляду; безпосереднього склад тимчасового зберігання; транспортна інфраструктура; необхідне вантажне обладнання, тощо. В статті піднімається питання функціонування суб'єктів господарювання, які є утримувачами об'єктів митної інфраструктури, щодо яких можуть встановлюватися додаткові вимоги щодо облаштування зон митного контролю (зокрема щодо наявності: технічних засобів охорони території, засобів телекомунікації, санітарно-побутових об'єктів, закладів харчування, банківського обслуговування).

Ключові слова: зона митного контролю, режим зони митного контролю, митний контроль, митні процедури, митні формальності, митне оформлення, митна інфраструктура, митні режими.

Voznyakovska K.A., Bilenets D.A. The issue of the customs control area: economic and organizational aspects.

The article describes the specifics of the legal regulation of the formation and arrangement of customs control zones.

Customs plays an important role in international trade. The main reason for the creation of customs control zones is the permanent or temporary stay in a certain territory of goods and vehicles moving across the customs border of Ukraine. The regulation procedure, identification of goods, use of declaration systems and use of regimes of regular customs restrictions play an important role in the regulation of export-import relations.

Customs authorities have at their disposal various tools for controlling the movement of goods. These instruments are intended both for interfering with the flow of goods during border crossing and for collecting taxes and fees. The formation of customs control zones in the territory of special customs zones follows from legislation. Although, in some situations, the basis for the creation of such customs control zones may be the decision of the customs authorities. In such cases, information on granting the status of temporary storage warehouses to the relevant objects is indicated; customs warehouses; cargo customs complexes, etc.

The decision on the creation of customs control zones is made by the customs office in accordance with the area of its activity. In practice, there is a typical structure of a decision on the creation of a customs control zone. Also, the article mentions the schemes of customs control zones. In particular, the plan-scheme of the customs control zone may specify the procedure for placing objects and structures on its territory, which may also include the office premises of the customs authority; designated place for customs inspection, etc.

The article raises the question of the functioning of economic entities that are the holders of customs infrastructure objects, in respect of which additional requirements may be established regarding the arrangement of customs control zones.

Key words: customs control zone, customs control zone legal regime, customs controls, customs process, customs clearance, customs infrastructure, customs procedure.

Постановка проблеми. Світовий розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, і як наслідок – значне збільшення зовнішньоторговельних потоків, стали причиною тому, що митниці, розташовані вздовж державних кордонів, стали не спроможні здійснювати митне оформлення вантажів, що перетинають кордон. Тож у визначній кількості цим займаються внутрішні митниці, розташовані у межах митної території країни. Таке переміщення місця митного оформлення в «тилі» митної території поставило перед митними органами задачу дотримання митного законодавства на етапі переміщення товару від кордону до внутрішньої митниці, де і здійснюється остаточне митне оформлення вантажів. Ці фактори обумовлюють те, що зона митного контролю у пунктах пропуску на державному кордоні відрізняється від зон митного контролю, які створюються у внутрішніх митницях, наявністю окремої зони/лінії прикордонного контролю, з якої починається огляд транспортних засобів, здійснюється паспортний контроль, визначаються особи, яким заборонено в'їзд до країни, тощо.

Питанню облаштування зон митного контролю приділяли увагу такі науковці, як О.Ю. Бакаєва, Є.В. Додін, Б.А. Кормич, О.О. Крестьянінов, В.П. Науменко, Д.В. Приймаченко, М.Г. Шульга. Однак, проблеми правового регулювання зон митного контролю розглядалися дослідниками лише опосередковано, лише у контексті переміщення товарів через митницю.

Вклад основного матеріалу Нормативне визначення поняття зони митного контролю міститься у ст. 332 Митного кодексу України, і вказує, що «режим зони митного контролю – це встановлені законодавством України з питань державної митної справи приписи, заборони та/або обмеження щодо перебування в зоні митного контролю товарів, транспортних засобів комерційного призначення та громадян, розташування в ній споруд та об'єктів, а також проведення у цій зоні господарських робіт» [3].

14 грудня 2022 року було визначено основні вектори роботи у напрямку організації митного контролю та оформлення на 2023 рік. Зокрема, окреслені питання щодо організації митного контролю та оформлення, а також щодо якості виконання завдань, які ставились перед митницями. Одним із важливих напрямків організації є контроль за функціонуванням місць доставки товарів в розрізі забезпечення умов для належного виконання митних формальностей та дотримання режиму зони митного контролю [2].

Зони митного контролю можуть розрізнятися за типом залежно від виду транспорту (автомобільний, залізничний, водний, повітряний), напрямків транспортних потоків та магістральних шляхів. Останнім часом використовуються такі назви, як «митний термінал», «вантажний митний комплекс», «автопорт».

Для здійснення заходів митного контролю інфраструктура зони митного контролю, як правило, потребує наявності таких основних елементів: службові приміщення для працівників митниці; місця для розвантаження, перевантаження та навантаження вантажів; місце для проведення митного огляду

з наявністю технічних засобів контролю; майданчик для стоянки транспортних засобів; склади тимчасового зберігання (у разі зміни транспорту або непрямого перевантаження); майданчик для стоянки затриманих транспортних засобів; відповідну інфраструктуру транспортного руху (залізничні колії, автомобільні дороги тощо) або пасажиропотоку («зелений» та «червоний» коридори) тощо. За необхідності у зонах митного контролю передбачають створення окремих транспортних смуг, що обумовлено можливістю блокування провідного руху на період проведення митного контролю вантажу або транспортного засобу та прийняття рішення стосовно пропуску вантажів через митний кордон.

У той же час, типологія зон митного контролю, розташованих на митній території України, є дещо відмінною. Зонами митного контролю також є території митних складів, складів тимчасового зберігання, магазинів безмитної торгівлі та інші території, в яких діють спеціальні митні режими. Зони митного контролю створюються з метою забезпечення здійснення митними органами митних формальностей стосовно товарів та транспортних засобів, що переміщуються через митний кордон України.

Як уже зазначалося, створення та функціонування кожної окремої зони митного контролю визначається, регулюється та контролюється відповідним митним органом ДМС, у зоні діяльності якого розташована відповідна зона. Згідно із ст. 544 МКУ до основних завдань митних органів ДМС, зокрема, віднесено: управління об'єктами митної інфраструктури та розбудова митного кордону; здійснення контролю за діяльністю підприємств, що надають послуги з перевезення та зберігання товарів, що переміщуються через митний кордон України чи перебувають під митним контролем [3].

Саме в рамках цих функцій митними органами здійснюються створення зон митного контролю, управління функціонуванням таких зон та забезпечення дотримання їх правового режиму.

Зони митного контролю створюються митним органом, у зоні діяльності якого вони розташовуються, за погодженням: у пунктах пропуску через державний кордон для автомобільного сполучення – з відповідним органом охорони державного кордону; у пунктах пропуску (пунктах контролю) через державний кордон для морського, річкового, повітряного та залізничного сполучення – з відповідним органом охорони державного кордону та адміністрацією морських і річкових портів, аеропортів та залізничних станцій; у межах прикордонної смуги на державному кордоні – з відповідним органом охорони державного кордону; у морських і річкових портах, аеропортах, на залізничних станціях, територіях підприємств – з адміністрацією портів, аеропортів, залізничних станцій та підприємств; у разі здійснення митного контролю у місцях – з керівниками залізничних станцій та відповідного органу охорони державного кордону; на територіях вільних митних зон промислового типу – з відповідним органом управління цієї зони; на будь-якій ділянці місцевості в межах митної території України – самостійно.

19 квітня 2023 року в Верховній Раді України зареєстровано законопроект № 9224 «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей здійснення митного контролю у період дії воєнного стану» [7], в якому пропонується встановити особливості проведення документальних перевірок під час дії правового режиму воєнного стану. Вони проводяться, зокрема, за можливості безпечного: доступу, допуску до грошових, фінансових і бухгалтерських документів, звітів, контрактів, декларацій, калькуляцій, інших документів, які можуть бути пов'язані з операціями із ввезення (пересилання) товарів на митну територію України або територію вільної митної зони чи вивезення (пересилання) товарів за межі митної території України або території вільної митної зони. У разі відсутності визначених умов безпечного проведення перевірок, документальні перевірки (зустрічні звірки), які були розпочаті, але не можуть бути завершені, можуть бути зупинені за рішенням керівника митного органу або особи, яка виконує його обов'язки, до відновлення безпечних умов та/або усунення перешкод для їх проведення. Також, законопроект передбачає поновлення на невикористаний строк документальних перевірок (зустрічних звірок), які були розпочаті та не завершені до 24 лютого 2022 року [7].

Територіальна дія правового режиму зони митного контролю охоплює певну ділянку митної території України, а також розташовані на ній об'єкти та споруди. Важливою особливістю правового режиму зони митного контролю є встановлення низки правил технічного та організаційного характеру щодо відповідних територій, споруд та об'єктів, головною метою яких є створення належних умов як для дотримання режимних вимог перебування осіб, товарів та транспортних засобів на території відповідної зони, так і для виконання передбачених законодавством митних формальностей.

До суб'єктів господарювання, утримувачів об'єктів митної інфраструктури можуть встановлюватися додаткові вимоги щодо облаштування зон митного контролю, зокрема щодо наявності: технічних

засобів охорони території, засобів телекомунікації, санітарно-побутових об'єктів, закладів харчування, банківського обслуговування тощо.

Зона митного контролю містить у собі місця доставки товарів транспортними засобами, які потребують певних умов для застосування працівниками митних органів митного контролю. Місцем доставки може бути визначена митницею призначення територія (або її частина) пункту пропуску (пункту контролю) через державний кордон України, морського чи річкового порту, аеропорту, залізничної станції, вільної митної зони, підрозділу митниці призначення, в якому безпосередньо проводиться митне оформлення, підприємства з безперервним циклом виробництва, вантажного митного комплексу, територія, що прилягає до центральної сортувальної станції, регіональної сортувальної станції, місця міжнародного поштового обміну, складу тимчасового зберігання або митного складу.

До початку переміщення товарів одержувач товарів або уповноважена ним особа подає митниці призначення письмову заяву для розгляду та погодження доставки таких товарів автомобільним транспортом в інше місце, ніж зазначене у Переліку.

Митниця призначення може організувати за потреби чергування посадових осіб митниці цілодобово у місці доставки.

При визначенні митницею призначення місця доставки необхідно враховувати, що територія місця доставки товарів для автомобільного транспорту має бути забезпеченою: освітленням та огороженням за периметром території місця доставки; цілодобовою охороною та засобами пожежогашіння; рампою, естакадою, оглядовим майданчиком; достатньою кількістю та функціонуванням навантажувально-розвантажувальної техніки і механізмів для здійснення необхідних операцій на території місця доставки; каналами і засобами зв'язку, у тому числі з ЄАІС ДМС України, для виконання посадовими особами митниць своїх повноважень.

У разі визначення місцем доставки території (її частини) вантажного митного комплексу, території, прилеглої до складу тимчасового зберігання чи митного складу, до облаштування місць доставки застосовуються вимоги, встановлені законодавством України до функціонування вказаних об'єктів. Вимоги до місць доставки для авіаційного, водного та залізничного транспорту встановлюються аналогічно до вимог, встановлених законодавством України до зон митного контролю.

Пункт пропуску через державний кордон визначається ст. 9 Закону України «Про державний кордон України» як спеціально виділена територія на залізничній чи автомобільній станції, у морському чи річковому порту, аеропорту (аеродромі) із комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюється прикордонний, митний та інші види контролю і транзит через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна [4].

Пункти пропуску відкривають за рішенням Кабінету Міністрів. Обов'язковою умовою для прийняття такого рішення є наявність договору з відповідною суміжною державою, за винятком пунктів пропуску для морського (річкового) та авіаційного сполучення, оскільки зазначені пункти пропуску не розташовані на лінії державного кордону і відкриті для заходження морських і повітряних суден незалежно від їхньої приналежності.

Відповідно до п. 3 Положення про пункти пропуску через державний кордон вони класифікуються: за категоріями – міжнародні (пропуск через державний кордон громадян і транспортних засобів будь-яких держав); міждержавні (пропуск через державний кордон громадян і транспортних засобів України та суміжної держави); місцеві (пропуск через державний кордон громадян України та суміжної держави, які проживають у прикордонних областях (районах), і транспортних засобів, що їм належать); за видами сполучення – автомобільні, залізничні, пішохідні, повітряні, поромні, річкові; за характером транспортних перевезень – пасажирські, вантажні, вантажопасажирські; за режимом функціонування – постійні, тимчасові; за часом роботи – такі, що працюють цілодобово, та такі, що працюють у визначений час [5].

Відповідно до Митного кодексу України з метою посилення державного контролю за переміщенням окремих видів товарів (наприклад, енергоносіїв) через митний кордон Кабінет Міністрів може визначати пункти пропуску на державному кордоні, через які є можливим переміщення зазначених товарів.

Функціонування пункту пропуску, загальний порядок і послідовність проведення усіх видів контролю визначаються технологічною схемою, що є обов'язковою для послідовного виконання операцій митного контролю та митного оформлення, а також дій посадових осіб митних підрозділів митного органу під час здійснення цих операцій. Для кожного конкретного пункту пропуску розробляються детальні технологічні схеми (з урахуванням особливостей переміщуваних товарів, способів їх перемі-

щення тощо), які затверджуються керівником митного органу за погодженням з відповідним органом охорони державного кордону Державної прикордонної служби України та іншими службами, задіяними у процесі митного контролю, на підставі Типової технологічної схеми пропуску через державний кордон автомобільних, водних, залізничних та повітряних транспортних засобів перевізників і товарів, що ними переміщуються.

Відповідно до МКУ і Порядку створення зон митного контролю та їх функціонування, затвердженого Постановою Кабміну, зони митного контролю створюються митними органами: у межах пунктів пропуску через державний кордон; у межах прикордонної смуги на державному кордоні; у морських і річкових портах, аеропортах, на залізничних станціях; на територіях підприємств; на територіях спеціальних митних зон та в інших, визначених ними місцях [6] (такими можуть бути місця, на які поширюється дія окремих митних режимів, наприклад, митний склад).

Межі постійної зони митного контролю позначаються знаками прямокутної форми з написом українською та англійською мовами «зона митного контролю» («Customs control zone»). Для напису допускається використання й інших мов (окрім уже зазначених), якщо це доцільно під час створення конкретної зони митного контролю.

Тимчасові зони митного контролю створюються на час проведення митного контролю та митного оформлення товарів і транспортних засобів, що підлягають митному контролю, у разі переміщення чи знаходження товарів поза межами встановлених місць митного оформлення (наприклад, у пунктах перевантаження товарів з переоформленням товаросупровідних документів), а також під час здійснення митними органами передбачених законодавством України дій, спрямованих на боротьбу з порушенням митних правил.

Тимчасові зони митного контролю створюються на час здійснення митного контролю. Для тимчасових ЗМК план-схема, на якому позначаються їх межі, розробляється у випадках, коли неможливо однозначно вказати (описати) межі ЗМК у Рішенні. Тимчасові зони митного контролю може бути створено на підставі письмового рішення начальника митного органу (наприклад, начальника митного поста). Межі тимчасової зони митного контролю позначаються спеціальними стрічкою, щитами тощо.

Режим функціонування зони митного контролю визначається Наказом міністерства фінансів України 22.05.2012 р. № 583 «Про затвердження Порядку створення зон митного контролю» [6].

На територіях і в приміщеннях підприємств, що зберігають товари та інші предмети під митним контролем, митний орган визначає території зон митного контролю за умови виконання підприємством вимог, що забезпечують здійснення митного контролю у повному обсязі. При цьому переміщення товарів та інших предметів на території зони митного контролю чи за її межі контролюється митницею. Якщо товари і транспортні засоби прибувають у години, коли митний орган не працює, то вони повинні бути поміщені на митний склад.

На митному складі створюються відповідні умови для проведення митного контролю. Власники складів повинні: виключити можливість вилучення товарів поза митним контролем; не ускладнювати здійснення митного контролю і не втручатися в дії контролерів; дотримуватися умов ліцензії на створення митного складу і виконувати вимоги митних органів, надавати їм безоплатно приміщення, обладнання і засоби зв'язку для здійснення митного контролю і митного оформлення; вести облік товарів, що зберігаються на митному складі, і надавати митним органам звітність про них.

На практиці у зонах митного контролю, що створені у пунктах міжнародних пасажирських перевезень, з метою швидкого пропускання пасажирів через митний кордон може проводитися двоканальний митний контроль за системою «зеленого» і «червоного» коридорів. Організація такого пропускання ґрунтується на знанні пасажирами вимог митного законодавства та правил митного оформлення. «Зеленим» коридором, як правило, користуються ті пасажирів, що мають при собі товари, які можуть бути оформлені безмитно та без отримання спеціальних дозволів. Інші пасажирів проходять через «червоний» коридор із заповненням та поданням митних декларацій. Втім така організація пропуску пасажирів через митний кордон України у разі необхідності не виключає можливості здійснення повного чи вибіркового контролю.

Середньостатистична Зона митного контролю має можливість розмістити одночасно понад 200 вантажних автомобілів та обладнана оглядовою рампою, електронною системою обліку ТЗ, автомобільною вагою, постійним відео спостереженням та іншими необхідними технічними засобами відповідно до потреб митниці. На території ЗМК працівниками митниці та суміжних із нею службами щоденно здійснюються усі необхідні митні процедури, серед яких: проведення ідентифікаційного огляду транспортних засобів, здійснення фіто-санітарного контролю та ін.

Висновки. Отже, суб'єкти господарювання дбають про зручність перебування на території власного митного терміналу. Тому клієнтам створюються додаткові сприятливі умови для повноцінного комфорту: цілодобова охорона території ЗМК; відео нагляд та сучасні системи протипожежної безпеки; санвузол для водіїв транспортних засобів; заклади громадського харчування; філія банку та банкомат; телефонні лінії зв'язку та Інтернет. Це є нормальною практикою європейських країн, які всебічно розширюють зони комфорту людей при перетині кордону та проходженні митних процедур під час митного контролю [8, с. 78]. Оперативне впровадження та використання різних технічних та правових засобів митного контролю підвищує ефективність митного контролю, скорочує час проведення митного контролю та оперативно виявляє незаконне переміщення товару. Впровадження та модернізація технічних засобів митного контролю дозволяє митним органам якісно та швидко виконувати свої функції.

Список використаних джерел:

1. Wise Persons Group. Putting More Union in the European Customs. Report, 31 March 2022.
2. Визначено основні вектори роботи у напрямку організації митного контролю та оформлення на 2023 рік. URL: <https://customs.gov.ua/news/zagalne-20/post/viznacheno-osnovni-vektori-roboti-u-napriamku-organizatsiyi-mitnogo-kontroliu-ta-oformlennia-na-2023-rik-1036> (дата звернення 29.04.2023).
3. Митний кодекс України від 13 березня 2012 р. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44-45, № 46-47, № 48. Ст. 552.
4. Про державний кордон України: Закон України від 04.11.1991 р. № 1777-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 2. Ст. 5.
5. Про затвердження положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю: Постанова Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2010 р. № 751. Офіційний вісник України. 2010. № 65. ст. 2265.
6. Про затвердження Порядку створення зон митного контролю: наказ Міністерства Фінансів України від 22.05.2012 № 583 URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0879-12> (дата звернення 23.04.2023).
7. Проект Закону про внесення змін до Митного кодексу України щодо особливостей здійснення митного контролю у період дії воєнного стану. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41795> (дата звернення 26.04.2023).
8. Режим зони митного контролю: адміністративно-правові основи: монографія. Кормич Б.А., Біленець Д.А.; Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». – Чернівці: Технодрук, 2017.

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТЕОРЕТИКО-ПРОЦЕСУАЛЬНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ «ОБҐРУНТОВАНІСТІ» ТА «ВМОТИВОВАНІСТІ» СУДОВОГО РІШЕННЯ В ГОСПОДАРСЬКОМУ СУДОЧИНСТВІ

Мудрицька К.О.,
*доктор філософії 081 «Право»
доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія».*
<https://orcid.org/0000-0003-3759-8897>

Мудрицька К.О. Проблемні аспекти теоретико-процесуального розмежування понять «обґрунтованості» та «вмотивованості» судового рішення в господарському судочинстві.

У процесуальному правовідношенні рішення суду відноситься до юридичного факту, яким завершується судове провадження в суді першої інстанції, при цьому зумовлює право на оскарження і відповідно, можливість подальшого розвитку процесуальних правовідносин в судах апеляційної та касаційної інстанціях.

Рішення суду, яке набрало законної сили, є підставою для подальшого провадження. Водночас рішення суду є найважливішим актом матеріального права, тобто актом здійснення судової влади. Яке в силу диспозиції ст. 236 Господарського процесуального кодексу України перш за все рішення має ґрунтуватися на засаді верховенства права та законності, по-друге бути обґрунтованим.

Однак, деякими суддями неоднозначно розуміється, яке саме рішення вважається обґрунтованим, так-як деякі обґрунтованість отожднюють з вмотивованістю.

На сьогоднішній день, обґрунтованим рішенням, вважається таке рішення суду, коли воно приймається на підставі досліджених судом всіх обставин справи, які повністю та всебічно з'ясовуються на підставі поданих суду доказів.

Разом з цим, вмотивоване рішення - це рішення суду, в якому належним чином зазначаються підстави, на яких воно ґрунтується.

Таким чином, мотивація судових рішень є механізмом прийняття обґрунтованих рішень, а також реалізації принципу гласності, доступу до правосуддя, який сприяє справедливості судових рішень і є частиною права на захист.

В свою чергу мотивувальна частина рішення є суттєвою для майбутнього формування юридичної сили рішення на тій підставі, що резолютивна частина відображає обставини, встановлені судом, на підставі яких суд розглядає існування правових відносин між сторонами.

Таким чином, від повноти обґрунтованості винесеного судового рішення, ясності і правильності викладу його резолютивної частини, в результаті, залежить ефективний захист прав і законних інтересів учасників спору та можливість реального виконання винесеного судового рішення.

Ключові слова: верховенство права, господарський, докази, законність, рішення, справедливість, суд, юридичний факт.

Mudrytska K.O. Problematic aspects of the theoretical and procedural distinction between the concepts of “reasonableness” and “reasonedness” of a court decision in economic litigation.

In the procedural legal relationship, the court's decision refers to the legal fact that ends the court proceedings in the court of first instance, at the same time determines the right to appeal and, accordingly, the possibility of further development of procedural legal relations in the courts of appeal and cassation.

The court's decision, which has entered into legal force, is the basis for further proceedings. At the same time, the court decision is the most important act of substantive law, that is, an act of exercise of judicial power. Which by virtue of the disposition of Art. 236 of the Economic Procedural Code of Ukraine, first

of all, the decision must be based on the principle of the rule of law and legality, and secondly, it must be justified.

However, some judges have an ambiguous understanding of which decision is considered justified, as some equate justification with motivation.

At the same time, a reasoned decision is a court decision that properly states the grounds on which it is based.

The lack of a motivational part of the court decision leads to an improper court decision and, as a result, to the violation of the rights, freedoms and legitimate interests of the parties in the case, the rights and interests of which may be violated by the court decision.

Thus, the motivation of court decisions is a mechanism for making informed decisions, as well as the implementation of the principle of openness, access to justice, which contributes to the fairness of court decisions and is part of the right to defense.

In turn, the motivational part of the decision is essential for the future formation of the legal force of the decision on the grounds that the resolute part reflects the circumstances established by the court, on the basis of which the court considers the existence of legal relations between the parties.

Thus, the effective protection of the rights and legitimate interests of the parties to the dispute and the possibility of actual execution of the rendered court decision depend on the completeness of the validity of the rendered court decision, the clarity and correctness of the presentation of its operative part, as a result.

Key words: rule of law, economic, evidence, legality, decision, justice, court, legal fact.

Постановка проблеми. Як і будь-який інший акт застосування права, судові рішення - це державно-владний, індивідуально-конкретний акт, що приймається на основі норми матеріального права, що наділений юридичною силою, має правові наслідки і забезпечується заходами державного примусу.

На наш погляд, будь-яке рішення суду являється юридичний факт, пов'язаним з визнанням, розвитком правовідносин, реалізацією прав та обов'язків, що складають матеріально-правові відносини.

Проте, рішення суду повинно бути мотивованим для настання таких правових наслідків. Мотивацію судових рішень слід розглядати як самостійну вимогу, яка не є рівнозначною вимогам законності та обґрунтованості.

Так, в статті 236 Господарського процесуального кодексу України законодавцем встановлені імперативні вимоги до рішення, яке приймає суд за результатами розгляду справи. Перш за все рішення має ґрунтуватися на засаді верховенства права та законності, по-друге бути обґрунтованим.

Стосовно верховенства права та законності, не виникає питань щодо їх змісту. Однак, неоднозначно розуміється, яке саме рішення вважається обґрунтованим, так-як деякі обґрунтованість ототожнюють з вмотивованістю.

Стан опрацювання цієї проблематики на сьогоднішній день залишається все ще актуальним та досить недослідженим, так-як аналізуючи судову практику господарських судів виявлено ряд процесуальних проблем пов'язаних з виконанням суддями імперативних вимог визначених у статті 236 ГПК України щодо обґрунтованості судового рішення.

Метою статті є визначення специфічних особливостей вмотивованості судового рішення, що відрізняє від обґрунтованості в господарському судочинстві.

Вклад основного матеріалу. За загальними імперативними вимогами зазначеними у статті 236 Господарського процесуального кодексу України, рішення ухвалюється на підставі фактів, наведених сторонами у справі та на які посилаються як на підставу вказаних ними вимог та заперечень, що підтверджуються доказами дослідженими в судовому засіданні, з обов'язковим наданням оцінки аргументам всіх сторін [1].

На сьогоднішній день, обґрунтованим рішенням, вважається таке рішення суду, коли воно приймається на підставі досліджених судом всіх обставин справи, які повністю та всебічно з'ясовуються на підставі поданих суду доказів.

Разом з цим, вмотивоване рішення - це рішення суду, в якому належним чином зазначаються підстави, на яких воно ґрунтується. Також, обов'язково зазначається чому деякі докази були враховані або відхилені, а також позиція суду щодо застосування норм матеріального та процесуального права. Більш того, мотивація рішення є відображенням усіх мотивів та обґрунтувань судження за його змістом, тобто, фактично, двох взаємних вимог, пов'язаних із формою «мотивації» та «обґрунтованості», а також змісту.

Таким чином, мотивація судового рішення демонструє, що:

- аргументи з доводами, міркуваннями сторін та/або учасників судового процесу належним чином оцінені судом, враховані або відхилено з обов'язковим зазначенням таких мотивів;
- всі докази, зібрані у справі (судом або представлені сторонами у справі), отримали відповідну правову оцінку, з наданням обґрунтування прийняття та/або відхилення кожного доказу;
- з урахуванням двох попередніх пунктів, норми права, що регулюють спірні правовідносини, також повинні бути зазначені з обґрунтуванням чому в конкретному спорі слід застосовувати саме такі правові норми.

Справді, для прийняття якісного судового рішення воно повинно відповідати певним критеріям.

Для визначення специфічних особливостей (критеріїв) вмотивованості судового рішення необхідно проаналізувати досвід національних судів та Європейського суду з прав людини.

Так, аналізуючи прецеденту практику Європейського суду з прав людини, можна виділити наступні критерії вмотивованості рішення суду:

- 1) в рішенні мотивується правові питання та факту, але обсяг мотивації може змінюватися залежно від характеру рішення та обставин справи;
- 2) рішення містить відповіді на основні аргументи сторін;
- 3) у рішенні чіткі та доступні аргументи та мотиви, що обґрунтовують позицію суду, що дозволить стороні, вразі необхідності, подати апеляційну чи касаційну скаргу з належним їй обґрунтуванням;
- 4) рішення підтверджує, що сторони були заслухані судом;
- 5) рішення є результатом неупередженого розгляду судом зауважень, аргументів та доказів, представлених сторонами;
- 6) рішення демонструє дії суду щодо відбору аргументів та прийняття доказів сторін.

Консультативна рада європейських суддів у своєму Висновку № 11 (2008), пункти 32–41, звернула увагу Комітету Міністрів Ради Європи на вимоги якості судових рішень, а саме:

- воно повинно бути чітким, стислим і простою мовою, і це є необхідною умовою для розуміння рішення сторін та громадськості;
- рішення повинно бути побудовано логічно та подано у чіткому стилі, доступному кожному;
- судові рішення мають бути обґрунтовані в принципі;
- виклад мотивів рішення повинен відповідати аргументам сторін та відповідним аргументам, які можуть вплинути на вирішення спору;
- зазначення підстав з яких прийнято рішення не повинно бути довгим, оскільки необхідно знайти правильний баланс між аббревіатурою та правильним розумінням рішення;
- обов'язок суддів пояснювати ті чи інші підстави з яких було прийнято рішення не означає, що вони повинні відповідати на кожен аргумент заявника на підтримку кожного захисту; сфера застосування цього обов'язку суду може змінюватись залежно від характеру рішення [2].

Водночас у вказаному Висновку акцентується увага і на тому факті, що відповідно до практики Європейського суду з прав людини, обсяг очікуваного обґрунтування залежить від різних аргументів та різних правових положень, які можуть висунути кожна сторона, враховуючи звичаї та доктринальні принципи.

Дійсно, в ряді рішень ЄСПЛ включений та відображений такий підхід до обґрунтованості судового рішення.

Наприклад, у справі «Салов проти України» ЄСПЛ наголосив, що згідно зі статтею 6 Конвенції судові рішення містять достатні підстави для того, щоб визначити, чи сторони були заслухані, та забезпечити громадський нагляд за правосуддям (справа «Hirvisaari v. Finland», пункт 30.) [3; 4].

Однак, у рішенні зазначено, що пункт 1 статті 6 не можна тлумачити як вимагання детальної відповіді на аргументи кожної зі сторін. Отже, питання про те, чи виконав суд зобов'язання наводити підстави, можна розглядати лише з огляду на обставини кожної справи (справа «Ruiz Torija v. Spain», пункт 29). [5].

У справі «Серявін та інших проти України», ЄСПЛ зауважив, що національний суд мав певну привілею у виборі аргументів у конкретній справі та прийнятті доказів на підтримку позицій сторін [6]. Інша мета обґрунтованого рішення - продемонструвати сторонам те, що вони були почуті судом.

Крім того, мотивоване рішення дозволяє стороні оскаржити та отримати перегляд у вищому суді (справа «Hirvisaari v. Finland») [4].

Також, у рішеннях «Богатова проти України», «Нечипорук і Йонкало проти України» ЄСПЛ наголосив на дотриманні судами вимог щодо необхідності вмотивованості рішень [7; 8].

Таким чином, ЄСПЛ у прийнятих ним рішеннях демонструє сталу практику, згідно з якою національні рішення мають бути аргументованими, зрозумілими для сторін та чітко викладеними, так-як рішення суду мають давати юридичну оцінку аргументам сторін, але це не означає, що суди повинні оцінювати кожен аргумент та детально на нього відповідати.

Отже, мотивація рішення залежить від особливостей кожної справи, суду, який прийняв рішення, а також інших обставин, які характеризують індивідуальні особливості справи.

Однією зі складових справедливості судового рішення є, звичайно, його мотивація. У судовій практиці та у фаховій літературі відсутні чіткі критерії відмінностей та меж обґрунтованості та мотивації судових рішень.

Однак, якщо в законі чітко зазначені підстави з яких приймаються певні рішення, та вимоги на яких воно ґрунтується, то в такому випадку – це є достатнім для його обґрунтування.

У постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судові рішення у цивільній справі» № 14 від 18 грудня 2009 р. викладені загальні вимоги до змісту судового рішення.

Так, в мотивувальній частині рішення, суду необхідно зазначити обставини, що мають значення для справи, їх правова оцінка та встановлені відповідно до них правовідносини, а також оцінка всіх доказів, розрахунки, узгоджені судом, грошові та інші майнові вимоги; зазначити наявність чи відсутність фактів, на яких ґрунтуються твердження чи заперечення, які докази приймаються судом, а які відхиляються з обов'язковою вказівкою таких мотивів. Також, суд повинен мотивувати свої дії та враховувати, що докази не ґрунтуються на припущеннях. Крім того, у мотивувальній частині кожного рішення, суд повинен посилатись на закони та інші нормативно-правові акти як матеріального так і процесуального права.

Також, у певних випадках, у мотивувальній частині рішення суд повинен посилатись на статті Конституції України, які визначають зобов'язання сторін спірних правовідносин та положення Конвенції, рішення ЄСПЛ [9]. Це значить, що посилання судом на прецеденту практику ЄСПЛ та Конвенцію є: відповідним (з урахуванням положень конвенції, що відповідає характеру відносин у конкретній справі суду); правильне (тобто без спотворення змісту умовних норм); розумним та пропорційним (у певній ситуації стан закону дозволяє та / або вимагає застосування положень конвенції). Однак, ці категорії більш відповідають мотивувальній частині рішення та мають загальний характер. Мотивувальна частина є найважливішою частиною судового рішення, яка забезпечує аналіз фактів справи, забезпечує та аналізує докази, визначає їх доказову силу, тобто ця частина судового рішення містить фактичне та юридичне обґрунтування висновки суду.

Аналізуючи деякі судові рішення, можна зробити висновок, що в деяких випадках суд детально оцінює та аналізує в мотивувальній частині рішення лише ті докази, які відповідають висновку суду, часто навмисно утримуючи інші докази, які не відповідають його позиції, або залишає їх поза увагою і без аналізу. Однак на підставі аналізу сукупності доказів необхідно вказати інформаційну складову доказів, подану сторонами, яка відповідає та не відповідає обставинам справи. Недостатньо зазначити, що певні докази, представлені однією із сторін, є допустимими, лише на основі їх узгодженості з іншими доказами у цій справі. Необхідно надати інформацію та зміст інформації, що узгоджується з певними доказами, та викласти внутрішні причини її оцінки як достовірні, що стосуються виникнення юридично значущих обставин.

Водночас у мотивувальній частині рішення суд не вказав результати оцінки окремих доказів, на яких базується позиція учасників справи та аргументи, відхилені судом, що призводить до необґрунтованих висновків, а отже, до прийняття необґрунтованих судових рішень.

Суд, беручи до уваги та враховуючи лише деякі докази, наявні в матеріалах справи, зазвичай підтверджуючи аргументи та заперечення однієї зі сторін, визнає порушення принципу *audi alteram partem* та рівності сторін.

Мотивація судових рішень також є перешкодою для прийняття неправильних рішень.

Висновки.

Судова практика відображає слабку мотивацію або повну відсутність мотивів судового рішення. Свідченням чого є те, що суддя підходив до справи поверхнево і не дослідив належним чином усіх необхідних обставин. Наприклад, розглядаючи позовні вимоги про стягнення моральної шкоди, суди регулярно обмежуються визначенням розміру компенсації, не мотивуючи цього.

Досить складно мотивувати неправильне рішення по суті. Скільки б не намагався суддя спонукати його до правильного з'ясування обставин справи, саме неправильна мотивація чи його відсутність змушує суд вищої інстанції сумніватися у правильності рішення.

Слід також зазначити, що вищі суди все частіше скасовують або переглядають ті рішення інтелектуальної власності, в яких рішення насправді є правильним, але непропорційним.

Дотримання цих вимог є надзвичайно важливим для особи, чії права та / або інтереси порушені, яка має намір шукати судового захисту, вивчати прецедентну практику з метою оцінки можливого результату судового розгляду, але без мотивації правових актів це буде важко. Популярність судової практики створює правову визначеність.

Таким чином, мотивація судових рішень є механізмом прийняття обґрунтованих рішень, а також реалізації принципу гласності, доступу до правосуддя, який сприяє справедливості судових рішень і є частиною права на захист.

Отже, мотивувальна частина рішення є суттєвою для майбутнього формування юридичної сили рішення на тій підставі, що резолютивна частина відображає обставини, встановлені судом, на підставі яких суд розглядає існування правових відносин між сторонами.

Список використаних джерел:

1. Господарський процесуальний кодекс України із змінами та доповненнями, прийнятий Верховною Радою України 06 листопада 1991 року // Офіц. сайт Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798>.
2. Висновки № 11 (2008) Консультативної ради європейських суддів щодо якості судових рішень // Офіц. сайт. Судової влади України. URL: https://court.gov.ua/userfiles/visn_11_2008.pdf.
3. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Салов проти України» від 6 вересня 2005 року // Офіц. сайт Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_428.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Hirvisaari v. Finland» від 27 вересня 2001 року // Офіц. сайт Європейського суду з прав людини. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:\[%22001-59682%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/fre#{%22itemid%22:[%22001-59682%22]}).
5. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Ruiz Torija v. Spain» від 9 грудня 1994 року // Офіц. сайт Європейського суду з прав людини. URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:\[%22001-57909%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-57909%22]}).
6. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Серявін та інші проти України» від 10 лютого 2010 року // Офіц. сайт Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_672.
7. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Богатова проти України» від 21 лютого 2011 року // Офіц. сайт Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_670.
8. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» від 21 липня 2011 року // Офіц. сайт Верховної ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_434.
9. Про судові рішення у цивільній справі: постанова Пленуму Верховного Суду України від 18 грудня 2009 року № 14// Офіц. сайт Верховної ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>.

УДК 346

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.31>

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЦИФРОВІЗАЦІЇ

Орлова О.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент кафедри господарського права
юридичного факультету
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»*

Орлова О.С. Правове регулювання господарської діяльності в умовах цифровізації.

Актуальність дослідження полягає в тому, що створювана система правового регулювання цифрової економіки повинна забезпечити конкурентність української юрисдикції як інституційного середовища для інноваційного бізнесу. Це має виражатися в зростанні інвестицій у секторах, пов'язаних з використанням цифрових технологій, вищому, ніж у країнах з вихідними економічними та соціальними параметрами. Таке зростання буде показником успішності заходів щодо формування системи правового регулювання цифрової економіки, а також індикатором ефективності цієї системи. З огляду на безпрецедентні зміни технологій та конкуренції на ринках за останні десятиліття, і особливо на те, як Інтернет сприяв конвергенції в рамках цифрової економіки, результатом недостатньо розробленої правової теорії у зазначеній сфері виявляється старіння моделей правового регулювання економічних відносин, що наразі існують та сформовані ще для правового забезпечення підприємницької діяльності в умовах традиційної економіки.— Отже, переконливим видається аргумент, що державна політика та норми права, що регулюють систему цифрових послуг у сфері господарської діяльності, вимагають ретельного аналізу та модернізації для забезпечення актуальності їхніх положень. Метою розвідки є аналіз найбільш розповсюджених цифрових технологій, які використовуються для здійснення господарської діяльності в Україні. Під час проведення дослідження використано загальні та спеціальні методи. Результатом стала аргументація положення про значний вплив цифрових технологій на суспільство та економіку, розширення завдяки їм прав та можливостей кожної людини, трансформацію продуктів та галузей, появу нових цілей та завдань розвитку для держави та приватного бізнесу. Висновком стало обґрунтування принципу, що для успішної реалізації політики цифровізації держава повинна активно співпрацювати з підприємницькою спільнотою, заохочуючи її ініціативи. Й оскільки в нашій країні сьогодні активно формується інститут соціального підприємництва, багато суб'єктів господарювання могли би поєднати освоєння цифрових технологій із досягненням суспільно корисних цілей.

Ключові слова: підприємництво, інформаційно-комунікаційні технології, науково-технічний прогрес, господарювання.

Orlova O.S. Legal regulation of economic activity in conditions of digitalization.

The relevance of the research lies in the fact that the created system of legal regulation of the digital economy should ensure the competitiveness of the Ukrainian jurisdiction as an institutional environment for innovative business, which should be expressed in the growth of investments in sectors related to the use of digital technologies, higher than in countries with economic output and social parameters. Such growth will be an indicator of the success of measures to form a system of legal regulation of the digital economy and an indicator of the effectiveness of this system. As a result of an insufficiently developed legal theory in the specified area, the aging of the existing models of legal regulation of economic relations, formed even for the legal support of entrepreneurial activity in the conditions of the traditional economy, taking into account the unprecedented changes in technologies and competition in the markets in recent decades - and especially how The Internet has contributed to convergence within the framework of the digital economy - the argument seems convincing that state policy and legal norms regulating the system of digital services in the field of economic activity require careful analysis and modernization to ensure the relevance of their provisions. The purpose of the research is to analyze the most common digital technologies used in the implementation of

economic activities. General and special research methods were used during the research. The result of the study was the argumentation of the position that digital technologies had a significant impact on society and the economy, caused the expansion of rights and opportunities of each person, transformation of products and industries, caused the emergence of new development goals and tasks for the state and private business. The conclusion of the study was the substantiation of the proposition that, for the successful implementation of the digitalization policy, the state should actively cooperate with the business community, encouraging its initiatives, and since the institute of social entrepreneurship is currently actively being formed in our country and many business entities could combine the activities of developing digital technologies with the achievement of socially useful goals.

Key words: entrepreneurship, information and communication technologies, scientific and technical progress, management.

Постановка проблеми. Масштабність та значимість цифрових трансформацій для соціально-економічного розвитку вимагають правового опосередкування їхніх аспектів із використанням норм різних галузей права. Міждисциплінарний підхід до дослідження гарантує комплексність розроблюваного теоретичного обґрунтування цього феномену, відповідає змісту господарського обороту та вигодам учасників ринку.

Світ зараз переживає численні соціально-економічні трансформації, зумовлені масовим впровадженням та використанням цифрових технологій. Людство стає свідком дивовижних змін, що відбуваються в усіх сферах життя суспільства внаслідок поступового формування цифрової економіки, без окремих елементів якої існування людини видається вже неможливим.

Зрозуміло, що подібні перетворення економічних відносин не можуть залишатися поза увагою законодавця й повинні бути фундаментом для правотворчої діяльності будь-якої держави, яка зацікавлена в стійкому розвитку власної економіки. Не лише юридична, але й економічна практика повинна визначати напрями вдосконалення законодавства в широкому розумінні, його недоліки та переваги.

Така позиція вкрай важлива в умовах становлення «цифрової реальності», коли технології кидають виклик класичним правовим інститутам і з'являються нові колізії та прогалини, непідвладні миттєвому нівелюванню. У той час, коли сектор інформаційно-комунікаційних технологій еволюціонує з вражаючою швидкістю і є головною рушійною силою інновацій, законодавець здійснює лише повільні та невпевнені кроки назустріч правовому регулюванню, оскільки ще сам повною мірою не визначив його траєкторію та наслідки у сфері господарської діяльності.

Інтерес вчених-економістів та практиків до проблеми концептуалізації цифрової економіки також зростає та ставить низку важких задач перед наукою права, загальнонаукове завдання якої в такому разі полягає в поясненні сутності феноменів, які відкриваються економікою. Широке визнання соціальної важливості цифрових трансформацій вимагає якісних змін у змісті правових підходів.

Парадоксальність ситуації, що склалася, полягає в посиленні процесів цифрових трансформацій, проте дослідження, які формують адекватний теоретичний доробок щодо цього питання, є малочисельними. За правового освоєння «цифрової економіки» та «цифрових трансформацій» не використовується теоретико-пізнавальний підхід, у рамках якого здійснюється пошук нових пізнавальних орієнтирів. Зазначена побудова дослідження ґрунтується на самостійному виробленні вченими теоретичних уявлень про предмети та явища цифрової економіки, моделюванні наукового пошуку. За відсутності такої методології дослідники «цифрової» проблематики змушені шукати практичні рішення емпіричним шляхом. Також залишається відкритим питання про предмет юридичної науки в такій широкій галузі, як цифровізація економіки та цифрові трансформації.

Стан опрацювання. Цифрова економіка, для її формування на легальному рівні, визначається як діяльність, що безпосередньо пов'язана з розвитком цифрових комп'ютерних технологій. Основною метою комплексу регулювання, яке сьогодні створюється в Україні, є формування нового нормативно-правового середовища, яке б забезпечило сприятливий правовий режим як для виникнення та подальшого розвитку сучасних технологій, так і для ведення господарської діяльності, пов'язаної з їх використанням, тобто для цифрової економіки.

Проблеми формування відповідного правового поля пов'язані з відсутністю загального системного підходу, одноманітного понятійного апарату та невідповідністю традиційних правових інститутів цифровим реаліям. Подолання зазначених труднощів є на сьогодні пріоритетним завданням наукової спільноти, представники якої вже кілька років займаються пошуком оптимальних підходів до належ-

ного юридичного оформлення нових та можливості адаптації вже наявних структурних елементів системи права до умов стрімкого розвитку цифрових технологій.

Метою статті є вивчення особливостей правового регулювання господарської діяльності в умовах цифрової економіки в Україні.

Виклад основного матеріалу. Важливо пам'ятати, що право не є самодостатньою і замкнутою системою, воно не може ігнорувати соціально-економічні явища, які виникають, а повинно перебувати в постійному розвитку, який узгоджувався б із наявними потребами практики, і таким чином відповідати найважливішим запитам суспільства. Саме в можливості заново формулювати вихідні положення, позбутися архаїзмів та пристосовуватися до потреб сучасного способу життя полягає ефективність та життєздатність як права в цілому, так і правової науки зокрема.

Масштаби інтеграції цифрових технологій у наше життя є значними, а з модифікацією суспільних відносин під впливом технологій також пов'язана поява нових об'єктів правового регулювання: цифрових активів, цифрового майна, цифрової валюти тощо. Виникнення правовідносин у цифровому середовищі обумовлює необхідність нормативної фіксації прав, обов'язків, а також видів відповідальності їх учасників. За певних обставин такі суспільні відносини практично виключають безпосередню участь людини, що водночас становить їхню специфіку та проблему, котра потребує неординарного рішення з боку законодавця. Із існуванням багатьох технологічних об'єктів, що виступають компонентами цифрової економіки, пов'язані тенденції реформування законодавства та наукові дискусії щодо необхідності їх нормативного закріплення та подальшого правового регулювання.

Так, наприклад, великі дані (big data) найчастіше розглядаються як сукупність інструментів та механізмів, що використовуються для алгоритмічного аналізу та обробки неструктурованих даних великого обсягу. Дані у своєму первісному та розрізненому вигляді не становлять особливої значущості, проте після інтелектуальної обробки за поданими критеріями вони стають цінними інформаційними активами. Названі технології можуть використовуватися з різною метою: для безперервного відстеження заторів з камер дорожнього спостереження; автоматизації процесу пошуку таксі та бронювання готелів; прогнозування потреб споживачів та адресної пропозиції таких товарів та послуг; формування контекстної реклами; оцінки фінансових ризиків тощо.

Використання таких технологій, з одного боку, створює величезну кількість нових можливостей для бізнесу та суспільства в цілому, а з іншого – ставить під загрозу охорону персональних даних, а також може стати протиправним засобом конкуренції. Як зазначає А.О. Крупнова, «враховуючи ситуацію, в якій опинилася наша країна у зв'язку з негативними економічними, політичними та військовими подіями, забезпечення інформаційної безпеки України стає пріоритетним завданням у загальній системі забезпечення національної безпеки» [1]. Крім того, як слушно зауважує О.В. Марченко, «перехід до цифрової економіки є елементом національної безпеки, конкуренції вітчизняної економіки в глобальному просторі у довготерміновій перспективі» [2].

Україна є кандидатом до вступу в ЄС, отже, її законодавство повинно бути адаптовано до європейського. Так, на території ЄС з 25 травня 2018 р. діє Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 р. про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних) [3].

Загальний регламент забезпечує охорону персональних даних фізичних осіб, їхні права та свободи щодо захисту особистих даних, а також передбачає законні підстави для їхньої обробки (наприклад, якщо суб'єкт даних сам надав на це згоду або ж вона необхідна для виконання контракту, стороною якого він являється) та їх транскордонної передачі. Загальний регламент має пряму дію в усіх 27 державах-членах ЄС та застосовується до всіх компаній на його території, які опрацюють персональні дані громадян та резидентів. Крім того, в рамках Європейського Союзу захист персональних даних фізичних осіб забезпечується п. 1 ст. 16 Договору про функціонування ЄС та п. 1 ст. 8 Хартії Європейського союзу про Основні права.

Завдяки процесу цифровізації господарської діяльності з'являється також Інтернет речей (internet of things) – клас пристроїв та приладів, які можуть функціонувати спільно за допомогою бездротового зв'язку й спрощувати таким чином побутові та промислові процеси. Ці технології успішно впроваджуються, наприклад, у сфері енергетики, охорони здоров'я, сільського господарства, транспортування вантажів. Незважаючи на свою очевидну користь, технології Інтернету речей, як і технології великих даних, здійснюють безконтрольний збір інформації, а тому становлять небезпеку конфіденційного характеру. Передовсім йдеться про можливий витік особистих (у тому числі біометричних) даних,

платіжних реквізитів, перехоплення управління над пристроями Інтернету речей, шантаж та вимагання, протиправне використання отриманої інформації загалом.

Цілком можливо що цифровізація суспільства зумовить перегляд принципів захисту різних видів таємниці, вдосконалення її правового регулювання з більш суворою відповідальністю за порушення в зазначеній сфері. Крім того, як слушно зауважує Г.І. Гекало, «... до перешкод розвитку цифрової економіки в Україні можна віднести відсутність стандартизації як цілих цифрових систем, так й у використанні «Інтернету речей», які змогли б гарантувати інформаційну безпеку як на індивідуальному рівні, так і на рівні надання інформаційних послуг державою» [4].

Щороку зростає популярність систем розподіленого реєстру. В доповіді Всесвітнього економічного форуму 2018 р. зроблено прогноз про те, що до 2027 р. близько 10% світового ВВП буде сконцентровано в технологіях, побудованих на основі блокчейн [5]. Їхня затребуваність пояснюється унікальністю ряду характеристик такого типу баз даних: децентралізація управління, незмінюваність даних, що зберігаються в блокчейні, прозорість транзакцій і збереження анонімності.

Важливим кроком на шляху регулювання технології розподіленого реєстру в Україні стало ухвалення закону «Про віртуальні активи» [6]. На основі технології блокчейн відбувається розробка нових цифрових активів: токенів, біткоїнів та іншої криптовалюти. Все більше країн усвідомлюють необхідність окремого законодавчого регулювання випуску та обігу криптовалют, проте в нашій країні ставлення до них донедавна було непослідовним.

До прийняття зазначеного закону, в судовій практиці поширеною позицією було твердження, що операції з криптовалютами відбуваються поза правовим регулюванням, проте деякі суди визнавали відповідні вимоги, пов'язані з «нелегалізованим» об'єктом цивільних прав, позбавлених позовного захисту. В умовах такої правової невизначеності науковою спільнотою було запропоновано звернути увагу на досвід ЄСПЛ, відповідно до якого захисту підлягає навіть той актив, який не має легітиматії в законі як об'єкт прав або не визнається матеріальним активом на рівні об'єктивного права, але за умови, що він має економічну цінність.

Ще одним цікавим явищем цифрової економіки став смарт-контракт – програмний код, що забезпечує автономність та самоздійсненність умов договору, коли настають заздалегідь визначені у ньому обставини. Видається можливим закріпити смарт-контракт як окрему форму письмової угоди, що дає змогу внести зміни до Цивільного кодексу України.

Одночасно законодавцю необхідно врахувати всі нюанси, пов'язані із використанням смарт-контрактів. Незважаючи на мінімізацію ризиків невиконання, головною вразливістю такого виду договору являється ймовірність виникнення помилки всередині коду, що неминуче потягне за собою неможливість виконання всіх закріплених у ньому зобов'язань. Тому важливо передбачити справедливий розподіл ризиків між сторонами або встановити заходи відповідальності щодо розробника такого програмного коду.

Окрім згаданих цифрових технологій, детальної правової регламентації вимагають такі явища цифрової економіки, як технології хмарних обчислень та штучного інтелекту. Ініціатива законодавця в галузі правового регулювання цифрових технологій, що реалізується в рамках виконання програми цифровізації економіки України, не вичерпується перерахованими вище нормативними правовими актами. Наприклад, оновлення правового регулювання відбулося й у сфері трудового законодавства, до якого було внесено зміни, що передбачали перехід від паперових трудових книжок до обліку відомостей про працівників у електронній формі.

Разом з очевидними успіхами правового регулювання у сфері цифрової економіки в Україні, залишаються невирішеними ряд питань. Зокрема варто погодитися з думкою Д.О. Котелевець про те, що «забезпечення стабільного розвитку цифрової економіки вимагає якісного покриття Інтернетом, навчання висококваліфікованих фахівців по роботі з інформаційно-комунікаційними технологіями, розбудови новітньої цифрової інфраструктури та розвитку цифрових сервісів» [7]. Проте реалізувати такі завдання в умовах воєнної агресії проти України, яка ще не відновила економіку після COVID-19 і на цьому етапі також функціонує в складних умовах воєнного стану, не вбачається можливим.

Центральне місце в господарських відносинах, як і в будь-яких інших правовідносинах, надано суб'єктам, які беруть у них участь. Саме від того, наскільки успішно та ефективно, з комерційної точки зору, функціонуватимуть суб'єкти підприємницької діяльності у сфері цифрової економіки, будуть залежати й економічні показники всієї держави. Проте питання правового стану суб'єктів цифрової економіки у сфері підприємництва є новими для правової науки.

Найвні дослідження відносин, що виникають у зв'язку з розвитком цифрових технологій, переважно присвячені проблемі законодавчого регулювання розвитку цифрової економіки [1; 2; 4]. В юридичній літературі дослідження суб'єктів підприємницької діяльності у сфері цифрової економіки відсутні, опубліковані монографії та статті в наукових журналах, які висвітлюють лише окремі аспекти їх правового статусу. Зокрема науковцями не вивчаються ознаки та класифікації суб'єктів підприємницької діяльності у сфері цифрової економіки.

Свою чергою, можливим критерієм для класифікації суб'єктів підприємницької діяльності у сфері розвитку цифрової економіки може бути функція самого суб'єкта в ній. Відповідно до неї можна виокремити такі групи: дослідники та розробники цифрових технологій; підприємства та організації цифрової економіки; державні органи, які здійснюють регулювання розвитку цифрової економіки, розробку та реалізацію політики у цій сфері; суб'єкти цифрової інфраструктури різних галузей економіки (енергетика, послуги, зв'язок, транспорт, ІТ тощо).

Інтенсивне застосування цифрових технологій передбачає вдосконалення наявних бізнес-процесів та операцій, що використовуються для реалізації бізнес-моделей, а екстенсивне – викликає зростання різноманіття видів економічної діяльності. Отже, до підприємств та організацій цифрової економіки можна відносити лише ті з них, чия діяльність можлива тільки завдяки активному використанню інформаційних і комунікаційних технологій, їх екстенсивному застосуванню.

Цифрова економіка формується на кількох рівнях, які своєю тісною взаємодією впливають на життя громадян та суспільства загалом:

- ринки та галузі економіки (традиційні сфери діяльності), де здійснюється безпосередня взаємодія конкретних суб'єктів (постачальників та споживачів товарів, робіт та послуг);
- платформи та технології, за допомогою яких формуються компетенції для розвитку ринків та галузей економіки (сфер діяльності);
- середовище, яке створює умови для розвитку платформ, технологій та ефективної взаємодії суб'єктів ринків та галузей економіки та охоплює нормативне регулювання, інформаційну інфраструктуру, кадри та інформаційну безпеку.

Завдання розвитку цифрової економіки передбачає, по-перше, державну політику, що сприяє розгортанню всеохопної та багаторівневої інфраструктури, по-друге, позитивного середовища, в якому можлива цифровізація економіки на цих рівнях. Необхідною являється розробка досить гнучкої правової політики, яка б підтримувала інвестиції та інновації всіх учасників цифрової системи.

Таким чином можна забезпечити та стимулювати сильну економіку завдяки стійкій глобальній та національній цифровій системі як платформі для інновацій, конкуренції та економічного зростання з довгостроковою перспективою. Розробка цілісного підходу до модернізації основ політики в рамках цифрової системи сприятиме зміцненню довіри споживачів, а також зростанню інвестицій та інновацій у зазначеному секторі. Необхідно переглянути правові механізми захисту даних, гарантування їхньої безпеки, оподаткування діяльності підприємств та організацій цифрової економіки, захисту прав споживачів з огляду на динамічні зміни, що відбуваються на ринку.

Модернізації правового регулювання для розвитку цифрової економіки потребують багато комплексних сфер, наприклад, заохочення інвестицій приватного сектору та захист прав споживачів. Оскільки переважна більшість інвестицій у цифрову економіку будуть надходити із приватного сектору, розробка державно-правової політики передбачає обов'язкове використання інструментів економіко-математичного аналізу, що дозволить вирішити, чи необхідно створювати правила реалізації рівних можливостей для інвестицій та конкуренції між усіма суб'єктами господарювання.

Із метою модернізації нормативного правового регулювання відносин, що виникають у зв'язку з розвитком цифрової економіки, вбачається доцільним вжити такі заходи:

- 1) використовувати підхід, який би сприяв підвищенню цінності всієї системи комунікацій та цифрових послуг та враховував суспільні інтереси. Це сприятиме створенню придатних умов для інвестицій у розвиток та поширення ефективних та привабливих цифрових мереж, додатків та послуг;
- 2) забезпечити передбачувані рівні захисту споживачів шляхом реформування нормативно-правової бази в галузі зв'язку та цифрових послуг з метою застосування послідовних підходів до аналогічних, конкурентних та заміщуваних послуг. Йдеться про розробку актуальних правил для послідовного захисту прав споживачів у сфері цифрової економіки та сприяння розвитку нових послуг та інновацій для всіх учасників господарської діяльності. Необхідний ретельний та всебічний аналіз для визначення того, які послуги є аналогічними, конкурентними та такими, що замінюються на сучасних швидко мінливих та високо інноваційних ринках;

3) заохочувати розвиток відкритого та нефрагментованого Інтернету, оскільки це сприятиме швидкому зростанню конкуренції, споживчого вибору, інновацій та підприємництва.

Проблематика цифрових технологій та розвитку цифрової економіки через фрагментарність зазначеної галузі є міждисциплінарною. Пояснення сутності феноменів, що відкриваються цифровою економікою, можливе лише з використанням всіх галузей права, кожна з яких сприяє створенню їхніх теоретичних і методичних обґрунтувань.

Темпи цифровізації, що прискорюються, свідчать про те, що розвиток правового регулювання завжди буде відставати від вимог ринку, тому основним завданням під час розробки правової політики є забезпечення її гнучкості, насамперед у питаннях підтримки та стимулювання інвестицій у всі галузі цифрової економіки та розвитку інновацій учасників створюваної цифрової системи.

Прогнозоване зближення галузей економіки та часті зміни конкурентного середовища вимагатимуть постійного перегляду правових норм, що регулюють захист даних, гарантування їхньої безпеки, оподаткування діяльності підприємств та організацій цифрової економіки, захисту прав споживачів.

Висновки. Отже, у середньостроковій перспективі урядом України було визнано необхідність створення нової нормативної бази для правильного функціонування цифрової економіки. Проте для забезпечення ефективності механізмів її правового регулювання необхідно не лише сформувати нову нормативно-правову базу, а й систематизувати наявні нормативні акти, які регулюють її основні інститути.

Незважаючи на зусилля, варто визнати, що правове регулювання цифрових технологій у господарській діяльності в Україні поки що знаходиться на початковому етапі. Перераховані в дослідженні закони та наявні законопроекти є фрагментарними та не демонструють системної позиції щодо подальшої правової регламентації відносин, пов'язаних з використанням тієї чи іншої технології під час здійснення господарської діяльності. Проте ігнорувати динаміку цифрових процесів не можна, оскільки це може спричинити порушення прав та інтересів численних учасників цифрового ринку, що формується.

Ефективними можуть бути блокчейн-проекти, що реалізуються некомерційними та приватними компаніями для подолання соціальних та культурних проблем, що буде особливо актуальним по завершенню збройного конфлікту в Україні. Влада, своєю чергою, буде допомагати представникам бізнесу вирішувати питання, пов'язані із оподаткуванням операцій з цифровими активами, отриманням доступу до даних, необхідних для ведення підприємницької діяльності, а також створювати економічно безпечні регуляторні зони. Очевидно, що в умовах цифровізації економіки правове регулювання має одночасно сприяти розвитку приватної підприємницької активності та гарантувати публічні інтереси.

Ґрунтуючись на тому, що цифрові трансформації в теорії цифрової економіки обумовлюються кількома основними факторами (оцифрована інформація як стратегічний економічний ресурс, нові бізнес-моделі функціонування ринку та бізнесу, поширення оцифрованих товарів та послуг), які мають пріоритетне значення для систематизації заходів, що розробляються для правового регулювання розвитку цифрової економіки, та мають цифрову інфраструктуру, важливими є й самі суспільні відносини, що виникають у цій сфері, а також господарська діяльність підприємств та організацій цифрової економіки в Україні.

Список використаних джерел:

1. Крупнова А.О. Перспективи правового регулювання інформаційної безпеки України. *Актуальні проблеми протидії корупції в Україні в умовах воєнного стану*. 2023. URL: <https://doi.org/10.36059/978-966-397-293-0-16> (дата звернення: 15.04.2023).
2. Марченко М.В. Цифрова економіка в Україні: основні тенденції та перспективи розвитку. 2020. *Галицький економічний вісник* URL: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu (дата звернення: 15.04.2023).
3. Регламент Європейського Парламенту і Ради (ЄС) 2016/679 від 27 квітня 2016 року про захист фізичних осіб у зв'язку з опрацюванням персональних даних і про вільний рух таких даних, та про скасування Директиви 95/46/ЄС (Загальний регламент про захист даних): Регламент Європ. Союзу від 27.04.2016 р. № 2016/679. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_008-16#Text (дата звернення: 15.04.2023).
4. Жекало, Г.І. Цифрова економіка України: проблеми та перспективи розвитку. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: серія: Міжнародні економічні відносини та*

- світове господарство*. 2019. № 26. С. 56–60.
5. *Building block(chain)s for a better planet*. World Economic Forum. (n.d.). Retrieved April 15, 2023, from <https://www.weforum.org/reports/building-block-chain-for-a-better-planet>.
 6. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text> (дата звернення: 15.04.2023).
 7. Котелевець Д.О. (2022). Тенденції розвитку цифрової економіки в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій*. Серія: економіка та управління. 2022. № 5. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5738-2022-5-03-01> (дата звернення: 15.04.2023).

РОЗДІЛ 5. ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.32>

ДО ПИТАННЯ ОПТИМІЗАЦІЇ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ ЗАПРОВАДЖЕННЯ ВОЄННОГО СТАНУ

Андріїв В.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Державного торговельно-економічного університету,
<https://orcid.org/0000-0003-0624-5087>
v.andriiv@knute.edu.ua*

Ніколаєва Л.В.,

*кандидат юридичних наук,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
Державного торговельно-економічного університету,
<https://orcid.org/0000-0003-4710-0386>
nikolaevaliuda@gmail.com*

Андріїв В.В., Ніколаєва Л.В. До питання оптимізації трудових відносин в умовах запровадження воєнного стану.

У статті розглянуто правове регулювання трудових відносин в умовах дії воєнного стану. Повномасштабне вторгнення країни-агресора призвело до збільшення кількості випадків травмувань працівників при виконанні трудових обов'язків, а з іншого боку ускладнило можливості роботодавців забезпечити безпечні та не шкідливі умови праці на виробництві. У цей складний період, значно звужуються законодавцем права і гарантії працівників, адже в умовах дії воєнного стану передбачається обмеження конституційних прав і свобод людини.

Визначено поняття воєнного стану та його вплив на суспільні відносини у сфері праці, а також основні засади їх правового регулювання. Констатовано виклики, що виникли під час здійснення воєнних дій агресором на території нашої держави у трудових відносинах це: знищення багатьох підприємств та бізнесу і як наслідок зменшення кількості робочих місць; масове збільшення внутрішньо переміщених осіб і міграцію працівників за кордон; скорочення виробництва та нещасні випадки на робочих місцях у зв'язку з обстрілами; релокація бізнесу; зниження рівня життя, оплати праці і зростання цін та ін.

Окреслено вплив правового режиму воєнного стану на права та обов'язки працівника і роботодавця. Проведено дослідження впливу наслідків збройної агресії на значне обмеження трудових прав, а саме працівників. Акцентовано увагу на тому, що хоча законодавцем і запроваджено нові правові механізми регулювання трудових відносин, але деякі норми на практиці застосовуються і сприймаються роботодавцями та працівниками по-різному.

Звертається увага на нерегульовані питання організації трудових відносин і запропоновано шляхи їх оптимізації. Оцінено зміни норм чинного законодавства та пов'язані з запровадженням воєнного стану особливості регулювання трудових відносин. Актуальними постають питання впорядкування відносин праці під час оголошення сигналу повітряної тривоги в умовах російської агресії. Зазначено, що безпечне і здорове середовище повинно виступати основним принципом регулювання трудових

відносин для збереження життя і здоров'я учасників трудового процесу. Запропоновано шляхи вирішення деяких чітко не визначених проблем правового регулювання відносин у сфері праці.

Ключові слова: право на працю, воєнний стан, трудове законодавство, працівник, трудовий договір, трудові обов'язки.

Andriiv V.V., Nikolaeva L.V. On the issue of optimization labor relations in the conditions of the imposition of martial law.

The article examines the legal regulation of labor relations under martial law. The full-scale invasion of the aggressor country, on the one hand, has led to an increase in the number of cases of injuries to employees in the performance of their work duties. On the other hand, it has complicated the ability of employers to ensure safe and harmless working conditions in the workplace. In this difficult period, the legislator significantly narrows the rights and guarantees of employees, since martial law provides for restrictions on constitutional human rights and freedoms.

The author defines the concept of martial law and its impact on social relations in the labor sphere, as well as the basic principles of their legal regulation. The author states the challenges which arose during the aggressor's military actions on the territory of our State in labor relations, namely: destruction of many enterprises and businesses and, as a result, reduction of the number of jobs; massive increase in internally displaced persons and migration of workers abroad; reduction of production and accidents at workplaces due to shelling; relocation of business; decline in living standards, wages and price increases, etc.

The author outlines the impact of the legal regime of martial law on the rights and obligations of employees and employers. The author studies the impact of the consequences of armed aggression on a significant restriction of labor rights, namely, of employees. The author emphasizes that although the legislator has introduced new legal mechanisms for regulating labor relations, some of the rules are applied in practice and perceived differently by employers and employees.

The author draws attention to the unresolved issues of labor relations organization and suggests ways to optimize them. Changes in the current legislation and peculiarities of labor relations regulation related to the introduction of martial law are assessed. The author highlights the issues of labor relations regulation during the declaration of an air alert in the context of Russian aggression. It is noted that a safe and healthy environment should be the basic principle of labor relations regulation in order to preserve the life and health of labor process participants. The author suggests ways to solve some of the unclear problems of legal regulation of labor relations.

Key words: right to work, martial law, labor legislation, worker, labour contract, labor duties.

Постановка проблеми. Перебування нашої держави в умовах воєнного стану зумовило суттєвий перегляд правового регулювання трудових відносин, що призвело до зміни і обмеження багатьох трудових прав працівників. Багато підприємств опинилося в районах активних бойових дій і вимушені пристосовуватися до нових реалій життя та праці, а деякі з них взагалі змушені були припинити свою діяльність чи перевести її в іншу місцевість. Багато працівників вимушено виїхали за кордон і роботодавцям прийшлося підшукувати новий персонал, а деякі з працівників взагалі залишилися без роботи і вимушені займатися її пошуком чи ставати на облік у центри зайнятості. Роботодавці та працівники також зіткнулися з проблемами організації та виконання праці в умовах обстрілів і повітряних тривог, відключення електроенергії та засобів зв'язку. Всі ці обставини негативно вплинули на організацію трудового процесу і потребують дослідження та законодавчого впорядкування.

Стан опрацювання теми. Багато практикуючих юристів приділяли увагу правовому регулюванню трудових відносин в умовах воєнного стану в Україні. Серед науковців окреслені питання досліджували такі, як О. Волянська, Т. Головань, І. Костін, М. Менджул, І. Новак, О. Плескун, Я. Свічкарьова, Д. Швець та ін.

Метою статті є комплексне дослідження правового регулювання та оптимізації трудових відносин під час дії воєнного стану і його впливу на організацію праці з огляду на необхідність подальшого упорядкування проблемних питань в національному законодавстві.

Виклад основного матеріалу. Право на працю є основоположним правом у системі прав людини. Основні трудові права у нашій державі визначені статтями 43, 44 Конституції України та Кодексом законів про працю України. Але на період дії російської агресії починаючи з 24 лютого у нашій державі було оголошено воєнний стан.

Правовою основою введення воєнного стану є Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану» від 12 травня 2015 року № 389-VIII та Указ Президента України «Про введення воєнного стану в Україні» від 24 лютого 2022 р. № 64/2022, затверджений Верховною Радою України від 24.02.2022 р. № 2102-IX.

У Законі України «Про правовий режим воєнного стану» воєнний стан визначено, як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень [1].

Згідно п. 9 ст. 85 Конституції України до повноважень Верховної Ради України належить оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України. Пунктом 20 ст. 106 Конституції України передбачено, що Президент України приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України [2]. Як випливає з пунктів 19, 20 ст. 106 вище зазначеного нормативно-правового акту «стан війни» і «військовий стан» дещо різні поняття і введення воєнного стану передбачається лише у разі загрози нападу, а на даний час у нашій державі відбувається повномасштабна війна.

На підставі ст. 85 і ст. 106 Конституції України, ст. 4 Закону України «Про оборону України» перед початком військових дій, Президент повинен був подати в Раду законопроект про введення стану війни. Як випливає з вище зазначеного воєнний стан ввели з порушеннями норм Основного Закону, а це призводить до різного праворозуміння і трактування в суспільстві.

Військові дії негативно вплинули на регулювання трудових відносин і спричинили: 1) знищення багатьох підприємств та бізнесу і як наслідок зменшення робочих місць; 2) збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб та міграцію працівників за кордон; 3) зниження рівня життя, оплати праці та зростання цін; 3) скорочення виробництва та нещасні випадки на робочих місцях у зв'язку з обстрілами; 4) релокацію бізнесу (переміщення бізнесу з однієї країни в іншу або частини працівників компанії з однієї країни в іншу, або переїзд бізнесу / працівників з одного місця на інше в межах України); 5) мобілізацію частини працівників до лав Збройних Сил України та тероборони та ін.

Перебування нашої держави в умовах дії воєнного стану зумовило і суттєвий перегляд правового регулювання трудових відносин. Кодекс Законів про працю України не містив норм щодо регулювання трудових відносин у період дії воєнного стану, через те законодавець прийняв Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 року № 2136[3] та 19 липня 2022 року набрав чинності Закон України № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [4]. У період дії цих нормативно-правових актів норми КЗпП України застосовуються в частині, що не врегульовані нормами вище зазначених Законів.

Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136 змінив трудові відносини щодо: 1) процедури оформлення та звільнення працівників; 2) зміни істотних умов праці та переведення працівників; 3) нормальної тривалості робочого часу і скорочення часу відпочинку; 4) порядку і тривалості надання відпусток; 5) оплати праці та ін.

Законодавством у період дії воєнного стану скасовуються: святкові дні; заборона роботи у вихідні дні; скорочений робочий день напередодні святкових, неробочих і вихідних днів; перенесення вихідного дня, якщо святковий або неробочий день збігається з вихідним днем; обмеження для надурочних робіт. Також змінюється порядок і тривалість надання відпусток, тривалість щотижневого безперервного відпочинку замість 42 годин може бути скорочена до 24 та ін.

Статтею 2 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» передбачається, що період дії воєнного стану сторони за згодою можуть визначати форму трудового договору. Тобто трудовий договір можна укласти в усній або письмовій формі, але роботодавцю обов'язково необхідно повідомити Державну податкову службу України про прийняття працівника на роботу. Положення вище зазначеної статті 2 з одного боку дає можливість сторонам трудового договору

укладати такі договори у дещо спрощеній формі шляхом підготовки наказу про прийняття на роботу, без дотримання письмової форми трудового договору. Але з іншого боку без офіційного працевлаштування (при усній формі трудового договору) до роботодавця можуть бути застосовані санкції Державною службою України з питань праці щодо порушення норм трудового законодавства. Адже п. 4 ст. 24 КЗпП України передбачено, що працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням роботодавця, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України [5]. Також при усній формі трудового договору важко буде доводити в суді, при виникненні трудового спору, про усні домовленості між працівником та роботодавцем щодо регулювання і оплати праці конкретного працівника.

Під час воєнного стану дозволяється укладати строкові трудові договори, це дозволить роботодавцеві оперативнo залучати нових працівників і вирішити питання дефіциту робочої сили за відсутності основних працівників.

У той же час відповідно до Закону України від 03.03.2022 р. № 2115-IX «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» згідно підпункту 1 пункту 1 фізичні особи, фізичні особи – підприємці, юридичні особи подають облікові, фінансові, бухгалтерські, розрахункові, аудиторські звіти та будь-які інші документи, подання яких вимагається відповідно до норм чинного законодавства в документальній та/або в електронній формі, протягом трьох місяців після припинення чи скасування воєнного стану або стану війни за весь період неподання звітності чи обов'язку подати документи [6]. За згодою між роботодавцем і працівником трудовий договір може бути укладений у формі електронного документа відповідно до Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 року № 851-IV, а усну форму трудового договору застосовувати все ж таки буде недоцільно і може бути визнано порушенням законодавства.

З метою забезпечення безперервного виробництва роботодавцю надано право встановлювати випробування для будь-яких категорій працівників та заключати строкові трудові договори на період дії воєнного стану чи заміщення тимчасово відсутнього працівника.

У зв'язку з військовою агресією в регулюванні трудових відносин було введено нове поняття – призупинення трудових відносин. Згідно ст. 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором [1]. При цьому трудові відносини між працівником і роботодавцем зберігаються, а відшкодування заробітної плати, гарантійних та компенсаційних виплат працівникам за цей час у повному обсязі покладається на державу, що здійснює збройну агресію проти України. Але потрібно взяти до уваги, що призупинення дії трудового договору може здійснюватися лише за ініціативи однієї із сторін і на строк не більше ніж період дії воєнного стану. Призупинення трудового договору не може бути покаранням для працівника і головною умовою виступає те, що роботодавець не може надати роботу працівникові, а працівник – її виконувати. У наказі про призупинення дії трудового договору роботодавець повинен зазначити і обґрунтувати об'єктивні обставини, які унеможливають надання і виконання роботи, а при відсутності їх – дії роботодавця можуть бути оскаржені і піддані ретельній перевірці судом.

Ознайомлення працівників з наказами чи іншими документами в період дії воєнного стану може здійснюватися з використанням визначених у трудовому договорі засобів електронних комунікаційних мереж. Але у період дії воєнного стану можливе відключення комунікацій (електроенергії, Інтернету, мобільного зв'язку), які унеможливають виконання роботи дистанційно чи обмін інформацією, що теж потребує більш чіткого унормування трудових відносин між працівником та роботодавцем у таких випадках.

Працівники, які не можуть вийти на роботу внаслідок обставин, пов'язаних з бойовими діями, або ті, які не мають змоги працювати через небезпеку для життя та здоров'я, не можуть бути автоматично звільнені роботодавцем чи звільнені за прогул без поважних причин.

В той час законодавцем чітко не врегульовані трудові відносини працівників під час повітряної тривоги, адже постає дилема чи продовжувати працювати (дистанційно чи на робочому місці) або

прямувати до найближчого укриття, щоб не ризикувати життям. Недавні обстріли країною-агресором довели, що брати відповідальність при таких форс-мажорних обставинах за життя своїх працівників роботодавець не буде. Але повітряна тривога може займати доволі значний час, протягом якого працівник не зможе виконувати свої трудові обов'язки чи добратися до свого робочого місця, то постає питання врегулювання оплати праці і робочого часу за цей період.

У нашій державі недостатньо детальних нормативно-правових актів, які б встановлювали правила для працівників та роботодавців під час сигналу повітряної тривоги. Існують лише окремі нормативно-правові акти, які регулюють загальні положення під час надзвичайної ситуації, серед них: Кодекс цивільного захисту України від 2.10.2012 р. № 5403-VI; Положення про організацію оповіщення про загрозу виникнення або виникнення надзвичайних ситуацій та зв'язку у сфері цивільного захисту, затверджене постановою КМУ від 27.09.2017 р. № 733; План реагування на надзвичайні ситуації державного рівня, затверджений постановою КМУ від 14.03.2018 р. № 223. Проаналізувавши вищезгадані нормативні акти, важко зрозуміти як роботодавцеві забезпечити нормальні умови праці, які не будуть загрожувати життю та здоров'ю працівників. На практиці під час повітряної тривоги одні працівники та роботодавці припиняють роботу, а інші навпаки продовжують працювати не звертаючи на це увагу. Немає в трудовому законодавстві і вказівок про відповідальність роботодавця, якщо він змушує працювати працівників у таких умовах. У той же час, роботодавець не має права примушувати працівників продовжувати роботу під час тривоги, бо це буде порушення норм ст. 43 Конституції України, щодо права на здорові та безпечні умови праці, які закріплені також і в ст. 153 Кодексу Законів про працю України. Прямої відповідальності за роботу підприємства під час повітряної тривоги чинне трудове законодавство України наразі не встановлює. Враховуючи вище зазначене, потрібно констатувати, що трудове законодавство сьогодні має прогалини щодо погодження дій працівника та роботодавця під час сигналу повітряної тривоги. На нашу думку, потрібно до Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» ввести норму, що забороняє працювати під час повітряної тривоги чи розробити Міністерству економіки загальну інструкцію про дії працівників та роботодавців під час оповіщення сигналу повітряної тривоги.

Висновки. Отже потрібно зазначити, що нормами Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03. 2022 р. № 2136 було значно звужено трудові права працівників порівняно з мирним часом, що звичайно негативно впливає на фізіологічний та моральний стан працівників. Фактично законодавець розширив права роботодавців та звузив права працівників. Під впливом спричинених війною ризиків на підприємстві роботодавець може по-різному організувати роботу, щоб покращити трудові відносини і умови праці: організувати дистанційну чи надомну роботу; застосовувати гнучкий режим робочого часу чи взагалі змінити режим робочого часу; укласти трудовий договір з нефіксованим робочим часом; призупинити трудовий договір та ін. Але на практиці виникає безліч запитань, пов'язаних з трудовими правовідносинами між роботодавцем та працівником, які потребують нагального вирішення і нормативного врегулювання вже сьогодні. Практика застосування і тлумачення норм Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» від 15.03.2022 р. № 2136 є не завжди однаковою і це доволі часто призводить до виникнення трудових спорів і необхідності їх вирішення у судах, що під час дії воєнного стану, теж не безпроблемно. Законотворцю та роботодавцям необхідно мінімізувати всі трудові спори і захистити право працівників на працю та відпочинок, враховуючи передбачені Конституцією України обмеження прав людини та громадянина на період дії воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
2. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1#Text>.
3. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> (дата звернення: 02.04.2023 р.).
4. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 19.07.2022 р. № 2352-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-20#Text> (дата звернення: 02.04.2023 р.).
5. Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08>.

6. Про захист інтересів суб'єктів подання звітності та інших документів у період дії воєнного стану або стану війни : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-9. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2115-20>(дата звернення: 1.04.2023 р.).

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.33>

ПРОСТІЙ В ПЕРІОД ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ

Дума О.О.,

*кандидат юридичних наук, асистент кафедри
цивільно-правових дисциплін, трудового
та аграрного права*

Державний біотехнологічний університет

<https://orcid.org/0000-0002-7403-1470>

lek759@ukr.net

Дума О.О. Простій в період дії воєнного стану.

У статті розглядається проблема різного трактування одних і тих самих законодавчих норм трудового права, які були прийняті у зв'язку із запровадженням дії воєнного стану. З метою оперативного розв'язання питань, що постають перед суб'єктами трудових відносин, законодавець прийняв нові та вніс певні зміни у вже існуючі нормативно-правові акти. Метою таких змін було вирішення проблем, з якими зіштовхнулись роботодавець та працівник після введення положення воєнного стану. Але деякі прогалини законодавства, що не були враховані законотворцем, мали зворотній ефект та призвели в деяких випадках до появи нової проблеми – не просто неоднакового трактування таких норм учасниками трудових відносин, а й використання роботодавцем такого неоднакового тлумачення на свою користь. В статті також освітлено проблему недотримання роботодавцем законодавчо закріпленого механізму оголошення простою, зловживання роботодавцем правом на обмеження конституційних прав працівника, хоча в період дії воєнного стану трудове право має залишатися гарантом дотримання права на працю. На основі аналізу судової практики, що з'явилася останнім часом, виокремлено основні розбіжності у трактуванні роботодавцем та працівником законодавчих норм, що регулюють питання простою. Розбіжності між суб'єктами трудових відносин повсякчас виникали і в мирні часи, а після введення положення воєнного стану навіть загострились. Аналіз судової практики, що сформувалась в сучасних реаліях життя, дозволяє зробити висновок, що оголошення простою роботодавцем трактується не так, як цього хотів законотворець при прийнятті законів, що були покликані врегулювати трудові відносини під час дії воєнного стану. Для багатьох роботодавців простій став засобом зменшення фінансових та економічних витрат суб'єкта господарювання, він оголошується навіть за відсутності умов для його запровадження. Загалом, суди стають на бік працівників та вимагають від роботодавців доведення обставин, що свідчили б про наявність умов для оголошення простою. Добре, що суди справедливо вирішують ситуації, що складаються, проте, доцільною б була взагалі відсутність приводів для виникнення трудових спорів.

Ключові слова. Трудове право, воєнний стан, період воєнного стану, простій, оголошення простою в умовах воєнного стану.

Duma O.O. Downtime under the period of martial law.

The article deals with the problem of different interpretation of the same legislative norms of labor law, which were adopted in connection with the introduction of martial law. In order to promptly resolve the issues facing the parties to labor relations, the legislator adopted new and introduced certain changes to existing regulations. The purpose of such changes was to solve the problems faced by the employer and the employee after the introduction of martial law. But some gaps in legislation that were not taken into account by the legislator had the opposite effect and in some cases led to the emergence of a new problem - not just an unequal interpretation of such norms by the parties to labor relations, but also the use by the employer of such an unequal interpretation in their favor. The article also highlights the problem of non-compliance by the employer with the legislatively fixed mechanism for declaring a simple, abuse by the employer of the right to limit the constitutional rights of an employee, although during the period of martial law labor law should remain the guarantor of observance of the rights of workers to work. Based on the analysis of

judicial practice that has appeared recently, the main differences in the interpretation by the employer and the employee of the legislative norms governing the issue of downtime are allocated. Disagreements between the parties to labor relations constantly arose in peaceful times, and after the introduction of the martial law even escalated. The analysis of judicial practice, which was formed in the modern realities of life, allows us to conclude that the announcement of a simple employer is not treated as the lawmaker wanted when adopting laws that were designed to regulate labor relations during the martial law. For many employers, downtime has become a way to reduce the financial and economic costs of the entity, it is announced even in the absence of conditions for its introduction. In general, the courts take the side of employees and require employers to prove circumstances that would indicate the existence of conditions for declaring downtime. It is good that the courts fairly resolve current situations, however, it would be advisable to have no prerequisites for protecting rights in court.

Key words: Labor law, martial law, period of martial law, downtime, declaration of downtime under martial law.

Постановка проблеми. Трудове право – сфера законодавства, що регулює правовідносини між працівником та роботодавцем. Трудове право є тим механізмом, що впорядковує та регулює усі питання, пов'язані з процесом трудової діяльності: це питання й робочого часу та часу відпочинку, питання нарахування та виплати заробітної плати, питання охорони праці та багато інших. Проте нині перед законодавством про працю постало багато викликів: спочатку було внесено суттєві зміни до трудового законодавства у зв'язку зі спалахом коронавірусної хвороби (COVID-19), тепер же встановлено нові правила регулювання трудових відносин у період дії воєнного стану. З огляду на нові реалії та зміни до законодавства про працю, існують непоодинокі випадки неоднакового трактування нових законодавчих норм, що в свою чергу призводить до появи непорозумінь між працівником та роботодавцем, а наслідком таких непорозумінь є чимала кількість звернень найманих працівників до суду за захистом своїх прав.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Процедура оголошення простою на підприємстві в період дії воєнного стану не є наразі достатньо дослідженою та розкритою науковцями. Здебільшого в останніх публікаціях розкривається питання застосування норм трудового права в період дії воєнного стану взагалі, а також процедура призупинення трудового договору зокрема. Тож тематика є актуальною.

Мета статті. Метою статті є виявлення таких законодавчо закріплених змін, які в силу певних обставин, можуть бути неоднаково трактовані сторонами трудового договору, а також з'ясування позиції суддів щодо правозастосування одних й тих самих законодавчих норм, шляхом аналізу наявної судової практики, аби допомогти в подальшому уникнути найбільш розповсюджених помилок в трудових відносинах із найманими працівниками в період дії воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. 24 лютого 2022 року Законом України «Про правовий режим воєнного стану» було розпочато процес внесення змін до трудового законодавства України [1]. 15 березня 2022 року було прийнято Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» № 2136-IX [2], а 01 липня 2022 було прийнято Закон України № 2352-IX «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [3]. Прийняті закони були покликані визначити особливості трудових відносин між працівником та роботодавцем усіх підприємств, установ, організації незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності, у період дії воєнного стану. Сфера законодавства про працю у зв'язку із розпочатою збройною агресією конче потребувала оперативних змін та пристосувань до нових реалій життя, з урахуванням того, що величезна кількість підприємств, установ, організації знаходились в районах ведення активних бойових дій. Перед багатьма роботодавцями стало питання, що ж робити, якщо підприємство має продовжувати працювати, а певні трудові функції, що є складовою безперервної та налагодженої роботи підприємства, виконує особа, яка вимушено покинула свою домівку та є внутрішньо-переміщеною особою в іншому регіоні. Або ж навпаки, найманий працівник залишається там, де ведуться активні бойові дії, але підприємство вимушено тимчасово припиняє свою роботу. З початком запровадження воєнного стану на території України і у роботодавців, і у працівників з'явилося багато подібних питань, що потребували оперативного розв'язання. Більш того, різного роду суперечності між працівниками та роботодавцями виникали й у мирні часи, а в умовах воєнного стану кількість таких суперечностей виросла в рази, тож така ситуація потребувала належного правового регулювання з боку держави, що, власне, й виявилось у прийнятті зазначених вище законів.

Багато роботодавців у пошуках відповідей на питання, як же діяти далі, знайшли вихід із ситуації, що полягає в запровадженні простою в цілому на підприємстві, в структурному підрозділі, або ж щодо окремого працівника. Та, на жаль, вже сформувалася певна судова практика, яка свідчить про те, що не завжди роботодавцем доречно та законно запроваджується простій.

Стаття 34 Кодексу законів про працю України говорить про те, що простій – це зупинення роботи, викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідвратною силою або іншими обставинами [4].

Однією з головних підстав запровадження простою є відсутність організаційних або технічних умов для виконання роботи. Законодавством не встановлено чітких умов (підстав) оголошення простою на конкретному підприємстві. Серед іншого є невідвротна сила, а також інші обставини. На жаль, законотворцем не закріплено перелік таких інших обставин, за наявності яких простій є доречним. Так само не встановлено жодних обмежень, тому вирішення питання щодо оголошення простою повною мірою залежить від об'єктивних обставин, які склалися на підприємстві, та бажання роботодавця. Тож багато роботодавців користуються цією прогалиною на свою користь.

Підтвердженням цьому є наступна судова практика.

В провадженні Тисменицького районного суду Івано-Франківської області знаходилась справа № 352/1306/22 за позовом Особи до Комунального некомерційного підприємства «Лисецька лікарня» Лисецької селищної ради Івано-Франківського району Івано-Франківської області про визнання незаконним і скасування наказу про оголошення простою і стягнення недоплаченої заробітної плати. Позов було мотивовано тим, що Особа працює секретарем в КНП «Лисецька лікарня». 13 травня 2022 року т.в.о. генерального директора КНП «Лисецька лікарня» видав наказ № 110 «Про оголошення простою», пунктом 1 якого був оголошений простій не з вини працівників із 16 травня 2022 року, зокрема, і Позивачеві. Пунктом 2 вказаного наказу доручено бухгалтерії оплачувати простій в розмірі 2/3 посадового окладу. Позивач вважає вказаний наказ незаконним, оскільки у них відсутні підстави встановлення простою, передбачені статтею 34 КЗпП України. Позивач зазначала, що саме по собі введення воєнного стану жодним чином не зумовлює встановлення простою та не регулює трудові правовідносини. Тому з цих підстав Позивач просила суд визнати незаконними та скасувати наказ від 16 травня 2022 року «Про оголошення простою», стягнути з роботодавця на її користь різницю у заробітній платі за час безпідставного простою.

Представник же «Лисецької лікарні» Лисецької селищної ради Івано-Франківського району Івано-Франківської області вказував, що простій у даному випадку запроваджено у зв'язку із іншими, не залежними від роботодавця та працівника обставинами, пов'язаними з військовою агресією з боку Російської Федерації проти України, та запровадженням воєнного стану, а тому роботодавець вправі оголошувати простій як на підприємстві, так і в структурному підрозділі чи окремому працівнику. Роботодавець зазначив, що у даному випадку були наявні підстави для запровадження позивачеві простою, а тому наголошував на законності спірного наказу.

В свою чергу, Тисменицький районний суд Івано-Франківської області, проаналізувавши законодавчі норми, прийшов до висновку, що обов'язковою підставою для введення простою на підприємстві є повна зупинка його роботи або роботи окремих підрозділів. Крім того, суд зазначив, що роботодавцем не зазначено обставин, які б свідчили про відсутність організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи позивачем, а також не наведено посилання на докази таких обставин, зокрема на такі, які б свідчили про об'єктивну неможливість здійснення роботи позивачем саме через введення воєнного стану.

З огляду на вищевикладене, Тисменицький районний суд Івано-Франківської області задовольнив позовні вимоги працівника до роботодавця, визнав накази «Про оголошення простою» незаконними та стягнув з роботодавця недоплачену заробітну плату на користь працівника [5].

У цивільній справі № 756/4717/22 Позивач звернувся до суду із позовом про визнання наказу «Про оголошення простою» незаконним та стягнення частини заробітної плати. Позов було мотивовано тим, що 11 квітня 2022 року за підписом директора роботодавця було видано наказ «Про оголошення простою». Пунктом 1 наказу було оголошено позивачу з 12 квітня 2022 року про початок простою, а пунктом 2 – передбачено здійснювати оплату часу простою з розрахунку встановленого посадового окладу. Наказ видано у зв'язку з військовою агресією російської федерації, введенням воєнного стану в Україні, військовими діями у місті Києві, відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, неможливістю працювати дистанційно, з метою збереження життя та здоров'я співробітників, керуючись положеннями статей 34, 60-2, 113 КЗпП України. Позивач же

зазначав, що станом на 11 квітня 2022 року військові дії в місті Києві не велися, адже станом на початок квітня 2022 року Київська область була звільнена від російських загарбників, тому безпосередньої загрози бойових дій і місті Києві не існувало. Крім того, Позивач звертав увагу суду, що в оскаржуваному наказі працевластувачем не конкретизовано у чому саме полягає відсутність організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи.

Судом першої інстанції позовні вимоги не були задоволені.

Суд першої інстанції в своєму рішенні зазначив, що роботодавець мав право оголошувати простій, оскільки це право закріплено на законодавчому рівні, згода працівника на оголошення простою не вимагається, а доведення до відома працівника про оголошений простій шляхом надсилання повідомлення в мобільному додатку «Viber» свідчить про додержання роботодавцем процедури оголошення простою.

Однак працівник не погодився із винесеним рішенням та оскаржив його в апеляційному порядку.

В апеляційній скарзі працівник наголошує, що саме по собі запровадження воєнного стану в Україні не дає роботодавцеві безумовного права для оголошення простою. Це не є невідворотними обставинами у розумінні статті 34 КЗпП України і не звільняє роботодавця від виконання зобов'язань за трудовим договором, а тому останній мав довести, що ситуація в країні зробила невідворотним видання оскаржуваного наказу.

Суд апеляційної інстанції апеляційну скаргу задовольнив. При цьому, суд у своєму рішенні аналізує ч. 1 ст. 13 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», згідно з якою призупинення дії трудового договору – це тимчасове припинення роботодавцем забезпечення працівника роботою і тимчасове припинення працівником виконання роботи за укладеним трудовим договором у зв'язку із збройною агресією проти України, що виключає можливість обох сторін трудових відносин виконувати обов'язки, передбачені трудовим договором. Тобто обов'язковою умовою призупинення трудового договору є неможливість роботодавця забезпечити працівниками безпечними умовами праці, або неможливість працівника виконувати цю роботу. Суд апеляційної інстанції зазначає, що в матеріалах справи відсутні надані роботодавцем до суду докази про те, що з 11 квітня 2022 року підприємство не могло здійснювати свою діяльність [6].

Предметом позову у справі № 335/3371/22 є також визнання наказів незаконними та їх скасування, стягнення різниці у заробітній платі за час простою. Мотивовано позов тим, що 24.02.2022 роботодавець видав наказ «Про тимчасові зміни в роботі», пунктом 2 якого співробітники безстроково переведені на дистанційну роботу, а 23.05.2022 позивач отримав через телефон фотографії наказів про встановлення йому простою у зв'язку з введенням воєнного стану, якими окремим особам, зокрема і позивачу, встановлювався простій із оплатою праці 2/3 посадового окладу. Крім того, з розрахункових листків позивач також дізнався, що йому було встановлено 16 днів простою у березні 2022 р. Про прийняття вказаних наказів позивача не було попереджено, та із наказами в установленому порядку його не ознайомлено.

Позивач вважає вказані накази незаконними, оскільки у них відсутні підстави встановлення простою, передбачені ст. 34 КЗпП України. Зупинення роботи може мати місце лише у разі неможливості організувати роботу дистанційно. Про простій оформляється акт, що відповідачем не зроблено. Вважає, що введення воєнного стану жодним чином не зумовлює встановлення простою та не регулює трудові правовідносини.

Суд погодився із твердженнями Позивача та задовольнив позовні вимоги [7].

Таким чином, з аналізу вищезазначених судових справ вбачається певне зловживання роботодавцем можливістю оголошення простою на підприємстві. Задля уникнення подібних ситуацій, необхідно звертати увагу на обставини, які б свідчили про дійсну відсутність організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи працівником. До того ж, як вбачається зі змісту судових справ, можливість організувати робочий процес дистанційно вже не може бути передумовою для оголошення простою, оскільки це свідчить про наявність технічних та організаційних умов для продовження останнього.

Висновки. В період дії воєнного стану, навіть незважаючи на певні допустимі обмеження конституційних прав громадян, трудове право все одно є гарантом дотримання права працівників на працю. Сутність і завдання трудового права в період дії воєнного стану залишаються тими самими, що й у мирні часи – впорядкування та регулювання усіх питань, пов'язаних із трудовими правовідносинами між працівником та роботодавцем, але обов'язково з урахуванням сучасних реалій життя. Звісно, виклики, з якими зіштовхнулось трудове законодавство з початком дії періоду воєнного стану, є

складними, багато питань, що постали, потребували оперативного, швидкого розв'язання проблем, не завжди був час та можливість належним чином повідомляти працівників про прийняті роботодавцем рішення, і не завжди працівники, які вимушено залишили свої домівки, мали можливість оперативно довести інформацію до відома роботодавця. Прийняття змін до законодавства про працю покликано було врегулювати усі гострі питання, що виникли знезапечно, у сфері трудових правовідносин. Здебільшого, мета прийнятих законів була досягнута. Однак, як вбачається з аналізу судової практики, непоодинокими є випадки зловживання такими нововведеннями з боку роботодавців.

Категорія «зловживання правом» у певному сенсі є зворотною стороною принципу добросовісності, якого мають дотримуватись суб'єкти трудових відносин. При такій поведінці ставиться під сумнів чесне та сумлінне здійснення сторонами трудового договору та іншими суб'єктами своїх прав та обов'язків, встановлених законодавством про працю. В питаннях оголошення простою, у відповідності до проаналізованої судової практики, зловживання трудовим правом можна визначити як недобросовісну поведінку суб'єктів трудових відносин, а саме – роботодавців, дії яких хоч формально і не виходять за рамки права, але з огляду на недосконалість трудового законодавства, призводять до таких ситуацій, за яких реалізація їхніх суб'єктивних прав переходить у зловживання цими ж самими правами. Таким чином, роботодавці, навмисно діючи всупереч цілям і завданням, установленим прийнятими нормативно-правовими актами, посягають на права й законні інтереси інших – працівників [8, с. 59; 9, с. 132–136].

Простій в сучасних умовах чомусь виступає засобом, який дозволяє зменшити до мінімуму фінансові та економічні втрати роботодавця, не розгубивши при цьому необхідні роботодавців кадрові та інші ресурси. Після оголошення простою працівники продовжують перебувати в трудових правовідносинах із роботодавцем, вони продовжують виконувати роботу, передбачену їхньою посадовою інструкцією, але при цьому роботодавець користується тим, що їм можна оплачувати заробітну плату в меншому розмірі без доплати до мінімальної заробітної плати. З текстів же нормативно-правових актів вбачається, що мета оголошення простою законодавцем переслідувалась зовсім інша, тож при прийнятті у подальшому нових, або ж внесенні змін до вже існуючих законів, особливо в період дії воєнного стану, законотворцям слід звернути увагу на існуючі недоліки.

Список використаних джерел:

1. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> (дата звернення 10.05.2023).
2. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану: Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#n2> (дата звернення 10.05.2023).
3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин: Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2352-IX#Text> (дата звернення 10.05.2023).
4. Кодекс законів про працю України, Кодекс України від 10.12.1971 № 322-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення 10.05.2023).
5. Рішення Тисменицького районного суду Івано-Франківської області від 30 січня 2023 р. Справа № 352/1306/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/108724855> (дата звернення 10.05.2023).
6. Постанова Київського апеляційного суду від 07 грудня 2022 р. Справа № 756/4717/22. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/107761623> (дата звернення 10.05.2023).
7. Рішення Ордонікідзевського районного суду м. Запоріжжя від 10 серпня 2022 р. Справа № 335/3371/22 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/105725481> (дата звернення 10.05.2023).
8. Дума О.О., Івах Д.В. Зловживанням правом суб'єктами трудових відносин як правове явище. Юридичний бюлетень. Випуск 10. 2019. С. 59–66.
9. Дума О.О. Розірвання трудового договору з ініціативи роботодавця у зв'язку з поновленням на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05 / Нац. Юрид. Ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2017. 181 с.

УДК 349.3

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.34>

ПРО СИСТЕМУ ЗАКЛАДІВ НАДАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ПОСЛУГ ОСОБАМ, ЯКІ ПОСТРАЖДАЛИ ВІД ТОРГІВЛІ ЛЮДЬМИ

Мокрицька Н.П.,

*доцент кафедри господарсько-правових дисциплін Інституту права,
кандидат юридичних наук, доцент, Львівський державний*

університет внутрішніх справ

<https://orcid.org/0000-0003-0318-5285>

nat3mok4@ukr.net

Мокрицька Н.П. Про систему закладів надання соціальних послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми.

У статті досліджується система надання соціальних послуг для осіб, які постраждали від торгівлі людьми. На підставі аналізу законодавчих норм обґрунтовується необхідність внесення змін та доповнень до Закону України «Про протидію торгівлі людьми».

Запропоновано викласти ст. 17 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» в частині забезпечення прав осіб, які постраждали від торгівлі людьми у такій редакції «З метою забезпечення реалізації прав, передбачених цим Законом, особи, які постраждали від торгівлі людьми, можуть бути направлені до одного з діючої мережі центрів соціальних служб, центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центрів соціально-психологічної допомоги. Умови перебування та надання послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми, діючою мережею центрів соціальних служб, територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та притулків для дітей, центрів соціально-психологічної допомоги регулюються положеннями про зазначені заклади. Соціальні послуги надаються безкоштовно тільки за згодою постраждалої особи або недієздатної особи - за згодою органу опіки та піклування у разі, якщо законного представника такої особі не призначено. Зміст та обсяг соціальної послуги для кожної постраждалої особи визначається індивідуально залежно від її потреб і зазначається в договорі про надання соціальної послуги відповідно до стандартів надання соціальних послуг постраждалим особам, які затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії торгівлі людьми, з урахуванням вимог міжнародних правових актів». Також зважаючи на той факт, що в Україні особливо вразливими до потрапляння в ситуацію торгівлі людьми є особи з інвалідністю; особи з травмами, важкими хворобами або розладами здоров'я (зокрема психічними); особи похилого віку та підлітки; члени малозабезпечених сімей; представники національних меншин, на нашу думку, потрібно вирішити і питання щодо залучення органів опіки та піклування щодо недієздатних осіб у разі якщо законного представника такої особі не призначено. Зразком можуть слугувати положення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII, зокрема ст. 17 цього акту.

Ключові слова: особа, яка постраждала від торгівлі людьми, соціальна послуга, державний стандарт, торгівля людьми, соціальний захист

Mokrytska N.P. About the system of institutions providing social services to persons affected by human trafficking.

The article examines the system of providing social services for persons affected by human trafficking. Based on the analysis of legislative norms, the necessity of making changes and additions to the Law of Ukraine «On combating human trafficking» is substantiated.

It is proposed to set out Art. 17 of the Law of Ukraine «On Combating Human Trafficking» in terms of ensuring the rights of persons who have suffered from human trafficking in the following wording: “In order to ensure the realization of the rights provided for by this Law, persons who have suffered from human trafficking may be referred to one of the existing networks centers of social services, centers of social service

(provision of social services), centers of social and psychological assistance. The conditions of stay and provision of services to persons affected by human trafficking by the existing network of social service centers, territorial centers of social services (provision of social services), centers for social and psychological rehabilitation of children and shelters for children, centers of social and psychological assistance are regulated by the provisions of the specified institutions. Social services are provided free of charge only with the consent of the injured person or an incapacitated person - with the consent of the body of guardianship and guardianship in the event that such a person has not been appointed a legal representative. The content and scope of social services for each affected person is determined individually depending on their needs and is specified in the contract on the provision of social services in accordance with the standards for providing social services to affected persons, which are approved by the central executive body, which ensures the formation of state policy in the field of prevention and counter-trafficking people, taking into account the requirements of international legal acts». Also taking into account the fact that in Ukraine, persons with disabilities are particularly vulnerable to falling into the situation of human trafficking; persons with injuries, serious illnesses or health disorders (especially mental); elderly people and teenagers; members of low-income families; representatives of national minorities [3], in our opinion, it is also necessary to resolve the issue of the involvement of guardianship and care authorities for incapacitated persons in the event that such a person has not been appointed a legal representative. The provisions of the Law of Ukraine "On Prevention and Combating Domestic Violence" dated 07.12.2017 No. 2229-VIII can serve as an example, in particular, Article 17 of this act.

Key words: person affected by human trafficking, social service, state standard, human trafficking, social protection.

Постановка проблеми. За офіційними даними Національної соціальної сервісної служби України станом на 01.01.2023 рік у 2022 році статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми надано 47 особам, у тому числі дітям. Усі вони є громадянами України. З них у гендерному співвідношенні переважають чоловіки 25 осіб, а жінок серед встановлених постраждалих є 19 осіб. Дітей – троє, двоє хлопчиків та дівчинка. Статистика свідчить, що переважає внутрішня торгівля людьми, в якій опинилося 30 осіб. Натомість жертвами транскордонної – стали 17 осіб. Сферами потрапляння у ситуацію торгівлі людьми визначено сексуальну експлуатацію, жебрацтво, втягнення осіб у злочинну діяльність. Проте домінує - використання у збройних конфліктах (12 осіб) та трудова експлуатація. [1] Втім вже у цьому році їх кількість станом на 31.03.2023 р. досягає 16 громадян України, більшість з яких було залучено до використання у збройних конфліктах. [2]

За змістом положень Національної стратегії у сфері прав особи, яка постраждала від торгівлі людьми повинна мати доступ до ефективних засобів захисту, якісної та комплексної допомоги, що забезпечується функціонуванням ефективною та доступною системою надання такої допомоги відповідно до міжнародних стандартів службами підтримки постраждалих осіб, зокрема притулків для постраждалих від насильства за ознакою статі. [3]

З 2021 року в Україні діє Концепція Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року. Пріоритетним напрямком цієї Програми є забезпечення захисту прав осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та надання їм допомоги. Відтак одним зі способів досягнення цілі є удосконалення нормативно-правової бази у сфері протидії торгівлі людьми з метою підвищення якості надання допомоги та послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми, відповідно до їх потреб, у тому числі надання безоплатної допомоги та спеціалізованих послуг, зокрема тимчасового притулку. [4]

Стан опрацювання проблематики. Багато вчених-правників у сфері права соціального забезпечення, зокрема Г.О. Барабаш, В.Я. Бурак, С.В. Вишновецька, М.І. Іншин, С.М. Синчук, П.Д. Пилипенко, С.М. Прилипо, О.І. Процевський, І.М. Сирота, Б.І. Сташків, Г.І. Чанишева, О.М. Ярошенко та інші зверталися до проблематики надання соціальних послуг особам, які опинилися у важких життєвих обставинах. Враховуючи стрімкі зміни системи законодавства у сфері соціального захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми є потреба розглянути деякі аспекти цього питання більш детально.

Метою статті полягає у дослідженні системи надання соціальних послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми, внесення пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства з метою ефективною реалізації прав таких осіб у сфері соціального забезпечення.

Виклад основного матеріалу. Центральне місце у формуванні системи надання допомоги постраждалим від торгівлі людьми посідає Закон України «Про протидію торгівлі людьми» від 20.09.2011

№ 3739-VI, [5] нормами якого забезпечено порядок встановлення статусу осіб, які постраждали від торгівлі людьми, та порядок надання допомоги таким особам. Визначальним у цьому є застосування системи надання соціальних послуг закладами допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, що вимагає використання положень Закону України «Про соціальні послуги» від 17.01.2019 р. № 2671-VIII та нормативної бази у сфері надання соціальних послуг. Адже потрапляння в ситуацію торгівлі людьми є чинник, який може зумовити настання складних життєвих обставин, з настанням яких особа має право на отримання соціальних послуг. (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про соціальні послуги»). [6]

Передусім зазначимо, що положеннями ст. 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» визначено ряд термінів. Зокрема термін «торгівля людьми» вживається у значенні здійснення незаконної угоди, об'єктом якої є людина, а так само вербування, переміщення, переховування, передача або одержання людини, вчинені з метою експлуатації, у тому числі сексуальної, з використанням обману, шахрайства, шантажу, уразливого стану людини або із застосуванням чи погрозою застосування насильства, з використанням службового становища або матеріальної чи іншої залежності від іншої особи, що відповідно до Кримінального кодексу України визнаються злочином. Водночас особа, яка постраждала від торгівлі людьми є будь-яка фізична особа, яка стала об'єктом торгівлі людьми і визнана такою відповідно до положень цього Закону. [5]

У Законі України «Про протидію торгівлі людьми» надання соціальних послуг вживається у контексті комплексу послуг (ч. 1 ст. 4) та надання медичної, психологічної, соціальної, правової та іншої необхідної допомоги на засадах добровільності. (ч. 1 ст. 16). Частково застосовується термін «соціальні послуги» у розумінні надання послуг в цілому закладами допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, у тому числі центрами соціального обслуговування (надання соціальних послуг). (ст. 17). Разом з тим ст. 8 цього Закону передбачено, що місцеві державні адміністрації відповідно до визначених в установленому порядку повноважень у сфері протидії торгівлі людьми забезпечують проведення соціальної роботи та надання соціальних послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми. [5]

Отже отримувачем соціальних послуг є особа, яка постраждала від торгівлі людьми, якій надається медична, психологічна, соціальна, правова та інша необхідна допомога на засадах добровільності закладами допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Забезпечення надання соціальних послуг покладено на місцеві державні адміністрації.

Поняття, види, умови та порядок надання соціальних послуг усім суб'єктам, що опинилися у важких життєвих обставинах і потребують допомоги визначається нормами Закону України «Про соціальні послуги». Тут у ст. 1 термін «соціальні послуги» позначає дії, які спрямовані на профілактику складних життєвих обставин, подолання таких обставин або мінімізацію їх негативних наслідків для осіб/сімей, які в них перебувають. Підставою для надання більшості соціальних послуг є договір про надання соціальних послуг між надавачем та отримувачем соціальних послуг. Усі соціальні послуги повинні надаватися відповідно до державних стандартів соціальних послуг, що встановлюють вимоги щодо забезпечення необхідного рівня доступності соціальних послуг, зокрема на кожному етапі їх надання та визначають зміст та обсяг, норми і нормативи, умови та порядок надання соціальних послуг, показники їх якості. (за змістом статей 17 та 22 цього закону). [6]

Щоправда Законом України «Про протидію торгівлі людьми» не визначено жодного виду соціальних послуг для осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Перелік соціальних послуг є ст. 16 Закону України «Про соціальні послуги», а їхній опис, категорії отримувачів, строки надання наводить класифікатор соціальних послуг.

Зокрема відповідно до змісту наказу Мінсополітики «Про затвердження Класифікатора соціальних послуг» від 23.06.2020 р. № 429 особи, які постраждали від торгівлі людьми є отримувачами таких соціальних послуг як екстрене (кризове) втручання та соціальна інтеграція та реінтеграція. [7]

Водночас стосовно осіб, які постраждали від торгівлі людьми затверджено три державні стандарти надання послуг із соціальної профілактики торгівлі людьми; із соціальної інтеграції та реінтеграції осіб, які постраждали від торгівлі людьми та із соціальної інтеграції та реінтеграції дітей, які постраждали від торгівлі людьми. (Стандарти надання соціальних послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми затверджені наказом Мінсоцполітики від 30.07.2013 р. № 458). [8]

Акцентуючи увагу на правовому статусі надавачів соціальних послуг доцільно зазначити, що ч. 2 ст. 13 Закону України «Про соціальні послуги» серед надавачів соціальних послуг державного/комунального сектору не виокремлює заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. [5]

В той же час у ч. 2 ст. 28 Закону України «Про соціальні послуги» передбачено, що надавачі соціальних послуг державного та комунального секторів надають соціальні послуги особам, які постраждали від торгівлі людьми і отримують соціальну допомогу відповідно до законодавства у сфері протидії торгівлі людьми незалежно від доходу отримувача соціальних послуг. [6]

Вбачаючи певні неузгодженості у взаємодії норм Закону України «Про соціальні послуги», звернемося до положень ст. 1 Закону України «Про протидію торгівлі людьми», де уточнено, які є заклади допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. Це центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центри соціально-психологічної реабілітації дітей та притулки для дітей. У ч. 3 ст. 17 Закону України «Про протидію торгівлі людьми» передбачено, що умови перебування та надання послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми, діючою мережею центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді, територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг), центрів соціально-психологічної реабілітації дітей та притулків для дітей регулюються положеннями про зазначені заклади. [5]

Аналіз нормативно-правової бази, що регулює діяльність означених суб'єктів дає підстав для висновку, що вони створюються за рішенням органів місцевого самоврядування чи органів місцевої державної адміністрації та надають соціальні послуги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми згідно вимог державних стандартів надання соціальних послуг. Проте, варто зазначити, що центри соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді припинили свою діяльність. Натомість було створено центри соціальних служб. Відтак є потреба у зміні назви цього закладу допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми. (постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання діяльності центрів соціальних служб» від 01.06.2020 р. № 479). [9]

Тому пропонуємо визначити такі заклади допомоги дорослим особам, які постраждали від торгівлі людьми. Це центри соціальних служб, територіальні центри соціального обслуговування (надання соціальних послуг).

Варто зазначити, що зазначені суб'єкти, здійснюють свою діяльність щодо великого кола надавачів соціальних послуг, у тому числі осіб, які постраждали від торгівлі людьми. Однак лише міський, районний, районний у місті, селищний, сільський центр соціальних служб складає план реабілітації особи, яка постраждала від торгівлі людьми. (п. 7 Типового положення про районний, міський, районний у місті, селищний, сільський центр соціальних служб, який затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 01.06. 2020 р. № 479). Центр надає широке коло соціальних послуг, вичерпного переліку якого не встановлено. У п. 16 цього акту також передбачено, що соціальні послуги надаються центром за рахунок бюджетних коштів із встановленням диференційованої плати залежно від доходу отримувача соціальних послуг або за рахунок отримувача соціальних послуг / третіх осіб. [9] Вважаємо, що оскільки це є також заклад допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми, потрібно доповнити п. 16 положенням такого змісту «Соціальні послуги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми надаються безкоштовно».

Комплексний характер має діяльність і територіального центру соціального обслуговування (надання соціального послуг) за місцем проживання особи, яка потребує соціальних послуг, або в умовах стаціонарного, тимчасового чи денного перебування (постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 р. № 1417 «Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг)»). Перелік соціальних послуг, умови та порядок їх надання структурними підрозділами територіального центру соціального обслуговування затверджений цією ж постановою Кабінету Міністрів України. Також обмежень щодо видів соціальних послуг не передбачено. Аналогічно доцільно передбачити у цьому переліку, що соціальні послуги для осіб, які постраждали від торгівлі людьми надаються безкоштовно. [10]

Оскільки в Україні наразі немає жодного спеціалізованого закладу тільки для потреб осіб, які постраждали від торгівлі людьми, то прийнято постанову Кабінету Міністрів України № 121 від 16.02.2022 р. Цим підзаконним нормативно-нормативним актом було розширено сферу діяльності Центру соціально-психологічної допомоги. (Типові положення про заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді затверджені постановою Кабінету Міністрів України від 04.10.2017 р. № 741). Відповідно до п. 1 Типового положення про центр соціально-психологічної допомоги, центр надає послуги особам, які опинилися у складних життєвих обставинах внаслідок торгівлі людьми (громадянам України, іноземцям та особам без громадянства) та отримують соціальну допомогу відповідно до законодавства у сфері протидії торгівлі людьми на безоплатній основі та незалежно від місця їх

проживання (zareєстрованого місця проживання). Аналіз цього акту дає підстав для висновку, що цей заклад є визначальним у системі надання видів соціальних послуг, які враховують потреби саме осіб, які постраждали від торгівлі людьми, у тому числі надає їм притулок. Максимальний строк перебування в центрі не може перевищувати 90 діб. [11]

Рішучі кроки було зроблено Україною у напрямку розширення мережі закладів допомоги особам, які постраждали від торгівлі людьми постановою Кабінету Міністрів України № 1372 від 09.12.2022 р. Цим актом внесені зміни та доповнення до нормативно-правової бази, яка забезпечує правове регулювання діяльності суб'єктів у сфері протидії домашньому насильству. Відтак денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі; спеціалізована служба первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі; притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі; мобільна бригада соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознаками статі мають право у своєму положенні визначитися з можливістю надання допомоги особам, які постраждали від торгівлею людьми. [12]

Важливо звернути увагу і на соціальний центр матері та дитини, який є закладом для тимчасового проживання жінок на сьомому - дев'ятому місяцях вагітності та матерів із дітьми віком від народження до 18 місяців, які перебувають у складних життєвих обставинах, що перешкоджають виконанню материнського обов'язку. Основним завданням центру є надання особам, які перебувають у складних життєвих обставинах, соціальних послуг з притулку, соціальної інтеграції та реінтеграції. (Типове положення про соціальний центр матері та дитини, яке затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 04.10.2017 р. № 741). [13]

Не можна залишити поза увагою і той факт, що Закон України «Про протидію торгівлі людьми» до основних принципів протидії торгівлі людьми належить добровільності отримання допомоги особами, які постраждали від торгівлі людьми, та їх недискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. (ч. 1 ст. 3 Закону). Відтак цілком доречно у ст. 17 цього акту вказати на добровільність та безкоштовність отримання соціальних послуг дорослими особами, які постраждали від торгівлі людьми на основі договору про надання соціальних послуг. Важливо також акцентувати увагу на тому, що соціальні послуги надаються відповідно до стандартів надання соціальних послуг постраждалим особам, які затверджуються центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері запобігання та протидії торгівлі людьми, з урахуванням вимог міжнародних правових актів.

Також зважаючи на той факт, що в Україні особливо вразливими до потрапляння в ситуацію торгівлі людьми є особи з інвалідністю; особи з травмами, важкими хворобами або розладами здоров'я (зокрема психічними); особи похилого віку та підлітки; члени малозабезпечених сімей; представники національних меншин [3], на нашу думку, потрібно вирішити і питання щодо залучення органів опіки та піклування щодо недієздатних осіб у разі якщо законного представника такої особі не призначено. Зразком можуть слугувати положення Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» від 07.12.2017 р. № 2229-VIII, зокрема ст. 17 цього акту. [14]

Висновки. З метою ефективного функціонування системи надання соціальних послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми необхідно створити систему органів, які винятково надають соціальні послуги цій вкрай вразливій категорії осіб з врахуванням потреб таких надавачів соціальних послуг. Важливими у цьому правовому механізмі, як видається, є договірна основа, безкоштовні засади надання соціальних послуг відповідно до державних стандартів соціальних послуг та захист недієздатних осіб, що постраждали від торгівлі людьми.

Список використаних джерел:

1. Кількість осіб, яким Нацсоцслужбою встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми станом за 2022 рік URL: https://nssu.gov.ua/storage/app/sites/22/protudiya-torgivli-lyudmi/status_2022.pdf.
2. Кількість осіб, яким Нацсоцслужбою встановлено статус особи, яка постраждала від торгівлі людьми станом на 31.03.2023 р. URL: <https://nssu.gov.ua/protidiya-torgivli-lyudmi/kilkist-osib-yakim-nacsocsluzhboyu-vstanovleno-status-osobi-yaka-postrazhdala-vid-torgivli-lyudmi>.

3. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми протидії торгівлі людьми на період до 2025 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.07.2021 h/ № 800-р URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/800-2021-%D1%80#Text> (дата звернення 14.05.2023).
4. Про Національну стратегію у сфері прав людини: Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/119/2021?find=1&text=%D0%BD%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB#w1_8 (дата звернення 14.05.2023).
5. Про протидію торгівлі людьми: Закон України від 20.09.2011 р. № 3739-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3739-17?find=1&text=%D0%BF%D0%BE%D1%81%D0%BB%D1%83%D0%B3#w1_6 (дата звернення 14.05.2023).
6. Про соціальні послуги: Закон України від 17.01.2019 р. № 2671-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2671-19> (дата звернення 14.05.2023).
7. Про затвердження Класифікатора соціальних послуг: Наказ Мінсополітики від 23.06.2020 р. № 429. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0643-20#Text> (дата звернення 14.05.2023).
8. Про затвердження стандартів надання соціальних послуг особам, які постраждали від торгівлі людьми: Наказ Мінсоцполітики України від 30.07.2013 р. № 458. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1327-13#Text> (дата звернення 14.05.2023).
9. Деякі питання діяльності центрів соціальних служб: Постанова Кабінету Міністрів України від 01.06.2020 р. № 479. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/479-2020-%D0%BF#n206> (дата звернення 14.05.2023).
10. Деякі питання діяльності територіальних центрів соціального обслуговування (надання соціальних послуг): Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2009 р. № 1417. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1417-2009-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.05.2023).
11. Про затвердження типових положень про заклади соціальної підтримки сімей, дітей та молоді: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.10.2017 р. № 741. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/741-2017-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.05.2023).
12. Про затвердження типових положень про денний центр соціально-психологічної допомоги особам, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі, та спеціалізовану службу первинного соціально-психологічного консультування осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі: Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 824. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/824-2019-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.05.2023).
13. Про затвердження Типового положення про притулок для осіб, які постраждали від домашнього насильства та/або насильства за ознакою статі: Постанова Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 р. № 655 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/655-2018-%D0%BF#Text> (дата звернення 14.05.2023).
14. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19?find=1&text=%D0%B7%D0%B3%D0%BE%D0%B4#w1_15 (дата звернення 14.05.2023).

УДК 340.5 (045)

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.1.35>

МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ РОБОТОДАВЦЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

Порицька Ю.М.,
аспірантка Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
<https://orcid.org/0000-0002-5594-4805>
law16595@gmail.com

Порицька Ю.М. Матеріальна відповідальність роботодавця за законодавством зарубіжних країн.

У даній статті досліджено особливості правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавця як сторони трудового договору. Окреслено основні проблеми правового регулювання притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності за чинним законодавством про працю України. Зокрема, було зроблено висновок, що чинне трудове законодавство України не містить положень щодо матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові. Оскільки Главою ІХ «Гарантії при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» передбачені норми виключно про матеріальну відповідальність однієї сторони трудового договору – працівника. Особливо зазначено увагу на те, що проектом Трудового кодексу України № 2410 передбачено положення про матеріальну відповідальність роботодавця, проте відповідні норми потребують доопрацювання.

З метою пошуку шляхів вдосконалення чинного вітчизняного законодавства про працю було узагальнено зарубіжний досвід правового регулювання притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності (підстави, порядок відшкодування завданої працівнику майнової шкоди, підстави звільнення роботодавця від матеріальної відповідальності), а також розроблені на його основі пропозиції щодо вдосконалення законодавства про працю України. У процесі написання статті було досліджено законодавчу базу, судову практику та здобутки правової доктрини щодо регулювання матеріальної відповідальності роботодавця в таких державах як Бельгії, Великій Британії, Іспанії, Франції та Сполучених Штатів Америки. Під час написання статті були використані загальні та спеціальні методи пізнання суспільних процесів та правових явищ, серед яких формально-логічний, діалектичний, системно-функціональний та порівняльно-правовий та інші методи.

Враховуючи досвід зарубіжних країн в сфері правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавця було встановлено необхідність доповнення положень чинного законодавства про працю України положеннями щодо матеріальної відповідальності роботодавця. Було зроблено висновки про доцільність законодавчого закріплення як загальних положень щодо притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності, так і спеціальних випадків притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності.

Ключові слова: роботодавець, працівник, матеріальна відповідальність, відшкодування шкоди, трудове законодавство.

Porytska Y.M., Financial liability of the employer under the legislation of foreign countries.

This article research the peculiarities of the legal regulation of the employer's material responsibility as a party to an employment contract. The main problems of legal regulation of bringing the employer to material responsibility according to the current legislation on labor of Ukraine are outlined. In order to find ways to improve the current domestic labor legislation, the foreign experience of the legal regulation of bringing the employer to material responsibility was summarized (grounds, procedure for compensation of property damage caused to the employee, grounds for exempting the employer from material responsibility), as well as proposals for improving the legislation on labor of Ukraine. In particular, it was concluded that the current labor legislation of Ukraine does not contain provisions regarding the employer's material responsibility

for the damage caused to the employee. Since Chapter IX “Guarantees in the event of assigning material responsibility to employees for damage caused to the enterprise, institution, organization” provides rules exclusively on the material responsibility of one party to the employment contract - the employee. Particular attention is paid to the fact that the draft Labor Code of Ukraine No. 2410 provides provisions on the material responsibility of the employer, but the relevant norms need to be revised.

In the process of writing the article, the legal framework, judicial practice and achievements of legal doctrine regarding the regulation of the employer's material responsibility in such countries as Belgium, Great Britain, Spain, France and the United States of America were studied. During the writing of the article, general and special methods of learning social processes and legal phenomena were used, including formal-logical, dialectical, system-functional and comparative-legal and other methods.

Taking into account the experience of foreign countries in the field of legal regulation of the employer's material responsibility, it was established the need to supplement the provisions of the current labor legislation of Ukraine with provisions on the employer's material responsibility. Conclusions were made about the expediency of legislative consolidation of both general provisions on holding the employer to material responsibility and special cases of holding the employer to material responsibility.

Key words: employer, employee, material responsibility, compensation for damage, labor legislation.

Постановка проблеми. Конституцією проголошено, що Україна є соціальною та правовою державою. Зазначене положення означає, що охорона та захист конституційних прав і свобод людини та громадянина у всіх сферах життєдіяльності, у тому числі і в трудовому праві є головним обов'язком держави. Демократичне укріплення законності з урахуванням процесу інтеграції України до Європейського Союзу вказує на необхідність вдосконалення правових засад регулювання матеріальної відповідальності роботодавців.

Положення чинного законодавства про працю України в частині регулювання матеріальної відповідальності роботодавця виступають предметом наукових дискусій, оскільки викликають неоднозначне тлумачення як в галузі трудового права, так і в інших галузях права. Зокрема, поза законодавчим регулюванням залишається певне коло порушень трудових прав працівника, таких як необґрунтована відмова у прийнятті на роботу, незаконне відсторонення, зловживання правом зі сторони роботодавця, крім того, чинним законодавством не передбачена матеріальна відповідальність роботодавця перед працівником за спричинену йому шкоду. Частково наявність таких не врегульованих питань можна пояснити, що наявні норми щодо матеріальної відповідальності роботодавця були прийняті ще за радянських часів та не зазнали істотних змін з того часу, що призвело до їхньої невідповідності сучасним реаліям.

У зв'язку з цим актуальним є дослідження досвіду зарубіжних країн щодо правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавців з метою вдосконалення законодавства про працю України в окресленій сфері.

Стан опрацювання. проблеми матеріальної відповідальності роботодавця за спричинену шкоду працівнику були предметом розгляду праць таких вчених як О.В. Байла, В.С. Венедіктова, М.І. Іншина, О.І. Кисельової, О.Є. Костюченка, А.А. Курової, О.М. Лук'янчикова, П.С. Луцкока, Н.О. Мельничук, Є.Ю. Подорожнього, І.А. Римаря, О.В. Танасевича, Ю.В. Трофимовської, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанешевої, О.В. Черкасова, І.І. Шамшиної, В.І. Щербини та інших. Не применшуючи теоретичного та практичного значення результатів вказаних наукових досліджень, очевидно є необхідність вдосконалення чинної нормативно-правової бази України в частині регулювання матеріальної відповідальності роботодавця, у тому числі шляхом запозичення досвіду зарубіжних держав.

Метою статті є вивчення зарубіжного досвіду правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавця, на основі якого сформулювати шляхи вдосконалення трудового законодавства України в частині забезпечення ефективного захисту прав як працівників, так і роботодавців.

Виклад основного матеріалу. Одним із структурних елементів правового статусу роботодавця є відповідальність за невиконання покладених на нього трудових обов'язків. У доктрині трудового права матеріальну відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові визначають як обов'язок роботодавця відшкодувати шкоду заподіяну працівникові у результаті неналежного виконання чи невиконання покладених на роботодавця трудових обов'язків, у порядку та розмірі передбаченими законодавством. До випадків матеріальної відповідальності роботодавця належать: незаконне переведення працівника на іншу роботу; незаконне звільнення працівника з роботи; затримкою розрахунку при звільненні; незаконним відсторонення працівника від роботи; неможливістю вступу працівника

на іншу роботу через неправильне формулювання причини звільнення у трудовій книжці; незаконною відмовою у прийнятті на роботу; затримкою виконання рішення чи постанови про поновлення працівника на роботі при незаконному звільненні; знищенням чи пошкодженням чи пропажею особистих речей працівника під час виконання роботи; завдання працівнику іншої майнової шкоди; затримка видачі документів про роботу та заробітну плату, а також видача вказаних документів, що містять неправильні відомості; порушення роботодавцем інших обов'язків передбачених законодавством [1, с. 95].

На думку Н.Б. Болотіної до матеріальної шкоди, заподіяної працівникові при виконання ним трудових обов'язків необхідно включати: моральну шкоду; шкоду, заподіяну майну працівника; шкоду, що заподіяна працівникові у результаті порушення права на працю: при незаконному відстороненні від роботи, переведенні на іншу роботу, звільненні працівника; при необґрунтованій відмові у прийнятті на роботу; при прийнятті працівника на роботу з порушенням правил прийняття, що спричинило його подальше звільнення з вказаної причини; при порушенні обов'язків власника або уповноваженого ним органу щодо видачі документів про працю та заробітну плату (у випадках неправильного оформлення, заповнення та затримки видачі трудової книжки документів про працю і заробітну плату) [2, с. 359].

Відповідно до чинного законодавства матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду заподіяну працівникові передбачена ст.ст. 117, 235, 236 Кодексу законів про працю України [3] (далі – КЗпП України). У статті 237 КЗпП України передбачена матеріальна відповідальність службової особи, винної у незаконному переведенні або звільненні працівника. Однак у чинному законодавстві про працю України не міститься положень щодо саме матеріальної відповідальності роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові. Главою IX «Гарантії при покладанні на працівників матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації» передбачені норми виключно про матеріальну відповідальність однієї сторони трудового договору – працівника. Окремі норми щодо притягнення до матеріальної відповідальності роботодавця є не систематизованими та передбачені різними главами КЗпП України: главою VII «Оплата праці» та главою XV «Індивідуальні трудові спори».

Необхідно зазначити, що проектом Трудового кодексу України № 2410 від 08 листопада 2019 року передбачено положення про матеріальну відповідальність роботодавця (глава 2 Книги восьмої проекту) [4], однак відповідні норми потребують доопрацювання. Із цією метою вважаємо за необхідне дослідити досвід правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавця у зарубіжних країнах.

Розглядаючи трудове законодавство зарубіжних країн в сфері матеріальної відповідальності роботодавця вчений П.С. Луцюк прийшов до висновку, що під матеріальною відповідальністю необхідно розуміти обов'язок поршника відшкодувати шкоду у процесі несення дисциплінарної відповідальності за порушення дисципліни праці, якою також було завдано матеріальну шкоду, а саме відшкодування, досить часто, врегульовується нормами цивільного законодавства (в окремих зарубіжних державах такий обов'язок називається цивільно-правовою відповідальністю, головним чином, відносно до роботодавців). Також науковцем зазначено у європейських країнах правила трудової відповідальності, у більшості випадків, не знають різниці між працівниками та роботодавцями (поширюються однакова на всіх сторін трудового договору), або відповідні норми окремо врегульовують питання притягнення роботодавця та працівника (коли відповідальність однією сторони трудового договору виплаває з відповідальності іншої). Це можна пояснити тим, що відповідальність у трудовому праві країн Європи урегульована комплексно, оскільки головною причиною її настання є порушення умов трудового договору однієї із сторін [5, с. 309].

Зокрема, відповідальність у трудовому праві Республіки Франції є предметом цивільного права, що безпосередньо впливає з положень Трудового кодексу Франції (ст. L1221-1) [6]. Щодо правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавця за французьким трудовим законодавством, то дослідники визначають посилений захист прав та інтересів роботодавця щодо притягнення останнього до матеріальної відповідальності, однак, у меншій мірі порівнюючи із іншими європейськими країнами в яких роботодавець формально є більш законодавчо захищеним, враховуючи те, що саме він наділений правом зміни умов трудового договору на тимчасовій або на постійній основі, наприклад, з метою оптимізації та покращення процесу виробництва [7, с. 248].

Трудове законодавство більшості європейських країн, у тому числі трудове законодавство Франції, передбачає типові та нетипові підстави притягнення до матеріальної відповідальності роботодавця. До типових підстав належать: затримка виплати заробітної плати та інших обов'язкових платежів; порушення права працівника на працю та свободи праці; знищення чи пошкодження приватних речей

працівника; порушення стандартів безпеки праці. Наприклад, відповідно до ст. L3242–1 Трудового кодексу Франції, у випадку несвоєчасної виплати працівнику заробітної плати на роботодавця накла­дається матеріальне стягнення за порушення третього класу та обов'язком відшкодувати матеріальні збитки заподіяні працівникові відповідним порушенням (сума збитків має форму пені). Нетиповими підставами матеріальної відповідальності є наступні: здійснення насильницьких дій по відношенню до працівника; дискримінація працівника; сексуальні домагання; переслідування працівників тощо. Зокрема, відповідно до французького трудового законодавства підставою притягнення до матеріальної відповідальності роботодавця є відмова у прийнятті вагітної жінки на роботу (також роботодавець не може питати жінку про те, чи вона вагітна, або шукати інформації щодо цього), винятком із цього буде доведення роботодавцем того факту, що його дії були обумовленими та виправданими об'єктивної раціональністю, наприклад, якщо виконання роботи може завдати шкоди здоров'ю жінки або її дитині [5, с. 311-312].

Французьке трудове законодавство в силу історичних та культурних процесів, у певній мірі вплинуло на формування трудового права сусідніх держав, зокрема Бельгії. Однак, незважаючи на вплив Франції, трудове законодавство Бельгії має певні особливості щодо притягнення роботодавця до матеріальної відповідальності. Основні положення щодо матеріальної відповідальності роботодавців передбачені ст. 18 Закону Бельгії «Про трудові договори» [8]. Відповідно до частини четвертої вказаної норми, роботодавець зобов'язаний відшкодувати будь-яку шкоду завдану працівнику у зазначеній останнім розмірі, якщо роботодавець не доведе відсутність причинно-наслідкового зв'язку між його діями та заподіяною шкодою або якщо ця шкода були заподіяна не його діями. Крім того, якщо буде доведено, що шкода завдана працівнику його колегою по роботі, а роботодавцем не було створено умов щоб заподіяння шкоди одним працівником шкоди іншому, роботодавець у такому випадку також буде нести матеріальну відповідальність.

В Іспанії матеріальна відповідальність роботодавця врегульована як нормами трудового, так і норма­ми цивільного права з врахуванням практики Верховного Суду та настає у всіх випадках заподіяння шкоди. У більшості випадків, роботодавець може бути притягнутий до матеріальної відповідальності у зв'язку з обмеженням свободи права на працю та порушень передбачених ст. 20 Закону Іспанії «Про статус трудящих» відповідно до якої роботодавець зобов'язаний здійснювати управлінські та контрольні повноваження поважаючи людську гідність працівників [9].

Розмір шкоди, яка підлягає відшкодуванню розраховується судами з урахуванням встановлених методик. Разом із цим, держава повинна компенсувати працівнику вимушений прогул починаючи з дня, коли судом було порушено строки передбаченого періоду розгляду справи.

Окремо необхідно приділити увагу дослідження такого питання як матеріальна відповідальність роботодавця за зловживанням правом. У даному контексті необхідно зазначити, що у трудовому праві Великої Британії, Ірландії, Нової Зеландії, Сполучених Штатах Америки правові норми щодо не укладення трудового договору спрямовані на те, щоб більше захистити роботодавця від недобросовісного працівника, ніж на компенсацію завданої його матеріальної шкоди. У свою чергу, протидія зловживанню права зі сторони роботодавців в зарубіжних країнах полягає у визнанні переведення чи звільнення працівника незаконним. Працівники, які довели факт того, що вони зазнали фізичних та (або) моральних страждань у зв'язку з недобросовісними діями роботодавців, можуть вимагати відповідної компенсації від роботодавця [10].

Ще однією проблемою пов'язаною із матеріальною відповідальністю роботодавця при зловживанні правом є, пов'язана з цим, проблема допустимості роботодавця здійснювати контроль та моніторинг дій працівників у робочий час (відстеження пошукових запитів у мережі Інтернет, контроль за електронною поштою працівників, використання працівником офісного обладнання (наприклад, принтер, телефон) і загалом контроль за поведінкою працівників на робочих місцях та поза ними). За кордоном поширена практика звернення працівників до суду з позовами про порушення їх приватного життя, конфіденційності листування.

Однак якщо роботодавцю вдасться довести доцільність таких дій для ефективного ведення свого бізнесу, обмеження контрольної сфери виключно з питань, безпосередньо пов'язаних з трудовими функціями працівників і відсутністю особистих мотивів у цьому, суд прийме сторону роботодавця. Наприклад, британські та американські суди, спираючись на закріплене доктриною та прецедентними рішеннями про право роботодавця вільно керувати власним бізнесом, кваліфікують як зловживання правом зі сторони працівника спроби останніх приховати нецільове використання ресурсів і обладнання роботодавця посилаючись на порушення права на невтручання у приватне життя та конфіден-

ційності, у зв'язку з чим суди ухвалюють рішення про відшкодування працівниками шкоди завданої роботодавцеві [11].

Чинне законодавство про працю України не закріплює вищезазначену правову конструкцію. Щодо встановлення такої підстави для матеріальної відповідальності сторін трудового договору, як «зловживання правом», то можемо вказати на необхідність законодавчого закріплення відповідної категорії. У цілому зміст вказаного поняття полягає в тому, що це є самостійним правовим явищем, яке є відмінним від правопорушення та від правомірної поведінки. Отже, для усунення цих недоліків у чинному вітчизняному законодавстві про працю, необхідно закріпити правові наслідки за діяння, що являють собою зловживання правом, які зі сторони роботодавця, так і зі сторони працівника. Такими правовими наслідками і є встановлення матеріальної відповідальності сторін трудового договору за зловживання правом.

Висновки. Проаналізувавши досвід окремих зарубіжних держав в сфері правового регулювання матеріальної відповідальності роботодавців можемо зазначити, що до сьогодні ці питання урегульовані в межах різних підходів, однак, у більшості випадків, зарубіжні законодавці не поділяють трудову відповідальність на матеріальну та дисциплінарну. У цілому, ми вважаємо, що з урахування досвіду таких зарубіжних країн як Франція, Бельгія, Іспанія, Велика Британія, необхідно доповнити чинне законодавство про працю України положеннями щодо матеріальної відповідальності роботодавця. Зокрема, необхідно закріпити на законодавчому рівні як загальні положення щодо притягнення до матеріальної відповідальності роботодавця (підстави, порядок та розмір відшкодування шкоди, підстави звільнення від матеріальної відповідальності), так і спеціальні випадки притягнення до матеріальної відповідальності (наприклад, порушення правил неконкуренції та конфіденційності, зловживання правом тощо).

Список використаних джерел:

1. Рymar I.A. Матеріальна відповідальність роботодавця за шкоду, заподіяну працівникові. *Одеські юридичні читання: матер. всеукр. наук.-практ. конфер.* (м. Одеса, 10–11 листопада 2017 р.) за ред. Г.О. Ульянової; уклад.: О.В. Дикий, Ю.Д. Батан. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2017. С. 94–96.
2. Болотіна Н.Б. Трудове право України: підручник. 5-те вид., перероб. і доп. К.: Знання, 2008. 860 с.
3. Кодекс законів про працю України: Закон УРСР від 10.12.1971 р. № 322-VII. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08> (дата звернення: 29.04.2023).
4. Проект Трудового кодексу України від 08.11.2019 р. № 2410. *Офіційний сайт Верховної Ради України.* URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67331 (дата звернення: 29.04.2023).
5. Луцок П.С. Концептуальні засади юридичної відповідальності в сучасних умовах розвитку трудового законодавства: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.05. Сєверодонецьк, 2017. 468 с.
6. Code du travail. *Legifrance.* URL: https://www.legifrance.gouv.fr/download_code_pdf.do (дата звернення: 29.04.2023).
7. Бойко М.Д. Порівняльне трудове право: навчальний посібник. К.: Олан, 2006. 381 с.
8. Relative aux contrats de travail: Loi du 03.07.1978. *Moniteur Belge.* 1978. № 212. 9277 р.
9. Responsabilidad del empresario. *Tu Abogado Defensor.* URL: <https://www.tuabogadodefensor.com/responsabilidad-empresario> (дата звернення: 29.04.2023).
10. Vicarious liability. *SWLaw.* URL: https://www.swlaw.co.uk/site/library/employmentlib/vicarious_liability.html (дата звернення: 29.04.2023).
11. Enforcement Guidance: Vicarious Liability for Unlawful Harassment by Supervisors. *U.S. Equal Employment Opportunity Commission.* URL: <https://www.eeoc.gov/laws/guidance/enforcement-guidance-vicarious-liability-unlawful-harassment-supervisors> (дата звернення: 29.04.2023).

Наукове видання

**НАУКОВИЙ ВІСНИК
УЖГОРОДСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

Серія ПРАВО

Випуск 77

Частина 1

Коректура • авторська
Комп'ютерна верстка • Світлана Головченко
Дизайн обкладинки • Катерина Шанта

Підписано до друку 16.06.2023. Папір офсет. Друк цифровий.
Гарнітура Times New Roman. Умов.друк.арк. 10,97. Формат 60x84/8.

Тираж 100 прим.
Видавець і виготовлювач ФОП «Ященко»